

האוניברסיטה העברית בירושלים
הפקולטה למדעי הרוח

בישוף היהודים מצל

– מנדל רוזנבאום –

מנהיגותו ופועלו בקרב יהודי גרמניה במאה ה-19

חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה

מאת

אריאל סמואל

הוגש לסנט האוניברסיטה העברית

חשוון תשפ"א; נובמבר 2020

עבודה זו הוכנה בהדרכת
פרופסור אלי לדרהנדלר

תוכן העניינים

ט	תקציר
יג	שלמי תודה
טו	פתח דבר
17	הקדמה
19	פעילותו הפוליטית של מנדל רוזנבאום
20	שאלת המחקר
23	סקירת ספרות
29	כוונות המחקר
	1. לאומיות יהודית והיחס לארץ ישראל בקרב היהדות האורתודוקסית בבוואריה עד
33	שנת 1848
33	רקע כללי
37	יהדות בוואריה בראשית המאה ה-19
38	יהדות הכפרים
40	שימוש בעברית כשפת דיבור
44	חוק המרשם היהודי – המטריקל (Judenmatrikel)
48	יהודי וירצבורג והסביבה
51	פרעות הפ-הפ
57	ישיבת הרב בינג בוורצבורג
61	לאומיות ולאומיות יהודית
61	לאומיות
66	לאומיות יהודית
69	אביב העמים – מהפכות 1848–1849 ויהודי בוואריה
73	לאומיות אתנית ולאומיות אינטגרלית
76	יחסה של יהדות בוואריה לשיבה לארץ ישראל
83	2. מנדל רוזנבאום – שורשיו, התפתחותו ודמותו
83	פתיחה
96	תיילהיים (Theilheim)
96	הקהילה היהודית בתיילהיים

99	בית רוזנבאום בתיילהיים
102	אבותיו של מנדל רוזנבאום
105	טירת תיילהיים
107	צל אם מיין (Zell am Main)
111	ההתיישבות היהודית החדשה באונטרצל
120	מפעל לייצור מסמרים
127	שרה רוזנבאום-גולדשמידט
128	רכישת אדמות בורגלאואר
131	רכישת קרקעות כדפוס פעולה חברתי
134	אישור צל אם מיין כעיירת שוק, 1833
136	ישיבת רוזנבאום בצל
143	תלמידי ישיבת רוזנבאום באונטרצל
148	סיכום ביניים

3. שתדלנות ופוליטיקה – פעולותיו הציבוריות של רוזנבאום והשלכותיהן על חיי

149	היהודים בבוואריה בפרט ובגרמניה בכלל
149	הקדמה
154	שתדלן או מנהיג פוליטי?
159	אנשי השורה השנייה
162	רוזנבאום ופרנץ לפיץ'
165	מנדל רוזנבאום והרב אברהם בינג
169	פוליטיקה שתדלנית (או: שתדלנות פוליטית)
172	מהפכות 1848–1849 בגרמניה והשפעתן על היהודים
173	השפעת רוזנבאום על בחירת הרב המחוזי בבאד קיסינגן, 1865
184	ייצוג האורתודוקסיה בוועידת בוואריה לענייני הדת היהודית, 1836
187	היתר מגורים ליהודים בוירצבורג
190	חילופי גברי ברבנות וירצבורג
196	ביטול ההגבלות על הסחר של יהודים
197	קשריו של רוזנבאום עם שר הפנים הבווארי תיאודור פון צוהל
199	ההחלטה הנורמטיבית
202	פעולותיו של רוזנבאום במינכן והעצומה לביטול חוק מרשם היהודים המגביל משנת 1813
214	תפילה סודית להצלחת שליחותו של מנדל רוזנבאום

218	צו היהודים 1813
222	עוד על הקשר עם בית המלוכה הבווארי
223	דוח ממשלתי מיוחד למלך מקסימיליאן השני על מצב יהודי בוואריה
224	פגישות רוזנבאום עם המלך
227	4. מנדל רוזנבאום ורעיון שיבת היהודים לארץ ישראל
227	פתיחה
229	ארץ ישראל במחצית המאה ה-19 – רקע כללי
231	מבט על מקומה של ארץ ישראל בתפיסת מנדל רוזנבאום ואנשי חוגו
241	פרוטו-לאומיות – מדרום גרמניה לארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה ה-19
246	עליית מקורבי רוזנבאום
247	משה זקס
250	יהוסף שוורץ
254	הרב אליעזר ברגמן
261	פטר רומפף
266	הרב אברהם רייס
270	בער יששכר בינג
272	משה פנחס אלחנן וקסלר
277	גישתו של מנדל רוזנבאום ליישוב ארץ ישראל
284	אחרית דבר
289	רשימת המקורות
309	נספח 1 – שטר הקנייה של האדמות והנכסים בכפר בורגלאואר
318	תרגום שטר הקנייה
329	נספח 2 – מטבעות בשימוש בגרמניה במהלך המאה ה-19
330	נספח 3 – מילים עבריות בשימוש בפי תושבי תיילהיים
333	נספח 4 – תמונות

תקציר

בחיבור זה מתוארת מסכת חייו של מנדל רוזנבאום (1783–1868), סביבתו החברתית, פעילותו הפוליטית-ציבורית והשלכותיה על מצבם של יהודי בוואריה במאה ה-19. נוסף על כך, יש בחיבור ניסיון להעריך את יחסו של רוזנבאום לרעיון יישוב ארץ ישראל, שהחל להתפתח בתקופתו ואת תמיכתו הכלכלית והאידיאולוגית ביישוב המתפתח.

מנדל רוזנבאום היה סוחר מצליח, יזם, תעשיין, בעל נכסים ואדמות, שתדלן ופעיל ציבור. הוא נולד והתגורר כל ימיו בחבל פרנקוניה התחתית (Unterfranken) שבבוואריה. כיהודים רבים בני הזמן בבוואריה, את פרנסתו מצא תחילה כרוכל נודד. תחומי פעולתו הראשונית היו בין שווינפורט, הסמוכה לכפר הולדתו תיילהיים (Theilheim) לעיר הבישופות המחוזית וירצבורג, על גדות הנהר מיין. שלא כאחרים, בזמן קצר יחסית הוא זיהה הזדמנויות עסקיות חדשות, והיה חלוץ בניצול ההקלות החוקיות בתחום המסחר – שניתנו ליהודים בתקופת כיבושי נפוליאון בבוואריה ובהמשך עם התגבשותה של בוואריה כממלכה עצמאית בראשית המאה ה-19. לאחר שנישא, בשנת 1803, הגדיל את היקפי מסחרו ויזמותו העסקית, ולאחר שהתעשר מעט, החל לעסוק גם בפעילות ציבורית – תחילה בתיילהיים, שם היה אביו הרב המקומי ולימים בכל אזור וירצבורג.

במחקר זה מתואר רוזנבאום בתור אחת מדמויות המפתח בהתפתחותה של הפוליטיקה היהודית בגרמניה. אף כי ככל הידוע מעולם לא נשא בתפקיד רשמי, רוזנבאום היה ה"שתדלן" האורתודוקסי הידוע ביותר בבוואריה במשך כארבעה עשורים והיה אחד ממנהיגי היהדות האורתודוקסית בה עד שנות השישים של המאה ה-19. הוא קיים קשרים עם נושאי משרות בכירים בממשל הבווארי ובהם שרים ואנשי בית המלוכה, ועם כל המנהיגים היהודיים, הרבנים והעסקנים, ברחבי בוואריה, שרבים מהם השתמשו בקשריו כדי לשאת ולתת עם השלטונות המקומיים והממלכתיים.

במהלך המהומות שהתחוללו בוירצבורג בשנת 1819, המכונות "פרעות הפ-הפ", ברחו תלמידי ישיבת הרב בינג מוירצבורג לכפרים בסביבה, שהיו בהן קהילות יהודיות. חלקם שהו בביתו גדול המידות של רוזנבאום בתיילהיים (ייתכן שגם הרב בינג בעצמו).

הפרעות הביאו את רוזנבאום ליזום הקמת מושבה יהודית שתהיה לה אוטונומיה מסוימת, ובשנת 1822 הוא רכש עם האחים רוזנטל, שותפיו לעסקים מתיילהיים, את מתחם מנזר הנשים, שחולן בידי השלטונות, בכפר אונטרצל (Unterzell), לימים חלק מן העיירה Zell am Main) מעבר לנהר מיין מצפון מערב לוירצבורג. מאז ועד היום נושא מתחם זה את השם "יודנהוף". באונטרצל המשיך רוזנבאום בענפי המסחר שבהם כבר עשה לו שם, ובהם סחר בבקר, והעברת סחורות מתכת ועץ באמצעות סירות פתוחות על הנהר. עד מהרה הקים בתחומי היודנהוף מפעל לייצור מסמרי ברזל,

שאליו הביא פועלים מומחים (חרשי ברזל) ואפילו ממקומות רחוקים, ממדינות אחרות בגרמניה. לימים עבדו במפעל גם תלמידי הישיבה שהקים ביודנהוף, חֶלְף שכר הלימוד ודמי המגורים ביודנהוף. המיזמים הכלכליים של רוזנבאום באונטרצל היו קטליזטור כלכלי אזורי רב-עוצמה. מפעליו תרמו לאיחוד מוניציפלי של שלוש עיירות לעירת שוק בשם צל אם מין.

בחיבורנו מתואר שיתוף פעולה של רוזנבאום עם ידידו הקרוב הרב אברהם בינג. בינג כיהן כרב המחוז של וירצבורג והיה הסמכות הדתית העליונה של עשרות קהילות יהודיות, קטנות וגדולות. רבים ראו בו את הדמות הדומיננטית ביותר באורתודוקסיה הבווארית בשלושים השנים הראשונות של המאה ה-19. הרב בינג שלח אל רוזנבאום לאונטרצל את תלמידו המובהק, אליעזר ברגמן, כמורה פרטי לילדיו, וכדי שסייע לו בניהול חיי הדת בקהילה המתהווה באונטרצל ואף כחתן לבתו הגדולה, רבקה סילא. לאחר כעשר שנים מנישואיהם, הייתה משפחת ברגמן למשפחה הראשונה שעלתה מגרמניה לארץ ישראל בעת החדשה (כמשפחה).

בשנת 1840 הביא רוזנבאום לבחירת הרב יצחק דב במברגר לכהן ברבנות מחוז וירצבורג במקומו של הרב בינג שזקן והתעייף. למרות פער הגילים ביניהם רוזנבאום היה לידידו ולאיש סודו של הרב במברגר, ולא פחות מכך: לאחד מתומכיו הכלכליים במפעליו החינוכיים המגוונים (יחד עם החלק הווירצבורגי של משפחת הברונים הירש). נוסף על כך, באמצעות פעולה ממוקדת בקרב אנשי משרד הדתות הבווארי הוא הביא להדחת הרב הרפורמי של העיר אשפנבורג, ולהכרה מצד השלטון באורתודוקסיה כמייצגת נאמנה יותר של היהדות (גם אם בכפוף לתנאים מסוימים, כגון רכישת השכלה כללית).

באמצעות תיאור הביוגרפיה של רוזנבאום במחקר זה, ותיאור הסביבה החברתית, הגאוגרפית והפוליטית שבה חי ופעל, אפשר ללמוד על האורתודוקסיה היהודית בבואריה במאה ה-19 (עד איחוד גרמניה), על התארגנותה בתחומים אחדים ובייחוד על חיי הכלכלה שלה, על פעולתה הפוליטית ואף על יחסה ליישוב ארץ ישראל.

הגם ששמו של רוזנבאום לא נעלם מעיני חוקרי יהדות גרמניה בכלל ובקרב חוקרי האורתודוקסיה היהודית הגרמנית, דמותו לא זכתה למחקר מקיף וממצה. העיסוק המתבקש בדמויות בולטות אחרות בנות התקופה, הותיר בצל את תרומתו הרבה ואת מפעליו לטובת יהודי בוואריה (ובייחוד באזור וירצבורג) ולעזרת היישוב היהודי בארץ ישראל. דמויות של אישים אחדים מבני טיפוחיו, ובהם הרב אליעזר ברגמן, הרב יהוסף שוורץ ובייחוד הרב מווירצבורג יצחק דב במברגר זכו, כמובן, למחקר ולהכרה, ובאחדים מהם מוזכר שמו, אולם בדרך כלל ללא שום פירוט.

כרציונל מניע למחקר זה עמדה ההכרה, שכדי שמחקרים היסטוריים מקיפים במונחי מקום ותקופה (מחקרי רוחב) יוכלו להצביע על מגמות כלליות, יש לאפשר להם לשאוב ידע ולהישען על

תיאורי מקרים פרטיים רבים. מכאן נוצר צורך מתודולוגי מסוים: הפניית תשומת הלב אל דמויות שבשל נסיבות מסוימות לא זכו להיכלל ב"שורה הראשונה" של הזמן והמקום כדמויות מייצגות. מטבע הדברים, מנהיגים בולטים ובייחוד מי שהותירו אחריהם כתבים רבים (ולעיתים אף ארכיונים מסודרים), הם חשובים מאוד, אולם ייתכן כי לעיתים חשיבותם נקבעת רטרוספקטיבית, בעקבות פְּמות החומר שנותרה אחריהם.

בחיבור זה ביקשנו גם לתרום לדיון הפרשני על תולדות הלאומיות היהודית, ולהתייחס לשאלת תהליכי החילון מול שאלת הזיקה למסורת. נוסף על כך, יש בחיבור לבנה נוספת בבניין המחקר של המעבר מ"חיי קהילה" מצומצמים לחיי קבוצה מאופיינת סוציולוגית בעלת תודעה פוליטית, שאינה מרוכזת במקום אחד בלבד. רוזנבאום מסמל את התקופה הפרוטו-לאומית שהעבירה את הפוליטיקה היהודית מן הרמה המקומית ההיררכוטית לרמה המעשית, החברתית, הכלל-יהודית.

חלק ניכר משנות פעילותו הציבורית של רוזנבאום היו סביב שנת 1848, שנה שזכתה במחקר ההיסטורי לכינוי "אביב העמים". בפעילותו כ"שתדלן", הוא כונה בפי רבים במסדרונות השלטון "בישוף היהודים מֶצֶל"; אך הוא לא פעל רק בניסיון להקל על חיי היהודים בענייני חקיקה או מיסוי דרקוניים, אלא עמל על השוואת זכויות היהודים לאלה של האוכלוסייה הכללית. רוזנבאום יצר קשרים הדוקים עם ראשי השלטון הבווארי, למשל עם נשיא מועצת השרים לודוויג פון דר פפורדטן, והיו לו קשרי חברות אמיצים עם נשיא בית הנבחרים אוגוסט פון רכברג ועם שר הפנים והדתות תאודור פון צוהל. כך למשל, רוזנבאום היה מן הפעילים הבולטים לביטול הסעיף המגביל בחוק המרשם היהודי (Juden Matrikel) הבווארי משנת 1813, שהעניק "זכות ישיבה" רק לצאצא אחד של יהודי במקום מושבו של האב. שאר הצאצאים היו אמורים למצוא לעצמם מקום מושב אחר, או לקבל זכות ישיבה בזכות עצמם (אם הצליחו). חלק מן היהודים נותרו, מחוסר ברירה, כתושבים בלתי-חוקיים במקום מושבם והיו בעצם, חסרי זכויות בסיסיות. פעילות זו הוכתרה בהצלחה רק כעבור שנים, בעקבות תהליכי אמנציפציה מתקדמים בבוואריה, בגרמניה ובאירופה כולה. בינתיים התפתחה הפעילות הציבורית של רוזנבאום גם בכיוונים אחרים.

הדיון על מנדל רוזנבאום ועל סביבתו החברתית נבחן בחיבור זה גם על רקע גישות שונות בדבר התפתחות רעיון הלאומיות. בחיבור מתוארים שני כיוונים רעיוניים שהנחו את רוזנבאום בפעולותיו: הכיוון ה**דתי** שניזון ממסורת בת דורות רבים של שמירה על נבדלות יהודית מן הסביבה הלא-יהודית, באמצעות קודקס הלכתי; והכיוון הלאומי, שהושפע מן הרוחות החדשות שנשבו באירופה בתקופה הנדונה, שהגיעו לשיאן בשנת 1848. בחיבור אפשר לראות שילוב בין שימוש בפוליטיקה לאומית ארצית (אם נרצה: חילונית) לבין תפיסה דתית ואפילו משיחית. דווקא

המורכבות של יחסי הגומלין על ציר ההשקפות הדתי-חילוני, יצרה אצל רוזנבאום פרגמטיות, כחלק אימננטי של העשייה הקהילתית והפוליטית.

בהתבסס על מקורות ראשוניים ממגוון ארכיונים ועל פרסומים בני התקופה תוארו בחיבור זה דמותו ופעילותו הציבורית של רוזנבאום מכמה היבטי חקר ביוגרפיים וחברתיים, בהקשר האישי ובהקשר של שיפור מעמד יהודי בוואריה ותרומה לרעיון שיבת היהודים לארץ ישראל. נראה שבקרוב לא-מעטים מאנשי הזרם השמרני בבואריה, ובייחוד מן הקבוצה החברתית שאליה היה רוזנבאום שייך, התעוררה המחשבה בדבר שיבה לארץ ישראל שלא באמצעות המתנה לביאת המשיח, אלא באמצעות נקיטת פעולות מעשיות בקשר לכך.

חומרי המחקר, רובם טקסטואליים ומיעוטם תמונות, סיורים וראיונות. לפיכך, מחקר זה נערך בשיטת המחקר העיונית. מטבע הדברים, מתודולוגיית המחקר כוללת גם פרשנות, אולם תשומת לב רבה הושמה על תפקיד הפרשן ועל מה שהוא בא לפרש. המידע המובא בחיבור זה הוא ממגוון רחב של מקורות – ראשוניים ומשניים – שבהם מוזכרים רוזנבאום ופעולות שבהן היה מעורב. חומר רב מובא מארכיונים בגרמניה. מידע נוסף הופק באמצעות חוקרים ואנשי ארכיון בגרמניה, שדמותו של רוזנבאום הייתה מוכרת להם מעבודתם הם.

מנדל רוזנבאום היה האדם שמאחורי הקלעים. כאשר היה צורך בכך, הוא לא היסס להתייצב בחזית, ולייצג את קהלו מול פקידי ממשל, אנשי משטרה ומשפט, שרים וחברי פרלמנט, אולם העדיף שלא לשאת בתפקיד רשמי. הוא השקיע מאונו ומהונו כדי לשרת את הציבור היהודי בבואריה, שלא על מנת לקבל פרס.

שלמי תודה

אני מבקש להכיר תודה לאנשים רבים ולא אוכל למנות כאן אלא את מקצתם: הוריי היקרים, אימי עטרה סמואל ואבי, הרב ד"ר עמוס סמואל, זכרו הטוב לברכה, היו שם תמיד, דואגים, מרככים ומכוונים. הם גם סייעו בכל מה שאפשר היה לסייע לאורך כל שנות לימודי האקדמיים. בנסיעה משותפת לגרמניה בשנת 2011, הייתה לאבי ולי הזדמנות נדירה ומיוחדת לשוחח במשך כמה ימים רצופים על שורשיה של משפחתנו בגרמניה, ולהבין עד כמה חשוב לחקור ולהבין אותו. לדאבון לב, אל לימודי התואר השלישי הגעתי רק לאחר פטירת אבי. עבודתי מוקדשת לזכרו באהבה ובגעגוע. חברים אחדים שעשיתי לי בגרמניה, למזלי הטוב, במהלך השנים, הושיטו יד מסייעת בכל מה שביקשתי מהם. בראש ובראשונה חובה נעימה לי להודות לאנטה טייגל, מנהלת הארכיון בעיירה צל אם מיין, ולבן זוגה, דיטר פאות'. דיטר ואנטה סייעו לי באיתור מקורות, בתרגום ובפינוח כתבי יד ואף אירחו אותי בביתם, תוך שהם מעמידים את עצמם לרשותי בדרך מופלאה. דיטר כתב ספרים על יהודי ורטהיים וצל אם מיין ואנטה היא מקור ידע שלא יסולא בפז בנושא יהדות בוואריה בכלל ובעניין מנדל רוזנבאום בפרט. היא הקדישה ימים שלמים כדי ללוות אותי בסיוריי בארכיונים, בבתי עלמין ובכפרי הסביבה. ד"ר גונתר היידט מן העיר טרייר וד"ר כריס פלוטהאו מן העיר זינסהיים סייעו לי בעצות טובות בכל עת שביקשתי, בתרגום מילים מגרמנית ישנה ובפנוח כתבי יד ארכיוניים. אלפרדה וקונרד רוט מן העיירה וויגולסהאוזן ערכו איתי סיור מרתק בתיילהיים, הואילו להעמיד לרשותי פריטי ארכיון הנמצאים ברשותם וחלקו איתי את הידע שיש להם על תולדות משפחת רוזנבאום בתיילהיים.

זכיתי ולכל אורך כתיבת המחקר, פרופסור אלי לדרהנדלר הוביל אותי בדרכו השקטה והבוטחת, דחף, עודד והרגיע כשהיה בכך צורך. הוא לא מנע ממני את אוצרות ידיעותיו וניסיונו רב-השנים וחשתי שיש לי על מי לסמוך בנתיב שבו בחרתי ללכת.

ילדיי האהובים, רותם, הילה, לילך וענבל, מקור אושרי וגאוותי, ליוו אותי בנאמנות, העניקו לי את הזמן והשקט שהיו דרושים לי, ולא-פעם סייעו לי בהקלדה ובתרגום ובעניינים טכניים כאלה ואחרים. אין סוף לכוחות שאני שואב מהם, ואין כמותם בכל העולם.

את אשר חב אני לטלי האהובה ממילא לא אצליח לבטא כראוי, ובקציר האומר: עצם פנייתי ללימודים אקדמיים, והמשך דחיפתי להמשיך בהם זה 25 שנים ויותר, כולם שלך הם. תודה על הסבלנות, על התמיכה והאמון:

”חַיִּי וְחַיֵּיךְ אֲוֵרוֹת וְצַלְלִים. מְכִילִים. בְּעֵינֵי שְׂבֵת, בְּעֵינֵי חֶלְיוֹ. שְׂלֶךְ וְשָׁלִי”.

פתח דבר

אָדָם יְהוּדִי זֹכֵר אֶת הַסֵּפֶה בְּבֵית סָבוֹ
וְהַסֵּפֶה זֹכֵרֶת בְּמָקוֹמוֹ
אֶת הַהֲלִיכָה בְּמִדְבָּר שְׂזוֹכֵרֶת
אֶת חֶסֶד הַנְּעוּרִים וְאֶת אֲבֵנֵי לִוְחֹת הַבְּרִית
וְאֶת זָהָב עֵגֶל הַזָּהָב וְאֶת הַצָּמָא וְהָרָעָב
שְׂזוֹכְרִים אֶת מְצָרִים.
(יהודה עמיחי)¹

בעיירה צל אם מיין (Zell am Main), הממוקמת על גדתו השמאלית, המערבית, של הנהר מיין, במחוז וירצבורג שבחבל פרנקוניה התחתית, במדינת בוואריה שבגרמניה, בחצר הבית שכתובתו "Judenhof 1", שהיה ביתו של סבו של סבה של סבתי רב מנדל רוזנבאום, עומד כבר יותר מ-150 שנה אחרי מותו מבנה השירות שהוא בנה. את גגו המקורי של המבנה היה אפשר להסיע באמצעות מנגנון קורות מכני מיוחד, שנבנה עוד לפני אמצע המאה ה-19 ונותר שם עד ימינו. עד היום אפשר לראות במבנה את סוכתו המקורית של רב מנדל רוזנבאום.²

עוד בשנות השישים של המאה ה-20 הכירה עיריית צל אם מיין בחשיבותו ההיסטורית של מנדל רוזנבאום (ומשפחת רוזנבאום בכלל) להתפתחותה של העיירה, וברבות השנים אף רכשה את הבית ותכננה תוכניות אחדות לשיפוצו ולהשמשתו כמרכז ציבורי, שישמר את תולדות העיירה בכלל ואת תולדות הקהילה היהודית שחייתה במקום בפרט.³

עיריית צל שהחזיקה בבית רוזנבאום במשך שנים רבות נאלצה למוכרו בשנת 2015 מטעמים אחדים.⁴ העיירה התנתה את המכירה בהותרת מבנה השירות ברשותה ובהקדשת תמורת המכירה להקמת למוזיאון מקומי שינציח את מנדל רוזנבאום ואת הקהילה היהודית שייסד וטיפח בעיירה במהלך המאה ה-19.

¹ עמיחי, היהודים, בעמ' 136.

² ראו תמונות ודברי הסבר קצרים בגרמנית מתוך הרצאתה של אנטה טייגל בבניין עיריית צל בדצמבר 2014: (Taigel, [Die Familie Rosenbaum](#)).

³ ראו Kess, [Zell – Deutschlandweit einzigartig](#).

⁴ ריכוז של הודעות אחדות לעיתונות בעניין זה ממאי 2007 והלאה ובכלל זה התנגדויות של שכנים אפשר למצוא בדף של צל אם מיין באתר [Alemannia Judaica](#).

דומה כי הפואמה של יהודה עמיחי, שבית ממנה צוטט לעיל, מתאר עד דק את תחושותיי האישיות בכל הקשור לעבודתי זו. יהודה עמיחי עצמו היה יליד וירצבורג, העיר שכיום העיירה צל אם מיין היא מעין פרבר שלה. שמו המקורי של עמיחי היה לודוויג פפוּיֶפֶר (Ludwig Pfeuffer) והוא היה קרוב משפחה של משפחת רוזנבאום מצד אימו (פרידה פפוּיֶפֶר לבית ואהלהאוס). סביר להניח כי את הקשר העמוק שלו לחג הסוכות, כפי שבא לידי ביטוי בבית זה, הוא הפנים כילד עוד בוירצבורג ובסביבותיה, בבית אחד מסביו.

הסוכה של רוזנבאום היא סמל. במקורות אחדים צוינה חיבתו של רוזנבאום לחג הסוכות ותוארה הקפדתו על "מנהג משפחת דרייפוס" שקיבל מאבותיו (בני משפחת טריווש, צאצאי רש"י): לאכול בסוכה אף ביום שמיני עצרת, המסמל מעין קושי ביכולת להיפרד מן החג. בין שאר הדיונים ההילכתיים במנהג זה, הזכיר אותו הרב יעקב אטלינגר בעל "ערוך לנר". הוא כתב על אחדים מ"בני מדינתנו" שנהגו מנהג זה "לפי שראו כן מאבותיהם... וקורין להם משפחת דרייפוס"⁵.

הרב אטלינגר הכיר את בני משפחת רוזנבאום היכרות קרובה מאז תקופת לימודיו בישיבת הרב בינג בוירצבורג, שם למד בחברותא עם חתנו של מנדל רוזנבאום, הרב אליעזר ברגמן. הוא היה בן בית ב"יודנהוף" שבאוטרצל, ועל כן אפשר לשער שגם באמצעות בני משפחת רוזנבאום למד אטלינגר על מנהג זה.

לא בכדי הוקם בשנת 2018 מוזאון "הסוכה של רוזנבאום" במבנה השירות הקטן שבחצר ביתו של מנדל רוזנבאום בצל אם מיין. אפשר לומר שבעבור רוזנבאום חג הסוכות, החג שמסמל ישיבת עראי, סימל את העראיות של הישיבה בבוואריה, בגלות. הוא סימל את הזמניות של כל מה שהוא פעל למענו. רוזנבאום פעל לשיפור מצב היהודים בבוואריה, אבל בליבו שאף תמיד אל ארץ ישראל וחינך את צאצאיו לראות בה מְשֻׁאֵת נפש.

אריאל סמואל

חול המועד סוכות תשפ"א

⁵ אטלינגר, בכורי יעקב, סימן תרסח, דף מ, ע"א.

הקדמה

עוד כילד בבית הוריי התוודעתי לדמותו של "רַבּ מנדל זָל", בהקשר לאחד מלחני "שיר המעלות" שהיו מושרים אצלנו לאחר ארוחות השבת המשפחתיות. על פי המסורת המשפחתית, הלחן הולחן בידי רוזנבאום והוא עובר במשפחה כבר יותר מ-150 שנה.⁶ אם אינני טועה, את שם המשפחה האמיתי של רב מנדל – רוזנבאום – לא היכרתי עד אמצע שנות העשרה שלי.

לימים, במסגרת לימודי לתואר הראשון כתבתי עבודת גמר שבמוקדה עמדו דמותו של סבה של סבתי, הרב הילה וקסלר ואזהרותיו מפני שואה המתרגשת ובאה על יהודי אירופה וקריאתו לעלות לארץ ישראל ולכונן בה התיישבות יהודית (בהשוואה לעמדתו המתנגדת ליישוב הארץ של רש"ר הירש). תוך כדי המחקר שערכתי לצורך כתיבת אותה עבודה (בהדרכתו של ד"ר אהרן קידר) התוודעתי לדמותו של מנדל רוזנבאום – סבו של וקסלר – ולקצה קצה של תרומתו החברתית ליהדות בוואריה במאה ה-19.

מנדל רוזנבאום, כפי שאפשר להבין, הוא סבו של סבה (וסבתה) של סבתי. במחקרי במסגרת לימודי לתואר השני המשכתי לחקור את כתביו ופועלו של וקסלר ואת רעיונותיו הפרוטו-ציוניים בשנות השבעים של המאה ה-19, תוך הערכתם בהשוואה לכתביו ולפועלו של פרוטו-ציוני אחר בן התקופה: שמעון ברמן יליד קוזימיר שבגליציה (כיום בתחומי קרקוב, פולין). במסגרת אותו מחקר התוודעתי עוד יותר לעומק פעולתו של מנדל רוזנבאום ולהיקפה, ולמדתי על מידת השפעתו על מחשבתם ועל מעשיהם של אחרים. נוכח זאת החלטתי להעמיק את המחקר על אודות מנדל רוזנבאום.

במשך שנים אחדות עסקתי יותר במחקר גנאלוגי על שורשיה של משפחתי בגרמניה. כיום קל יותר להצליב נתונים ולאשש את הממצאים עם נתונים וממצאים של חוקרים אחרים המצויים באתרים גנאלוגיים רבים באינטרנט. משממצאיי הובילו אותי כאלף שנים אחורה,⁷ חזרתי אל דמותו של מנדל רוזנבאום, שנתייחדה בעיניי מן הדמויות האחרות המרכיבות את עץ המשפחה, במעשיותה ובתפיסתה הפוליטית.

התחלתי אפוא את מחקרי על מנדל רוזנבאום בידיעה מסוימת שהאיש עשה חיל בעסקיו ומשהתייצב מצבו הכלכלי היטה את שכמו לשאת את משא עבודת הציבור. לאחר שהצטברו אצלי

⁶ לימים גיליתי שהמלחינה הייתה בעצם שרה גולדשמידט בתו של רוזנבאום, אך הוא אימץ את המנגינה ונהג לזמרה בלילות השבת (Har-Gil, Alte Liebe rostet nie, at p. 87).

⁷ ליתר דיוק: 980 שנים. עץ המשפחה עובר דרך רוזנבאום וכמו אצל משפחות רבות שנוצרו באזור אשכנז ופרובנס מגיע עד הפרשן רש"י (1105–1040), דרך בתו השנייה, מרים, אשת ריב"ן מבעלי התוספות.

מקורות ופריטי מידע רבים למדי, גמלה בלבי ההחלטה להפוך את מחקרי למחקר אקדמי. מטבע הדברים, רובם המוחלט של המקורות שבהם הוזכר רוזנבאום, ובוודאי אלה שנתקלתי בהם לפני תחילת מחקר זה, הדגישו את תכונותיו החיוביות של רוזנבאום, והממצא הארכיוני, הניטרלי, שיקף דמות של סוחר רב-פעלים ויזם, אולם בהחלט אפשר להניח שצדדים נוקשים יותר של דמותו לא באו לידי ביטוי בפרטים שהשתמרו על אודותיו בקרב צאצאיו, או כפי שהם עולים מעיתונות התקופה.

דא עקא, כפי שכתב מרדכי ברויאר בתארו את מניעי מחקרו במבואו לספרו "עדה ודיקנה": מחקרי על רוזנבאום "עמוס ב'סבל הירושה". אין ספק שקרבה אל נשוא המחקר בכלל, וקרבה משפחתית בפרט, עשויה ליצור בעיה. במילים פשוטות: העובדה שאני צאצאו של מנדל רוזנבאום – גם אם בינינו שבעה דורות – עשויה להשפיע על הערכת את משמעותם האמיתית של מעשיו ואת ערכם. עם זאת, כל מחקר בכל תחום מצריך קטליזטור; איזושהי נקודת עניין המזרזת את החוקר אל מחקרו. אין טעם להתכחש לעובדה שענייני ברוזנבאום נולד מתוך הרצון להכיר את שורשי הגנאלוגיים, אולם עניין זה שימש אך ורק קטליזטור.

עבודת מחקר בהיסטוריה אינה "עבודת שורשים", ועם זאת לא-פעם אחת מידע גנאלוגי (שמטבע הדברים לבן משפחה יש בו עניין גדול יותר) נארג היטב היטב אל תוך הסיפור ההיסטורי, ומאפשר הבנה טובה יותר של תהליכים גדולים ושל תקופות. מחקר אובייקטיבי נבחן בראש ובראשונה בשאלת המחקר שהחוקר מציב לעצמו, ומשמעות המחקר היא להבין את העולם הסובייקטיבי של עניין מסוים מפרספקטיבה אובייקטיבית. פעמון האזהרה התלוי ממעל לחובה לחקור באובייקטיביות מוחלטת מגדילה את הסיכוי לחקירה כזו, מפני שלתפיסתי, המודעות של חוקר לכך שהוא עשוי להישאל על קרבתו לנושא המחקר, מעלה את רגישותו לנחיצות ביצירת ריחוק מסוים ולבחינה אובייקטיבית של חומרי המחקר. בסופו של מחקר מצויים ממצאי המחקר הנשענים על מקורות מגוונים, והם, ורק הם, יכולים להעיד על טיבה של הפרשנות.

שאלת טיב המקורות שבהם משתמש החוקר עולה לא-פעם בהקשר למחקר היסטורי. במקרים מסוימים נראה שיש חוסר במקורות ולעיתים ישנם מקורות רבים מדי, ולחוקר אין אפשרות לבדוק את כולם. לא-פעם יש מקורות שמעוררים מחלוקת בעניין מסוים. ההגעה אל המקורות הרלוונטיים, הבנת ערכם ושייכותם לנושא המחקר ופיענוח המקורות ופרשנותם, הם יעדים שמציב לעצמו ההיסטוריון להבנת העבר.

פעילותו הפוליטית של מנדל רוזנבאום

לעיל הוזכר "משא עבודת הציבור" שרוזנבאום עמס על כתפיו. לפעולות השתדלנות שלו לטובת היהודים בקרב השלטונות המקומיים והממלכתיים בבוואריה של אותם הימים יש עקבות ניכרים במסמכים רבים. נוסף על כך, אני מבקש להראות שהדרך שבה פעל להקמת הקהילה בעיירה אונטרצל (Unterzell לימים: צל אם מייך) וניסיונות התיישבות קהילתיים נוספים שעשה (למשל ברכישת טירת פון ארת'ל בכפר תיילהיים, עוד לפני רכישת מנזר אונטרצל והרכישה העצומה בעיירה בורגלאואר אחריה), נעשו מתוך מגמה להקל את חיי היהודים בבוואריה ולייצר פלטפורמה לניהול עצמאי נבדל, שיוכיח לסביבה הנוצרית הגרמנית שהיהודי יכול להישאר נאמן למסורת דתו, ועדיין להיות אדם יצרני ומועיל לחברה כולה.

כרבים מבני דורו, התוודע רוזנבאום לסחיפה שסחפה תרבות ההשכלה את הצעירים היהודים בגרמניה. כל חייו עמדו בסימן ההתמודדות עם התופעה הזו מתוך אמונה דתית יוקדת, ורצון לשמר את מסורת האבות. התופעה הזו, יחד עם מזגו הפעלתני, היא שהובילה אותו להקמת נקודת התיישבות יהודית כמעט אוטונומית בבוואריה; היא שהובילה אותו להקים ישיבה שתשלב לימוד מלאכה ותחנך לחשיבה שאפשר לכוונתה פרוטו-לאומית. הוא היה מנהיג פרקטי שלא פרסם חזונות גדולים בכתב, אולם מעשיו מעידים על מחשבה חזונית וראיית נולד שהקדימה רבים וייצרה אפשרויות בעבור רבים אחרים. בנטייתו של רוזנבאום למעשיות הייתה מעין אתחלתא דגאולה עצמית, שהתפתחה בהדרגה והביאה לידי ביטוי את הרגש הלאומי שפיעם בו. הוא היה אדם כריזמטי, אבל הבין אל-נכון שלא עליו לצעוד בראש המחנה, אלא לתמוך במי שהוא, באישיותו בכישרונו ובממונו, יוכל להנהיג ולסייע לו ביצירת התנאים להנהגה. למרות הכרת ערך עצמו, הוא ידע שעליו להיות מעט בְּצֵל.

שיטות הפעולה של רוזנבאום נחזות לא-פעם כמעין שלב מעבר משתדלנות קלסית לפוליטיקה מודרנית. עניין זה כמעט מובן מאליו על רקע אירועי התקופה שבה פעל רוזנבאום: לפני שנת 1848 – הנחשבת שנת מהפך בפוליטיקה האירופית – וביתר שאת בשנים שאחריה. נוכח זאת, אפשר לראות את מסכת פעולותיו של רוזנבאום כמניחת יסודות להשתלבות היהודית בפוליטיקה הגרמנית בהמשך המאה ה-19. לא-פחות מכך, אפשר לראות בה תשתית לשינויים בפעילות הפוליטית הפנים-יהודית בקהילות הבוואריות הרבות ובקרב יהדות גרמניה בכלל.

הפוליטיקה היהודית בתקופת פרוץ הלאומיות באירופה יצרה אצל יהודים רבים יצר פוליטי. אפשר לומר כי תופעה זו ניכרת מייד עם פרוץ עידן מדינת הלאום באירופה. עם זאת, אפשר בהחלט לומר שחלק מן הפעילות הזו הושתת על פעילות קדם-פוליטית, שתדלנית, שתועלה וטוֹיְבָה והתעדכנה לפי ה"צייטיגייסט" ונהייתה פוליטית. כזו הייתה פעולתו של מנדל רוזנבאום.

שאלת המחקר

במחקר זה נבקש לבדוק מה היו הנסיבות שהניעו את פעילותו הציבורית של מנדל רוזנבאום; במה התאפיינה פעילותו במרקם היחסים בין יהודי בוואריה לבין הרשויות; מה חידש רוזנבאום לעומת קודמים לו ובמה תרם להתהוותה של פוליטיקה יהודית מודרנית. לשם הבהרה חילקתי את העבודה לארבע חטיבות חקר פרקטיות:

1. הלאומיות היהודית והיחס בקרב יהדות גרמניה לרעיון שיבת היהודים לארץ ישראל;
2. דמותו ושורשיו של מנדל רוזנבאום;
3. פעולותיו הציבוריות והיקפן; השלכות פעולותיו על חיי היהודים בבוואריה בפרט ובגרמניה בכלל;
4. תרומתו של מנדל רוזנבאום להתפתחות רעיון שיבת היהודים לארץ ישראל.

באמצעות מחקר זה ודרך בחינת תולדותיו של רוזנבאום ופעולותיו, נבקש להציע אשנב לחקר שאלות רחבות יותר בתולדות יהודי גרמניה במאה ה-19, ובעיקר מההיבט האזרחי שלהם, הן בהקשר של היחיד והן בהקשר הציבורי. יתר על כן, אפשר יהיה להשתמש במחקר זה כדי לעקוב אחר ראשיתה של העשייה הכלל-יהודית שחבקה את הזירה האירופאית ונגעה גם ביישוב ארץ ישראל בתקופה האמורה. לפנינו אפוא מקרה בוחן שבאמצעותו אני מבקש ללבן סוגיות שעד כה לא זכו לניתוח בספרות המחקר. אכן, העסקנות היהודית בהחלט נדונה ברמה ארצית ובין-לאומית, אולם הממדים הקהילתיים-המקומיים עשויים להשלים את התמונה ההיסטורית ולהראות אותה מזוויות נוספות.

הדימוי ההיסטורי של האורתודוקסיה היהודית בגרמניה אינו גדוש בחומר אמפירי המצביע על מחשבה עצמאית ויוזמה פוליטית, ומכיוון שכך, המחקר המוצע כאן יוגדר כביוגרפיה היסטורית המשתרגת בהיסטוריה חברתית ופוליטית.⁸

שמו של רוזנבאום היה ידוע בקרב חוקרי יהדות גרמניה בכלל, ובקרב חוקרי האורתודוקסיה הגרמנית בפרט. עם זאת, דמותו לא זכתה עד כה למחקר מקיף וממצה.⁹ העיסוק בדמויות אחרות בנות התקופה, הותיר בצל את תרומתו ואת מפעלו המשמעותי לטובת יהודי בוואריה (ובייחוד באזור וירצבורג) ולעזרת היישוב היהודי בארץ ישראל. כך למשל, דמותו של אחד מבני טיפוחיו,

⁸ השונו גרץ, ההתארגנות הכלל יהודית; הילדסהיימר, מעמד הקהילות עד לתקופת האמנציפציה.

⁹ כך למשל מרדכי ברויאר שכתב מחקר מקיף על האורתודוקסיה היהודית בגרמניה (ברויאר, עדה ודיוקנה), לא התעלם מקיומו של רוזנבאום, אך הזכיר את שמו פעמים בודדות ורק כבדרך אגב. יש לציין שמחקרו של ברויאר ממוקד בשנים שלאחר איחוד גרמניה, שתרחש רק לאחר מותו של רוזנבאום.

הרב יצחק דב במברגר (הרב מוירצבורג)¹⁰ זכתה למחקר ולהכרה, אם כי רוב המחקרים על אודותיו אינם חורגים גם הם מעיסוק בהוויה האורתודוקסית המתהווה בגרמניה באותה עת.¹¹ שמותיהם של אישים אחרים שהושפעו עמוקות מרוזנבאום, ידועים גם הם הרבה יותר משמו שלו, ודי אם נזכיר אחדים מהם. כאמור, הרב יצחק דב במברגר, הרבי מוירצבורג הידוע, נבחר לרבה של וירצבורג בעקבות עבודה מאומצת של רוזנבאום. חתנו של רוזנבאום, הרב אליעזר ברגמן¹² היה ממנהיגי היישוב היהודי האשכנזי בארץ ישראל, וממקימי כולל הו"ד בירושלים. הוא מוזכר ברבים מן המחקרים העוסקים בתולדות היישוב הישן בירושלים.¹³ הרב דוד צבי הופמן, שלימד בישיבת רוזנבאום תקופה קצרה ולימים היה ראש בית המדרש לרבנים בברלין, הכירו בערוב ימיו ונפעם מדמותו. הוא נשא את צרלן, בתו של הרב יונה רוזנבאום, ולבנו הבכור קרא מנדל, על שם רוזנבאום.¹⁴ אפשר להזכיר כאן גם את הגאוגרף וחוקר ארץ ישראל הידוע יהוסף שוורץ¹⁵ שהתגורר ביוזנהוף באונטרצל ועבד אצל רוזנבאום כפקיד, בימי לימודיו בישיבת הרב בינג ובאוניברסיטת וירצבורג, וכן תלמידים רבים אחרים מתלמידי הישיבה. עוד נזכיר את אברהם גרינבוים שנשא את נינתו של רוזנבאום. הוא היה מגדולי סוחרי המתכות בבוואריה בשליש האחרון של המאה ה-19, ואף היה שליח הפקוא"מ לירושלים.¹⁶

¹⁰ הרב מוירצבורג, יצחק דב הלוי (זעליגמאן בער) במברגר (1807-1878), היה מן הידועים בקרב רבני גרמניה במאה ה-19, כיהן כרב המחוז בוירצבורג החל ב-1840. הגם שהיה מן הקפדנים בענייני מנהג והלכה, סירב להפרדת הקהילה הדתית מן הקהילה הכללית ובכך היה בר-פלוגתא של הרב שמשון רפאל הירש (עליו ועל פולמוס הפרישה, ראו למשל במברגר, תשנ"ב; ברויאר, עדה ודיוקנה; המבורגר, נשיא הלויים).

¹¹ אחדים מן המחקרים: במברגר, יצחק דב. כתבי רבינו יצחק דוב הלוי מוירצבורג; ברויאר, עדה ודיוקנה; המבורגר, נשיא הלויים; שטרן, אישים וכיוונים; שמידט, שלמה. הרב מוירצבורג.

¹² ברגמן (1799-1852) היה איש רב פעלים, שאת דרכו הציבורית החל בהזדמנות שניתנה לו בידי מנדל רוזנבאום להיות המורה הפרטי של ילדיו. אחר כך לימד בישיבה שהקים רוזנבאום בביתו ובמקביל ניהל את מפעל המסמרים של רוזנבאום באונטרצל. הוא אף נשא לאישה את בתו הבכורה של רוזנבאום, רבקה סילא, ויחד היגרו לארץ ישראל, בעידודו של רוזנבאום ובתמיכתו.

¹³ ראו למשל אליאב, מרדכי. אהבת ציון בגרמניה; אליאב, מרדכי. אהבת ציון ואנשי הו"ד, בעמ' 228-232; ברטורא, ירושלים בעיני רואיה, ועוד.

¹⁴ ווייס, שושלת היוחסין, בעמ' 159.

¹⁵ יהוסף שוורץ (1804-1865), יליד בוואריה, ידוע כראשון חוקרי הגאוגרפיה היהודים בעת החדשה. הוא היה מראשוני העולים מגרמניה לארץ ישראל (עלה בשנת 1832). למד כיהודי יחיד באוניברסיטת וירצבורג, ואת כלכלתו קיבל מידי עשירי העיר ובהם רוזנבאום. הוא אף הועסק במשק החקלאי של רוזנבאום בצל (וילהלם, 1946: 141). עוד עליו ראו למשל אצל לונץ, תולדות הרב ר' יהוסף שווארץ ז"ל, תרס"א.

¹⁶ אברהם גרינבאום (1855-1921), משוואבך היה תלמידו וחברו הקרוב של רבי הילה וקסלר, נכדו של רוזנבאום. הוא למד בישיבת רוזנבאום בצל. לימים נעשה סוחר מתכות אמיד ופעיל בעסקי ציבור. הוא היה מקורב לעורך האיזרואליט מרקוס להמן ולראשי הפקוא"מ באמסטרדם, ובשנת 1884 נתמנה שליח לארץ ישראל מטעם לשם הקמת בית חולים ברובע היהודי. עוד עליו ראו אליאב, מרדכי. מסע לירושלים בשנת תרמ"ה (פרקים מיומנו של שליח-מצווה מגרמניה), תש"ל.

שחקן הכדורסל האמריקני המפורסם מייקל ג'ורדן אמר פעם: "לקחתי שש אליפויות אבל את כולן לקחתי עם סקוטי פיפן". ג'ורדן ביטא כך את הערכתו העמוקה לשותפו לקבוצה, שהזין אותו בהזדמנויות רבות לקליעה לסל ויצר בעבורו מצבים שבהם יכול היה להביא לידי ביטוי את יכולתו יוצאת הדופן. אפשר לראות בדבריו של ג'ורדן מעין משל לתיאור פועלו של רוזנבאום. הוא יצר מצבים, דחף אנשים ושינה תנאי מציאות, וכך יצר לרבים אפשרויות להביא את יכולתם לידי ביטוי. אכן, יש להניח שבחלוף השנים שמו של פיפן יישכח וגורלו יהיה כמו גורלם של "מספרי 2" רבים בהיסטוריה – שהרי מי זוכר למשל את שמו של סגנו של בר כוכבא?¹⁷

נראה כי חוקרי ההיסטוריה צריכים לא פעם לחפש דווקא אותם, את אנשי השורה השנייה של המנהיגות; את האנשים שאפשרו – לפעמים תוך הקרבה של ממש – לאנשי השורה הראשונה לבלוט ולהביא לידי ביטוי את יכולותיהם המיוחדות.

תרבות תקשורת ההמונים המקובלת כיום אינה עושה צדק עם מנהיגים כאלה. היא מחפשת נראות, נואמי כיכרות מבריקים, פסבדו-אידיאולוגים עם אמירות נחרצות. רוזנבאום לא היה כזה. זו ככל הנראה הסיבה לכך ששמו כמעט נשכח במונחים של חקר ההיסטוריה. אולם מעניין לציין שהגם שדמותו של רוזנבאום נעדרת כמעט מדפי ההיסטוריוגרפיה היהודית, במקומות מגוריו ופועלו, תייליהיים, וירצבורג וכמובן צל אָם מיין, דווקא נותר בכל זאת רושם היסטורי מקומי של חייו ופועלו. בין השאר בא רושם זה לידי ביטוי למשל בקריאת רחוב על שמו בתייליהיים, כפר הולדתו.¹⁸ בשנת 2011, בעקבות קשר שיצר כותב המחקר עם מנהלת הארכיון המקומי בעיריית צל אם מיין, אנטה טייגל, ובעקבות ביקור בן כמה ימים שערך בעיירה ובסביבותיה, הוא הבחין בנקל כי דמותו של מנדל רוזנבאום חשובה גם לאנשי המקום, וכי בארכיון המקומי ובארכיונים נוספים בסביבה יש חומרים רבים המחכים ל"ניעור אבק ההיסטוריה".

נוסף על כך, מתוך הכרה בתרומתו של רוזנבאום לפיתוח העיירה, ביוזמת טייגל ובתמיכת ראש עיריית צל אם מיין, אניטה פוירבאך, הוקם, מוזיאון קטן לזכרו של מנדל רוזנבאום והקהילה שייסד בעיירה. המוזיאון פועל בביתן הקטן הממוקם בחצר ביתו ההיסטורי של רוזנבאום ביוזמה של אונטרצל – אותו מבנה שבו בנה את רוזנבאום סוכתו. מפעלי זיכרון אלה מתרכזים ברוזנבאום ובתולדות המקום ואינם מביאים לידי ביטוי את הקונטקסט הכלל-יהודי, הפוליטי והפרוטו-לאומי שבהם ממוקד מחקר זה.

¹⁷ שמו של סגנו של בר כוכבא היה, כך משערים חוקרים אחדים, ישוע בר גלגלא. על מספרי 2 נוספים ראו: אבקסיס, הסגן של בר כוכבא – מספרי 2 בהיסטוריה.

¹⁸ ראו תמונה 14 בנספח 4 בסוף חיבור זה.

סקירת ספרות

על תולדות יהדות גרמניה ועל תולדות האורתודוקסיה היהודית בגרמניה, כבר נשתברו קולמוסים רבים. ספרים ומאמרים רבים סייעו בתהליך איסוף החומרים למחקר זה ובשלב הכתיבה והעניקו מסגרת מחקרית מקיפה. מובן מאליו שאי-אפשר למנות כאן את כלל הכתבים המרכיבים את הקורפוס שכותרתו יהדות גרמניה במאה ה-19, ואף לא את רובם. יתר על כן, אי-אפשר במסגרת זו להזכיר אפילו את כל הכתבים שבדרך כזו או אחרת השפיעו על מה שנכתב בעבודה, אך לא בדרך ישירה.

בסקירת הספרות שלהלן מתוארים אפוא המקורות העיקריים ששימשו בסיס לכתיבת חיבור זה, ואשר אנו מבקשים בחיבור להוסיף על הידע שנצבר באמצעותם.

מקור ידע מרכזי לתולדות היהדות האורתודוקסית בגרמניה בכלל, ובכללה לאורתודוקסיה היהודית-בווארית הוא ספרו של מרדכי ברויאר, **עדה ודיוקנה – אורתודוקסיה יהודית ברייך הגרמני 1871–1918, שיצא לאור בירושלים בשנת 1990**.¹⁹ ברויאר חרג פעמים רבות ממסגרת הזמן שהציב בכותרת עבודתו, כדי להביא תיאור של התשתית התהליכית שנבנתה בעשרות השנים שקדמו לתקופה שבה עסק. בהקשר זה הוא אף הזכיר כמה פעמים את מנדל רוזנבאום עצמו ואחרים מסביבתו וממשפחתו, ואף הצביע על תרומתם של תלמידי הרב בינג להתפתחותה החברתית של יהדות גרמניה. אפשר לומר שמחקרנו זה הוא בבחינת תיאור "מקרה פרטי" של התופעה החברתית הרחבה שתיאר ברויאר, וכי ההרחבה של מקרים פרטיים כאלה משלימה ומחדדת את ההבנה של ההיסטוריה של האורתודוקסיה בגרמניה בכלל ובבוואריה בפרט.

התשתית שהונחה במחקרו של ברויאר אינה מייתרת אפוא את העיסוק הפרטני במקרה של רוזנבאום. מחקרנו אינו בא רק לשם חידוד והמחשה של מה שכבר תואר בכלליות. כך למשל, רוזנבאום הוא נציגה של האורתודוקסיה שנלחמה בחריפות נגד הרפורמה, אולם הוא דווקא משתייך לאותה אורתודוקסיה שלימים התמודדה עם סוגיית הפרישה בדרך שונה ומכילה יותר מזו של האורתודוקסיה הפרנקפורטית שצמחה תחת רש"ר הירש כעבור כמה עשרות שנים.

בפרסומיו הרבים של מרדכי אליאב על תולדות יהודי גרמניה במאה ה-19 הונחה תשתית כללית להבנת תולדות היהודים בתקופה האמורה. ספריו ומאמריו הרבים של אליאב הם בבחינת רקע

¹⁹ הספר יצא לאור תחילה בגרמנית בשנת 1986 : Breuer, Mordechai. **Jüdische Orthodoxie im Deutschen Reich 1871–1918 – Sozialgeschichte einer religiösen Minderheit**. Frankfurt am Main: Athenaeum

כללי למחקרנו, הממוקד באישיות אחת ובפועלה, במובן זה שאלמלא עבודתו של אליאב לא היה מחקר זה יכול להיות מוצב בהקשר שבו הוצב. כמו ברויאר, אליאב לא האריך בתיאורים של דמות מסוימת, אלא בנה תשתית של תקופה, שמחקרנו הוא בבחינת מקרה פרטי שלה. בייחוד סייעו לעבודתנו מאמרו "התמורות בחינוך היהודי בגרמניה במאה היי"ט", שפורסם בכתב העת מחניים, בשנת 1966 וספריו על פעולותיהם וחזונם של יוצאי גרמניה בתוכניות ליישוב ארץ ישראל במהלך המאה ה-19, ובראשם הספר **אהבת ציון ואנשי הו"ד – יהודי גרמניה וישוב ארץ ישראל במאה היי"ט**, שיצא לאור בתל אביב בשנת 1970.

מקורות חשובים להבנת תהליכי השינוי שהוחלו על היהודים בוואריה בראשית המאה ה-19, בדגש על הקהילות שסבבו את וירצבורג, ועל ההתהוות הארגונית הפנים יהודית, מצאתי בפרסומיהם של רונלד פלאדה ואורסולה גרינג-מונצל, ובייחוד: **Flade, Roland. Die Würzburger Juden – Ihre Geschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart**; Gehring-Münzel, Ursula. **Vom Schutzjuden zum Staatsbürger – die gesellschaftliche Integration der Würzburger Juden, 1803-1871**. גרינג-מונצל ופלאדה הסתמכו על חומרי ארכיון רבים שמצאו בארכיונים בוירצבורג, וסימנו את עושר המסמכים שיש בארכיונים אלה המאפשר מחקר נוסף, ובעיקר ממוקד בדמויות ספציפיות.

תשתית להבנת התנהלותם הפוליטית של יהודי גרמניה במאה ה-19, ויהודי בוואריה בכללם, מצאתי בפרסומים רבים של יעקב טורי. האוריינטציות הפוליטיות של היהודים בתקופה זו עברו שינוי תהליכי בתקופה שבה עסקינן, ומחקריו של טורי מתייחדים בתיאורים המגובים בנתונים מספריים שאסף וכינס בטבלאות ובגרפים, המאפשרים להבין את התקופה ולנתח מן הזוויות הכלכליות, הפוליטיות, והסוציולוגיות. בעבודה זו שימש ספרו של טורי, **קווים לחקר כניסת היהודים לחיים האזרחיים בגרמניה**, שיצא לאור ב-1972, מקור תשתיתי, שבעקבות פרטים שנלמדו ממנו נבחנו כיווני מחקר אחדים במקורות הראשוניים.

מחקרים אחרים הוסיפו תשתית של מידע רוחבי על מצבם של היהודים באירופה בעידן שלאחר ימי הביניים. ספריו של יעקב כ"ץ, **מסורת ומשבר – החברה היהודית במוצאי ימי הביניים**, שיצא בירושלים ב-1978, והיצאה מן הגטו – **הרקע החברתי לאמנציפציה של היהודים, 1770–1870**, שיצא לאור בתל אביב ב-1985, הניחו תשתית רוחב כזו, שאליה היה אפשר להשוות את הדומה והשונה ביהדות בוואריה בת התקופה.

כמה מספריו של שמואל פיינר, שעניינם יהדות אירופה במאה ה-18, ובעיקר **מהפכת הנאורות** – **תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18, שיצא לאור בירושלים, בשנת 2002**, שימשו בסיס להבנת ממד הרצף וממד התמורה בראשית המאה ה-19, ובהקשר של עבודה זו בתחום ההתייחסות של האורתודוקסיה לרעיונות תנועת ההשכלה.

בשלושת כרכי ספרו של בנימין שלמה המבורגר, **הישיבה הרמה בפירודא: עיר תורה בדרום גרמניה וגאוניה**, שיצא לאור בבני ברק ב-1990 נמצאו פרטים רבים על אודות בוגרי ישיבת פירת' שבה למדו רבים ממנהיגי היהדות האורתודוקסית במאה ה-19 בגרמניה בכלל ובבוואריה בפרט. בוגרי מוסד זה היו התשתית האנושית להקמת קהילת וירצבורג, ובכללה ישיבת הרב בינג ולביצורה כמרכז המנהיגותי של האורתודוקסיה בבוואריה באותה.

מקור רב-ערך נוסף שהיה תשתיתי במחקר זה, שכן נמצאו בו פרטים רבים על אודות אישים רבים שהוזכרו במחקרנו, מצאנו בפרסום הביוגרפי-אנציקלופדי של קרסטן וילקה על הרבנים בתקופת האמנציפציה: *Wilke, Carsten. "Die Rabbiner der Emanzipationszeit in den deutschen, böhmischen und großpolnischen Ländern 1781–1871"*, שיצא לאור בשנת 2004 במינכן. וילקה אסף פרטים בסיסיים על רובם המוחלט של הדמויות הרבניות והמנהיגותיות לאורכה של המאה ה-19 ובמקרים רבים סימן מקורות אחרים שסייעו להבנת הדמויות.

ברובד הפרטיקולרי חיבור זה מבוסס על שלל מקורות ראשוניים שהובאו מארכיונים אחדים בבוואריה, בישראל ובארצות הברית. מקורות משניים רבים – המפורטים בהערות השוליים וברשימת המקורות שבסוף חיבור זה – סייעו בכתיבת החיבור ובהערכה ופרשנות של הממצאים שבאו לידי ביטוי במקורות הראשוניים, והם רבים מלמנותם כאן.

חיבור זה הוא בבחינת תוספת אינהרנטית לבניין המחקרי הגדול שכבר נבנה, המדגימה לפעמים עניינים שכבר תוארו בקשר לדמויות אחרות באורתודוקסיה היהודית בבוואריה, באורתודוקסיה היהודית הגרמנית וביהדות גרמניה בכלל, אך עם זאת, דמותו של מנדל רוזנבאום היא ייחודית ובחשיפת תולדותיו ופועלו יש כדי להסביר תהליכים היסטוריים ולהבין את גם את פועלן של דמויות אחרות בנות הזמן, ובראשן הרב יצחק דב (זעליגמאן בער) במברגר.

ככל הידוע לכותב חיבור זה, עד כה לא נכתבה עבודה מסודרת על תולדותיו של מנדל רוזנבאום ועל פעולותיו. הטקסט היחיד שבו נעשה ניסיון לתאר חלק מקורותיו מצוי בפרק הנושא את שמו של רוזנבאום בספרו של ברתולד שטראוס *The Rosenbaums of Zell – a study of a family*, שיצא לאור בלונדון בשנת 1962.

שטראוס עסק בכמה מבני משפחת רוזנבאום, וספרו הוא ספר תשתית לכל עיסוק בתולדות משפחת רוזנבאום בפרט, ובתולדות האורתודוקסיה בגרמניה במאה ה-19 בכלל. רבים מן החוקרים העוסקים בסוגיות הקשורות לנושא זה מביאים דוגמאות מספרו של שטראוס, שכן הוא הוא אסף לא מעט סיפורים ועדויות בעל פה מצאצאי המשפחה, שיש בהם כדי להאיר זוויות מסוימות בדרך מוחשית.

עם זאת, יש לזכור כי ספרו של שטראוס כלל לא התיימר להיות מחקר אקדמי מסודר, והוא אכן אינו כזה. הספר מספר סיפור משפחתי בן ארבעה דורות, ומובאים בו אנקדוטות מסוימות ותיאור של התרחשויות שעברו במסורת המשפחה.²⁰ הספר אינו הוא נשען על חומר מחקרי משמעותי, רשימת המקורות שלו מצומצמת מאוד והיקף הטקסט בו אינו נרחב. בספר חשוב זה²¹ יש אפוא לראות קריאת כיוון והצעה למחקר מקיף על כל אחת מן הדמויות שבהן עסק: רב מנדל רוזנבאום; הרב אליה רפאל רוזנבאום; הרב משה פנחס אלחנן וקסלר ור' שלמה וקסלר. חיבורנו מבקש לעשות כן בכל הקשור לדמותו של מנדל רוזנבאום.

בשולי הדברים נציין את ביקורתו של גיימס האריס על ספרו של שטראוס, שלדעתו הפריז במידת ההרואיות שייחס לפעולותיו של רוזנבאום.²² עם זאת, רבים מן הפרטים שמסר שטראוס מפי בני משפחה מתאשרים ממקורות אחרים, ראשוניים ומשניים. כפי שמובא בחיבור זה, פרטים נוספים רבים, שכלל לא היו בפני שטראוס, יש בהם כדי להאיר דיה את דמותו של רוזנבאום ולהעמידה במקום הראוי לה בלי להעלותה למדרגה "הרואית". בקליפת אגוז נציע לומר שאכן רוב פעולותיו של רוזנבאום לא היו "הרואיות" כלל אלא מותאמות לנסיבות הזמן והמקום, ריאליסטיות, וצופות פני עתיד ובכל זאת אי-אפשר שלא להבחין בכישרון של רוזנבאום, באומץ ובתעוזה, וביכולת הבין-אישית שהביאה אותו להיות בן בית בלשכותיהם של שרים ומלכים, ותכונותיו אלה של רוזנבאום סייעו לשיפור מתמיד והולך במצבם של יהודי בוואריה.

²⁰ בכתרת המשנה לספרו, כתב שטראוס עצמו שספרו הוא "סיפורה של משפחה".

²¹ חשיבותו המחקרית העיקרית של הספר נובעת גם מן העובדה שהיה הראשון לפרסם במלואה את החוברת שפרסם רבי הילה וקסלר, נכדו של מנדל רוזנבאום בשנת 1879, שנחשבה עד אז כאבודה.

²² כך כתב האריס: "Understandably, but inaccurately, the family biography about Mendel Rosenbaum "elevates his activity to the heroic (Harris, *The People Speak*, at p. 207).

גם אברהם ברטורא אסף פרטים רבים על אודות רוזנבאום, והם משוקעים טיפין טיפין בכל הספרים שהוא הוציא לאור שעניינם סבו זקנו של ברטורא, הרב אליעזר ברגמן, שהיה חתנו של רוזנבאום ושררו ביניהם יחסים קרובים מאוד. נזכיר כאן שניים מן הספרים של ברטורא: **בלב קשוב – תולדות אליעזר ברגמן איש ירושלים** (ירושלים, 1983) ו**ישאו הרים שלום – גורל משפחה יהודית שעלתה מגרמניה לישראל בתחילת המאה ה-19** (הוד השרון, 1999). בספר ישאו הרים שלום מובאים מכתבים שכתבו רבקה ואליעזר ברגמן אל משפחת רוזנבאום בצל, שהועתקו למחברת בידי בני המשפחה, ונמצאו בעליית גג בוירצבורג לאחר כמאה שנים. הגם שעל פי רוב המכתבים הללו נכתבו על ידי בני משפחת ברגמן אל מנדל רוזנבאום (מלבד אחד שכתב רוזנבאום בעצמו ושולב בספר) בכל זאת אפשר ללמוד רבות מן המכתבים על אורח החיים של רוזנבאום, על כוונותיו, על אמונותיו ועל פעולותיו. ברטורא פרסם חלק מן המכתבים בעיתון "הארץ" בשנות השלושים של המאה ה-20. כמו בספרו של שטראוס, גם עבודתו של ברטורא אינה מחקרית במובן האקדמי של המונח, וגם בה יש סיפור משפחתי, אולם המכתבים המקוריים שפענח ברטורא והביא לידיעת הרבים, הם מקורות ראשוניים שקשה להפריז בחשיבותם. ללא פרסומיו של ברטורא היה חקר דמויותיהם של אליעזר ברגמן ומנדל רוזנבאום נמצא חסר מאוד.

ויליאם שטרן פרסם בשנת 1978 סקירה קצרה בכתב העת אודים (Udim) במלואת מאה שנים לפטירת הרבי מווירצבורג, יצחק דב במברגר, ושילב בה דברים, קצרים עוד יותר, לרגל מלואת 110 שנים לפטירתו של השתדלן מנדל רוזנבאום: **Der Wuerzburger Raw s. A. – zum 100. Jahrzeitstag, zugleich der 'Stadlan' Mendel Rosenbaum: zum 110. Jahrzeitstag**.

בשנות השלושים של המאה ה-20 יצר דוד טחובר עץ משפחה ובו פירוט צאצאיו הרבים של מנדל רוזנבאום שאסף ממקורות רבים. ב-1958 הודפס העץ בספר **Familietafel der Nachkommen von Mendel Rosenbaum Zell – zusammengestellt** (בשנת 1959 הוצאה לאור תוספת המעדכנת את העץ בעוד עשרות רבות של שמות צאצאים). יתרונו של הספר הוא באפשרות להצליב נתונים עם שמות שמתגלים במהלך המחקר, חסרונו הוא בכך שמלבד שמות אין בו כמעט שום פרטים נוספים.

אזכורים אחדים של שמו של רוזנבאום (ובני משפחתו) מובאים ברשימות אחדות ובפרסומות של העיתון **Der Israelit – Ein Centralorgan für das orthodoxe Judentum**, ביטאונה של

האורתודוקסיה היהודית הגרמנית שייסד vrc sueyur מרקוס להמן בשנת 1860 במיינץ. פרטים חשובים הובאו בהספד על רוזנבאום, שפרסם הרב מרקוס להמן, עורך האיזראעליט באוקטובר 1868. להמן היה ממנהיגי האורתודוקסיה בגרמניה ודבריו משקפים בדרך בלתי אמצעית את הערכתם הגדולה של בני אותו דור לרוזנבאום. מפאת חשיבותו תורגם ההספד לעברית ופורסם גם בהלבנון בנובמבר 1868.

אזכורים אקלקטיים נוספים של מנדל רוזנבאום מפוזרים בספרים ובמאמרים רבים, אך אף לא אחד מהם התמקד בו, ועל כן הגם שאפשר ללמוד מהם פרטים חשובים, אין בהם תיאור משמעותי של פועלו או דמותו. הם משמשים אפוא להשלמת התמונה, ולחיזוק המסקנות והתובנות שהופקו בתהליך כתיבת חיבור זה.

כוונות המחקר

עבודה זו מבקשת להרחיב את הידוע על דמותו של מנדל רוזנבאום, להתחקות אחרי תולדות חייו ובייחוד אחרי התפתחותו כאיש ציבור, כיזם וכבעל מהלכים בקרב אנשי השלטונות הבאווריים במשך המאה ה-19, כך שאפשר יהיה לקבל תמונה מקיפה על האיש ועל תרומתו.

בד בבד עם איסוף החומרים רב-השנים על תולדותיו של רוזנבאום, התעורר גם רצון לבדוק גם את יחסו של רוזנבאום לרעיון שיבת יהודים לארץ ישראל ואת פעילותו למען הרעיון, אם הייתה כזו. חקר דמותו ופועלו של רוזנבאום משמעותי מאוד לשם הבנת תולדות יהודי גרמניה במאה ה-19, ובייחוד מן הזווית האורתודוקסית, הידועה פחות, ולשם הבנת התשתית הפרוטו-לאומית שהונחה אז, ושאפשרה במרוצת השנים את התקבלות הרעיון הציוני המאורגן בקרב חלק מיהודי אירופה, וחלק מיהודי גרמניה בכללם.

רוזנבאום כונה בפי אנשי השלטון הבאוורי "בישוף היהודים מִצְל" שכן הם ראו בו מעין מנהיג של היהודים בממלכה. כ"שתדלן", הוא היה, בין השאר, מן הפעילים הבולטים לביטול חוק המרשם (Matrikel), הבווארי משנת 1813 – חוק שבאחד מסעיפיו התאפשרה "זכות ישיבה" רק לצאצא אחד של יהודי במקום מושבו של האב; שאר הצאצאים היו אמורים למצוא לעצמם מקום אחר, או לקבל זכות ישיבה בזכות עצמם (במקרים הנדירים שהצליחו). מחוסר ברירה, חלק מן היהודים נותרו כתושבים בלתי חוקיים במקום מושבם והיו בעצם חסרי זכויות בסיסיות. רבים רבים אחרים נאלצו להגר למדינות אחרות, ואם התמזל מזלם – לאמריקה. הרב יצחק דב במברגר, מחשובי רבני גרמניה – שרוזנבאום היה אחראי במידה רבה לבחירתו לרב של וירצבורג ולצמיחתו כמנהיג אורתודוקסי בולט – אף חיבר תפילה מיוחדת להצלחת פעולותיו רוזנבאום לשם ביטול ההגבלות שבחוק המטריקל.

הגם שבתחילת דרכו ביקש רוזנבאום להיעשות תלמיד חכם כאבותיו, אך מטבעו נטה תמיד למעשיות ולמעורבות חברתית. עוד לפני נישואיו עסק ברוכלות וזמן מה לאחר נישואיו פתח בית מסחר בתייילהיים. עסקיו עלו יפה והוא הרחיב אותן מעבר לסביבות וירצבורג, בין השאר באמצעות העברת סחורות בסירות על הנהר מיין. לאחר המהומות בוירצבורג ב-1819 (שכונו לימים "פרעות הפ-הפ"), ותוצאותיהן הקשות, חיפש רוזנבאום מקום שבו יוכל להקים מעין מושבה יהודית, שתהיה לה עצמאות יחסית, בתוך בוואריה. לשם כך בשנת 1822, קנה רוזנבאום מתחם בכפר אונטרצל על גדת הנהר מיין, מצפון-מערב לוירצבורג, שבעבר שימש מנזר. המתחם נקנה מאת שלטונות המחוז, לאחר שהבעלים הקודמים שקנוהו לאחר תהליך החילון של ראשית המאה פשטו רגל. בטבורו של המתחם עמד מנזר ולצידו כנסייה שפעלה במקום קרוב ל-600 שנה. המנזר שבמרכז

המתחם שימש מנזר נשים עד שנת 1805. נראה כי בכנסייה שהייתה במתחם לא נעשה שימוש במשך כל תקופת מגוריה של משפחת רוזנבאום בצל (עד שנת 1914), אך במגרשים שסביבו נבנו בתים ומשקים חקלאיים זעירים ורוזנבאום יישב בהם משפחות יהודיות. מאז ועד ימינו אנו נושא מתחם זה את השם "יודנהוף".

רוזנבאום הקים בביתו ישיבה שלמדו בה תלמידים רבים, ובהם כאלה שהיו לימים אנשי שם. בין השאר לימדו בה הרב אליעזר ברגמן, הרב אברהם רייס, הרב דוד צבי הופמן, וכן בניו של רוזנבאום, הרב אליה רפאל רוזנבאום והרב יונה רוזנבאום. ישיבה זו הייתה מן הראשונות שיישמו את רעיון "תורה ועבודה" בפועל: תלמידיה עבדו בבית החרושת למסמרים שהקים רוזנבאום במורד פלג המים שעבר מתחת ליודנהוף, במרחק כ-70 מטרים מבית רוזנבאום, סמוך למקום השפך של הפלג אל הנהר מייך. הוצאות שכרם של המורים, ועלויות המזון והתחזוקה של הישיבה כוסו באמצעות עבודת בני משפחת רוזנבאום ותלמידי הישיבה בבית חרושת זה ובענפי משק נוספים. בהמשך עבודה זו נרחיב על קורות חייו של מנדל רוזנבאום, ונצביע על הקשר בין שני כיוונים רעיוניים שהנחו אותו בפעולותיו:

- **הכיוון הדתי**, שניזון ממסורת בת אלפי שנים של שמירה על נבדלות יהודית מן הסביבה הגויית, באמצעות קודקס הלכתי. רוזנבאום היה יהודי מאמין, אדוק ומקפיד במצוות, נדבן, פילנתרופ ואיש חסד ותלמיד חכם של ממש. כצאצא של רבנים, שתדלנים ואנשי ציבור יהודיים, הוא ראה בחיים בקהילה יהודית מטרה שיש לטפח ולקדם;
- **הכיוון הלאומי**, שהושפע מן הרוחות החדשות שנשבו באירופה בתקופת ההשכלה, ושהגיעו לשיאן בשנת 1848. אותה שנה מכונה בספרות המחקר ההיסטורי "אביב העמים" נוכח הפעילות הלאומית המסיבית שהתחוללה בה – פעילות שלא פסחה על יהודי גרמניה בכלל ואף לא על האורתודוקסים שבהם. התמורות הפוליטיות באותה תקופה השפיעו על רוזנבאום עמוקות, ודחפו אותו להעמיק את עבודתו הציבורית למען יהודי בוואריה.

קשירת שני הכיוונים הללו, הדתי והלאומי, יחדיו, בהקשר של פעולותיה של דמות מרכזית כמו רוזנבאום, אפשר שהיא מצביעה על "צייטגיסיט" מסוים בקרב יהודי בוואריה בכל הקשור לראיית עתידם. נראה שאצל רוזנבאום ואנשים בסביבתו, ואצל אחרים בני תקופתו התעוררה המחשבה בדבר שיבה לארץ ישראל שלא באמצעות המתנה לימות המשיח, אלא באמצעות נקיטת פעולות מעשיות בקשר לכך.

מן החומר שיש בידינו אפשר ללמוד על כך שחלק מילדיו של רוזנבאום, מנכדיו וניניו, היגרו לארץ ישראל במשך המאה ה-19. יש אף עדויות לכך שהיה בדעתו של רוזנבאום לעשות זאת בעצמו ביום מן הימים. כך במכתביה של רבקה סילא ברגמן ובעלה הרב אליעזר ברגמן, אל רוזנבאום, לאחר שהתמקמו בירושלים, נזכרים פעמים רבות ענייני אפשרויות הדיור במגוון מקומות בארץ ישראל ובייחוד בירושלים²³. רבקה סילא כתבה להוריה כך²⁴:

”משאלתי היא שיהיו כאן גם הורי האהובים, עם כל המשפחה, בשלום, ואני מצטערת על אבי אהובי, שיש לו שם בחוץ כל כך הרבה רוגז וטורח בכל מיני עניינים. העיקר הוא לעבור בשלום, בעזרת השם, את הים...”

כבר מן הדברים הללו אפשר להסיק שתוכנית עלייה עקרונית של רוזנבאום הייתה על הפרק, אלא שענייני הציבור והמסחר שבהם היה עסוק בבוואריה לא אפשרו מימוש אופרטיבי שלה. כאן המקום להציע לומר שלמרות עמדותיו האוהדות את רעיון העלייה לארץ ישראל, לרוזנבאום היה קשה להתנתק מן הנוחות היחסית שאליה הגיע בחייו. היה ברור לכל בר בי רב שהמצב הכלכלי בארץ ישראל וכי תנאי החיים וההזדמנויות העסקיות שנכוננו שם לא יאפשרו למשפחת רוזנבאום את צורת החיים שבה התרגלו לחיות, וסביר אפוא שצעד זה היה מעבר לכוחותיו הנפשיים של רוזנבאום. על כל פנים, תפיסה דתית-לאומית מעין זו, הייתה בגדר חידוש בתקופת רוזנבאום, שכן הייתה בה קריאת תיגר על הגלות שנתפסה במסורת היהודית כעונש על חטאי העם. אני מבקש לטעון – ולנסות להוכיח – שהתבססותה של תודעה דתית-לאומית כזו, הייתה בסיס רוחני ופרגמטי להתפתחות הזרם היהודי-לאומי בכלל, ושל זה הדתי-לאומי בפרט. על בסיס פעילותם ורעיונותיהם של רוזנבאום ואישים אחרים מבני דורו, באו מבשרי הציונות, כקלישר ואלקלעי, והוגי התוכניות הפרוטו-ציוניות החל באמצע המאה ה-19. אחרי כן יכלו מייסדי אגודות חיבת ציון לפעול את פעולתם, מפני שחלק מן הציבור היהודי באירופה כבר היה בשל להקשיב לרעיונות מעין אלה. רק לאחר “זמן ההבשלה” הזה היה סיכוי לרעיונות לאומיים-סוציולוגיים כשל פינסקר וליליינבלום, להתקבל על לב יהודי אירופה, ואחריהם לרעיונותיהם ולפעולותיהם של הרצל ואנשי ההסתדרות הציונית.

אני מבקש אפוא למתוח חוט מחבר בין פעולותיו הלאומיות של רוזנבאום, לטובת יהודי בוואריה ולטובת יהודי ארץ ישראל, לבין התנועה הציונית והקמת הבית היהודי הלאומי בארץ ישראל.

²³ ראו למשל ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 97.

²⁴ שם, בעמ' 101.

מרדכי ברויאר, שמחקריו על האורתודוקסיה הגרמנית הם התשתית למחקר זה, מלמדים אותנו כי צורך להוסיף עליהם את הממד הלוקלי, הספציפי, בתוך המערכת הכללית. הקבוצה החברתית שעמה נמנה רוזנבאום תפקדה בצורה עצמאית ולא תמיד "יישרה קו" עם עמדות של אחרים שהיו, לכאורה, שותפים לדרך, אבל פעלו במרחב קהילתי אחר. אחת המסקנות מהתבוננות במחקרו של ברויאר היא הצורך להוסיף את הממד המקומי כשלעצמו, ולא רק כאוסף של מקרים המצביעים על תופעה. המוניטין שצבר רוזנבאום בתור שתדלן מצליח, המסוגל להביע את תביעות אנשי שלומו מהשלטונות הבוואריים, ובאותה עת גם להיות מעורב בענייני ארץ ישראל מצביע על שילוב שלא ראה סתירה בין שני סוגי החשיבה הקולקטיבית היהודית: זו המביעה דרישות להשתלבות מרבית בסביבה הגרמנית וזו המביעה הזדהות עם רעיון יישוב ארץ ישראל.

1. לאומיות יהודית והיחס לארץ ישראל בקרב היהדות

האורתודוקסית בבוואריה עד שנת 1848

רקע כללי

בתקופה שקדמה להתהוות בוואריה כממלכה עצמאית, נטו נסיכיה ושליטיה הפוליטיים לחקות את הדגם של הממלכה הפרוסית מבחינת היחס לנתיניהם. הנסיכים הבוחרים²⁵ של בוואריה במחצית השנייה של המאה ה-18, מקסימיליאן יוזף השלישי (שהיה הנסיך הבוחר בשנים 1745–1777); קרל תאודור (שהיה הנסיך הבוחר בשנים 1777–1799) ומקסימיליאן יוזף הרביעי (שהיה הנסיך הבוחר בשנים 1799–1806) העתיקו אפוא, כל אחד בתורו, גם את יחסו של המלך הפרוסי פרידריך השני (הגדול) אל יהודי ממלכתו. נוכח העובדה שבראשית שנות החמישים של המאה ה-18 הסדיר, פרידריך הגדול, מעמד של חסות ליהודים²⁶ פעלו גם הם להסדרת מעמדם של יהודי נסיכויות בוואריה.

פרידריך הגדול אומנם לא נודע כאוהד היהודים או כמי שביקש לתקן עוולות בתחום היחס אליהם – אדרבה הוא ידוע כמי שתיעב יהודים ופולנים²⁷ – אולם הוא נדחף להסדיר את מעמדם של היהודים בממלכתו מתוך כורח הפרוצדורה המינהלית שהלכה והתחזקה באותה עת, ומטעמים כלכליים. התהליכים שהתרחשו בפרוסיה היו באותה עת בבחינת קריאת כיוון להתוויית תהליכים דומים, במידה כזו או אחרת, בשאר המדינות הגרמניות.

את היהודים שחיו בשטחי הממלכה הבווארית המתרקמת אפשר לחלק לשני סוגים: יהודים בעלי מעמד ויהודים חסרי מעמד. היהודים חסרי המעמד התגוררו בכפרים קטנים ככל שיכלו הרחק מעין המשטרה המקומית, ומבחינה פורמלית, כפרטים, בעצם לא היו ידועים לשלטונות.

גם את היהודים שהיה להם מעמד חוקי אפשר לחלק לשני סוגים: "יהודי חצר" ו"יהודים נסבלים". יהודי החצר היו יהודים פרטיים שהביאו תועלת ספציפית לבית המלוכה או לבישופות המקומית, והיהודים הנסבלים היו סוחרים ובעלי תפקידים כלכליים מגוונים, במשק ובשל הצורך לאפשר להם לקיים את אורחות חייהם איפשרו להם, כקהילה, להחזיק גם "כלי קודש" – ראשי הקהילות היהודיות, רבנים, חזנים ושוחטים.²⁸ כלי הקודש היו אלה שהיו אמונים על הנהגת הציבור היהודי

²⁵ הנסיך הבוחר (Kurfürst) הוא האלקטור הקיסרי המייצג אזור מסוים של האימפריה הרומית הקדושה (של האומה הגרמנית) במועצת הבחירות לבחירת הקיסר (הקיסרות הייתה מורכבת מנסיכויות רבות).

²⁶ טורי, קווים לחקר כניסת היהודים, בעמ' 27–28.

²⁷ על פרידריך הגדול ועל יחסו ליהודים ראו בהרחבה Schwarz, Frederick the Great, his Jews and his Porcelain.

²⁸ כ"ץ, מסורת ומשבר, בעמ' 287–288.

ובית המלוכה לא ראה בעבודתם תועלת מיוחדת מלבד היותם כתובת לתביעות מן הקהילה היהודית, או נשיאה באחריות לציות ולתשלום מיסים. ההיגיון החוקי שהופעל ביחס ליהודים היה אפוא תועלתני-כלכלי, ועל כן השלטונות ראו ב"כלי קודש" את אלה שתפקידם לסייע לבעלי המעמד למלא את ייעודם הכלכלי.

שלא כמו "יהודי החצר" ו"היהודים הנסבלים", שאר היהודים היו חסרי מעמד אזרחי כלשהו. אפילו ליהודי החצר, הפריבילגיים, הותר להעביר את זכות החסות רק לאחד מילדיהם, לפי בחירתם. שאר ילדיהם, אם הורשו בכלל להישאר בעיר מגוריהם, הועברו למעמד של יהודים נסבלים, במקרה הטוב, ובמקרה הטוב פחות הפכו לא-פעם לחסרי מעמד.

דרך נוספת להשיג רישום אזרחי ומעמד חוקי במדינה הייתה היענות לסיסמת ה"פרודוקטיביזציה של היהודים" שנישאה בפי אנשי השלטון בכל מדינות גרמניה בשלהי המאה ה-18 ובראשית המאה ה-19. הכוונה היא ללימוד מקצוע שנחשב נדרש בעיני השלטונות – ובייחוד מלאכות כפיים שהייתה להם דרישה גבוהה, בעיקר בתחומי החקלאות והחרושת.²⁹ עם זאת, במקרים רבים לימוד המלאכה לא הספיק, ורבים מן הצעירים שהשקיעו בלימוד מלאכת כפיים נאלצו בכל זאת להגר מבוואריה למדינות אירופיות אחרות או אף אל מעבר לים.³⁰

לקראת השליש האחרון של המאה ה-18 החלו אפוא היהודים שהתגוררו בשטחי המדינות הגרמניות משתלבים בחברה הלא-יהודית בתחומי השטח שלימים יהיה "הרייך הגרמני" השני. מלבד הדגם הפרוסי, לנגד עיני הנסיכים הבוואריים עמד גם יחסו המשתנה של השלטון האוסטרי כלפי נתיניו היהודים. בשנת 1782 קיסר אוסטריה, יוזף השני, העניק ליהודים "כתב סובלנות". אומנם כתב הסובלנות שניסחו אנשיו כלל כמה וכמה מגבלות על המקצועות שבהם הותר ליהודים לעבוד, ועל מקומות המגורים שבהם הורשו להתגורר, אך בכל זאת הייתה בו קריאת כיוון משמעותית, שבליבה הוצבה קריאה לפרודוקטיביזציה של היהודים.³¹

עד אותה תקופה – ובבוואריה ובמדינות גרמניות אחרות עד הכיבוש הצרפתי – פירושה של הקריאה ל"פרודוקטיביזציה" הייתה בעצם מעבר מרוכלות מזדמנת וסחר בגרוטאות ל"מסחר מהוגן בחנות פתוחה או בסיטונות... או אף זבן באחד מבתי המסחר".³² לאחר מתן כתב הסובלנות של יוזף השני, וביתר שאת לאחר החלת חוקי צרפת בבוואריה, כלל המקצועות החופשיים הפכו לייעדי תהליך

²⁹ טורי, קווים לחקר כניסת היהודים, בעמ' 98–102. ראו את הנתונים על מספר היהודים שעברו לעבודת כפיים לקראת מחצית המאה ה-19, אצל Schwarz, Die Juden in Bayern, p. 349.

³⁰ טורי, קווים לחקר כניסת היהודים, בעמ' 107.

³¹ כ"ץ, מסורת ומשבר, בעמ' 303, ועיינו: אטטענזאסער, דיא געשיכטע דער יהודים, כרך ג' בעמ' קו–קז.

³² טורי, קווים לחקר כניסת היהודים, בעמ' 83.

הפרודוקטיביזציה (ואפילו התחלה של מקצועות אקדמיים) ובייחוד תחומי החקלאות, תעשייה (בעיקר מתכת וטקסטיל) ובייחוד כל תחום שלא נשלט בידי גילדה חזקה.³³

תגובות היהודים לכתב הסובלנות היו הססניות. רבים מהם הגיבו בהתלהבות אופורית, למשל בעקבות כתב הסובלנות המשורר המשכיל נפתלי הרץ וייזל (Wessely) כתב ספר מלא הערצה לקיסר "דברי שלום ואמת – לקהל עדת ישראל הגרים בארצות ממשלת הקיסר הגדול האוהב את בני האדם ומשמח את הבריות יאזעפוס השני יר"ה".³⁴ לעומתו, אחרים חששו שהסובלנות החדשה היא אותה יחס עתיק ומוכר ליהודים, אלא שהפעם מגיע במסווה מתוחכם. העמדה חשדנית כלפי השלטון התקשתה להאמין שהשינויים יהיו סבלניים כלפי אורחות חייהם כיהודים, מפני שהסובלנות כללה גם דברים שנתפסו בידי יהודים רבים כהגבלות על חיי הדת ולפחות כ"הכנסת יד" של השלטונות אל תוך התנהלות חיי הקהילה היהודית. אם וייזל ראה למשל בהכנסת לימוד השפה הגרמנית פתח להשכלה ולהתקדמות של האוכלוסייה היהודית,³⁵ יהודים אחרים חששו שזוהי תחילתו של תהליך שסופו התבוללות ואובדן השליטה בחינוך הנוער.³⁶

ההערכות על גודלה של האוכלוסייה היהודית בשטחי גרמניה רבתי בסוף המאה ה-18 הן שהיא מנתה כ-70,000 נפש (ללא אזורי פולין שנוספו אז לשטחה).³⁷ באזורים אחדים של גרמניה רבתי חויבו היהודים לשבת דווקא בערים; באזורים אחרים, בייחוד בבואריה, נאסר על היהודים לשבת בתוך הערים, והם היו מפוזרים במאות קהילות קטנות בכפרים ובעיירות שמסביב לערים הגדולות. במחצית השנייה של המאה ה-18 היו מיסים ותקנות מיוחדים ליהודים מנת חלקם של מרבית היהודים בעולם. עם זאת, תקופה זו הייתה רגועה יחסית מבחינת החיים היהודיים. במדינות הגרמניות היו נהוגות "תקנות יהודים" מיוחדות, שבאמצעותן נדרש מהיחידים לשלם מגוון מיסים (ובהם דמי חסות ומכס גוף), ומהקהילות נדרש לקבל אחריות קולקטיבית על גביית המיסים המיוחדים ועל שמירת הסדר הציבורי בתחומן. במקומות שונים היו תקנות שונות, ולא פעם הוכנסו שינויים בתקנות היהודים במדינות גרמניה.

³³ שם, בעמ' 83–85.

³⁴ וייזל, דברי שלום ואמת, בעמ' 15.

³⁵ שם, בעמ' 15–17.

³⁶ מטבע הדברים המתנגדים היו שייכים לחוגים שמרניים יותר, שמלכתחילה ההשכלה נראתה להם מאיימת. עם זאת, אפילו בתקופה מוקדמת זו לא היה נכון להכליל ולקבוע כי התפיסה הזו הייתה מקובלת על כל החוגים השמרניים. פיינר הביא כדוגמה את הרב יצחק אלכסנדר, רבה של רגנסבורג שבבואריה, שכתב ספר שבו השווה את הקיסר האוסטרי יוזף השני לשלמה המלך, וראה בעקרונות ההשכלה אלמנט מקדם ליהדות ולא אלמנט המאיים עליה (פיינר, מהפכת הנאורות, בעמ' 204).

³⁷ ראו למשל טורי, קווים לחקר כניסת היהודים, בעמ' 11.

השינויים התרחשו לא-פעם בשל שתדלנות טרום-פוליטית מצד מנהיגים יהודים, שהצליחו לקשור קשרים עם נושאי משרה שלטונית או להפך, בשל תעמולה אנטי יהודית מוצלחת של חוגים כנסייתיים או של אישים וקבוצות נוספים שביקשו להצר את צעדיהם של היהודים.

השתלבותם של היהודים בחיים האזרחיים בבוואריה הייתה הדרגתית, ועוד הרבה לפני מהפכות "אביב העמים" (1848–1849) יכלו יהודים רבים להיקלט במקצועות חדשים שהיו סגורים בפניהם שנים רבות, ובהם תחומים כמו רפואה ומשפטים, וביתר שאת, בענפי תעשייה, מסחר, חקלאות וכספים. ההשתלבות הזו הייתה בעצם חלק משינוי כללי שחל בציבוריות ברוב מדינות גרמניה (בבוואריה הוא היה דווקא איטי יותר). בתהליך זה הלכה והתפתחה שכבה בורגנית, משכילה, שהחלה בהדרגה לאחוז בעמדות ניהול המדינה במקומה של האצולה הישנה, השבעה והמנוונת, ובמקומן של הגילדות המקצועיות, שכוחן הלך ופחת.

המלכים האבסולוטיים ששלטו בשליש האחרון של המאה ה-18 בממלכות שעתידות להתקבץ ולהיות גרמניה המאוחדת כעבור כ-80–100 שנים, לא יכלו להתעלם מתפקידם המוביל של היהודים בקידום פיתוחה של המדינה מן הבחינה הכלכלית. קשריהם של יהודים עם יהודים אחרים ממקומות אחרים אפשרו למלכים לקבל סחורות ביתר קלות וסייעו להם ליצור קשרים עם מנהיגי מדינות אחרות – במישרין או בעקיפין – ואף לייצר הכנסות (או לקבל הלוואות ואשראי) בלי להיות תלוי בהסכמת נציגי המעמדות. יתר על כן, לאחדים מן היהודים אף נמסרו תפקידים חשובים בהנהלת המדינה, בקידום יוזמות שיענו על צרכיה ובפיתוח כלכלתה. יהודי החצר הללו – שאחדים מהם אף הצליחו להפוך לבעלי ממון – היו לא-פעם ליועציהם הכלכליים של אנשי השררה השלטונית ואף של בתי המלוכה.

אולם זאת יש לדעת: הסיכונים שלקחו על עצמם יהודים יחידי סגולה, שהצליחו להתקרב מאוד למוקדי הכוח הממלכתיים, היו גדולים מאוד. לעומת הצלחתם של רבים מיהודי המדינות הגרמניות להשתלב בשגרת החיים הכלכלית, לעשות לביתם ולשפר את חייהם, אותם מקורבים עלו אומנם גבוה מאוד מבחינת מעמדם, אבל נפילתם, אם התרחשה, הייתה כואבת יותר. למעמדם היה, אולי, בסיס חוקי בכתבי הסובלנות ובהצהרות אחרות אחדות של השלטונות, אולם כיחידים הם היו תלויים בחסדיו של בעל שררה מסוים שאותו שירתו, ובתוקפו של מעמדו שלו עצמו. בדרך זו לא-פעם אירע שגורלם של יהודי החצר נכרך בגורלו של פטרונם. אם הפטרון נקלע לעימות עם קבוצת כוח כלשהי, היו אף הם בקונפליקט עם בני אותה קבוצה. אם איש חסדם מת, הם היו צריכים למצוא פטרון חדש או לקוות שבעל השררה החדש ירצה בשירותיהם או לפחות לא ירדוף אותם.

ירידתם של יהודים אלה ממעמדם, בגלל מות איש חסדם או בגלל שינוי נסיבות כזה או אחר, היה כרוך בסכנת פורענות. בראש ובראשונה הסכנה הייתה להם עצמם, אולם במקרים מסוימים אף ליתר יהודי הסביבה. מפורסם למשל המקרה של יוסף זיס אופנהיימר מהידלברג, מהידועים שבקרב "יהודי החצר" (המוכר בכינוי "היהודי זיס"). אופנהיימר אומנם השפיע על הדוכס מווירטמברג וקידם מאוד את הדוכסות, אך השינויים שהביא היו לצנינים בעיני העם, ועוד יותר בעיני בני מעמד האצולה, ולפיכך משמת הדוכס, הוצא אופנהיימר להורג.³⁸

בעשרים השנים האחרונות של המאה ה-18 ובעשור הראשון של המאה ה-19 השתפר אפוא מצבם הכלכלי של יהודים רבים. היו שעשו חיל בהזדמנויות המסחריות והמקצועיות שנפתחו בפניהם, ואט אט כבשו עמדות השפעה על הכלכלה, על מובילי מדיניות ואף על אנשי בתי המלוכה באזורים רבים של גרמניה. מובן שהיו מקומות שבהם תהליכים אלה היו איטיים יותר וחלקיים מאוד – כך היה למשל בבוואריה שעומדת במוקד חיבור זה³⁹ – אולם ברור שהמידע על הנעשה בשאר אזורים של גרמניה הגיע גם לאותם אזורים שבהם ההתקדמות הייתה איטית יותר. עצם הידיעה על התהליכים המתחוללים במקומות אחרים שימשה זרז לניסיונות של יהודים לחלץ את עצמם ממצבם הישן וחסר המעמד גם במקומות אלה.

יהדות בוואריה בראשית המאה ה-19

בראשית המאה ה-19 התאחדו עשרות הנסיכויות ורסיסי המדינות הריבוניות שהיו בשטחים הגאוגרפיים שבדרום מזרח גרמניה של ימינו, והיו ליישות מדינית ריבונית אחת: ממלכת בוואריה.⁴⁰ לפני שנת 1804 היה שטח בוואריה כ-40,000 קמ"ר, ואחרי 1804 כ-75,000 קמ"ר.⁴¹ כך, כמעט בבת-אחת, נוצרה גם קבוצה יהודית חדשה, "יהדות בוואריה", שאפשר לדבר עליה כעל קבוצה מובחנת משאר הקיבוצים היהודיים בגרמניה בפרט, ובעולם היהודי בכלל. עם זאת, הגם שמצבם הכלכלי, מעמדם המשפטי ומנהגיהם של יהודי הקהילות הרבות שהיו באזור הגאוגרפי של ימינו יהיה מדינת בוואריה, היו שונים אלה מאלה בפרמטרים רבים, התעצבו חיי היחיד וחיי

³⁸ ראו על כך למשל רוזנבליט, האנטישמיות בתקופה החדשה.

³⁹ טורי, קווים לחקר כניסת היהודים, בעמ' 46.

⁴⁰ גבולותיה הגאוגרפיים של בוואריה השתנו כמה פעמים, אך אפשר לתחמה בכלליות כך: ממערב – באדן-וירטמברג, מצפון – סקסוניה, הסן ותורינגיה, ממזרח – צ'כיה ומדרום ומדרום-מזרח – אוסטריה. בוואריה היא הגדולה שב-16 מדינות הרפובליקה הגרמנית הפדרטיבית. שטחה הוא כ-20% משטח המדינה.

⁴¹ וסרמן, אך גרמניה היכן היא?, בעמ' 42.

הקהילה בכפרים ובעיירות שבאותן נסיכויות בצורה דומה למדיי, עוד שנים רבות לפני ייסודה של ממלכת בוואריה.

ההבדלים שהיו בין קהילות נבעו בדרך כלל מאופי האוכלוסייה שבתוכה חיו ומזהותו האישית הספציפית של השליט המקומי שבתחום אדמותיו היו חיים. אפשר אפוא בהחלט לדבר על מסורת יהודית דרום-גרמנית שהתהוותה, נבנתה והתעצבה במשך דורות רבים ויצרה מסורות, מנהגים והיסטוריה הנפרסים על פני מאות שנים.

כמו ברוב מדינות גרמניה, ההשפעות של תנועת ההשכלה ותהליכי החילון על הקהילות היהודיות בבוואריה יצרו במהלך השליש האחרון של המאה ה-18 מצבים מאתגרים ודפוסי התנהלות נבדלים בין תתי-הקבוצות היהודיות. ביתר שאת התגברה מגמה זו עם ההשפעה הצרפתית על הממלכה ועם ההשפעות הכלל-אירופיות שאחרי קונגרס וינה שנערך ב-1815.⁴² בערים הבינוניות והגדולות יותר כבשה תנועת הרפורמה הדתית את ההובלה של הקהילות במהירות רבה, ולעומת זאת הקהילות הקטנות, שהתקיימו במאות הכפרים הבוואריים הקטנים, נותרו נאמנות יותר לדרך המסורתית שבה התנהלו במאות השנים של התעצבותן והתפתחותן.

יהדות הכפרים

עוד במאה ה-17 וביתר תוקף במאה ה-18 החל במרכז אירופה ובמערבה תהליך רדוקטיבי באמונה היהודית המסורתית, ועוד יותר בשמירת המצוות המעשיות. עליית הרציונליזם השפיעה על יהודים רבים והתפשטה בהדרגה ברחבי אירופה. יותר ויותר יהודים, בעיקר אנשי עסקים, שניהול עסקיהם הוביל אותם לקשור קרובים ויום-יומיים עם לא-יהודים וכן בני הדור הצעיר שפנו ללימודים באוניברסיטאות, החלו לעסוק ברפורמה של היהדות.⁴³ תחילה היה זה באמסטרדם, בשלהי המאה ה-18, ולאחר מכן בווסטפליה בעשור הראשון של המאה ה-19 וביתר שאת בשלזיה ובפרוסיה לאחר

1815: 44.

⁴² הקונגרס התקיים בווינה מאוקטובר 1814 עד יולי 1815, והחלטה המרכזית שהתקבלה בו הייתה הקמת שלטון קונפדרטיבי של כ-30 ממלכות, דוכסויות גדולות וערים חופשיות ברחבי גרמניה (במקום מאות הנסיכויות והדוכסויות והערים שהתקיימו עד כיבושי צרפת בראשית המאה). מקום מושבו של השלטון האחד היה בעיר החופשית פרנקפורט. משמעות הקונפדרציה הייתה ברית הגנה ושיתוף פעולה כלכלי, אך כל מדינה הייתה עצמאית להחליט על חוקיה הפנימיים. מכאן גם ההבדלים הגדולים ביחס אל היהודים במדינות הגרמניות..

⁴³ מאיר, זמן יהודי חדש, כרך ב', בעמ' 213–215.

⁴⁴ שם, בעמ' 213

בגרמניה התפתחה ההשכלה מניסיון מתון יחסית להרחיב את האופקים היהודיים ולכלול בהם ספרות חילונית, בעיקר בתחום המדעים, לכדי יחס ביקורתי לחינוך המושתת אך ורק על מקורות היהדות. כמו כן התפתח אי אמון ביכולתה של הרבנות לספק מנהיגות ראויה ליהדות, שבאותה העת ניכר בה רצון גובר לפרוץ את חומות הגטו הרוחני שהרבנות עצמה הגבילה אותה בתוכו. המשכילים יצרו אליטה חילונית חדשה שאיימה על הממסד הרבני.

לכל אורך תקופת המאבק להשגת האמנציפציה של יהודי בוואריה, מאז כינונה כממלכה במפנה המאה ה-19 ועד שנות השישים של המאה, הצליחה הרפורמה להשפיע על הקהילות הכפריות רק במידה זעומה.⁴⁵ בייחוד אמורים הדברים בקהילות שנהגו בקפדנות לשמור את מסורת "מנהג אשכנז", ולא הניחו למנהגי פולין ומזרח אירופה לשנות את מנהגי הקהילה, ובהן קהילות בוואריה בכלל, ופרנקוניה בפרט.⁴⁶

יהודי הכפרים הללו היו מושפעים מאוד משכניהם הגויים מבחינת ההתנהלות היום-יומית ואפילו מבחינת צורת המחשבה. כך למשל יהודים כפריים רבים שהתפרנסו מן הרוכלות ומשאר העיסוקים המעטים שהותרו ליהודים, עסקו גם בעבודה חקלאית בחלקות אדמה קטנות שגבלו בבתיהם. אף שלכאורה היה הדבר אסור, רבים אף החזיקו אורות, רפתות ודירים שהיו קטנים מספיק כדי לא לעורר את קנאת שכניהם ולגרור תלונה אצל השלטונות (שבדרך כלל בחרו להעלים עין בהיעדר תלונה).

גם אם המגעים החברתיים לא הביאו בדרך כלל לחברויות קרובות, בהחלט היו מקרים כאלה. למנדל רוזנבאום, למשל, היו חברים לא-יהודים אחדים, שהיו קרובים אליו ממש (נזכיר כאן רק כדוגמה כמה שמות שנעסוק בהם בהמשך חיבור זה: הממציא פרנץ לפיץ, השר תאודור פון צוהל, ראש הממשלה אוגוסט פון רכברג, התעשיין פרידריך קניג וחרש הברזל פטר רומפף (שלימים אף

⁴⁵ ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 50.

⁴⁶ בהקשר זה נפנה למאמר יסוד מאת הרב יצחק ליסר משנת 1864, על המחלוקת של האורתודוקסיה והרפורמה בדבר האמונה במשיח אנושי והאמונה בשיבת ציון והקמת מדינה יהודית בארץ ישראל, למאמר שפורסם בעיתונו של ליסר, The Occident, נוספו עשרות חתימות של רבנים אורתודוקסים מכל רחבי אירופה כהסכמה לדבריו, ובהם שמות רבים של רבנים מבוואריה, שחלקם מבני חברתו הקרובה של רוזנבאום כמו הרב אלעזר אוטנוזוס, הרב דוד וייסקופף והרב יצחק דב במברגר (Leeser, An Important movement).

התגיייר). שיתופי פעולה באגודות חקלאיות, פוליטיות, תרבותיות ובתחומים נוספים שימשו רקע נוח להתפתחות יחסי הערכה הדדית.⁴⁷

השפעתם הנגדית של יהודי הכפרים על סביבתם הלא-יהודית הייתה אף היא משמעותית לא-פעם. בכפרים רבים השתמשו גם התושבים הלא-יהודים במילים עבריות שהשתרבו אל שפת יום-יום באמצעות השיח והסחר עם שכניהם היהודים.⁴⁸ לא נדיר היה למצוא חברויות ושיתופי פעולה שכונתיים.

בהתנהלותם הדתית של יהודי כפרי פרנקוניה ניכרה זיקה נפשית עמוקה אל הטבע. קשרי המשפחה היו חזקים וסמכות ההורים הייתה דומיננטית מאוד ואפשרה שמירה הדוקה על המסורת וההתנהגות הדתית. כאמור, התנועה הרפורמית התקשתה לחדור אל מעוזי השמרנות הדתית הללו, אבל גם הנאו-אורתודוקסיה לא עשתה שם נפשות רבות. רש"ר הירש,⁴⁹ לימים מנהיגה הבלתי מעורער של הנאו-אורתודוקסיה, היה דמות רבנית מוערכת, אך אפילו דרכו נתפסה לא-פעם בעיני יהודי כפרי בוואריה כהתחכמות וככניעה למודרנה.

שימוש בעברית כשפת דיבור

ככל שגדלה מידת האינטראקציה של האוכלוסייה היהודית עם חברת הרוב הלא-יהודית שבקרבה היא חיה, הפכה שפת חברת הרוב גם לשפה שבה דיברו יהודים בינם לבין עצמם. לדרהנדלר הצביע על כך שגם שיקולים חברתיים ופוליטיים השפיעו על תהלכי אימוץ השפה, ובמאה ה-19 ובתחילת

⁴⁷ טורי, כניסת היהודים לחיים האזרחיים בגרמניה, בעמ' 129. טורי הדגים זאת באמצעות אגודת הקזינו של וירצבורג, שיהודים התקבלו לחברות בה כבר בשנת 1837. הוא מסר למשל, שכאשר אגודה זו ערכה מגבית למען עניי העיר, היא העבירה חלק מהכנסותיה לקהילה היהודית לשם חלוקה בין העניים היהודים.

⁴⁸ לדוגמה, בתיילהיים, כפר הולדתו של מנדל רוזנבאום, עד היום, כמעט 80 שנה לאחר גירוש אחרוני יהודי הכפר, משתמשים זקני הכפר במילים עבריות אחדות, למשל במילה העברית *כלב* (מבטאים *Kellef*) ובמילה *קִיטְלֶה* לתיאור מחסן (*Bajesle*) – היא צורת הקטנה יידית של המילה בית. בית + לה, כלומר בית קטן), *שלאַמְזֶל* לתיאור מישהו שלומיאל, אומלל, חסר מזל (*Schlamassel*) ועוד. ראו במכתבו של קונרד רוט המובא בנספח 3 של חיבור זה. תופעה מעניינת זו לא הייתה ייחודית בתיילהיים, והשוו למשל לדיווח על הכפר *שופֶפְלוֹך* (*Schopfloch*) שם התפתחה שפה ייחודית שנקראה לשודיש או לצ'ודיש (*Lachoudisch*) מעין שיבוש של המונח לשון הקודש. השפה מורכבת משילוב ייחודי בין יידיש, עברית וניבים גרמניים מקומיים, ודיברו בה גם תושבי הכפר הלא-יהודי. (רון, בעקבות השפה האבודה).

⁴⁹ הרב שמשון בן רפאל הירש (1808–1888). נולד בהמבורג וכמו רוב גדולי רבני גרמניה בדורו היה תלמיד תלמידו של הרב אברהם בינג, חכם יצחק ברנייס בהמבורג. בשנת 1828 פנה ללמוד באלטונה, אצל תלמיד אחר של הרב בינג, הרב יעקב עטלינגר. אחר כך פנה ללמוד באוניברסיטת בון. הוא כיהן ברבנות בכמה ערים בגרמניה ובשנת 1851 מונה לרבה של אגודת הדת הישראלית בפרנקפורט, משרה שבאותה עת הייתה מעין שנמוך של מעמדו כרב מדינה במערהין ובשליזיה האוסטרית. עד מהרה הוא הפך את קהילתו בפרנקפורט לגדולה ומרכזית, ובהדרגה הפך להיות הדמות הרבנית החשובה ביותר בזרם הנאו-אורתודוקסי.

המאה ה-20 שיקולים אלה היו קשורים לפוליטיקה של האמנציפציה (והקדם-אמנציפציה).⁵⁰ תהליך ההתהוות של החיים המשותפים, שבו השתמשו היהודים בשתי שפות: עברית לשיח הפנים-יהודי ושפת הרוב לשיח עם החברה הסובבת, הביא ליצירת גרסה יהודית של השפה המקומית, למשל: יהודית-ערבית, יידיש ולאדינו. שפות אלה העניקו ליהודים מעין "גשר לשוני לתרבות הרוב",⁵¹ אך היו השימוש בהן היה הגיוני רק במקום שבו החברה היהודית התקיימה בעיקר כישות נפרדת. לאחר תקופה מסוימת לשון הכלאיים הזו, ובמקרה של בוואריה המדובר בניב יידי שנהוג לכנות גרמנית-יהודית, הייתה שפת היום-יום הרווחת בקרב היהודים.

טיפול הלשון העברית בקרב אנשי תנועת ההשכלה החל עוד בתקופת ההשכלה המוקדמת, בימי משה מנדלסון, וביתר שאת בימי וייזל וממשיכיו, אולם היה זה יותר בהקשר לנאורות ולזיקתה לקלסיקה.⁵²

מנדלסון ביקש בזמנו להפנות את תשומת ליבם של קוראיו אל מה שעושים עמים האחרים, ולשקול את האפשרויות לחידוש השפה העברית בהקשרים שונים מבעבר, לפנות לשפה ההיסטורית שלהם כדי לבסס אותה כשפה לאומית. הוא היה מודע לכך שהעברית היא לשון לא מושלמת באותה עת, אבל כך גם הגרמנית, שהתפתחותה לשפה הלאומית טרם הושלם.⁵³ עם זאת, יש לסייג ולומר שאומנם המונח "אומה" כבר היה בשימוש נרחב בגרמנית – ואף בעברית – מאמצע המאה ה-18, אך בשום אופן לא היו המשמעויות המוגדרות של המונח כפי שהוגדרו במאה ה-19. מערכת היחסים בין "האומה", "ליעם" ל"מדינה" או ל"רפובליקה" לא הייתה עדיין ברורה.⁵⁴

עם זאת, אפשר לומר שבהקשר היהודי הייתה לכך מעין משמעות פרוטו-לאומית תרבותית, ועוד יותר אפשר לראות בכך חלק מתהליך השיקום של מצב היהודים. באותה עת החלו גם גרמנים רבים לעסוק בזהות לאומית, אולם אפשר לומר שהאומה נתפסה בעיניהם בעיקר כישות היסטורית ותרבותית אך עדיין לא היה לכך ביטוי פוליטי, במובן המודרני של המילה. לימים, הלאומיות הגרמנית שנולדה מהתנגדות לרעיונות המהפכה הצרפתית תפסה את העבר כנושא חשיבות מכרעת בשיח על הזהות הלאומית. דרך חקירת העבר והנכחתו האומה מצדיקה את קיומה. גם בקרב היהודים היו מי שאימצו את דרך החשיבה ההיסטורית הזו, ויצרו סינתזה מסוימת בין העבר היהודי לעבר הגרמני, כלומר תת-תרבות יהודית-גרמנית מובהקת.

⁵⁰ Lederhendler, Jewish responses to modernity, at p. 18

⁵¹ Ibid

⁵² Breuer, Naphtali Herz Wessely and the Cultural Dislocations, at pp. 32–34, 40

⁵³ Schatz, Sprache in der Zerstreung Die Säkularisierung des Hebräischen, at p. 197

⁵⁴ Ibid

בראשית המאה ה-19 היו אפוא המשכילים רגישים יותר למגמות רומנטיות ולאומיות. עם התעוררות המחשבה הלאומית בגרמניה, שעוד נעסוק בה בהמשך חיבור זה, התעורר גם הרעיון של השימוש בשפה לאומית. תהליכי המעבר מקהילה טרום-מודרנית, מעין אוטונומית, לישות אתנית בעלת "תרבות לאומית" יצרה מגוון תופעות דתיות, חברתיות, ותרבותיות. כך נוצרו אז, כדברי ברטל, "ניצני התעניינות יהודית מחודשת, ממבט אירופי, ששילב באופן דיאלקטי את מורשת ההשכלה עם הדימוי ההרומנטי".⁵⁵

בקרב היהודים בגרמניה החלו אז מגמות של חשיבה בכיוון החייאת השפה העברית, במובן של שימוש בה כשפת יום-יום חילונית. עניין השימוש בלשון מסוימת כדקלרציה לאומית מובא במחקרים רבים בתחום הלאומיות, אולם עניין זה בהקשר ספציפי ליהדות בוואריה עדיין ראוי למחקר בפני עצמו. בקציר האומר אפשר להזכיר כאן שבעקבות חיבוריו של הרדר (Herder),⁵⁶ הפילוסוף בן המאה ה-18, "מבשר הכיוון הרומנטי במחשבה ההיסטורית",⁵⁷ התעורר דיון ערני על הלאומיות הלשונית. לטענת תומכי השמשת "שפת המדף" העברית כשפת יום-יום, הקשר שבין השפה שבה שוחחו אבות הקבוצה הלאומית לבין השפה שבה דוברים צאצאיהם חשובה ליצירת הרציפות הלאומית.⁵⁸

בשלהי המאה ה-18 ובראשית המאה ה-19, מימיו של וייזל דרך ה"מאספים", בני הדור הראשון של ההשכלה היהודית, אישים כמו שלום יעקב הכהן ויהודה ליב בן-זאב,⁵⁹ הייתה העברית של המשכילים במרכז אירופה מושתתת על התפיסה הרומנטית ההרדריאנית הלאומית. בן זאב כתב שהלשון והעם משתנים בהיזון הדדי,⁶⁰ ויש כמה וכמה דוגמאות לשימוש כזה בעברית בקרב אנשי תנועת ההשכלה במדינות התרבות הגרמנית (וגליציה בכלל זה). הגם שיש להדגיש כי אין הכוונה כאן להזדהות תפיסתית בקרב המשכילים עם שיטתו של הרדר על כל הניואנסים שבה, אולם בכל זאת אפשר לומר כי אלו מגמות מקבילות וקרובות מבחינה פילוסופית, אך נבדלות מבחינת המסר הרעיוני שהופק מהם על אודות עם ישראל. נראה כי ניצני החתירה לשימוש בעברית כשפה מדוברת

⁵⁵ ברטל, היישוב הישן בארץ ישראל, בעמ' 57.

⁵⁶ יוהאן גוטפריד הרדר (Johann Gottfried Herder) (1744–1803) איש רוח רב-תחומי, יליד מורונגן שבפרוסיה. הוא השפיע רבות על התפתחות רעיון הלאום הגרמני ונחשב אחד מגדולי הפילוסופים הגרמנים בכל הזמנים.

⁵⁷ פיינר, השכלה והיסטוריה, בעמ' 34.

⁵⁸ ראו על כך בהרחבה: אלדר, לאומיות לשונית.

⁵⁹ פיינר, השכלה והיסטוריה, בעמ' 93–94.

⁶⁰ שם, בעמ' 94.

הם חלק מיצירת המסגרת למחשבה לאומית (גם אם בבלי דעת ומבלי להתכוון למושג "לאומיות" בהגדרתו המאוחרת יותר).

אחד מרעיונותיו של הרדר היה שלאום הוא מהות ייחודית ומובחנת שיש לה חשיבות מכרעת בתולדות האנושות. האומה אומנם היא היוצרת של לשונה, אולם בהיזון חוזר היא גם מתעצבת מכוחה של הלשון. הלשון המונחלת בדיבור יום-יומי, בסיפורי העם, בשירה הלאומית, בטקסטים קנוניים ובמסורות שבעל פה מגדירה את רוח האומה (Volksgeist) לא-פחות מן החותם האתני (Ethnisches Siegel). לכל אומה יש זכות לפתח את לשונה ואת תרבותה הייחודיות ומתוך כך יש לה זכות טבעית למדינה לאומית חד-לשונית. הלשון היא היא המייחדת את הלאום, ועל כן גם כאשר מדינה נכבשת והלאום מוגלה ממנה, הוא עדיין יכול לשמר את זהותו כיישות בפני עצמה, אם יקפיד לשמור על הייחוד הלשוני שלו.⁶¹

מאפייניו הלאומיים של עם ישראל הקדום שימשו להרדר – ולהוגים גרמנים אחרים בני התקופה – **כמקרה בוחן**, כמודל לבניית הלאומיות הגרמנית. מבחינתו של הרדר, הפרוטסטנטי, יהודים כמובן לעולם אינם יכולים להיות מודל טוב לשום עניין, מלבד זה שמבסס את מקורות הנצרות.⁶² הרדר הסתייג מאוד מן היהודים בני דורו, והתייחס אליהם בעיקר בתור דוגמה לכישלון התהליכי של "מה שהיה יכול להיות".⁶³

ליהודים אצל הרדר יש מעין תפקיד כפול: התנ"ך הוא בהחלט מקור השראה לאומי, אולם היהודים בעידן המודרני הם עם החי בצללים, עם אשר אין בכוחו להתעלות על מצבו העלוב, ולכן הם בגדר דוגמה שלילית שנגדה אפשר היה לדמיין עם גרמני מוצלח יותר. באחת השיחות שניסח על אודות היהודים, שם הרדר בפי אחד הדוברים את המילים הללו:⁶⁴

אין אנו נמצאים כאן על מנת לגאול עם זה כעם – ועוד פחות מכך לגאול את דעותיו הקדומות, דעותיו הלאומיות ואת מידותיו הרעות – כי אם את מטרת האלהים בסיפור תולדות עם זה, את פרחי אותה שירה אשר הלוא בהמשך באמת הניבה פירות לכה הרבה עמים – וזו עובדה ולא מיסטיקה תיאולוגית. הבה, היות ומדברים

⁶¹ על רעיונותיו של הרדר בדבר הלשון הלאומית כמייחדת את בני המוצא האתני המשותף, בפילוסופיה הגרמנית שנוצרה במאה ה-18 בעקבות הגותו של הרדר, ראו Ergang, Robert Reinhold. Herder and the Foundations of German Nationalism.

⁶² מאיר, בין מסורת לקדמה, בעמ' 32–33.

⁶³ עיינו הרדר, על אודות הרוח בשירת העברים, שיחה 9, טענות הנטענות נגד הישראלים, בעמ' 122–134, והשוו הרדר, החיבור על מוצא השפה, בעמ' 28.

⁶⁴ שם, בעמ' 123.

אנו על-אודות עם רועים, נשבה נא בצל אמיר עץ זה! בוא ונדמיין לנו אותו [כאילו] שאלונו של אברהם בממרא הוא, וגם, כפי שעשו זאת אבות-רועים, נשוחח בשובה ונחת; לא בבדיחות דעת וולטרית, לא ברשעות הזדונית של בולינגברוק ומורגאן. אל השלום מזמין אותנו; הטבע השלו מקיף אותנו מכל עבר; שלום רוצים אנו גם עם דמויות עתיקות תמימות אלו.

מלומדים גרמניים אחדים אף אימצו את המודל העברי כמופת פואטי, תרבותי ופוליטי (לרוב כמעט בלי לקשור זאת ליהודים שישבו בארצם).⁶⁵ דוגמה מעניינת לפעילות בתחום זה היא פעילותו של בער יששכר בינג, בנו של הרב אברהם בינג מווירצבורג – שגם בו עוד נעסוק בהמשך חיבור זה⁶⁶ – אולם אפשר לומר שבמחצית הראשונה של המאה ה-19 יהודים רבים שוחחו בינם לבין עצמם, ובוודאי עם יהודים ממקומות אחרים, בעברית בלולה בגרמנית יהודית (יידיש-דייטש) בענייני חולין, כשפת יום-יום.⁶⁷

חוק המרשם היהודי – המטריקל (Judenmatrikel)

במשך רוב שנות המאה ה-19 התגוררו יהודי בוואריה במאות קהילות קטנות בכפרים ובעיירות סביב הערים הגדולות, ורק בראשית המאה ה-20 עברו רובם להתגורר בתוככי הערים. היו לכך סיבות רבות, שהעיקרית בהן הייתה חוק המרשם היהודי ה-Judenmatrikel – צו חוקתי שעל פיו הוכנו רשימות של "היהודים המוכרים".

בתקופת מלחמות נפוליאון שהתחוללו בשנים שלאחר המהפכה הצרפתית, בעת שכבשה צרפת את רוב שטחה של הקיסרות הרומית הקדושה (Heiliges Römisches Reich) – מה שיכונה לימים "הרייך הראשון" – היא השתלטה גם על שטחי בוואריה. כבכל שאר מדינות הכיבוש הצרפתי, גם בבוואריה הוחלה עד מהרה חוקתה המהפכנית של צרפת.

היות שהנסיך הבוחר הדומיננטי של בוואריה באותה עת, מקסימיליאן יוזף הרביעי, בחר לשתף פעולה עם צרפת, ואף שלח את צבאו ללחום לצד נפוליון, בשנת 1806 הפכו הצרפתים את שלל הנסיכויות הבוואריות ליחידה ממלכתית אחת, בוואריה.

⁶⁵ על גישתו של הרדר ללאומיות העברית, ראו אילני, החיפוש אחרי העם העברי, בעמ' 25–28.

⁶⁶ במיוחד ראו עליו בפרק הרביעי של חיבור זה.

⁶⁷ ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 50.

אפשר לומר שבדרך כלל השינויים הללו הועילו לכלל תושבי אותן מדינות וליהודים שחיו בתחומיהן על אחת כמה וכמה. שני שינויים חשובים שהשפעתם על התפתחות המדינות והחברה באירופה היו:

1. תהליך מהיר של חילון (Säkularisierung), שהחלק המשמעותי ביותר שלו היה העברת השליטה בקרקעות שהיו בידי הכנסייה אל שלטונות המדינה; 2. איחודן של מדינות קטנות ונסיכויות ליחידות פוליטיות גדולות יותר שבהן הונהג שלטון מרכזי (Mediatisierung).

תמורות חוקתיות אלו הביאו גם לתמורות כלכליות ובהן גם הגדלה משמעותית של קליטת יהודים בעמדות חדשות במשק.⁶⁸ בשל התרחבותן המהירה של הערים יכלו היהודים למלא נישות כלכליות, מוניטריות ומסחריות, שהביקוש אליהן התעורר באותה עת כמעט בבת-אחת, ואשר דווקא ליהודים היו כישורים שהתאימו למילויין. כשם שהאיחוד הקונפדרטיבי נכפה על המדינות הללו, בשל נסיבות הזמן, כך נכפתה עליהן גם האצת התהליך האמנציפטורי של היהודים במדינה. כלל התהליכים אפשרו ליהודים להשתלב יותר ויותר בתהליכי המודרניזציה החברתית – כאמור, בעיקר בתחומי הכלכלה.

בשנת 1813, הסתיים סופית השלטון הצרפתי על שטחי בוואריה, ועימו הסתיימה גם הקונפדרציה שנכפתה על תושבי האזור. מטבע הדברים שינויים אלו הביאו גם לפקיעת תוקפו של החוק האמנציפטורי הצרפתי.⁶⁹ בתהליך מהיר יחסית נוצרה תשתית לחוקה, ונוסד פרלמנט בשיטת שני בתים: בית עליון שבו כיהנו אנשי אצולה ובעלי קרקעות ובית תחתון שבו כיהנו נבחרים ציבור מהדרגות הנמוכות יותר. ניהול המדינה אומנם הושפע מאוד מדיוני הבית התחתון, אולם כל החלטה שנתקבלה בו הייתה טעונה אישור של הבית העליון.

כבר ב-1813 יכול היה מקסימיליאן פון מונטגלס,⁷⁰ ראש הממשלה ושר האוצר של ממלכת בוואריה, לפרסם בשם הממשלה והמלך את ה-Judenedikt, "צו היהודים" (Edikt von 10. Juni 1813 über die Verhältnisse der jüdischen Glaubensgenossen im Königreiche Baiern).

⁶⁸ Sorkin, Jewish Emancipation, at p. 113; טורי, קווים לחקר כניסת היהודים, בעמ' 130.

⁶⁹ אופיר, טורטל-אברז'נסקה ושמידט, פנקס הקהילות: אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה (חלק 2 גרמניה, כרך א, באוואריה), בעמ' 8.

⁷⁰ מקסימיליאן שארל יוזף פרנץ דה פאולה הירונימוס דה גרנרין גראף פון מונטגלאס (1759–1838) היה מדינאי ותיק בנסיכות הבווארית, והיה האיש הפוליטי החזק בה עוד שנים רבות לפני היותה ממלכה. הוא הושפע מאוד מהמהפכה הצרפתית, אולי מפני שהוא היה ממוצא צרפתי (מבית סבוי) וצרפתית הייתה שפת אימו. עם זאת, הוא ראה בעצמו בווארי פטריוט. הוא דחף להשתחררות מעול נפוליאון והיה מנהל המדיניות, שלפיה בשנת 1806 הפך האלקטורט לממלכה והוגדל בעיקר באמצעות סיפוח אדמות הכנסייה, השתלטות על הערים החופשיות ועל נסיכויות זעירות אחדות. כשר האוצר היה אחראי לתהליך החילון (Säkularisierung) של נכסי הכנסיות שלא יכלו להחזיק את עצמן מבחינה כלכלית (שריד, ההיסטוריוגרפיה כמעצבת אידיאולוגיה, בעמ' 20).

עוד בשנים 1809–1810 ו-1812–1813 התקיימו שני מפקדים של האוכלוסייה היהודית ביוזמת מונטגלאס. הרעיון היה רישום של האוכלוסייה היהודית לפי מיקום מגוריהם.⁷¹ בעקבות מפקדים אלה, פורסם ב-10 ביוני 1813 "צו היהודים". מהותו של הצו הייתה לכאורה מתקדמת ומודרנית. בחוק זה בוטל היחס ליהודים כאל קבוצה נבדלת. כקבוצה נבדלת, הורשו היהודים לקיים מערכת מיסוי עצמית, היו זכאים לייצוג משותף מול השלטונות והותר להם לקיים מערכת שיפוט עצמאית לפי דיני הדת. תחת זאת, נקבעו בחוק החדש כללים חדשים שהסדירו את יחסה של המדינה אל תושביה היהודים. בין השאר נקבע בחוק מספר מקסימלי של יהודים הרשאים לגור במקום יישוב מסוים. נקבע שהמספר לא יגדל, ויוגבל למספר בתי האב הרשומים ב-Judenmatrikel⁷² – רשימות היהודים בכל יישוב, ביום מתן הצו. במסגרת החוק הוטלה אפוא מגבלה חמורה על האפשרות לריבוי טבעי של היהודים ועל קליטת הגירה פנים-יהודית ממקום למקום ואפילו בתוך בוואריה.⁷³ לאחר שנים אחדות של תחושת התקדמות משמעותית ושל התבססותה של האמונה שהעידן המודרני יביא לשוויון זכויות ולחופש דת, היה צו היהודים מכה קשה ליהודי בוואריה. הם ראו בצו זה גזרה ממין הגזרות של ימי הביניים.

עם זאת, יש להדגיש שתהליך ההסדרה של "שאלת היהודים" בבוואריה לא בוטל כליל, ותהליכים אמנציפטוריים מסוימים, שהחלו בתקופת שלטון הצרפתים בבוואריה, נמשכו, אף אם הואט קצב ההתקדמות.⁷⁴

שאיפתם של יהודי בוואריה להשיג שוויון זכויות הפכה אפוא לנושא נוכח בשיח הבווארי הכללי, ועל אחת כמה וכמה בשיח הפנים-יהודי. כאן המקום להזכיר שבאותו פרק זמן התחולל תהליך פנים-יהודי בגרמניה בכלל, ובבוואריה בפרט, בכל הקשור להגדרות הדתיות של היהודים.⁷⁵ התנועה הרפורמית הלכה והתבססה וכנגדה נוצרה תנועה אורתודוקסית, שניסתה לבלום את המגמות

⁷¹ Lorenz, [Die jüdische Bevölkerung in Bayern](#), at p. 401. בספירה של 1813 לא נכללו תושביהן היהודיים של

הערים אשפנבורג ווירצבורג, שהיה להן מעמד עצמאי מסוים (Ibid, at p. 402).

⁷² מרשם אוכלוסין שנוהל, בדרך כלל, בידי הבישופות האזוריות.

⁷³ Sorkin, *Jewish Emancipation*, at pp. 112–114.

⁷⁴ כאן המקום לציין, שצרפת הייתה החלוצה האירופית בעניין חקיקת חוק אמנציפציה ליהודים, ופעלה לחקיקתו עוד בשנת המהפכה (1789). היא הייתה קטליזטור (בכיבוש, בהשראה ובהשפעה דיפלומטית) לכל חוקי האמנציפציה שהיהודים נהנו מהם בכל משך המאה ה-19 במקומות רבים ברחבי אירופה. עם זאת, מבחינה מעשית, החוקה האמריקנית משנת 1776 קדמה לחוקה הצרפתית ביותר מעשור מבחינת זכויות היהודים. אכן, לא ניתנה בה שום זכות מיוחדת ליהודים, אולם היה זה משום שפשוט לא הוטלה עליהם שום מגבלה. החוקה הצרפתית המהפכנית הייתה צריכה לפרק את חוקת השלטון הישן המפלה והמדכאת, ואילו החוקה האמריקנית יצרה מצב חדש שלא היה מושתת כלל על מצב ישן, ולפיכך לא נדרשו מנסחיה לחוק שחרור ליהודים (צ'יריקובר, יהודים בעתות מהפכה, בעמ' 26–27).

⁷⁵ ברואר, עדה ודיוקנה, בעמ' 51, 93–94; ידידיה, ביקורת מבוקרת, בעמ' 29–30.

החדשות.⁷⁶ עם זאת, למרות מגוון הזרמים ביהדות גרמניה באותה עת, היו רובם המוחלט של יהודי הזרמים השונים מאוחדים בשאיפה להשיג שוויון זכויות מלא.⁷⁷ עם זאת, הרצון להשיג שוויון זכויות בהחלט לווה בחששות, בעיקר במחנה האולטרה-אורתודוקסי, מפני התפוררות החינוך היהודי ומפני עלייה בשיעורי נישואי תערובת. לעניין זה יפים דבריו של מיכאל מאיר:⁷⁸

באיזו מידה היו רבנים בגרמניה בני חורין להוביל את קהילותיהם לקראת רפורמות, אם מתונות ואם רדיקאליות? הדבר היה תלוי במידה רבה במדיניות של המדינה שבה שירתו. בפרק זמן זה בגרמניה, מקובל היה שהמיסד הדתי – של עדה דתית כלשהי – חייב להיות כפוף לפיקוח ממלכתי, אם גם השתדלו ברגיל להימנע מפגיעות בחופש המצפון. נציגי הדתות היו אמורים לשרת את המדינה בנאמנות. במקומות שבהם השתווה מעמדו של הרב לזה של הכמרים הנוצריים, הוא היה אמור לקדם את המוסריות הציבורית, להטיף לדבקות דתית תוך שמירה על החוק, ולשרת את צורכי המדינה בכללם. במיוחד האיכו במנהיגות הרוחנית היהודית שתעודד את השתלבות היהודים בחברה הגרמנית מבחינת משלחי ידם ומבחינה תרבותית, ושתסייע ב"העלאת רמתם של בני הקהילות על מנת שייחשבו ראויים לשוויון אזרחי". בדרך כלל, הרבנים הגרמניים ובני קהילותיהם תמכו בהתלהבות בתהליך זה של "שיפור" ובטובות ההנאה שהיו אמורות לצמוח ממנו; יצאו מכלל זה רק הרבנים האורתודוקסיים ביותר, שהמשיכו לגלות יחס דו-ערכי לאמנציפציה ולשילוב הדתי והתרבותי המתלווה אליה. אף על פי כן, **עובדה ראויה לציון היא שכמעט הכל סירבו לשלם את מחירו של השוויון האזרחי במטבע של תיקונים דתיים דווקא. בענייני דת, כך נטען, יקבעו שיקולים יהודיים דתיים בלבד.**

⁷⁶ Meyer, Response to modernity, at pp.197–199.

⁷⁷ טורי, אמנציפציה ואסימילציה, מושגים ותנאים, בעמ' 169.

⁷⁸ מאיר, בין מסורת לקדמה, בעמ' 125, ההדגשות נוספו.

יהודי וירצבורג והסביבה

יהודים הגיעו לאזור וירצבורג לראשונה ככל הנראה במאה ה-11. בשלהי אותה מאה כבר התארגנה בתוככי וירצבורג העיר קהילה. הדעה הרווחת היא שהיו אלה יהודים שנמלטו מאימת הצלבנים שפשטו על קהילות הריין במסעי הצלב של 1096 (שלימים כונו "גזרות תתנ"ו").⁷⁹ במאה ה-12 כבר הקהילה היהודית בוירצבורג שגשגה ונתפסה כאחת החשובות במדינות הגרמניות. במהלך "מסע הצלב השני", בשנת 1147, בין יתר הקהילות היהודיות בדרום גרמניה שהותקפו, הותקפה גם קהילת וירצבורג, עת רצחו צלבנים כ-20 יהודים ובהם את שלושת רבני הקהילה. ההגמון של וירצבורג ניסה דווקא להגן על יהודי העיר, אך לשווא. הוא הקצה חלק מאדמתו הפרטית לקבורת הנרצחים, ואפרים בר יעקב, אחד ממנהיגי יהודי העיר רכש את החלקה, שהפכה לבית הקברות היהודי של וירצבורג.⁸⁰ בית קברות זה שימש גם קהילות יהודיות אחרות באזור. במהלך מסע הצלב השלישי, בסוף המאה ה-12, נמלטו יהודי וירצבורג אל מבצר העיר וניצלו. יהודים רכשו בתים וקרקעות בוירצבורג ונטעו כרמים בסביבותיה. ככל הנראה חלק ניכר מהם התפרנסו משירותים פיננסיים מגוונים ובהם הלוואות בריבית והמרת כספים. הרובע היהודי היה קרוב לשוק העירוני ויהודים רבים היו מעורבים בחיי הכלכלה של העיר, בסחר בקרקעות ובייצור יין.

בית כנסת של קהילת וירצבורג הוזכר לראשונה בשנת 1170. לומדי תורה מרחבי אשכנז וממדינות סמוכות באו אל ישיבות שהוקמו בוירצבורג. בין חכמי התורה שפעלו בוירצבורג באותה תקופה, אפשר להזכיר את ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) ממגנצא (מיינץ), מראשוני בעלי התוספות באשכנז. בפרעות 1298 נרצחו בוירצבורג 900 יהודים לאחר שהואשמו בחילול לחם הקודש. הגם שלאחר זמן שבה קהילת וירצבורג לשגשג, מעמדה הרוחני אבד לה, והעיר חדלה מלשמש מרכז תורני.

באמצע המאה ה-14, בתקופת "הדבר השחור" (המגפה השחורה), הואשמו יהודי וירצבורג בהרעלת בארות ושוב נערכו בהם פרעות. הקהילה נחרבה שוב ורק לקראת תום המאה נוסדה הקהילה מחדש. בראשית המאה ה-15 הורשו יהודי וירצבורג לעסוק במסחר ובכספים. פריבילגיה זו משכה

⁷⁹ באביב של 1096 (אייר שנת ד' תתנ"ו), בדרכם לארץ הקודש, התנפלו אלפי לוחמים נוצרים על קהילות ישראל במרכז אירופה, מתוך כוונה להמיר את דתם של היהודים לנצרות או לחסלם. רבים העדיפו למות (בידי הפורעים, או באיבוד עצמם לדעת). מאורעות אלה הותירו רושם עז על יהדות מרכז אירופה ועקבותיהם ניכרות בפיוטים רבים שחברו לאחר מכן, שחלקם אף הוכנסו לנוסחי תפילות (ראו למשל: עמנואל, תשע מאות שנה).

⁸⁰ ראו ריינר, 'אמן אמן סלה', בעמ' 22. כיום ניצב על בית הקברות העתיק בית החולים של וירצבורג, יוליוס שפיטל (Julius Spital). מבית הקברות לא נותר זכר, אולם חלק מאבני המצבות נמצאו בקירות בתים בסביבה, שנבנו אחרי חורבן בית הקברות. בחצר בית החולים ניצבת אנדרטה ממתכת לציון שימושה הקודם של הקרקע. כיום, שברי אבני המצבות הן חלק מאוסף הקהילה היהודית ומרכז התרבות "שלום אירופה" הממוקם ברחוב ולנטיין בקר (Valentin Becker Strasse) בוירצבורג.

יהודים רבים ממקומות אחרים בגרמניה, שבהם היו החוקים האנטי-יהודיים חמורים יותר. אולם חובם של אנשי השלטון למלוויים יהודיים הלך וגדל, ולכן כאשר ביקשו להיפטר מחובותיהם ליהודים הם אסרו את יהודי וירצבורג, החרימו את שטרי החוב שהיו בידיהם וגזרו עליהם גירוש כללי. כדי לבטל את צו הגירוש נדרשו יהודי וירצבורג לשלם קנס גבוה. למרות התשלום, נאלצו רבים מיהודי העיר לעזוב אותה בכל זאת.

באמצע המאה ה-15 הוענק כתב חסות חדש לקהילת וירצבורג, שבו הובטח מעמדה הכלכלי והמשפטי. קהילת וירצבורג שבה אפוא להיות מרכז יהודי חשוב. לקראת סוף המאה ה-15 גזרו השלטונות גזירות חדשות נגד היהודים ובאמצע המאה ה-16 ציווה הקיסר פרדיננד הראשון על גירוש יהודי המדינה. יהודי וירצבורג חיסלו את עסקיהם, מכרו את בתיהם ועזבו את העיר. נאסר עליהם לגור בתוככי העיר, וכניסתם הותרה אך ורק במשך שעות היום ורק לצורכי מסחר מסוימים. לפני כל כניסה של יהודי לתוך העיר, היה עליו לשלם "מכס גוף". בכל משך שהותו של יהודי בתחומי העיר היה עליו להצמיד לבגדו טלאי סימון בצבע צהוב.

בסוף המאה ה-18, טרם המהפכה הצרפתית, חלשה ההגמונית של וירצבורג על כ-4,500 קמ"ר ומנתה כ-260,000 תושבים.⁸¹ רק בראשית המאה ה-19, כמה שנים לאחר סיפוחה של וירצבורג לממלכת בוואריה, התאפשר חידוש הקהילה היהודית בתוך העיר. כאמור, בתחילת המאה ה-19 יהודי בוואריה התקדמו מאוד לקראת הכרה בזכותם להיות אזרחים מלאים בממלכה. ב-1801 נחתם הסכם עם צרפת, והגראף פון מונטגלאס החל לקדם חקיקה ופרקטיקה עם אוריינטציה יותר צרפתית ופחות אוסטרית. כך למשל ב-10 בנובמבר 1800 הודיע הנסיך הבוחר מקסימיליאן יוזף, כי בוטל החיוב להיות חבר בכנסייה הקתולית כתנאי חיוני למגורים בבוואריה. אולם ב-21 בספטמבר 1801 הוחרגו היהודים מהקלה פורמלית זו, בטענה שההלכה היהודית אינה מאפשרת ליהודים את מילוי החובות האזרחיות, שביגין יוכלו ליהנות גם מזכויות אזרחיות.

עם זאת, חסמים מסוימים הוסרו – לפחות חלקית. בשנת 1804 יכלו יהודים להתקבל לחלק מבתי הספר; בשנת 1805 הורשו יהודים, עקרונית, לשאת נשק ובשנת 1808 בוטל במחוזות רבים בבוואריה מס הגולגולת היהודי.⁸²

בשנת 1801 הופקעה סמכות הכנסייה של מחוז וירצבורג ושטחי המחוז סופחו למדינת בוואריה. בשנים 1804–1814 שימשה העיר וירצבורג עיר בירה של דוכסות שהייתה תחת שלטונו של בית

⁸¹ וסרמן, אך גרמניה היכן היא?, בעמ' 42.

⁸² Deutsch & Eckstein, Bavaria, at p. 602. יש לציין כי ההיתר נשיאת נשק באותה עת היה יותר דרך להכרה ביהודים בתור אזרחים מן השורה – מעין סימון מעמדי, אומנם סמלי – ופחות היתר לארגון הגנה עצמית במקרי תקיפה וכיוצא בזה.

הבסבורג מאוסטריה. בקונגרס וינה שהתקיים בשנת 1815, נציגי המדינות שנלחמו בנפוליאון והביסו אותו כמה חודשים קודם לכן – רוסיה, פרוסיה, אוסטריה ואנגליה – נפגשו בהובלת הקנצלר האוסטרי הנמרץ קלמנט פון מטרינד (1773–1859) היה שמרן קיצוני והתנגד לכל שינוי בכיוון הליברלי. הלך הרוח שרווח בקונגרס היה רסטורטיבי ולפיו מטרת-העל הייתה הרגעת אירופה באמצעות השבת הסדר הישן על מכונו. לשם כך הוחלט על החזרת המלכים שהודחו אל כיסאם (או את יורשיהם, אם כבר לא היו כשירים למלך); על החזרת הזכויות הייחודיות למעמד האצולה ועל השבת חלק מן התפקידים השלטוניים לאנשי הדת.

בתנאים הללו הוחזרו העיר וירצבורג ומחוז וירצבורג לרשות בוואריה. אולם ההישגים של היהודים בתקופת החלת החוק האזרחי הצרפתי (Code civil או Code Napoléon) לא נעלמו כליל. תקופת השפעת השלטון האוסטרי בבוואריה הייתה תקופת התעוררות חברתית ופוליטית, ובמהלכה אף הוקלו התנאים שאסרו לחלוטין התיישבות של יהודים בעיר. בשנת 1813 כבר היו בעיר 13 משפחות יהודיות ידועות בשם, ובהן משפחת הבנקאים הירש.⁸³ משה הירש (אחיו של יעקב הירש, סבו של הברון מוריס הירש), שהיה ספק של הצבא הבווארי, קיבל היתר ישיבה בתוך העיר.

זמן לא רב לאחר קיבל מכן רב המחוז, הרב אברהם בינג, היתר להעביר את מושב הרבנות המחוזית מהידינגספלד (Heidingsfeld) הסמוכה לוירצבורג.⁸⁴ יעקב הירש, סבו של הברון הפילנטרופ מוריס הירש, היה איש הכספים של אחד מנסיכי בוואריה, הדוכס פרדיננד. בשנת 1815 הוא היה ליהודי הראשון שרכש מגרש בתוככי העיר וירצבורג.⁸⁵ לאחר שנים אחדות, בשנת 1818, הוענק לו תואר אצולה. בנו, יוסף הירש (אביו של מוריס), שבשנת 1869, זכה גם הוא בתואר "ברון", החל את דרכו הכלכלית בוירצבורג, עקר למינכן ועד מהרה הפך לבנקאי של בית המלוכה הבווארי.

בנו האחר של יעקב, יואל הירש, דודו של הברון הירש, קיבל רישיון לפתוח בנק בוירצבורג, ותרם רבות לפיתוח המסחר והתעשייה בעיר, כמו גם להתפתחות הקהילה היהודית בה. ליואל פון הירש היו קשרים חבריים עם מנדל רוזנבאום ובכלל עם בני חוגו של הרב בינג. בראשית המאה ה-19, יהודים מסוגם של בני משפחת הירש, הגם שהיו בדרך כלל נדבנים גדולים וגילו אמפתיה כלפי

⁸³ כ"ץ, פרעות הפ-הפ של שנת 1819, בעמ' 71.

⁸⁴ במברגר, נשיא הלויים, בעמ' תצ"ז, הערה 2. מאז 1930 הידינגספלד היא חלק מהעיר וירצבורג, אולם במאות ה-18 וה-19 היא הייתה עיר נפרדת, ונחשבה לקהילה השנייה בגודלה בבוואריה (אחרי פירת').

⁸⁵ ראו תיק Jacob von Hirsch באוסף שבדרון בספרייה הלאומית בירושלים. בתיק ישנו שטר מכר מספטמבר 1815 שבו מתועדת רכישתו של יעקב פון הירש את אחוזת גֵרְאוּתִי (Gereuth) ליד אונטרמרצבך (Untermersbach) בבוואריה, מאת האציל פיליפ קרל אנטון פון גרייפנקלא.

אחיהם לאמונה הדתית, "לא דאגו לביצור זכויותיהם של כלל היהודים".⁸⁶ הם היו בעצם יהודי חסות בדרגה גבוהה יותר, וזכו למעמד אישי מיוחד, אך לא ביקשו לנצל את מעמדם כדי לשפר את מצבם של כלל היהודים מבחינה חוקית.

בשלב המוקדם ההוא, אנשים כמו בני משפחת הירש, שהיו יהודים מאמינים ונדבנים גדולים לכל עניין ציבורי יהודי שהובא לפתחם, לא האמינו ביכולתם לחולל שינוי של ממש במעמדם של כלל היהודים. יתר על כן, במקרים מסוימים אישים אחרים שקיבלו זכויות ייחודיות, אפילו הביעו התנגדות למהלכים שתכליתם הייתה שיפור המעמד של כלל היהודים, מפני שזה היה עשוי לפגוע בפריבילגיות הייחודיות שהוענקו להם.⁸⁷

בתחילת ימיה של ממלכת בוואריה כמדינה עצמאית החלו המלך מקסימיליאן יוסף הראשון וממשלת בוואריה להנהיג אפוא מדיניות שנחשבה פרו-יהודית. במקומות מסוימים הצליחו יהודים לכבוש עמדות ציבוריות מסוימות, ובפירת', למשל, היו אפילו נציגים יהודיים שניהנו בתפקידים מסוימים במוסדות העירוניים.⁸⁸ מבחינה חוקית יבשה, מאז כניסת צו היהודים לתוקף, בקיץ 1813, לכל יהודי בוואריה שהיו רשומים ברישומי המטריקל ניתנה הזכות לבחור בבחירות למוסדות העירוניים של המקומות שבהם התגוררו,⁸⁹ אולם ברבים מן היישובים האפשרות החוקית נשארה על הנייר, והשלטונות המקומיים לא אפשרו להם לעשות כן בפועל.

פרעות הפ-הפ

ב-2 באוגוסט 1819 פרצו מהומות אנטי-יהודיות ברחבי העיר וירצבורג, הגם שיהודים ישבו בתוכה רק שנים ספורות. יהודים רבים (וגם לא-יהודים) הופתעו מאוד מעצם פרוץ המהומות, שכן הם פרצו בתקופה שבישרה שינויים לטובה במעמדם של היהודים בגרמניה בכלל, ובבוואריה בפרט. הדעה הרווחת הייתה שלאחר התגייסותם של יהודים לעזרת הצבאות הגרמניים במלחמה נגד הצרפתים, העמים הגרמניים החלו להפנים שהיהודים הם חלק מן הלאום הגרמני גם אם בני דת אחרת.

⁸⁶ טורי, קווים לחקר כניסת היהודים, בעמ' 26–27. בין האנשים מן השכבה החברתית-כלכלית היהודית הגבוהה (טורי העניק להם את הכינוי "בורגאצילים", כינוי המכליא בין בורגנות לאצולה) לבין האריסטוקרטיה הוותיקה, שקרנה ירדה באותה תקופה, שרר מתח ניכר, מפני שמבחינה פיננסית השתנו תנאי השוק, והשליטה עברה ל"כסף חדש", שנוצר באמצעות תעשייה ומסחר פיננסי לעומת נכסי הנדל"ן והקרקות שהיו בידי מעמד האצולה הוותיקה.

⁸⁷ טורי, שם בעמ' 27. השוו כ"ץ, מסורת ומשבר, בעמ' 43 בהערה 3.

⁸⁸ Schwarz, Die Juden in Bayern, at p. 96.

⁸⁹ טורי, קווים לחקר כניסת היהודים, בעמ' 31.

ההיסטוריון היהודי היינריך צבי גרץ תיאר את הקורבנות שהיהודים הקריבו כדי לתמוך במלחמה נגד נפוליאון:⁹⁰

מספר גדול של יהודים, במיוחד בפרוסיה, שהונעו מתוך אהבה בוערת לארצם, הצטרפו למתנדבים, שמחו להתקבל אל בין שורות הלוחמים וניגבו בדם בשדות הקרב את כתם הפחדנות, אשר לעתים קרובות הדביקו להם מתנגדי האמנציפציה. יהודים שילמו בחייהם בעבור החופש שכבר הוענק להם לכאורה. רופאים ומנתחים יהודים הקריבו את עצמם במחנות הפצועים ובבתי החולים-שדה בהשתתפותם המסורה בבטיפול בפצועים ובמוכי המגפות. נשים ונערות יהודיות לא חסכו מאמצים להביא עזרה ונחמה לפצועים.

ובכל זאת היהודים כקבוצה לא זכו בהכרה על השירות לארצם. "שנאת היהודים שנשכחה לכאורה התגנבה בחזרה ללב הגרמנים, התרחבה עוד יותר ושדדה מהיהודים את הגמול שאותו הבטיחו הניצחונות להביא להם".⁹¹ היפוך מגמה זה התרחב, ככל הנראה, מפני שהלאומנות הגרמנית בתקופה הבתר-נפוליאונית ראתה בהענקת זכויות ליהודים ובקידום מעמדם, השפעה של השלטון הצרפתי.

דעה רווחת היא שהפרעות התחילו בידי סטודנטים מאוניברסיטת וירצבורג, אולם ככל הנראה אין הדבר מדויק ואולי אף ההפך הוא הנכון.⁹² הפרעות החלו דווקא במרכז העיר וירצבורג, ולא בסמיכות לאוניברסיטה, מייד לאחר תהלוכה לקבלת פניו של אחד הפרופסורים מאוניברסיטת וירצבורג, וילהלם יוזף בעהר (Wilhelm Joseph Behr), שחזר ממינכן, שם השתתף בדיון בשאלת מעמד היהודים בבואריה, כנציגו של מחוז וירצבורג בבית הנבחרים התחתון (Landtag).⁹³

⁹⁰ Quoted by Liberles, *Steeped in the Past*, at p. 31.

⁹¹ Ibid.

⁹² כ"ץ בדק את הדוחות על מספר החיילים שנשלחו לטפל במהומות במקומות אסטרטגיים בעיר, ומצא שלא פעם הוקצו 40 עד 70 חיילים לאזורים רגישים בעיר. על בית ממשלת המחוז הופקדו 124 חיילים למשמרת. לאוניברסיטה נשלחו חמישה חיילים בלבד. כ"ץ הסיק מכאן שברור "כי ממקום זה לא היתה צפויה סכנה" (כ"ץ, פרעות הפ-הפ של שנת 1819, בעמ' 86). מסקנתו של כ"ץ אינה מחויבת המציאות, שכן ייתכן שהיו גם סטודנטים שהצטרפו לפרועים, אולם הם עשו זאת במקומות אחרים ולא באוניברסיטה. מכל מקום, נראה שהוכחותיו האחרות של כ"ץ מסתברות, ודי בהם כדי לקבוע שדווקא נערי רחוב, שאליהם הצטרפו אחדים מבני המעמד הבורגני, הם שפתחו במהומות והם שהסלימו אותם. במאמרו הנ"ל (בעמ' 78 בהערה 86), כ"ץ סקר שורה של חוקרים שהלכו בעקבות טעותו של גרץ וטענו כי סטודנטים הם שפתחו במהומות.

⁹³ כ"ץ, פרעות הפ-הפ של שנת 1819, בעמ' 75.

הדין נערך במהלך חודש יולי 1819 והיה סוער מאוד. בסיומו קבע בית הנבחרים שאין לבטל את ההקלות היחסיות שכבר הוענקו ליהודים. פרופסור בעהר היה נושא משרה בכיר באוניברסיטת וירצבורג, והיה ליברל ופרו-יהודי מובהק. הוא תמך במתן שוויון זכויות ליהודים, אם כי לפי עקרונות צו היהודים מ-1813. הוא הדגיש את הצורך בתיקון החינוך היהודי וברכישת השכלה כללית – עיקרון שרבים מיהודי בוואריה, אורתודוקסים ורפורמים כאחד, הסכימו לו.

שובו של בעהר לוויירצבורג בתום הוועידה במינכן עורר את מתנגדי הענקת הזכויות ליהודים לצאת במחאה. המניע למחאה היה, לכאורה, הפגיעה בזכויות הסוחרים הוותיקים של וירצבורג עקב התחרות שנוצרה בינם לבין הסוחרים היהודיים, שזה מקרוב קיבלו אישורי מסחר בתוך העיר; אולם על התשתית הזו נתווספה עד מהרה שנאת ישראל הישנה. אכן, רבים מסוחרי וירצבורג השתתפו במהומות כנגד היהודים, אולם ככל הנראה היו תושבים רבים בעיר שהתנהגו בדרך אחרת.

עובדה היא שבלוף כשנתיים מן המהומות נבחר פרופסור בעהר לראש עיריית וירצבורג. בעהר נבחר, כמובן, ברוב קולותיהם של תושבי וירצבורג הלא-יהודיים (בעיר היו אז כ-150–180 תושבים יהודים, ורק לכמה עשרות מהם הייתה בכלל זכות בחירה). בעהר שימש בתפקיד ראש העירייה במשך יותר מעשר שנים, ואפשר להניח שיש לזקוף גם לזכותו חלק משיפור מצבם של היהודים באזור וירצבורג.

למהומות קדם שיח ציבורי נוקב בעניין זכויות היהודים, שנקודת השיא שלו הייתה ככל הנראה חוברת אנטי יהודית שנכתבה ופורסמה בוויירצבורג בידי עורך דין מקומי בשם תאודור שוירינג (Scheuring). החוברת הייתה מענה פסבדו-אינטלקטואלי לפעולתם של אחדים מתושבי וירצבורג, יהודים ולא-יהודים, להשיג זכויות ליהודי העיר והמחוז.

בראש קבוצת האנשים שפעלו להשיג זכויות עמד הבנקאי שלמה (סולומון) הירש, אחיהם של יעקב ומשה הירש, שכאמור לעיל כבר החזיקו באותה עת בעמדות השפעה משמעותיות בוויירצבורג ובבוואריה כולה.

על פנייתם של הירש וקבוצתו לבית הנבחרים הגיב אפוא עורך הדין הוויירצבורגי שוירינג באמצעות פרסום חוברת שכותרתה: ⁹⁴ חוק אזרחות המדינה ליהודים: הערכה חסרת פניות ביחס לרעיון שהגיש סלומון הירש מוויירצבורג לאספת הנבחרים בבואריה (Das Staatsbürgerrecht der Juden: eine unpartheiische Würdigung in Beziehung auf die von Salomon Hirsch zu Würzburg an die Ständeversammlung in Baiern eingereichte Vorstellung).

⁹⁴ Scheuring, Das Staatsbürgerrecht der Juden

בין השאר, קבע שוירינג, שליבם של היהודים כבר "התרכך" במרוצת הדורות והרדיפות בצורה כזו, שכבר אי-אפשר לחשוב שהמרת דתם תתקן את אורחותיהם. לטענתו, העובדה שגם יהודים שהיו אנוסים להתנצר המשיכו בהתנהגותם היהודית הקלוקלת, גם לאחר המרת הדת, היא ההוכחה שיהודים הם כבר "עניין מקולקל לנצח".⁹⁵

בקבלת הפנים לפרופסור בעהר השתתף גם הפרופסור זבלד ברנדל (Sebald Brendel), גם הוא פרופסור למשפטים באוניברסיטת וירצבורג, שהיה לוחם ותיק למען מתן זכויות ליהודים. ברנדל היה נתון מזה זמן רב לרדיפות ולהשמצות מפי אינטלקטואלים אנטי יהודיים בוירצבורג, ובראשם שוירינג, בשל העמדות הפרו-יהודיות שהביא ליד ביטוי בעל פה ובכתב. בקבלת הפנים נקראו כנגד ברנדל ובעהר קריאות שטנה, ומשם הדברים הלכו והסלימו. בדוח של שלטונות העיר וירצבורג על המהומות צוין שפרופסור ברנדל המשיך לקבל איומים רבים, וכי עדיין יש מתיחות רבה בין האוניברסיטה העצמאית לבין תושבי העיר.⁹⁶

הגם שייתכן כמובן שבין שורות הפרועים היו אף סטודנטים אחדים, יש דווקא מידע בדבר סיוע נרחב של סטודנטים נוצרים שחשו לעזרת היהודים.⁹⁷ ברור הוא כי מרבית הפרועים היו נערי רחוב מוסתים, שאליהם הצטרפו כמה וכמה מסוחרי העיר, שחשו שפרנסתם נפגעה בעקבות ההקלות על היהודים, והרשות שניתנה להם באותה תקופה לעסוק בתחומי מסחר ותעסוקה נוספים מעבר לרוכלות ולחלפנות.

היה זה יום שני, י"א באב תקע"ט, יום לאחר צום תשעה באב, שנדחה בגלל השבת ליום ראשון. הפרועים הרסו חנויות יהודיות, השחיתו סחורה ורכוש יהודי, פצעו יהודים אחדים וגירשו מן העיר את היהודים הנותרים. למרות שהיו מי שהזכירו גם הריגת יהודים בפרעות הפ-הפ, נראה שעשו כן רק על דרך ההקש, ובעקבות הבנתן של עוצמת הפרעות והשלכותיהן, אך לא בעקבות מידע ממשי. לפי חקירתו של כ"ץ, על אף שהאירועים היו חמורים מאוד ושימשו אבן דרך בתולדות יהדות גרמניה בכלל ובבוואריה בפרט, ככל הנראה לא היו הרוגים יהודים בפרעות הללו.⁹⁸

⁹⁵ Ibid, at p. 49.

⁹⁶ Staatsarchiv Würzburg, 6 Akten 3971.

⁹⁷ לשם השוואה, בהיידלברג, שאליה הגיעו ההתפרעויות כמה שבועות מאוחר יותר, היו אלה סטודנטים ומורים מן האוניברסיטה שנחלצו להגן על היהודים מפני הפרועים (ראו כ"ץ, פרעות הפ-הפ של שנת 1819, בעמ' 88–89). טורי טען שהעובדה שבין המתפרעים שנעצרו בידי השלטונות לאחר המהומות, לא היה שום סטודנט, וכן שברשימות ובדוחות שלאחר המהומות, האוניברסיטה כלל אינה מוזכרת כמוקד להתכתשויות, מוכיחה כי לא ידם של סטודנטים הציתה את המהומות או ליבתה אותן (טורי, הגנה עצמית בימי פרעות הפ-הפ, בעמ' 112–113).

⁹⁸ כ"ץ, פרעות הפ-הפ של שנת 1819, בעמ' 66, הערה 20. תרגומו של כ"ץ לידיעה המובאת להלן, מתמיה מעט נוכח העובדה שמסופר בה על מות אחד הסוחרים, ואלמלא כתב בפירוש שלא היו הרוגים יהודים, כל הקורא לפי תומו היה מסיק שמדובר בהרוג יהודי מסוחריה היהודים של העיר.

לעומת זאת, לפחות שני פורעים נהרגו. ככל הנראה הם נפגעו בידי חיילים מצבא הממלכה שהוחשו כדי לפזר את המהומה, לאחר שהתעמתו עם החיילים ופצעו אחדים מהם. עם זאת, ייתכן שהאזרח הראשון שנהרג נפגע דווקא בידי אחד היהודים המתגוננים. ההתגוננות היהודית בוורצבורג הייתה מפתיעה, שכן הפורעים כלל לא העלו על דעתם התגוננות כזו. טורי כתב שעצם ההתגוננות ליבתה את המהומות:⁹⁹

ראשית הפרעות היתה בוורצבורג, ובעיר זו נעשה כנראה גם הנסיון הקלוש הראשון להדוף פורעים באמצעי הגנה פרימיטיביים. התוקפים שיידו אבנים על בתי יהודים, נפגשו לפחות ליד בית אחד על ידי מטר אבנים מן הצד היהודי. אך המעשה היה ללא הועיל. אדרבה, בעקבותיו גבר זעמם של הפורעים והיה להשתוללות.

בהרצאה על תולדות הקהילה היהודית בוורצבורג שנשא משה ליב במברגר בשנת 1905 ושאהר כך אף פורסמה כחוברת, כתב הרב ד"ר משה ליב במברגר:¹⁰⁰

"הקהילה שקמה לתחייה נאלצה לסבול מאבקים קשים זמן קצר לאחר הקמתה. האזרחות לא הטיבה עם היהודים. האנשים [אזרחי וירצבורג הלא-יהודים] התרגלו לרעיון שאין לתת ליהודים זכות לחיות בתוך העיר האפיסקופלית העתיקה. וכך באוגוסט 1819 כמה מהמתסיסים הצליחו להסית את ההמונים נגד היהודים ולרדוף אחריהם בצעקה "הפ, הפ". קולותיהם של המתנגדים, ובמיוחד פרופסור ברנדלס, טבעו בצעקותיהם הרמות של ההמונים הנרגשים. רק התנהגותה הנחרצת של הממשלה ופעולותיה הנמרצות של הסמכות [הצבא] הצליחו לעצור את שפיכות הדמים ולהשיב [את הסדר] בפרק זמן קצר יחסית. רק בהדרגה הם חזרו לוורצבורג, אך קהילה, במובן האמיתי של המילה, לא הוקמה עד שנת 1828".

לימים כונו המהומות דגן "פרעות הפ-הפ", על שמן של צעקותיהם של הפורעים שקראו תוך כדי מעשי האלימות: Hep-Hep! Jude verreck ("הפ! הפ! יהודי, התפגר).¹⁰¹ המשטרה המקומית

⁹⁹ טורי, הגנה עצמית בימי פרעות הפ-הפ, בעמ' 109.

¹⁰⁰ Bamberger, Ein Blick auf die Geschichte, at p. 25–26 (ההדגשות נוספו). משה במברגר נכדו של הרב יצחק דב במברגר. הוא הי מורה בסמינר למורים שהקים סבו בוורצבורג.

¹⁰¹ "הפ-הפ" הייתה קריאה מקובלת בגרמניה לזירוז עדרי בקר וצאן וזו הדעה הרווחת בעניין משמעותן של הקריאות "הפ-הפ". בסופו של דבר היה מדובר בהמון משולהב שפשט על בתי יהודים ולכן זהו ההסבר ההגיוני ביותר, במיוחד כשמשויים זאת לפרעות אחרות על רקע גזעני לכל אורך ההיסטוריה. הסבר אחר למשמעות הקריאות "הפ-הפ" הוא שהן קיצור של הביטוי הלטיני Hierosolyma est Perdita – "ירושלים אבדה". לפי הסבר זה, היות שהפורעים הראשונים היו סטודנטים מאוניברסיטת וירצבורג, שהיו משכילים יותר, הם קראו קריאות שביטאו ידע היסטורי,

בוירצבורג לא הצליחה להשליט סדר, ורק בעזרת כוחות הצבא שהוחשו לעיר הצליחו השלטונות לרסן את המהומות. השמועה על מהומות כנגד היהודים עברה עד מהרה בכפרים ובערים ומווירצבורג התפשטו הפרעות למקומות אחרים בבוואריה¹⁰² ומשם לשאר המדינות הגרמניות. האווירה ברחוב והתסיסה האידיאולוגית כנגד היהודים, שמילאו תפקיד בפרוץ המהומות בוירצבורג, התגלו גם במקומות אחרים. טיעוניו של שוירינג בוירצבורג דמו לעוד פרסומי תעמולה אנטי-יהודית שנפוצו אז ברבות מערי גרמניה. כמו בוירצבורג, גם ברבות מן הערים האחרות המניע המיידי לפרוץ המהומות היה התחרות של סוחרים מקומיים עם יזמים יהודים, שקיבלו לפתע זכויות מסחר וייצור בענפים שהיו סגורים בפניהם רק כמה שנים לפני כן.

עם זאת, מעבר לעניין הכלכלי, העילה לעיסוק הגובר ב"שאלת היהודים" באותה עת הייתה אחת מן ההחלטות שהתקבלו כמה שנים קודם לכן ב"קונגרס וינה", ולפיה מועצת הברית הגרמנית תנהיג מעמד אחיד ליהודים בכל המדינות החברות בה. הייתה זו הפעם הראשונה שבה הועלתה "שאלת היהודים" בפורום בין-לאומי.

הידיעות העיתונאיות הראשונות בעיתונות על המאורעות מביאות לידי ביטוי בדרך אותנטית דווקא את התחושה האמביוולנטית של לא-יהודים נוכח מה שאירע. אמביוולנטית – כי מן הדברים שנצטט להלן ניכרת אי-אהדה מובנית אל המציאות שבה מותר ליהודים להתפתח בתוך העיר וירצבורג, ומנגד אי-אהדה מוחלטת כלפי הפורעים והתנהגותם הברברית.

יעקב כ"ץ הביא את תרגומה של הידיעה שפורסמה ב-7 באוגוסט 1819 ב-Frankfurter Journal¹⁰³:

עברו עלינו שני ימים מלאי אימה (schreckenvolle Tage). זה זמן רב שררה כאן **אי-שביעת רצון עמומה מן ההתרבות הניכרת של יהודי המקום, שלפנים לא נסבל מהם כאן איש**, אשר פרצה לבסוף במלא הזעם (volle Empörung) כפרוץ הר געש. המונים גדולים הסתערו בשלישי לחודש^[104] על בתי היהודים: הם קרעו, תוך צעקה פראית, את שלטי העסק ואת סמלי המסחר התלויים מבחוץ, הרסו את אלה, שיברו דלתות, חלונות ותריסים ומכיוון שכמה מן היהודים גילו התגוננות (zur Wehre)

על חורבן המקדש בירושלים, כדי להרגיז את היהודים. אולם כאמור גם על עמדה זו יש מחלוקת, ויעקב כ"ץ למשל שלל את ייחוס ראשית הפרעות לסטודנטים וייחסה דווקא לסוחרי העיר שקינאו בהצלחת הסוחרים היהודים. לדבריו קריאת המילה Hep כראשי התיבות Hierosolyma est Perdita נולדה כבר כשבועיים אחרי המהומות, כ"השלכה לאחור", לעבר ההיסטורי (כ"ץ, פרעות הפ-הפ של שנת 1819, בעמ' 103 וראו בהערה 248 שם).

¹⁰² המקומות שבהם נרשמו דוחות על מהומות בבוואריה באוגוסט 1819 הם: וירצבורג, זומרדך, רימפאר, במברג, ביירוית, פירת' וצירנדורף (טורי, הגנה עצמית בימי פרעות הפ-הפ, בעמ' 114 בהערה 2).

¹⁰³ כ"ץ, פרעות הפ-הפ של שנת 1819, בעמ' 66, ההדגשות נוספו.

¹⁰⁴ כלומר ביום השני של המהומות, 3 באוגוסט 1819, שהאירועים בו היו חמורים מאלה שהתרחשו ביום שקדם לו.

(setzen), ספגו הם מכות גדולות. סוחר אחד **מאזרחי המקום** קיפח את חייו במהומה. מחזה אימים זה חזר ונתחדש אתמול ומה שנוטר מן הדירות, החנויות והתריסים נהרס היום. עתה ברחו היהודים בקבוצות אל מחוץ לעיר, דבר שהיה **למראה מזעזע** **באשר יתקשה אדם לתאר לעצמו את בכיתם וזעקתם במנוסתם**. הצבא שנכנס לפעולה החזיר לבסוף את השקט, אך גם אחדים מאלה קיפחו את חייהם. היום אין רואים עוד יהודי בעיר זו. מקצתם ברחו ומקצתם החביאו את עצמם.

לאחר כמה ימים שב חלק הארי מיהודי העיר לבתיו בוורצבורג. הם עשו זאת בחסות הצבא ותחת התחייבות גורמי שלטון מרכזיים בעיר שלא יאונה להם כל רע. בארכיון העירוני של וירצבורג מצוי דוח שמתוארות בו הפעולות שנקטה המשטרה לשם השקטת הרוחות.¹⁰⁵ שלטונות העיר והשלטון הממלכתי הבינו היטב את חשיבותם של היהודים לכלכלתה המתפתחת של וירצבורג. ואכן, בשוך המהומות חלה בוורצבורג רגיעה יחסית למשך שנים רבות. ככל הידוע לא עזבו יהודים את העיר בעקבות הפרעות, למעט יעקב הירש שהעביר את מרכז פעילותו הבנקאית למינכן,¹⁰⁶ אם כי ייתכן שהמהלך שלו למעבר החל עוד לפני פרוץ המהומות.¹⁰⁷

ישיבת הרב בינג בוורצבורג

לאחר שוך מהומות הפ-הפ והחסות שקיבלו יהודי וירצבורג משלטונות העיר הפכה וירצבורג למרכז ללימוד תורה. מעבר לתפקידיו הרבניים הפרוצדורליים, חזר הרב בינג להפעיל את ישיבתו, שפעלה כבר מימים ימימה בהיידינגסלפלד, בתוככי וירצבורג. הישיבה של הרב בינג משכה אליה תלמידים מכל רחבי גרמניה ואף מחוצה לה, ובייחוד כאלה שביקשו לרכוש תואר אקדמי במקביל לתואר רבני. במשך כשני עשורים לפחות הייתה הישיבה מרכז החינוך הרבני המרכזי בגרמניה ואף הרבה מעבר לגבולותיה.¹⁰⁸

עד שנת 1826 הייתה הישיבה קטנה למדיי בממדיה, ולמדו בה תלמידים נבחרים בלבד, ובייחוד אלה מבוגרי הישיבה בפירת' (פירודא), שביקשו להמשיך בלימודים תורניים במקביל ללימודים באוניברסיטה. באותה שנה נסגרה הישיבה של הרבנים וולף המבורג ומנדל קרגאו בפירת' בהוראת

¹⁰⁵ Staatsarchiv Wurzburg, 6 Akten 3971.

¹⁰⁶ כ"ץ, פרעות הפ-הפ של שנת 1819, בעמ' 78.

¹⁰⁷ שם, בעמ' 104.

¹⁰⁸ Cahnman, Schelling and the New Thinking of Judaism, at pp. 3–5.

השלטונות, כנראה בשל עיסוקם של תלמידיה בקבלה¹⁰⁹ נוסף על כך, הרבנים המבורג וקרנאו לא תמכו בלימודים אקדמיים של תלמידיהם, ונראה שאף זו הייתה עילה לסגירת הישיבה, וכך אחדים מבחירי תלמידיה עברו ללמוד בישיבת הרב בינג בוורצבורג, שבה התאפשר להם ללמוד תורה ברמה גבוהה, ולצד זה ללמוד באוניברסיטה המקומית לקראת תואר אקדמי. בהדרגה הפכה הישיבה הוורצבורגית לאחת המרכזיות באירופה, והשתוותה בחשיבותה לישיבות מץ ופרשבורג.¹¹⁰

במדינות דרום גרמניה נקבע שרבנים הנבחרים לתפקיד רשמי במחוזות חייבים להיות גם בעלי הסמכה אקדמית, ולכל הפחות לעמוד במבחני השכלה כללית. בבוואריה נקבעה ב"צו היהודים" משנת 1813 ההוראה שרבנים מחוזיים יהיו "בעלי בקיאות בתרבות הגרמנית ובידע מדעי כללי". באותה שנה, 1813, מדינת וירטמברג כבר הנהיגה את הבחינה הממלכתית הראשונה למועמד למשרת רבנות – נוהל שנכנס לתוקף בבוואריה ובמדינות נוספות מעט מאוחר יותר.

נוכח זאת, כבר בשנת 1816 נשלחו תלמידי ישיבה נבחרים מישיבת הרב בינג בוורצבורג – על ידי הרב בינג עצמו ותחת פיקוחו – ללמוד באוניברסיטת וירצבורג.¹¹¹ היחסים הטובים של הקהילה היהודית עם מורים בולטים מקרב מורי האוניברסיטה, ובהם הפרופסורים ברנדל ובעהר, סייעו למהלך זה. באוניברסיטת וירצבורג התמקדו הסטודנטים-הרבנים לעתיד, בדרך כלל, בתחומים כגון פילוסופיה ושפות שמיות.¹¹²

הלימודים המקבילים בישיבת הרב בינג ובפקולטה לפילוסופיה באוניברסיטת וירצבורג הביאו לצבירת שני מקורות ידע, שעד אז לא יכלו להתמזג. עובדה זו יצרה סוג חדש של רבנות. נראה כי חכם יצחק בְּרִיִּיס,¹¹³ שמונה למשרתו בהמבורג בשנת 1821, היה הרב הראשון בוגר ישיבת וירצבורג, שהוכשר על פי תוכנית לימודים זו.

¹⁰⁹ Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 192.

¹¹⁰ ראו בהקדמה של זעקל במברגר לבינג, זכרון אברהם. מספרם המדויק של תלמידי הישיבה אינו ידוע, ונראה כי לא עלה על כמה עשרות תלמידים בכל עת, אולם מן הישיבה הזו יצאו כמעט כל רבניה המובילים של גרמניה במאה ה-19, ומהם שהעמידו תלמידים שהפכו להיות מנהיגי יהדות גרמניה האורתודוקסית (למשל חכם יצחק ברנייס, תלמידו של הרב בינג, היה רבם של רש"ר הירש והרב עזריאל הילדסהיימר).

¹¹¹ Cahnman, Schelling and the New Thinking of Judaism, at p. 7.

¹¹² Ibid. כהנמן ביקש להוכיח מתחומי העניין שלמדו תלמידי הרב בינג באוניברסיטה, שהרב בינג תמך באימוץ פילוסופיות גרמניות, ובייחוד זו של פרידריך שלינג. ברויאר דיווח על כך שחכם יצחק ברנייס, תלמידו של בינג, ערך "מחקרים פילוסופיים בבית מדרשו של שלינג" (ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 63).

¹¹³ Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at pp. 188–191.

בשנת 1824 הפך תלמיד אחר מתלמידיו של בינג, הרב אברהם וולף¹¹⁴ מדרמשטאט שבהסן, לראשון, ככל הנראה, שנשא בתואר שלימים יתחבב מאוד על האורתודוקסיה היהודית הגרמנית:

רב-דוקטור.

היו שייחסו את הראשוניות של התואר רב-דוקטור לרב ד"ר נתן מרקוס אדלר,¹¹⁵ אך כנראה היה זה מכיוון שאדלר היה מפורסם הרבה יותר. הרב אדלר היה מתלמידיו של הרב בינג הקרובים ביותר (ואף ממקורבי מנדל רוזנבאום), ולימים כיהן כרבה הראשי של הממלכה הבריטית.¹¹⁶ גם אדלר למד באוניברסיטת וירצבורג פילוסופיה ושפות שמיות, אך את תואר הדוקטור שלו קיבל רק ביוני 1928, מאוניברסיטת ארלנגן. נושא הדיסרטציה שלו היה "על רעיון האלוהות".¹¹⁷ ברשימה על אודותיו "בכתב העת הלבנון" לרגל מלאת לו 50 הובא שיר סאטירי שנכתב על אביו, הרב מרדכי אדלר, על שאפשר לבנו ללמוד באוניברסיטה:¹¹⁸ "רב ומנהיג לעדת ישראל, איך לא יגונה / אם יתן בנו לאסוף מדעים ודאקטאר יכונה".

על כל פנים, אפשר לומר במידה לא מבוטלת של ביטחון שראשוניות החיבור בין רבנות ואקדמיה נקשרת ברב אברהם בינג ובחבורת התלמידים הקרובה שלו. מנדל רוזנבאום שהיה ידידו הטוב של הרב בינג,¹¹⁹ היה מעורה בכל הנעשה בישיבתו ובקהילת וירצבורג בכלל, היה אחד מפטרוניה הכלכליים המשמעותיים של הישיבה. נוכח זאת אפשר להניח שאף הוא ראה בעין טובה את ההשתלמות האקדמית של תלמידים נבחרים מקרב תלמידי הישיבה, לצד הלימודים בישיבה. בשנת 1836 נערכה בוירצבורג ועידת רבנים ומנהיגים מרחבי פרנקוניה התחתית, בפקוח המשרד לענייני חינוך ודתות של בוואריה. מטרתה של הוועידה הייתה דיון ציבורי פנים-יהודי בדרישות שעלו לתיקונים בתפילות ובדרך הפולחן הדתי. לאחר ויכוח פומבי עז בין טוענים אחדים, שייצגו מגוון דעות על הרצף המסורתי, נדחו ההצעות לרפורמה ובעיקר להכנסת תיקונים בריטואל הדתי.

¹¹⁴ Homolka and Schöttler, Rabbi Pastor Priest, at p. 93; Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at pp. 911–912.

¹¹⁵ Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 133–136.

¹¹⁶ הרב נתן מרקוס אדלר היה נכדו של "הנשר הגדול" הרב נתן אדלר מפרנקפורט, שהיה רבם של חשובי רבני גרמניה במפנה המאות ה-18 וה-19. בין השאר היה רבו של רבי משה שרייבר (חת"ם סופר) ושל הרב אברהם בינג. אדלר היה אחד מבני חבורתו הקרובה של הרב אליעזר ברגמן, חתנו של מנדל רוזנבאום, כפי שמפורט בהמשך חיבור זה.

¹¹⁷ ראו עליו גם אצל Apple, Nathan Marcus Adler.

¹¹⁸ לעהמאן, חדשות שונות מתפוצות ישראל, בעמ' 6.

¹¹⁹ ממקומות אחדים במכתבי ברגמן אל רוזנבאום אפשר לקרוא בין השורות הדים לשיח התורני בין בינג לרוזנבאום, ראו למשל ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 204.

מלבד הרב בינג הישיש, שנדרש בוועידת 1836 לשאלת תוקפה של תורת הקבלה,¹²⁰ התבלט בכינוס רב צעיר שמונה להגן על עמדות האורתודוקסיה. הרב הצעיר עשה זאת ברטוריקה יוצאת דופן, שהותירה רושם עמוק על רבים, ובהם על הסוחר הפילנתרופ מנדל רוזנבאום. רוזנבאום, בשליחות הרב בינג ובהמלצת בניו, היה אחראי להבאתו לכינוס כנציג האורתודוקסיה, ומאז נקשרו השניים בקשר בל-יינתק. שמו של האיש היה יצחק דב במברגר, שלימים נודע גם בכינויו הרבי מווירצבורג (Der Würzburger Raw).

לאחר כשלוש שנות בנייה נחנך ברוב עם ב-11 בספטמבר 1841 בית כנסת חדש בוורצבורג;¹²¹ נוסדה בעיר חברה קדישא והוקמה בה קרן צדקה לתמיכה בעוברי אורח יהודים, עניים וחולים. הרב יצחק דב במברגר החליף את הרב בינג ברבנות המחוז והועמד גם בראש הישיבה המקומית.

במברגר ייסד בעיר בית ספר יסודי יהודי ויחד עם רבנים נוספים – ובהם בני משפחת רוזנבאום, ובייחוד הרב אליה רפאל רוזנבאום – הקים בוורצבורג גם מכון להכשרת מורים יהודיים (Israelitische Lehrbildungsanstalt). בשליש האחרון של המאה ה-19 גדל מספר היהודים בוורצבורג ובסוף המאה ה-19 מנו היהודים כ-3–4 אחוזים מאוכלוסיית העיר. לקראת סוף המאה נחנכו בעיר גם בית עלמין יהודי, בית חולים יהודי ובית אבות יהודי. בדמותו של הרב במברגר ובפעולותיו נעסוק בהרחבה בהמשך חיבור זה.

יתר על כן, בהתבוננות רטרוספקטיבית אפשר לומר בזהירות שבישיבת הרב בינג בוורצבורג, ובמוסדות שצמחו ממנה (ובהן הישיבה של רוזנבאום בצל אם מיין, שהייתה תולדה מובהקת של התפיסות וההנהגות שהתפתחו בישיבת הרב בינג בוורצבורג ובישיבת הרב המבורג מפירת') אף הונחל השילוב הנרטיבי בין תפיסה אמונית בלתי מתפשרת (כזו שנהוג לכנות אולטרה-אורתודוקסיה) לבין לאומיות.¹²² פעלו כאן גם השפעות של תפיסות קבליות שהסתובבו באטמוספירה של תלמידי ישיבה זו (וכך גם בישיבת פירת', שראשיה עסקו בקבלה בגלוי¹²³).

¹²⁰ ברור שהרב בינג וישיבתו ניהלו "קרב מאסף" בכל הקשור למקומה של הקבלה ביהדות גרמניה, והגם שוועידת 1836 הותירה בידי האורתודוקסיה בבוואריה את השליטה בבתי הכנסת באותה עת, ברור היה שהקבלה אינה יכולה להיות עוד בקו הקדמי של החיים הדתיים. ברטורא הביא את תשובתו של הרב בינג כפי שפורסמה בעיתון "שולמית" (ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 22–23).

¹²¹ ראו Philippson, Deutschland – Würzburg, at p. 568.

¹²² בישיבה עסקו כמובן בלימודים תורניים – ומכללא גם בהנחלת אמונה יהודית – שמגמתם הכשרת תלמידי חכמים ורבנים. העובדה שרבים מאנשי הישיבה היו מעורבים ביישוב בארץ ישראל, מוסיפה נופך פרוטו-לאומי. החיבור הפרוטו-לאומי בא לידי ביטוי בעלייה לארץ ישראל בפועל ובגבאות ובאיסוף כספים במסגרת ועד הפקידים והאמורכלים. שמות אחדים שאפשר להזכיר בהקשר זה הם אליעזר ברגמן, יהוסף שווארץ, אלעזר אוטנוזוסר, פיליפ רומאן ונתן אדלר (השני) (ראו בפרק הרביעי בעבודה זו על שיעורי התרומות של החוגים האורתודוקסיים בבוואריה בכלל ושל סביבתו של רוזנבאום בפרט, ליישוב ארץ ישראל).

¹²³ הורביץ, מבוא והערות, בעמ' טו–טז.

הרעיונות הקבליים הועברו עם אחדים מתלמידי הישיבות הללו למקומות שבהם שימשו אחר כך ברבנות.

נראה שהרב בינג ואחריו הרב במברגר עסקו בתורת הנסתר עם אחדים מקרב תלמידיהם. הרב בינג היה תלמידם של הרב נתן אדלר (הנשר הגדול) בפרנקפורט, שהיה ידוע בעיסוקו בתורת הנסתר ואף נרדף בשל כך לא מעט,¹²⁴ ושל בעל ההפלא"ה, רבה של פרנקפורט פנחס הורביץ, מתלמידי הגר"א שהתקרב למגיד ממזריטש. בישיבת רוזנבאום באונטרצל עסקו רבות בקבלה וברעיונותיה הלאומיים.¹²⁵

הגישה הנקוטה בישיבות דרום גרמניה ובחוגים שבהם ממוקד חיבור זה עשויה להיראות כנושאת סתירה פנימית: מצד אחד אולטרה-אורתודוקסיה שמרנית ונטיות קבליות, ומצד אחר בחירה בחיי מעשה: חיי עבודה וְמִוִּתִּים, פנייה ללימודים אקדמיים ונקיטת גישה פוליטית רציונלית. אולם אין לראות בדברים כאילו הם אינם מתיישבים זה עם זה. הרעיונות המיסטיים והגישה ההילכתית, הם-הם שעוררו לפעולה. הפעולה הייתה גם בהקשר הפוליטי הפנים-יהודי בגרמניה, ומגמתה הייתה בהחלט גם להטבה של מצב היהודים בה, אולם היא הייתה גם בהקשר הפוליטי הכלל-יהודי: היא הביאה לידי ביטוי את ניצני המחשבה הלאומית, שעודדה הגירה לארץ ישראל והקמת חיים יהודיים בה, כהכנה לגאולה עתידית ברצות האל.

לאומיות ולאומיות יהודית

לאומיות

את המונח "לאומיות" אפשר להסביר, בקווים כלליים, כתפיסה שלפיה ה"אומה" היא הבסיס שעליו ניצב הארגון הפוליטי – המדינה. אולם גם בהנחה ש"משפחת האדם" מחולקת לאומות, מעולם לא היו הדברים פשוטים עד כדי כך. הלאומיות הפוליטית הקלסית באה לידי ביטוי בשאיפה להקים מדינות לאום ולנהלן בגבולות שבהם יושבים בני האומה (רובם או לפחות חלק גדול מהם). בדרך כלל במחשבה הלאומית יש חפיפה בין אזרחות במדינה לבין השתייכות ללאום של אותה מדינה. אולם לא זו בלבד שבפועל היו (וישנן) צורות פוליטיות רבות המכונות לאומיות, יש מקרים שבהם הלאומיות מבוססת הרבה יותר על היסטוריה משותפת, על מוצא אתני משותף ובייחוד על שפה ותרבות ואף על אמונה דתית משותפת.

¹²⁴ ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 72.

¹²⁵ וכסלר, דבר אזהרה לישראל, במקומות רבים; הורביץ, מבוא והערות, בעמ' יב, טז; ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 52, בהערה 177.

כנגד זו, במאה ה-19 התפתחה הלאומיות בממד נוסף: יצירת מציאות פוליטית שבה שלטו מעצמות אימפריאליסטיות גדולות וחזקות (למשל אוסטריה, רוסיה וטורקיה). כאשר מדינה מתעצמת ונהיית מעצמה רב-לאומית (או על-לאומית) על כורחה היא הודפת לקרן זוית את הנושא הלאומי הפרטיקולרי, ודוגלת בלאומיות אימפריאליסטית המציבה במרכז את בית המלוכה של האומה השלטת.

במצב פוליטי מורכב שכזה תפיסות לאומיות שירתו בה-בעת הן את השואפים לאחד פרובינציות וקבוצות אתניות ודתיות (וכמובן גם קבוצות ממגוון המעמדות) במדינות לאום חדשות (או מתחדשות) – למשל יוון, איטליה – אך גם השלטת סדר מדיני מובהק, כוללני ושתלטני, בשם אומה דומיננטית, המיוצגת על ידי שושלת מלוכנית – למשל אנגליה, רוסיה ואוסטריה.

בהמשך דיונו, לכשנעסוק בלאומיות היהודית, נביא בחשבון את ההזדהות ההולכת וגוברת של חלק מן הציבור היהודי ומנהיגיו באירופה עם הרעיון המלכד של ממשלה לאומית חזקה, בראשות קיסר (למשל באוסטריה ובצרפת), ונראה שהחתיירה ללאומיות דמוקרטית שאליה ביקשו להגיע מהפכני 1848 בגרמניה, עם המגמה האמנציפטורית ששררה בה, בין השאר יצרה ניצנים של מחשבה לאומית יהודית עצמאית. עם זאת, אל מול העניין הלאומי יש לזכור שהציבור היהודי הפגין לעיתים רבות העדפה לאותו גורם שבישר סדר מדיני, חוק ומשפט, שאפשר היה להשתמש בו כמצע להסדרת ההשתלבות של היהודים במערך המדיני הארצי, לעומת האינטרסים הצרים של הלאומיות הפרטנית של קבוצות הלאום וקבוצות מעמדיות הנשלטות על ידי גורמי הממשל המרכזי.

הזכרנו לעיל את תפיסותיו של הפילוסוף יוהן הרדר ואת השפעתו על תפיסות רומנטיות של לאומיות בקרב אלה מבין היהודים שדגלו ברעיונות הנאורות. לשיטתם (בעקבות הרדר), הלאומיות היא מגמה המקיפה את חייו והווייתו של האדם מבחינה תרבותית, מבחינה רוחנית ומבחינה פוליטית. תפיסה זו שינתה את פני חיי הציבור במדינות גרמניה בכלל, ובבוואריה בפרט, בין מלחמות השחרור מכיבושי נפוליאון לבין מהפכת 1848 – ואחריהן אף ביתר שאת. הם מחלו להרדר על תפיסתו אותם כאומה (ואולי אף הסכימו עימו), כשטען:¹²⁶

לאחר שהאומה היהודית נפוצה בין העמים על פני כל העולם, היא ידעה להביא לעמים תועלות הכרוכות בנזק [...] זהו עם חרוץ, מלא עורמה ומזימות, בעל עושר רוחני, שתמיד הצליח להחזיק מעמד [...] אך אף פעם לא הגיע למיצוי של שלטון פוליטי על אדמתו ואף פעם לא חש באמת רגשות אצילים כמו כבוד וחופש [...] זהו גידול טפילי הגדל על הגזע של אומות אחרות. דור של חנוונים ערמומיים שנמצא

¹²⁶ Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, at p. 239–240

כמעט בכל העולם, ולמרות כל הרדיפות שמהם הוא סובל, הוא אינו מתגעגע לכבוד עצמי ולבית לאומי.

הגדרת המונחים "לאום" ולאומיות" היא עניין המצוי במחלוקת בין חוקרים רבים, ויש המשתמשים בו לפי צורכיהם האינטרסנטיים. מכיוון שאין בחיבור זה אפשרות להיכנס ל"שדה הקוצים" הזה, כפי שכינה אותו גדעון שמעוני,¹²⁷ השימוש במונחים אלה בחיבור זה הוא, בעקבות הצעתו של שמעוני, במובן של "הלך נפש": ההשתייכות ללאום היא חלק בלתי נפרד מתפיסתו העצמית של אדם, היא "חיונית לחירותו, לרווחתו ולהגשמה העצמית שלו. פעמים רבות תודעת הלאום חופפת תודעה של אתניות משותפת".¹²⁸

מאז ימי המהפכה הצרפתית ב-1789 – וביתר שאת מאמצע המאה ה-19 – הלאומיות באירופה הייתה מהפכנית.¹²⁹ היא הציפה אל פני השטח תפיסה דמוקרטית ולפיה הרעיון שמי שהיו עד כה "נתיניו של המלך" צריכים להפוך ל"אזרחי המדינה", וכפועל יוצא מכך, שהלאום זכאי לשלוט בגורלו (באמצעות נציגים נבחרים).

בעקבות "מלחמות נפוליאון" בסוף המאה ה-18 ובראשית המאה ה-19 חלחלו הרעיונות הללו מצרפת אל מדינות אחרות באירופה. הרעיון הצרפתי אומץ, אם כי מתוך עוינות כלפי צרפת הכובשת, ומתוך שאיפה להשתחרר ממנה והקמת שלטון עצמאי. בגרמניה, שהייתה בנויה ממאות מדינות קטנות (שבראשית המאה ה-19 התלכדו לכ-100 מדינות) העצים הכיבוש הצרפתי תודעה לאומית ורצון באחדות של דוברי הגרמנית. שאיפת האחדות הזו הלכה והתקדמה בהדרגה עד מימושה באמצעות הקמת הרייך השני, קרי, איחוד גרמניה בשנת 1871 בידי אוטו פון ביסמרק. איחודה הלאומי של גרמניה אינו במוקד חיבור זה, אולם בקציר האומר נבחר כי אין מדובר באיחוד סתמי של כל דוברי הגרמנית אשר הם, אלא בעיצוב פוליטי-אסטרטגי שהובילו מנהיגי הגוש הצפון-גרמני בהנהגתה של פרוסיה.¹³⁰

באמצע המאה ה-19, בשנים 1846–1848, התחולל במקומות רבים באירופה שינוי מהותי במערכת היחסים שבין קבוצות אתניות לבין שליטיהן ובהתייחסותן לכברת הארץ שבה ראו את ביתן

¹²⁷ שמעוני, האידאולוגיה הציונית, בעמ' 4.

¹²⁸ שם.

¹²⁹ בסעיף 3 של הצהרת זכויות האדם והאזרח האספה הלאומית המכוננת של צרפת מאוגוסט 1789, נקבע כי "המקור לכל שלטון היא האומה, ואין שום אדם היכול לטעון לסמכות כלשהי שאינה נובעת בבירור ממנה".

¹³⁰ המלחמות הפרוסיות (עם דנמרק ב-1864, עם אוסטריה ב-1866 ועם צרפת ב-1870) היו צומת משמעותי שהוביל לחתירה לאיחוד גרמניה למעצמה גדולה אחת (ראו: וולקוב, איחוד וחירות בגרמניה, בעמ' 91–98).

הלאומי. באותה תקופה, שזכתה ברבות הימים לכינוי "אביב העמים", התקוממו עמים אחדים ברחבי אירופה נגד המשטרים האבסולוטיים בארצותיהם, תוך דרישה להכרה בזכותם להגדרה עצמית לאומית. זכות זו הייתה קשורה גם בהגדרה של פיסת קרקע לאומית, תחום גאוגרפי מסוים שיוגדר "פאטרייה" (Patria) – ארץ אבות, ארץ מולדת.

משנות הארבעים של המאה ה-19, התחוללו תמורות חברתיות במקומות רבים באירופה, ואלו הוציאו מן הכוח אל הפועל רעיונות הקשורים למושג "לאומיות". באותה תקופה נפרצה הדרך להתגבשות של לאומים מבחינה קונספטואלית ושל מדינות-לאום מבחינה פוליטית – מגמה שנמשכה עשורים אחדים.

כאמור המונחים "אומה" ו"לאומיות", קשים להגדרה ולניתוח, ואפשר וצריך בהחלט לדון בהגדרות, אבל לצורך חיבור זה נסיף ונצמד בדרכו של שמעוני שקבע ש"אומה קיימת בזמן שמשפר ניכר של בני אדם בקהילה רואים עצמם כמי שמעמידים אומה, או מתנהגים כאילו העמידו אומה".¹³¹ הגם שההגדרה הזו אינה מחוסנת מפני הביקורת – שהרי לפיה יכולה לקום כל קבוצת אנשים, בתהליך או לפתע פתאום, ולהכריז על עצמה: "בני אומה היננו" – אולי אפשר לראות בה בסיס הגדרתי טנטטיבי: אם קבוצה מסוימת רואה בעצמה לאום, ודאי אפשר לראות בה כזו, לפחות עד שלא יעורער על כך, או עד שיוכח אחרת.

הגם שאפשר למצוא סברות בדבר שורשים ארוכים של לאומיות היסטורית המושתתים על ביטויי זיקה תרבותיים וטריטוריאליים עוד בימי הביניים, ולפחות בעת החדשה המוקדמת, לצורך ליבון הסוגיות שבחיבור זה לא ניכנס בעובי הקורה של ההיסטוריה הקדומה של זהויות לאומיות וביטויי הזהויות האלה בהיסטוריה הפוליטית. ניצמד אפוא אל השיח הרווח בדבר "הולדת הלאומיות", זו שהוקרתה התמורות המפליגות שהתחוללו בחברה האירופית בעת החדשה.

אחרי שאמרנו זאת, נסיף כי יש ויש מחלוקת בשאלה מה היו הגורמים להתפתחות הלאומיות. ארנסט גלנר ובנדיקט אנדרסון הם מייצגיה הבולטים של תפיסה הגורסת שבשל צרכיה המיוחדים של החברה התעשייתית האירופית המתפתחת, היא "המציאה" זהויות לאומיות. לפי אנדרסון "אומה" היא קהילייה פוליטית "מדומיינת", והיא מדמיינת בעלות על שטח, שאותו בחרה בתור ארץ מולדת לאומית, ושמעצם הגדרתה היא הריבונית עליו.¹³² לדעתו, אפשר לדבר על לאומיות רק

החל מסוף המאה ה-18.¹³³

¹³¹ שמעוני, האידאולוגיה הציונית, בעמ' 4.

¹³² אנדרסון, קהילות מדומיינות, בעמ' 35–37 וראו גם גלנר, לאומים ולאומיות, בעמ' 185–186.

¹³³ שם, בעמ' 34.

גם לפי גלנר לאומיות היא עיקרון פוליטי, שקובע כי שתי היחידות הפוליטית (המדינה) והלאומית (העם) צריכות להיות חופפות.¹³⁴ אנדרסון וגלנר חלוקים בשאלת היחס הנאות ל"המצאה" של הלאום. גלנר ראה בהמצאה כזו זיוף, אך אנדרסון ראה בה יצירה לגיטימית.¹³⁵

אחד המייצגים הבולטים של הגישה החולקת על אנדרסון וגלנר הוא אנתוני סמית', שהעמיד גישה תיאורטית המתייחסת אל הלאומיות כ"המשך של אותו הדבר בצורה אחרת". סמית' הגדיר קהילה אתנית כקבוצה אנושית הנושאת כינוי מסוים, המחזיקה במיתוסים, בזיכרונות משותפים ובסימני אחדות כאלה או אחרים. בעוד "אתניות" היא מושג פרימורדיאלי, קמאי, שמרכז הכובד שלו הוא מיתוסים, מורשת אבות וזיכרונות היסטוריים, ואין היא חייבת להיות בעלת מולדת (שהרי היו וישנן קהילות אתניות המוגדרות "פזורה"), מרכז הכובד של אומה נשען על אלמנטים מודרניים, כגון חוקים מקובלים, תרבות המונים, כלכלה משותפת ובעיקר זיקה לטריטוריה.

לדעת סמית', השאלה שצריכה להישאל היא בעצם אם אפשר ליצור הפרדה היסטורית וגאוגרפית בין שני המושגים "אתניות" ו"אומה". האתנוס קודם לאומה והוא בעצם בסיס לה. לשיטתו, אומה מודרנית נשענת על האלמנטים הפרימורדיאליים שנשמרו בתודעה המשותפת שלה.¹³⁶

חיזוק לגישתו של סמית' אפשר למצוא בגישה שהציע אדריאן הייסטינגס, ולפיה כלל אין לראות ברעיון הלאומיות תופעה של המודרניזם, אלא יש לראות בה מין חידוד של התפיסה הדתית הוותיקה והתאמתה לרוח הזמן.¹³⁷

בין אם נקבל את העמדה שלפיה "לאומיות" היא תופעה מודרנית לכל דבר ועניין,¹³⁸ ובין אם נקבל את העמדה שלפיה "לאומיות" היא המשך ישיר של זהויות אתניות, הקיימות מאז היות האדם – ומשום כך נסיק, כמובן, שהלאומיות בעצם מביאה לידי ביטוי הסתגלות לנסיבות משתנות בעולם מודרני – נוכל להניח שרוח הזמן (ה-Zeitgeist) באירופה במאה ה-19, הייתה, מן הסתם, הרקע להתעוררות רעיונות לאומיים במקומות רבים באירופה בכלל, ובקרב היהודים באירופה בפרט.

¹³⁴ גלנר, לאומים ולאומיות, בעמ' 15.

¹³⁵ ראו אצל סמית', האומה בהיסטוריה, בעמ' 78.

¹³⁶ סמית', האומה בהיסטוריה, במיוחד בעמ' 30–40.

¹³⁷ ראו הייסטינגס, בנייתן של אומות, בייחוד בפרקים א' וז'.

¹³⁸ אימוץ התפיסה שלפיה הלאומיות היא תופעה מודרנית הביא לטקסטים רבים שנכתבו על השאלה: מה גרם לכך שבעת החדשה החלו בני אדם לראות את עצמם חלק מקבוצה לאומי מסוימת, ובשל כך החלו לתבוע זכויות פוליטיות ועצמאות לאומית (ראו דיון ממצה בסוגיית הלאומיות ראו אצל מלאך, חקר הלאומיות והמקרה היהודי-הישראלי).

לאומיות יהודית

מבלי להיכנס כאן לדיון החשוב והמרתק בדבר המועד שאפשר לכנותו "ראשית הציונות", ובוודאי מבלי להידרש לשאלה "מי זכאי לתואר מבשר ציונות?",¹³⁹ בהחלט אפשר לקבוע שבתור תנועה לאומית, התנועה הלאומית היהודית באירופה צברה תאוצה במחצית השנייה של המאה ה-19 תאוצה שהגיעה לשיאה בהקמת ההסתדרות הציונית.

עם זאת – ושוב בלי להיכנס כאן לדיון בניסיונות לאומיים יהודיים אחרים – בוודאי אפשר לראות בתנועה הציונית תנועה לאומית יהודית מודרנית מובהקת, שהייתה מיוסדת על פעולות – שאפשר לכנותן לצורך נוחות הדיון: פרוטו-ציוניות – שהתחוללו במקומות רבים באירופה ויצרו את התנאים לייסודה.

התנועות הלאומיות האירופאיות, ובכללן זו היהודית, התחוללו בתקופה מכוננת בהיסטוריה הפוליטית של אירופה שתחילתה במהפכה הצרפתית, המשכה במלחמות נפוליאון ובהקמת מדינות לאום אירופיות ובאיחוד גרמניה בשליש האחרון של המאה ה-19. קו אחר המסמל התפתחות זו אפשר למתוח בין קונגרס וינה שהתקיים ב-1814–1815, שבו ביקשו קברניטיו להחיות את המשטר המלוכני, לבין קונגרס ברלין ב-1878, שנעשה בו ניסיון ליישב חלק מהסכסוכים הלאומיים באירופה ולסרטט את הגבולות בדרום-מזרח אירופה.

מובן שאי-אפשר לתאר את התקופה על ציר ישר. היא הייתה מלווה בדילוגים בין מהפכות והתקוממויות שפקדו את אירופה מאז המהפכה הצרפתית, דרך הקמת יוון ואיחודה של איטליה, ועד מהפכת התורכים הצעירים ב-1908.

כל הגורמים שהביאו לצמיחת הלאומיות בכלל השפיעו גם על צמיחתה של התנועה הלאומית היהודית, ובהם ההגמוניה העולה של תנועת ההשכלה, תהליך הסקולריזציה של החברה, תהליך העיור והמהפכה התעשייתית. בהיעדר ריכוז גדול של יהודים בכברת אדמה שהיה אפשר לכנותה ארץ מולדת, התנועה הלאומית היהודית פיגרה מעט אחרי תנועות לאומיות אחרות, מכיוון שבני העם היהודי היו מפוזרים על פני כל אירופה ובמקומות רבים מחוץ לה.

במאמר מוסגר נציין כאן כי ההבחנה בהתארגנות של חבר אנשים יהודים כ"לאומיות יהודית" לא בהכרח קשורה בכברת אדמה שאפשר לכנותה מולדת; היא עשויה להיות לשם ניהול החיים הלאומיים עצמם, היכן שהם מתקיימים. לשם הדגמת טענתנו נזכיר כאן את המקרה של יהדות

¹³⁹ ראו דיון אצל סמואל, קדם-ציונות: שורשי הציונות בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה.

גליציה בשנות השישים של המאה ה-19, שם הייתה התארגנות יהודית-לאומית פנים-גליציאנית, שלא עסקה כלל בהיבטים אחרים של לאומיות יהודית.¹⁴⁰

באותה עת, המציאות היהודית שהכינה את הקרקע לבחירתה מחדש של ארץ ישראל כארץ לאומית טרם התגבשה כל צורכה, וגם אם חלק מהפעילים בהחלט ראו בארץ ישראל משאת נפש לאומית לכיוון מולדת (למשל בנו הצעיר של חת"ם סופר, הרב שמעון סופר מקרקוב), אין מדובר בקיטוב בינארי, כלומר אין עמדה זו עומדת בסתירה לאפשרויות לאומיות אחרות. מדובר באימוץ של רוח הזמן הנוטה ללאומיות מצד ציבור יהודי, כפי שספג אותה מן הסביבה. למשל ההיסטוריון היינריך צבי גרץ יכול היה לתאר את תמונת העבר של היהודים ברוח יהודית-לאומית מובהקת, תוך פולמוס חריף עם הממסד האקדמי הגרמני, אולם ראה בעצמו בכל רגע נתון: גרמני. יהודי בן גרמניה. לא רק שגרץ לא ביסס את השקפתו ההיסטוריוגרפית על לאומיות ארץ-ישראלית, אלא אף ביקר אותה.¹⁴¹ גם פרץ סמולנסקין, שהיה מראשי הזרם היהודי הלאומי בשנות השבעים של המאה ה-19¹⁴² (ואף ביקר את גרץ על היותו פרו-גרמני¹⁴³) הביע את הסתייגותו הסקפטית כלפי רעיונות ליישוב ארץ ישראל. סמולנסקין האמין כי אף שהמאפיינים הלאומיים השגרתיים: טריטוריה, שלטון פוליטי ושפה אחידה אומנם כבר אינם קיימים בידי עם ישראל, יש נכסים לאומיים אחרים שהם תחליף להם, כמו למשל הלשון העברית.¹⁴⁴

לא זו אף זו, יהודים רבים כלל לא היו רגילים לראות את דתם, היהדות, במונחים של לאומיות גרדא – וגם לא היו מעוניינים בכך. רבים סברו שבעצם אמונתם ודבקותם במסורת ישראל הם קיימים כעם ישראל, ורבים מהם אשר החלו לחשוב גם במונחים לאומיים על המשך אורח חייהם באירופה, ביקשו להשתייך לחברה האזרחית שבה חיו. אפשר לומר שמבחינת תפיסת הלאומיות החברה היהודית באירופה במאה ה-19 עברה תהליכים דומים למדי לתהליכים שעברה החברה הכללית, אם כי כמובן היו ניואנסים נבדלים.

¹⁴⁰ ראו מנקין, יהודי גליציה והחוקה האוסטרית. ספרה של מנקין מוקד בפוליטיקה היהודית בגליציה האוסטרית בשנות השישים של המאה ה-19, לאחר כינון החוקה האוסטרית, ובמאבקים בין האורתודוקסים והליברלים על עיצוב הקהילות היהודיות. מדובר בהתארגנות פוליטית יהודית לייצוג האינטרסים היהודיים בפרלמנט של קיסרות בית הבסבורג, שנעשתה במקביל להתערורות המתמשכת של קבוצות לאומיות אחרות בממלכה, הפולנים והאוקראינים (רותנים). ההתארגנות הזו לא הייתה קשורה בשום צורה ודרך לעניין ארץ ישראל, והייתה עניין יהודי-פוליטי מובהק ומאורגן, שהיו לו כלים פוליטיים ובהן מערכת בחירות, מאמרי עיתונות ומנגנון כספי.

¹⁴¹ ראו למשל ברטל, היציאה מן החומות, בעמ' 297.

¹⁴² פיינר, השכלה והיסטוריה, בעמ' 325.

¹⁴³ שם, בעמ' 365, 430–457.

¹⁴⁴ שם, בעמ' 432.

כאשר הוענק ליהודים שוויון זכויות, היה מדובר במצב חדש בכל הקשור להליכים רשמיים לטובת השתלבותם במארג הציבורי, האזרחי, הפוליטי והכלכלי. יהודים רבים האמינו שהשתלבות מוצלחת בחברה הסובבת אותם תוביל להיעלמות שנאת ישראל, תלווה בהצלחה חברתית ותאפשר גם רווחה כלכלית.

כסיכום ביניים אפשר לומר כי התנועות הלאומיות המודרניות שנולדו באירופה מסוף המאה ה-18 יצרו מחדש את העבר שלהן. הן היבנו תודעה לאומית חדשה שהולידה את הלאומיות המודרנית בדרך שיש בה מן הפרדוקס, כפי שסיכם ברטל:¹⁴⁵

לכאורה, הרי התנועה הלאומית טוענת לקדמותה של הלאומיות. והנה יוצרת היא בהרחבה את סיפור תחילתה בשנים האחרונות. פרדוקס זה מובנה במהותה של הלאומיות המודרנית, ואף התנועות הלאומיות היהודיות לא נמלטו ממנו. אולם כך או אחרת, סיפור הלאומיות הוא החוליה המחברת בין מה שקדם להופעת התנועות הלאומיות לבין הישות הלאומית המודרנית.

לפי ברטל, התקופה שבה מתעצבת הלאומיות היא מעין פילטר המעביר את הרכיבים החשובים של הקבוצה האתנית אל הזהות הלאומית הנבנית. מה שאינו מצליח לעבור באותו פילטר נזנח או משתנה לפי הצורך:¹⁴⁶

תולדות עם ישראל בעת החדשה מספקות מקרה רב-עניין לחקר מעברו של העבר היהודי בתוך המסננת הלאומית. ראשית, משום שבמקביל להיסטוריוגרפיה הלאומית, או ליתר דיוק בעת ובעונה אחת עמה, נוצרו סיפורים היסטוריים חלופיים לתיאור עברם של היהודים. תנועת ההשכלה, הרפורמה הדתית, האורתודוקסיה והלאומיות האירופית לענפיה השונים סיננו מתוך העבר מרכיבים שונים, ועיצבו הסברים שונים בתכלית למצב היהודים במאה התשע-עשרה.

¹⁴⁵ ברטל, לתקן עם, בעמ' 55.

¹⁴⁶ שם.

אביב העמים – מהפכות 1848–1849 ויהודי בוואריה

ל"אביב העמים", שרשרת המהפכות הלאומיות שהתחוללו באירופה בשנים 1848–1849, על פי רוב היה פן לאומי. עם זאת, למהפכנים היו גם כוונות חברתיות, פוליטיות וכלכליות. את המהפכות הנהיגו מהפכנים שהיו בדרך כלל ליברליים שהושפעו מאוד מרוח המהפכה הצרפתית של השליש האחרון של המאה הקודמת. אולם היו לה גם צדדים סוציאליסטיים שבאמצעותם ביקשו המהפכנים לשנות מבנים ותיקים של אירופה, ובייחוד את המבנה הכלכלי-חברתי. אחדים ממנהיגי המהפכות במקומות אחדים באירופה, ובגרמניה רבתי בכללן, היו יהודים.

במהלך המאה ה-19 התחוללו תהליכים רבי-עוצמה ששינו את חיי תושבי אירופה: האצת התיעוש, ובעקבותיו המעבר מצורות התיישבות חקלאיות למגוון צורות התיישבות עירוניות; השיפור ברמת ההיגיינה והתברואה, ובעקבותיו גידול מהיר של האוכלוסייה – כל אלה ועוד יצרו קרקע פורייה למהפכות אלה.¹⁴⁷ בעקבות תהליכי המודרניזציה חלה כמובן התקדמות בתחומים רבים, ובהם חינוך הילדים, אמצעי תחבורה, כלי תקשורת ועוד. האוכלוסייה נעשתה משכילה יותר, ובד בבד היא פיתחה מודעות גדולה יותר למצבה. הפוטנציאל של חוסר שביעות רצון מהתנהלות השלטונות הלך וגבר. תנועות פוליטיות רבות נוסדו ומספר המשתתפים בהן היה בהיקף שטרם נודע עד אז. האזרחים התחילו לדרוש זכויות ולצפות לפעולות מצד השלטונות, כאלו שבעבר לא העזו להעלות על דעתם.

לפני שנתאר את השפעת "אביב העמים" על התפתחות האמנציפציה של היהודים, נסייג את דברינו תחת הבהרתו-קביעתו של שלום בארון:¹⁴⁸

שנת 1848 מתעצמת מעבר למידתה מתוך היסטוריוגרפיה שנכתבה על האמנציפציה היהודית, ומצטיירת כחשובה מעבר לכל פרופורציה. למרות ששינויים תחיקתיים רבים שבאו בעקבות הגל המפכני היו בני חלוף, מקצים ההיסטוריונים העוסקים בשאלת היהודים, יהודיים ולא־יהודים כאחד, מקום של כבוד להתפתחויות האמנציפטריות שהונעו על ידי התקוממות פברואר בצרפת ועל ידי התנועות המהפכניות שהתעוררו בעקבותיה בדרום גרמניה, באוסטריה, בפרוסיה, באיטליה ובמדינות אחרות.

¹⁴⁷ ראו סקירה ממצה: Goldstein, Civil Liberties and the 1848 Revolutions.

¹⁴⁸ בארון, חותמה של מהפיכת 1848 על האמנציפציה היהודית, בעמ' 183.

למרות הסתייגותו של בארון, אף הוא עצמו הכיר בכך שההתקוממויות הללו ותהליך האמנציפציה שהתגבר בעקבותיהן, סללו את הדרך לצמיחת הלאומיות היהודית.¹⁴⁹ במונחים מודרניים אפשר לסכם את דרישות מהפכני אביב העמים כדרישות לזכויות אדם בסיסיות.

המהפכות הביאו לידי ביטוי מעשי את הרעיונות של התנועות הלאומיות באירופה. באותה עת פְּשָׁרָה השעה למעבר משלב של רעיונות זהותיים-לאומיים לשלב של פעילות מעשית לשחרור ולאיחוד על בסיס לאומי. אביב העמים החל באיטליה, אבל המהפכה שהותירה חותם על יבשת אירופה התחוללה בצרפת בפברואר 1848. משם נפוצו מהומות בעצימות כזו או אחרת בכל רחבי אירופה. למדינות גרמניות אחדות הגיעה המהפכה באמצע מרץ 1848 ועל כן בספרות המחקר המהפכה מכונה לא פעם מהפכת מרץ (Märzrevolution). האות המבשר של מהפכות מרץ היה שנת המשבר החקלאי 1847, שהביאה למצב של כמעט רעב ברבות מן המדינות הגרמניות, ובעקבות זאת, לעליית מחירי המזון.

במדינות דרום גרמניה, ובהן בוואריה ובאדן, התקיימו הפגנות המוניות בדרישה לחדול מן הצנזורה ולאפשר חופש עיתונות, חופש התאגדות, ניסוח חוקה, והקמת פרלמנט ייצוגי. מחשש שגורלם יהיה גורל דומה לזה של המלך הצרפתי, לואי פיליפ, שהודח בפברואר 1848, ונאלץ לגלות ללונדון, היו שליטים אחדים במדינות הגרמניות שמיהרו לקבל לפחות חלק מדרישות המהפכנים.

במרץ 1848 עדיין שלט בבואריה המלך לודוויג הראשון, אך שלטונו כבר היה מעורער יחסית. היה זה עקב מורת רוחם של רבים – מקרב בני כל המעמדות – מיחסיו הבלתי מוסתרים עם אישה בשם לולה מונטז,¹⁵⁰ שהייתה פילגשו, והשפיעה עליו בכיוונים ליברליים, שהאצולה הישנה, ועימה ראשי הכנסייה, לא יכלו להסכים עימם. עוד בחודש פברואר 1848 הפגינו רבים נגד המלך לודוויג ברחובות מינכן.

ההפגנה, שהחלה ב-9 בפברואר 1848 הייתה חריגה בהשוואה להפגנות אחרות באותה שנה מהפכנית. רוב המחאות נשאו גוון ליברלי מובהק, אך בבואריה השמרנים פשוט ביקשו לסלק את מונטז מעמדת השפעה, ולא הייתה להם כוונה פוליטית מהפכנית של ממש. את המצב המעורער הזה

¹⁴⁹ בארון, היבטיו של המשבר בקהילה היהודית ב-1848, בעמ' 226–227.

¹⁵⁰ לולה מונטז נולדה באירלנד בשנת 1820. היא הייתה אישה בעלת קסם אישי רב, ומלך בוואריה נכנע לקסמיה ומכיוון שעד מהרה הוציא עליה סכומי עתק, רבים בסביבתו ובקרב שכבות אחדות של הציבור החלו לדרוש את סילוקה ובהדרגה גם את הדחתו של המלך. אחרי שעזבה את בוואריה היגרה מונטז לארצות הברית והתפרנסה כרקדנית ואחר כך כמרצה מרתקת על קורות חייה, עד שנפטרה בשנת 1861 בברוקלין. על סיפורה המוזר של מונטז נכתבו ספרים ואף צולמו סרטים (מעין ביוגרפיה עליה ראו: Symor, Lola Montez, a Life).

ששרר בבוואריה ניצלו סטודנטים ליברליים ויצאו להפגין בדרישה לשינוי פוליטי, בדרך דומה לפעולתם של סטודנטים בערים אחרות.

המלך לודוויג אומנס הסכים לרפורמות אחדות, אך המהומות ברחובות מינכן לא שכחו. נוכח זאת, ב-16 במרץ 1848, ויתר לודוויג הראשון על כיסאו לטובת בנו הבכור מקסימיליאן השני. לודוויג הראשון היה אפוא השליט הגרמני היחיד שהודח במהפכות אביב העמים בגרמניה.

בהשפעת ההתערורות הלאומיות באירופה הצטרפו יהודים רבים לתנועות הלאומיות במדינות שבהן חיו. מזה דור או שניים, יהודים רבים באירופה, ובבוואריה בכלל זה, כבר הפנימו תודעה של תפיסה עצמית בתור אזרחי המדינות שבהן חיו – אבל אזרחים שהם "בני דת משה". נוכח זאת, הם היו במצב נוח יחסית להשפעה מצד אנשי התנועות הלאומיות.¹⁵¹

רבים מן היהודים האמינו שהרעיון הלאומי מציע השתלבות חברתית מלאה של היהודים במדינות מושבם, מכיוון שמבחינה דקלרטיבית במסגרת הלאומיות הפוליטית המתגבשת הכריזו רבים ממנהיגי המהפכות על מתן שוויון זכויות לכל אזרחי המדינה. לא אחת הוכרז שכולם הם בני הלאום, ותהא אמונתם הדתית אשר תהא. יהודים רבים האמינו – ואולי קיוו – שכך אפשר יהיה לפתור אחת ולתמיד את מה שכונה תדיר "בעיית היהודים".¹⁵²

תפיסה כזו ביטא למשל הליברל היהודי ליאופולד (שאול) זונמן, מי שלימים יהיה בעליו ועורכו הראשי של העיתון הנפוץ בגרמניה *Frankfurter Zeitung*, וברבות הימים אף פוליטיקאי מוערך. זונמן נולד וגדל כילד אורתודוקסי בהוכברג הסמוכה מאוד לכפר אונטרצל ולווירצבורג. אביו, מאיר זונמן, היה אורג וסוחר כותנה בהוכברג ובוירצבורג, והיו לו קשרי מסחר עם מנדל רוזנבאום עוד כשרוזנבאום התגורר בתיילהיים. הקשרים (העסקיים באופיים) בין המשפחות נמשכו עד ראשית המאה ה-20.¹⁵³

בשנת 1848, כאשר עוד היה סטודנט צעיר, ראה זונמן במהפכת 1848 כמעט חזון אחרית הימים.¹⁵⁴ הוא הביע תמיכה בהתבוללות תרבותית ובאימוץ השפה הגרמנית כשפת הדיבור.¹⁵⁵ אלא שבשנת 1849 התהפכו המגמות הריאקציוניות על ראשי היהודים שתמכו במגמת ההשתלבות.¹⁵⁶

¹⁵¹ טורי, קווים לחקר כניסת היהודים, בעמ' 13.

¹⁵² Sorkin, *Jewish Emancipation*, at pp. 164–165, והשוו כ"ץ, לברור המושג מבשרי הציונות, בעמ' 98–99. כ"ץ סבר שבתקופה דגן כל רעיון לאומי (או פרוטו-לאומי) בדלני, שאולי היה בקרב היהודים, נדחק מפני שאיפות השוויון וההתאזרחות דחיקה סוציאלית גמורה.

¹⁵³ Fauth, *Juden aus Zell a. Main im Nationalsozialismus*, at p. 35.

¹⁵⁴ Simon, *Leopold Sonnemann*, at pp. 52–53.

¹⁵⁵ עם זאת, זונמן מעולם לא התכחש למוצאו היהודי ואחרי מותו נקבר בבית הקברות היהודי בפרנקפורט.

¹⁵⁶ שורקין, יהודים בפוליטיקה הליברלית במערב אירופה ובמרכזה, בעמ' 10.

על כל פנים, בשנות החמישים של המאה ה-19 חלה נסיגה מסוימת במעמדם החברתי-חוקתי של היהודים בחלק ממדינות גרמניה. הישגי היהודים אומנם לא בטלו לגמרי, אולם הקצב הואט ורק בסוף שנות השישים של המאה ה-19 אפשר היה לומר שהתהליך האמנציפטורי הושלם.

אשר ליחסה של האורתודוקסיה היהודית הגרמנית למהפכות הללו, אפשר להיתלות באבחנתו של טורי, שכתב שפעמים רבות מבקשים להבחין בין האורתודוקסיה הוותיקה (ואולי נכון כאן יותר, האולטרה-אורתודוקסיה) לבין הנאו-אורתודוקסיה, ולא תמיד הגבולות ברורים. לדעת טורי, ההבחנה הזו בהחלט תקפה יותר בהקשר למהפכת מרץ 1848:¹⁵⁷

כבר בתקופה שקדמה למרץ, היה יחס שונה באופן מהותי מצד שני האגפים האורתודוכסיים בקשר ליחסים שלהם עם המדינה והשלטונות, ובוודאי גם אי-הסכמה בעניין האמנציפציה ותהליך ההשתלבות בתרבות הגרמנית. זה היה עדיין איטי מאוד, מפני שלפחות האורתודוכסיה הישנה המשיכה לדבוק במצוות הבלתי משתנות, שניתנו מפי אלוהים, ובמסורת שבהשראת האל ובהכרה בהשגחה אלוהית שיש לישראל בכל תחומי החיים.

על דברים אלה נעיר שאין בהם דבר שאפשר לקבוע בגינו שהאורתודוקסיה הוותיקה התנגדה לאמנציפציה. ייתכן שלא גילתה את אותה התלהבות שגילו בני זרמים אחרים (נאו-אורתודוכסיים או ליברליים), והביעה יותר דאגות. עם זאת, ברור שהתהליך האמנציפטורי היה בעבור האורתודוקסיה בכלל, והאולטרה אורתודוקסיה בפרט, אתגר גדול יותר, בשל החששות שהורדת הגבולות החיצוניים יגרמו להתרופפות במחויבות לפרקטיקה הדתית.

מגמות ההשתלבות היהודית בחברה הגרמנית, והתביעה של הרשויות להשתלבות כזו, היו כרוכות אלו באלו, וכך גם תהליך החילון היהודי ותהליך ביטול החוקים המפלים ומתן הזכויות. אולם יש להיזהר מקביעה מכלילה, שלפיה היהדות האורתודוקסית לא הייתה שותפה לתהליכים האמנציפטוריים – והדוגמה של מנדל רוזנבאום, המובאת בהמשך חיבור זה, תוכיח.

¹⁵⁷ Toury, [Deutsche Juden im Vormärz](#)

לאומיות אתנית ולאומיות אינטגרלית

יהודים השתתפו במהפכה הצרפתית; יהודים היטו שכם במאבק לאיחוד הלאומי האיטלקי ויהודים היו מעורבים במהפכות "אביב העמים" בגרמניה. אולם תמיכתם של יהודים ברעיונות הלאומיים האירופיים לא עלתה יפה. ניסיונותיהן של התנועות הלאומיות, הליברלית והסוציאליסטית, לתפוס את השלטון במדינות אירופה נכשלו. תחתיהן עלתה דווקא קרנן של הלאומיות האתנית ושל הלאומיות האינטגרלית, ואלו הכתיבו דווקא את הדגשת שונותם של היהודים ושל זרותם.

יש לציין כי לפחות עד שנות השישים של המאה ה-19 – ובמקומות אחדים גם לאחר מכן – בהחלט אפשר להצביע על הישגים רבים של יהודי גרמניה, בהמשך לשיפור מעמדם במסגרת החברה הכללית ואף כחלק מהמגמות הליברליות-דמוקרטיות הלאומיות. תהליך שינוי פני המגמה בתנועות הלאומיות האירופיות והפיכתן ללאומניות, היה הדרגתי ונמשך שנים אחדות.

יתר על כן, גם לאחר שהתפיסות האתנוצנטריות והגזעניות הפכו רווחות יותר ויותר בשיח הציבורי במדינות גרמניה, היחס הכללי ליהודי אותן מדינות היה משלב ומכיל בחיי היום-יום ואף בזירה הפוליטית. האנטישמיות החדשה בגרסתה הפוליטית התארגנה פחות או יותר בשנות השבעים של המאה ה-19¹⁵⁸ – כלומר, 20–25 שנים לאחר מהפכות 1848. בהונגריה, למשל, נמשכה מגמת המדיאריזציה של היהודים כחלק מהאומה ההונגרית עוד מעבר לשנות השבעים, שכן ההונגרים ראו ביהודים מאגר של הונגרים בפוטנציה, בעיקר מפני שלא נתפסו כשייכים לשום קבוצה אתנית אחרת.

אכן, הלאומיות האתנית הזירה את היהודים משום שמוצאם האתני היה שונה. המוצא האתני הנבדל הכתיב שוני בסל משתנים מובנה: היהודים מחזיקים בדת שונה ומתבדלת; יש להם היסטוריה שונה הקשורה למקום אחר; מנהגיהם הדתיים והחברתיים שונים ועל כן מקומם אינו בקרב מדינת הלאום האירופאית.

¹⁵⁸ כלפי האנטישמיות הזו נזעק רבי הילה וקסלר, נכדו של רוזנבאום בסוף שנות השבעים של המאה ה-19, ופרסם את הקונטרס "דבר אזהרה לישראל", שבו ניתח את השוני בין שנאת ישראל הישנה לבין מה שעתידי לקרות: "נכונה אולי ההנחה, שהיהודי – כפי שהדבר קורה לעתים כה קרובות – משמש מטרה לחיצים, וכי רוצים להפכו גם שעריר לעזאזל על פשעי אחרים. אבל הנחה זו תוביל אותנו רק למחצית הדרך בהכרת האמת. ואולי טועים גם אותם האנשים האומרים לעצמם כי היהודי ועושרו הם – מפאת שיקולים פוליטיים – המטרה המתאימה שתשמש שסתום-ביטחון, אשר דרכו יזרום החוצה עודף הגאזים שבמכונת המדינה [...] חקירתנו צריכה לחדור ולהעמיק יותר ממה שהדבר נעשה עד כה. תמיד היו שונאי ישראל, ורק בשעת הכושר היה תלוי הדבר, אם ירימו ראשם בגלוי או יפעלו בסתר. בתקופתנו נתגלתה תופעה חדשה בתחום זה, אשר ביסודיותה היא עולה על כל גילויי הרשעות שבעבר. אין עוד דבר המגן בפני שנאת ישראל, אף לא מי-הטבילה ואף לא קשרי החיתון על-ידי נשואי-תערובת. רוצים לעקור את האלמנט השמי' [...] (וכסלר, דבר אזהרה לישראל, בעמ' 2–3, ההדגשות נוספו; ראו גם: סמואל, קדם-ציונות: שורשי הציונות בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה, בעמ' 69–73).

גם בלאומיות האינטגרלית יש מרכיב אתני חזק, ואף היא אינה סובלנית כלפי זרים, אולם במובנים מסוימים היא מאפשרת היטמעות על ידי השלת כל הסממנים המזירים ויותר מוחלט על מצד היחיד על המאפיינים של קבוצת ההשתייכות המקורית שלו.

בקציר האומר נזכיר כאן שלימים יובילו תפיסות מעין אלה להולדת מגוון סוגים של אנטישמיות חדשה, למשל כמו זו של אדולף שטקר וזו של היינריך פון טרייטשקה, אולם לגישות הללו, כשנעשו דומיננטיות בשיח הציבורי הגרמני, כבר היו שורשים עמוקים.

אפשר למשל להתקרב אל נושא דיוננו ולהביא דוגמה מתקופת הפולמוס על זכויות היהודים בבוואריה ב-1819, שהביא לפרוץ פרעות הפ-הפ. כפי שהוזכר לעיל, זמן מה לפני הפרעות התפרסם בוירצבורג ספרו של שוירינג, שמחברו תהה בו – בנימה גזענית, ולא ממניעים דתיים:¹⁵⁹ למה לנו עוד זרים אסיאתיים, בני נכר, החוטפים את הכנסתו של האדם המקומי, המושרש, הלאומי, והם מסתננים על חשבון האזרח והולכים ומתרבים.

כמה עשרות שנים לאחר מכן, שב היינריך פון טרייטשקה אל הטיעון הזה. באחד ממאמריו כנגד יריבו הבולט, ההיסטוריון היינריך צבי גרץ, טען טרייטשקה:¹⁶⁰

מר גרץ הוא זר על אדמת ארץ הלידה המקרית שלו. הוא מזרחי שלא מבין ולא יכול להבין את האנשים שלנו. אין לו שום דבר במשותף עימנו, מלבד זכויות האזרחות שהענקנו לו, והשפה הגרמנית שבה הוא משתמש כדי לזלזל בנו.

הדגשת המוצא האסייתי של היהודים – שרובם ככולם לא ראו כמובן מעולם את אסיה, ולחלק הארי שבהם היו שורשים בני מאות שנים באירופה בכלל ובגרמניה בפרט – מביאה לידי ביטוי את ניצניה הראשונים של השנאה הגזענית כלפי היהודים ואת ההתנגדות המאורגנת לקבלם כאזרחים שווים בחברה הגרמנית.

במאמר מוסגר נציין שעובדת הדגשת מוצאם האסייתי של היהודים כתימוכין לעמדה פרוטו-גזענית אנטי-שמית, אינה יכולה להתעלם מכך שהיו לא מעט יהודים שאימצו ברצון את הסגנון האסייתי-שמי למשל בבחירת עיצוב פופולרי לבתי הכנסת¹⁶¹ ואפשר לומר שככלל, הסלידה

¹⁵⁹ מובא אצל כ"ץ, פרעות הפ-הפ של שנת 1819, בעמ' 73.

¹⁶⁰ Treitschke, Herr Graetz und sein Judenthum, at p. 45.

¹⁶¹ על עיצוב בתי כנסת בסגנון מזרחי ובכלל זה בבוואריה, ראו אצל: Kalmar, Moorish Style: Orientalism, the Jews, and Synagogue Architecture. כך למשל עיצובם של עמודי התווך בבתי הכנסת בברלין ובדרזדן הועתקו מארמון אלהמברה המפורסם (Ibid, at p. 69), ובשנות החמישים של המאה ה-19 נבנו בסגנון הנאו-מורי למשל

מהרמיזה ל"מזרחיות" לא הייתה משמעותית עד שלהי המאה ה-19. הנבדלות הדתית המושרשת לא נתפסה בעיני יהודים כ"בעיה" ואף לא כסימן לאי-יכולתם להשתלב בחברה האזרחית, ואולי אפילו ההפך הוא הנכון. איוואן קלמר דוידסון ציטט את דוד בן גוריון שאמר בעת ביקור בטורקיה בתחילת המאה ה-20 ש"המשמעות של הציונות היא שאנו, שוב, הופכים לעם מזרחי".¹⁶²

למרות זאת, הדגשת זרותם של היהודים באירופה בכלל, ובגרמניה בפרט, גרמה גם ליהודים רבים להבין שהם בני לאום נפרד, ולהפנים שפתרון קבוע ל"בעיית היהודים" ימצא רק במקום אחר – בטריטוריה לאומית יהודית נבדלת. יהודים אלה אימצו עקרונית את הרעיון הלאומי האירופאי, אולם ערכו בו התאמות ללאום היהודי. הם האמינו שיש להקים תנועה לאומית יהודית נפרדת, שתשאף להקים מדינה יהודית ריבונית ועצמאית, מפני שרק במדינת לאום יהודית נפרדת יוכלו בני הלאום היהודי להרגיש "בעלי בית".

בעקבות המהפכות בצרפת, במדינות רבות שהיו בשטח הגאוגרפי שיכונה בעתיד גרמניה הועלתה הדרישה לפעול למען איחוד כל המדינות, הנסיכויות והממלכות הגרמניות למדינה אחת גדולה. בד בבד, הועלתה דרישה ליצור חוקה ליברלית שתפעל לפי ערכים מודרניים, ובכפוף לחירויות אחדות ובהן חופש העיתונות וחופש ההתאגדות הפוליטית.

במאי 1848 התכנסה בפרנקפורט האספה הלאומית, שהייתה גוף פרלמנטרי שלראשונה נבחר בבחירות כלליות במדינות גרמניה. האספה הלאומית של פרנקפורט דנה בהצעה לאיחוד גרמניה לקיסרות אחת, שישולבו בה שתי שיטות ממשל: דמוקרטיה פרלמנטרית ושלטון מלוכני מסורתי. לאחר כשנה של פעילות התפזרה האספה והצעת האיחוד נכשלה לפי שעה. עם זאת, האספה הלאומית המכוננת השפיעה על הצירים באספה, ודרכם על הפרלמנטים הגרמניים וחיזקה את חלחול רעיון המדינה הלאומית הגרמנית המאוחדת על בסיס הקונפדרציה הגרמנית – על גווניה האתניים.

למהפכות אביב העמים באירופה היו כמה מאפיינים משותפים:

- התקופה שבה אירעו (בשנים 1848–1850);
- השפעות הדדיות של מהפכנים במדינות לאום נבדלות;
- הבחירה לפתוח במהפכות דווקא בערים גדולות וחשובות (ובהן פריז, רומא, מינכן, ברלין, וינה ובודפשט), מתוך ההנחה שמהן המהפכות יתפשטו אל שאר חלקי המדינה.

בית הכנסת "הירושלמי" בפראג, בית הכנסת בלייפציג ובית הכנסת הגדול בבודפשט. בהמשך נבנו בסגנון זה בתי כנסת נוספים.
Ibid, at p. 93¹⁶².

הגם שרוב המהפכות דוכאו מייד בידי שלטונות המדינות – ובמקומות אחדים אף נאלצו היהודים שהיו שותפים למהפכות לשלם קנסות לאוצר המלוכה בעקבות חוסר הנאמנות שגילו¹⁶³ – בהחלט אפשר לקבוע כי בסופו של דבר המאבק של המהפכנים לחירות חיזק וביסס את הליברליזם ואת התנועות הלאומיות בקרב עמי אירופה. באותה עת, שוב לא היה אפשר לשוב אחורה למשטרים אבסולוטיים ולמעמדות חברתיים דכאניים.

עידן חדש החל ועימו השתנתה, בין השאר, גם הגישה הפוליטית של יהודי גרמניה בכלל ויהודי בוואריה בפרט. בנקודת זמן זו התעורר הרב מנדל רוזנבאום והחל לפעול מול השלטונות הבוואריים במלוא מרצו וכוחו.

יחסה של יהדות בוואריה לשיבה לארץ ישראל

במשך כל שנות היותו של עם ישראל מחוץ לארץ ישראל, הזרם המרכזי שלו שב והצהיר על כוונתו לשוב לציון. את כוונתו הביא העם לידי ביטוי בנוסח התפילה, בהגות הרבנית ויותר מכך בפתגמים אין-ספור ובטקסים מגוונים שנוצרו מתוך אמונתם הבסיסית של היהודים בביאת הגואל, שתלווה בבניין ירושלים.

מבלי להיכנס כאן לשאלת רציפות הקיום היהודי או לריבוי אורחות החיים של היהודים ברחבי התפוצות לאורך דורות ודורי דורות של חיים בגולה, כאילו יש בהם שלמות אורגנית, בהכללה מסוימת אפשר בכל זאת לומר שהכמיהה לציון הוצבה תמיד כנר לרגלי קהילות ישראל באשר היו – עד המאה ה-19.

יחזקאל קויפמן סבר שהתנועות היהודיות הליברליות שצמחו במאה ה-19, ששללו את הלאומיות היהודית הייחודית, הן אלו שהעבירו, לראשונה, את מוקד השאיפה למולדת מארץ ישראל אל המדינות שבהן ישבו. הן ביקשו "להיגאל מן הגלות" באמצעות השתלבות מלאה בחברה הלאומית של ארץ מגוריהם. בעבורם, האמנציפציה סימלה קיום נורמלי, בלתי גלותי בעליל, המבטל את השאיפה העתיקה לשוב לציון.¹⁶⁴

¹⁶³ כך למשל לאחר אביב העמים בשנת 1848, בספטמבר 1850 הטילו השלטונות ההונגריים על יהודי הונגריה קנס כספי עצום (מיליון גולדן) בשל השתתפותם במהפכה. לאחר מאמצים רבים הוחלט שכספי הקנס יופנו לחינוך המפוקח בידי השלטונות בקהילות היהודיות, עובדה שגררה, כמובן, ויכוחים ומחלוקות בין הניאולוגים והאורתודוקסים (אליאב, אגרות רבי עזריאל הילדסהיימר, בעמ' פז, הערה 21).

¹⁶⁴ ראו אצל קויפמן, גולה ונכר, חלק ב', בעמ' 185–186.

הגם שלא ברור שהכמיהה לשיבה לציון שהובעה בתפילות היא אותה "שיבה לציון" ארצית (במובן הפשוט של הגירה אליה), בכל זאת הכמיהה הזו השתלבה היטב כנורמה ליטורגית, פולחנית, עם הקיום היום-יומי בגלות. התנועות המשיחיות והתנועה החסידית, למשל, הן מעין חוליות בשרשרת ארוכה של ביטויים למרכזיותה של ארץ ישראל בקרב היהודים.

הפרעות ביהודים שהתעוררו מדי תקופת זמן במקומות רבים באירופה, ובגרמניה במיוחד, בשילוב עם התחזקות השיח הגאולי-משיחי (שהושפע לא מעט מן העיסוק בתורת הקבלה בקרב היהדות האורתודוקסית בגרמניה),¹⁶⁵ יצרו תנועות משיחיות, ובהן השבתאות – התנועה המשיחית שנוצרה בידי שבתאי צבי במחצית המאה ה-17 והצליחה לקנות שביתה בלבבותיהם של יהודים רבים במשך תקופת זמן לא-מבוטלת. המשיחיות השבתאית, פרצה לתודעה בשנת 1665 בעיר עזה, וחוללה סערה עצומה בעולם היהודי. העובדה שכשנה לאחר מכן שבתאי צבי, ועימו רבים מאלה שדבקו בו, התאסלמו חוללה שבר גדול בעולם היהודי – שבר שלא התאחה עוד שנים רבות לאחר מכן.

לאחר כמה עשרות שנים באה לעולם החסידות, התנועה שרבי ישראל בן אליעזר בעל שם טוב נחשב מחוללה. החסידות נוסדה באמצע המאה ה-18 והביאה את הציפייה למשיח אל מרכז השיח היהודי במחוזות מזרח אירופה – שבתקופה ההיא הפכה למרכז הכובד הדמוגרפי של כלל היהודים בעולם. תנועות אלה הדגישו את מקומה של ארץ ישראל ביהדות, וקידמו את רעיון שיבת היהודים אליה אל קדמת סדר-היום היהודי. מכיוון שמבחינה חברתית תפוצתן של התנועות הללו בעם ישראל הייתה חסרת תקדים, נראה כי הן תרמו רבות להתפתחותה של המודעות לעצם האפשרות הטכנית לשוב אל ארץ ישראל.¹⁶⁶

בחינה ביקורתית היורדת לשורשם של דברים תקשה למצוא קשר מעשי בין אותם מעוררי הרעיון הראשונים של אפשרות ההגירה לארץ ישראל – ואפילו אותם שהיגרו אליה בפועל – לבין ראשוני הציונים של התנועה הציונית של שלהי המאה ה-19. עמנואל אטקס קבע למשל שמי שמבקשים לראות בגאון מווילנה ובתלמידיו את ראשוני הציונים בראשית המאה מבקשים ליצור מיתולוגיה שאין בינה לבין המציאות דבר.¹⁶⁷

¹⁶⁵ במהלך המאה ה-17 הפך הידע על הקבלה לעממי ונפוץ יותר. מה שהיה נחלתם של יחידי סגולה הופך אז במנשרים ובעלוניים שהגיעו לידי רבים. גרשום שלום עסק רבות בעליית הקבלה ודעיכתה בגרמניה, ובין השאר תיאר את נכדו של מנדל רוזנבאום, רבי הילה וקסלר כאחד מאחרוני המקובלים בגרמניה (Scholem, Zur Literatur der letzten Kabbalisten in Deutschland ; Scholem, Die Letzten Kabbalisten).

¹⁶⁶ על ההשפעה החברתית הנרחבת של השבתאות והחסידות בתפוצות ישראל ועל מקומה של ארץ ישראל באידיאולוגיה שלהן ראו למשל ברנאי, שבתאות – היבטים חברתיים ; אלפסי, החסידות וארץ ישראל.

¹⁶⁷ אטקס, הציונות המשיחית.

אכן, הטענה ששורשי הציונות הם המשך ישיר של המסורת המשיחית המסורתית, אבל בכלים מודרניים, אינה עולה בקנה אחד עם העובדות הידועות לנו על ראשית הפעולה הציונית, אולם גם הניתוק המוחלט ביניהן, והקביעה שהמדובר בפנומנולוגיה בלבד, גם היא איננה מתיישבת עם המציאות.¹⁶⁸

טענות מעין אלה עלו כמה וכמה פעמים בכתיבה ההיסטוריוגרפית של תולדות עם ישראל בעת החדשה. כך למשל כתב גדעון שמעוני:¹⁶⁹

אין טעם שנחפש את הראשונים שניסחו מקצת עקרונותיה של האידאולוגיה הזאת, או אפילו את כולם. תחת זאת עלינו למצוא את הגילוי הראשון של לכידות חברתית שנוצרה בהשפעת העקרונות האלה. אם העקרונות הרעיוניים והפעולה החברתית שהולידו דומים במידה רבה לאידאולוגיה שאת מקורותיה אנחנו מחפשים, ומלבד זה יש גם רציפות חברתית מוכחת בין שתי התופעות, כי אז רשאים אנו לומר שמצאנו את התחלתה של האידאולוגיה הציונית עצמה. אבל אם אין שום הוכחה לרציפות – כלומר, אם יש פער בין שתי התופעות הנבדקות, הרי שעניין לנו ביחסים פנומנולוגיים ולא ברצף סיבתי דווקא.

בין שתי התקופות חיו ופעלו אישים רבים אחדים שיצרו סינתזה מסוימת בין הגישה המשיחית והרצון לעלייה לארץ ישראל מטעמים מסורתיים, לבין שימוש בכלים פוליטיים מודרניים שמהותם הכרה בעם ישראל כלאום ובארץ ישראל כארצו הלאומית. סיוע לתפיסה זו אפשר אולי למצוא בדברי בנימין זאב הרצל ב"מדינת היהודים":¹⁷⁰

אך גם הנסיונות הישוביים, שנסו עד כה אנשים בעלי כונה טובה בהחלט, לא נשאו פרי, אף כי הנסיונות עצמם ראויים לתשומת לב... במידה שהם משמשים בזעיר אנפין התחלות ממשיות להתגשמות רעיון מדינת היהודים. אף גם נוכל להפיק תועלת ממשוגותיהם בבואנו להוציא את רעיונו לפועל בהיקף גדול.

¹⁶⁸ עיינו למשל בדברי הרב יצחק ליסר, מנושאי דגל לאומיות היהודית בארצות הברית, בשנת 1864 במסגרת פולמוס עם התנועה הרפורמית: "המשיח האנושי שהנביאים ניבאו, שזור בכל התפילות הלאומיות של היהודים מאז הגלות הראשונה והוצב כמטרה לכל התקוות היהודיות, כמו גם ייסודה הצפוי של המדינה היהודית בארץ הקודש תחת שלטונו של צאצא מבית דוד המלך" (Leeser, An Important movement, at p. 106).

¹⁶⁹ שמעוני, המהפכה הציונית, בעמ' 64 וראו גם בעמ' 75–76.

¹⁷⁰ הרצל, מדינת היהודים, בעמ' 16 (ההפניה לתרגומו של אשר ברש משנת 1946).

כך או כך, מהמאה ה-18 תהליכי אמנציפציה, חילון והשכלה עוררו רבים ממנהיגי הציבור היהודי לחשוב על פתרונות אפשריים למצבם של היהודים בעולם. השפעות של קבוצות לאומיות אחרות¹⁷¹, שהחלו לעסוק בגלוי בשאיפות לעצמאות מדינית ותרבותית, היו כעת הזרז לגיבוש מחשבה פרוטו-לאומית גם אצל יהודים. אם בעבר הצורך בפתרונות לסוגיית מצבם של היהודים היו הפְּרָעוֹת ומסעי הצלב, תנאי החיים הירודים, המגפות ואסונות הטבע, וכמובן ההגבלות מטעם מוסדות הדת הנוצריים ושליטי הממלכות האירופיות, כעת נוספו גם הנמקות פוליטיות.¹⁷²

אומנם ברור שהיו סיבות רבות לעזיבת יהודים את אירופה במחצית המאה ה-19 בבקשם לעצמם ארץ מגורים אחרת – בעיקר סיבות כלכליות ותחושות רדיפה דתית ופוליטית – אולם עניינים אלה לא היו אמורים להיות קטליזטור לבחירה דווקא בארץ ישראל. השתנות העיתים הובילה יהודים רבים להתחיל לחשוב על "...תרבות עברית שלמה המשותפת להם. הרצון להיות עם יושב בארצו, עם שעובד את אדמתו שבניו ממלאים את רוב מנינם של התושבים בחבל-ארץ..."¹⁷³, אבל לא דווקא בארץ ישראל.

לאחר שאמרנו זאת, ברור – כמעט מאליו – שכאשר עלתה במחשבה אצל אחד מהראשונים הללו להיות "עם יושב בארצו" ו"עם העובד את אדמתו", ההימשכות הטבעית הייתה אל ארץ ישראל. נראה אפוא שההתעוררות הלאומית היהודית היא אוקסימורונית-משהו, מפני שהן תהליכי התחזקות דתיים והן תהליכי התרחקות מן הדת הביאו להתגברות העיסוק בשאלת חזרת עם ישראל לארץ ישראל.

אפשר לומר כי גם עליית תלמידי הגר"א לארץ ישראל בראשית המאה ה-19 וגם רעיון שיבת ציון, שהחל מתגבש בצורה ארגונית ופוליטית במחצית השנייה של המאה ה-19 (ואפילו התארגנות התנועה הציונית בסוף אותה מאה), קשורות לתפיסה כי גאולת העם תושג באמצעות שיבה לציון. רעיון הגאולה והקשר שלו ליישובה המחודש של ארץ ישראל נטמעו היטב גם בהתבטאויותיהם של מדינאים והוגי דעות ציונים חילונים, ותקצר היריעה מלהדגים כאן.

¹⁷¹ במקומות שבהם חיו קבוצות שראו את עצמן שייכות ללאום אחד המפוזר בנסיכויות שונות, הם פעלו לאיחוד נסיכויות אלו למדינה אחת, עם שלטון מרכזי. כך למשל בגרמניה, מכיוון שבני הלאום הגרמני היו מפוזרים בנסיכויות רבות, התנועה הלאומית הגרמנית נאבקה להקמת מדינה גרמנית עצמאית. דוגמה נוספת לאיחוד כזה היא איטליה. לעומת זאת, הלאומיות הובילה גם לפעולות הפוכות: פירוק מדינות רב-לאומיות בשל השאיפה של לאומים רבים להקים מדינת לאום עצמאית. אימפריות ותיקות ודומיננטיות התפרקו למדינות לאום נפרדות. כך למשל האימפריה האוסטרו-הונגרית, שבה חיו בני הלאום האוסטרי, ההונגרי ולאומים נוספים, נפרדה, לפי הלאומים העיקריים שחיו בה, לאוסטריה ולהונגריה.

¹⁷² ראו במבוא של פיינר, השכלה והיסטוריה; פיינר, שורשי החילון, 2010.

¹⁷³ דינור, במאבק הדורות, בעמ' 277.

במהלך המאה ה-19 הייתה יהדות בוואריה שותפה פעילה ברעיון שיבת עם ישראל לארצו. עולים אחדים יצאו ממנה בדרכם אל ארץ ישראל, וכספי תמיכה בסכומים ניכרים הועברו ממנה למוסדות היישוב הישן.¹⁷⁴ אכן, הרוב המובהק של יהודי גרמניה, רפורמים ואורתודוקסים, ויהודי בוואריה בכללם, לא התייחסו ברצינות לרעיון הלאומיות המתחדשת בזיקה ליישוב ארץ ישראל. היטב לתאר זאת מרדכי ברויאר:¹⁷⁵

בגרמניה היו במחנה שומרי המצוות בימי ראשית הציונות רק מעטים שהעזו להצהיר בפומבי על אהדתם לתנועה הלאומית. **קול ההמון האורתודוקסי היה כקול המוני היהודים הרפורמיים והמתבוללים**, שראו בציונות אויב שסיכן את התערותם של היהודים במדינה המארכת. אבל רובם לא יצאו למלחמה על "האויב" הציוני, אלא התייחסו אליו בביטול ובזלזול, כתופעה חולפת שאין צורך לטפל בה ברצינות ובכובד ראש. **ערב מלחמת העולם הראשונה לא היו בארץ ישראל יותר מעשרים ציונים שמוצאם מגרמניה.**

עם זאת, לא יהיה זה נכון להתעלם מן הניצנים הראשונים של מחשבה לאומית מהותית שהחלו להנץ בגרמניה במחצית הראשונה של המאה ה-19, וביתר שאת לאחר 1848. אכן, לימים התבססה המחשבה הלאומית היהודית – ולבטח התנועה הציונית המאורגנת – גם על האכזבה מהאמנציפציה, ואולי בעיקר בשל האכזבה ממנה – יסודותיה של ההסתדרות הציונית הלאומית הושתתו, כידוע, על אוטו-אמנציפציה – אולם הניצנים של רעיון השיבה הלאומית לציון, ויותר מזה: שורשי הרעיון הזה, הושתתו על אדנים אחרים.

ראשוני החושבים על שיבה לארץ ישראל – ובהם מנדל רוזנבאום ומקורביו – עוד לא הספיקו להתאכזב ממש מן האמנציפציה. אדרבה, הם תלו בה תקוות גדולות. שלושים-ארבעים שנה חלפו עד שנכדו של רוזנבאום, הרב משה פנחס אלחנן וקסלר, קרא להגירה המונית של יהודים לארץ ישראל, כביטוי לכישלון האמנציפציה ולגאותה של שנאת ישראל האנטישמית.

בחוברת "דבר אזהרה לישראל"¹⁷⁶ שכתב וקסלר והפיץ תחת שם העט "ישרן מלו דבר", ובה פירט תוכנית לרכישת עתודות קרקע בארץ ישראל ולהקמה מדורגת של יישובים יהודיים אוטונומיים

¹⁷⁴ מרדכי אליאב עסק בכך במקומות אחדים, ראו למשל אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, בעמ' 19–21 ועוד.

¹⁷⁵ ברויאר, ארבעה הספדים, בעמ' 7 (ההדגשות נוספו).

¹⁷⁶ Wechsler, Ein Wort der Mahnung an Israel; הודפס מחדש בשנת 1962 בספרו של שטראוס: Strauss, The

Rosenbaums of Zell ובתרגום לעברית בשנת 1991: וקסלר, דבר אזהרה לישראל.

ברחביה. הוא הביע את אכזבתו מהשתנות העיתים שהכיר מנעוריו בשנות החמישים של המאה, עת למד בישיבה של סבו בעיירה צל אָם מיין.¹⁷⁷

ברור שלעליית האנטישמיות המודרנית הייתה השפעה כבירה על ההתעוררות הלאומית היהודית ובוודאי שהשפיעה על יחידים רבים לאמץ גישה לאומית (או למצער, פרוטו-לאומית). כך למשל כינה ישראל ברטל את הקשר בין האנטישמיות ובין ההתעוררות הלאומית היהודית "דיאלוג מביך". ברטל דיבר על מעין הפריה הדדית ועל זיקה בין שתי התופעות;¹⁷⁸ הוא הסביר את דברי יעקב כ"ץ, שיצר זיקה בין האנטישמיות במחצית המאה ה-19, להתעוררות הלאומית היהודית, כך: לא בהכרח התעוררות האנטישמיות גררה את התגובה הלאומית היהודית, אלא ייתכן שהיה זה להפך: אי-רצונם של יהודים לוותר על ייחודם, ועקשנותם לדבוק בבדלנותם ושאיפתם הגדלה והולכת למדינת לאום נפרדת, הם שגירו את ההתעוררות נגד היהודים. אפשר לדבר אפוא על היוזן הדדי שהפריה את שתי התופעות.

רבים מחוקרי הלאומיות היהודית יצאו מנקודת הנחה שלפיה הלאומיות אמורה להיכנס בנעליה של ההלכה ככלי לשימור הלאום, ובעצם להחליפה, או ליתר אומץ. דב ויינריב כתב למשל:¹⁷⁹

ציונות פירושה הקמת מקלט בטוח, בית לאומי, מרכז טריטוריאלי, מדינה יהודית וכו' על-ידי פעולה שיטתית של בני אדם מבלי לחכות לפעולת כוחות שלמעלה מן הטבע והשכל – היינו שמטרת הציונות היא חילונית, בידי אדם ולא בידי שמים.

לדברי ויינריב, פרוטו-ציונים דתיים, ובהם אף רבנים, השתמשו במקורות דתיים "כהיתר – אם אפשר לאמור אפילו כעין אסמכתא – לפתרון של שאלות חילוניות ומציאותיות של ארץ ישראל והגולה שהם חפצו למצוא".¹⁸⁰ בחינה רטרוספקטיבית הוגנת עשויה בוודאי למצוא הצדקה והבנה לדברי ויינריב, בהתחשב בזמן כתיבתם ובהשפעות של הנסיבות ההיסטוריות. אולם בבחינה רטרוספקטיבית מעמיקה יותר אפשר לקבוע שהספרציה שערכו היסטוריוגרפים רבים, ובהם ויינריב, בין תפיסה דתית (ואפילו משיחית) לבין תפיסה לאומית חילונית אינו עולה בקנה אחד עם המציאות. לשם דוגמה נביא את דברי הרב נתן מרקוס אדלר, רבה הראשי של בריטניה אשר כתב לרב שמואל מוהליבר, בשנת 1885:¹⁸¹

¹⁷⁷ ראו על כך: סמואל, קדם-ציונות: שורשי הציונות בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה.

¹⁷⁸ ברטל, לאומיות יהודית ושנאת ישראל.

¹⁷⁹ ויינריב, יסודות הציונות ותולדותיה, עמ' 71.

¹⁸⁰ שם, עמ' 72.

¹⁸¹ סלוצקי, שיבת ציון, חלק שני, בעמ' 5.

ואם כי חיבת ירושלים בערה כאש בלבבי, הנה זקנתי ושבתי ואשב פה [בברייטון, אנגליה] מהיעדר בריאותי, וה' יחזקני ויאמצני ולא אמנע מלתמוך עמודי החברה ליישוב א"י [ארץ ישראל] כאשר הייתי באמונה עם השר המרומם משה מונטיפיורי... אמנם נדיבי עם בארצנו [אנגליה] רוצים להמתין לראות זמן מה אם אנשי הקאָלָאָניוֹת יכולים לשדד אדמתם, ובתוך הזמן נתנו זה חודש ימים סך רב לתמוך בבעלי מלאכה בירושלים, ובכל זאת יתמכו גם את החברה חו"צ [חובבי ציון] פה, וה' ירחם ציון.

הרב אדלר היה תלמידו של הרב אברהם בינג ואחד מבני חבורתם של אליעזר ברגמן, יעקב אטלינגר, דוד וייסקופף ואליעזר אוטנזוסר בוורצבורג. כל בני החבורה הזו תמכו בעלייה לארץ ישראל, ויותר מכך, לא בסתם עלייה ממניעים דתיים גרדא.¹⁸²

התמיכה המובהקת שלהם מאז עלייתו של אליעזר ברגמן בשנות השלושים של המאה ה-19 ועד תמיכתו המפורשת של הרב אדלר בתנועת חיבת ציון ובביל"ויים (אנשי הקולוניות שבארץ ישראל), הייתה תמיכה בלתי מסויגת בפרודוקטיביזציה של היהודים – הווה אומר: הם תמכו בגאולת העם והארץ במשולב. אפשר לראות את בני חבורה הזו כמסמלים מובהקים של החיבור בין התפיסה הקבלית שהייתה בעלת השפעה מכרעת בחוגם, לבין נטייה פרקטית להפוך רעיונות למעשים; בין המיסטיפיזציה של אמונת ישראל לבין הארציות המודרניסטית החדשה.

ברגמן היה החלוץ, אולם כל חבריו הודו לו ותמכו בו, ובראשם חמו מנדל רוזנבאום, אף אם הביע – בצדק מוחלט, לדאבון הלב – את דאגתו מן הסכנות האורבות בדרך ומן הסכנות שבמגורים בארץ ישראל דאז.

בני החבורה הזו היו סולתה ושמנה של הרבנות בגרמניה; כולם תלמידיו של הרב אברהם בינג ורבנים בוואריים אחרים. גם כאשר נפוצו על פני כל גרמניה כדי לשמש ברבנות, וגם כאשר עזבו את גרמניה לשמש ברבנות במקומות אחרים, רעיון השיבה לארץ ישראל שספגו בבואריה נותר יוקד בליבם.

¹⁸² הרב נתן מרקוס אדלר היה מן החשובים שבין "גבאי ארץ ישראל" במחצית הראשונה של המאה ה-19. צילום כתב מינוי לתפקיד גבאי ארץ ישראל שהעניק כולל הפרושים בירושלים למשה מונטיפיורי ולרב נתן אדלר בשנת 1849 ראו אצל מורגנשטרן, השיבה לירושלים, בעמ' 323.

2. מנדל רוזנבאום – שורשיו, התפתחותו ודמותו

פתיחה

מבחינה מתודולוגית בפרק הקודם ננקטה (ותינקט אף בהמשך חיבור זה) הרצאת דברים שאפשר לכנותה מְקָרוֹ-היסטורית. נימת הדברים כללית יותר ומתארת תקופה ומרחב גאוגרפי כלליים. בפרק זה של החיבור התיאור מבקש לעבור אל הפרטיקולרי, אל המיקרו-היסטוריה ולידיעת המרחב הספציפי. הכוונה היא להכיר לקוראים את מנדל רוזנבאום האדם, הַיָּם, הסוחר ואיש הציבור, את קשריו, את מקורות השראתו ואת דרכי התפתחותו. היכרות כזו תאפשר לתאר בהמשך את השפעתו ואת פעולותיו לטובת יהודי בוואריה.

מנדל רוזנבאום נולד בשנת 1783 (או 1782)¹⁸³ בתיילהיים (Theilheim), כפר קטן במחוז וירצבורג שבחבל פרנקוניה התחתית בממלכת בוואריה. תיילהיים ממוקם מדרום מזרח לעיר וירצבורג בואכה העיר שוויינפורט (Schweinfurt)¹⁸⁴.

רוזנבאום נפטר בשיבה טובה, בן 86, בוי בתשרי תרכ"ט; 22 בספטמבר 1868. הוא נפטר בביתו שב"יודנהוף" (Judenhof) – מתחם ההתיישבות היהודית שייסד בשנת 1822, בעיירה צל אם מיין (Zell am Main). למרות מאמצים רבים לאתר את מקום קבורתו של מנדל רוזנבאום, עד כה מקום קבורתו המדויק אינו ידוע. במקומות אחדים נכתב, בלי שום הסתייגות, שהוא נקבר בבית העלמין היהודי בשוואנפלד אולם אין לכך ראיה בכתובים או על פני השטח. בשוואנפלד נקברו הוריו, אחיו ושאר בני משפחתם שהתגוררו בתיילהיים, וכן גם כמה וכמה מילדיו של רוזנבאום.¹⁸⁵ אפשר אפוא לומר שההשערה כי נקבר בשוואנפלד היא הסבירה ביותר.¹⁸⁶

¹⁸³ במקומות אחדים נכתבה שנת הולדתו 1782 אולם לפי החספדים עליו נראה שנולד בשנת 1783 (ראו הלבנון, מיום 11 בנובמבר 1868 בעמ' 686). לדעת גרינג-מונצל סביר יותר שנולד ב-1783 (Gehring-Münzel, Vom Schutzjuden) (zum Staatsbürger, at p. 361). קובץ ובו רישום הלידות של היהודים בתיילהיים בשנים 1811–1875 שמור בארכיון המחוזי בוירצבורג, נכתב ש"הינדה רוזנבאום, רעייתו של מנדל, ילידת 1782" (Staatsarchiv Würzburg: "Jüdische Standesregister, Theilheim No. 134), ואולי זה מקור הבלבול בעניין שנת הלידה.

¹⁸⁴ מאז 1 במאי 1978 תיילהיים אוחדה עם הכפר הסמוך וייגולסהאוזן (Waigolshausen) במחוז שוויינפורט (Schweinfurt), בחבל פרנקוניה התחתית, במדינת בוואריה שבגרמניה.

¹⁸⁵ המצבה מעל קברו של הרב אליה רפאל רוזנבאום, שנמצאת בבית הקברות היהודי בשוואנפלד, השתמרה היטב (ראו בתמונה 15 בנספח 4 בחיבור זה). גם המצבות על קבריהם של שני בנים אחרים של רוזנבאום, הרב יונה רוזנבאום ויצחק ליב רוזנבאום השתמרו במצב טוב בבית העלמין בשוואנפלד.

¹⁸⁶ אפשר שרוזנבאום נקבר בעיירה הוכברג, שם קבורים החשובים שבמנהיגי היהודים באזור ובהם חברו של רוזנבאום, הרב אברהם בינג, בן טיפוחיו הרב יצחק דב במברגר, ונכדו הרב משה פנחס אלחנן (הילה) וקסלר. אפשרות אחרת היא שרוזנבאום נקבר בבית הקברות של העיירה היידינגספלד, שם נקברו רוב נפטרי קהילת העיר

דא עקא שגם בחיפוש ארוך בבית הקברות בשוואנפלד – שהוא בית קברות שהשתמר בצורה טובה מאוד – שנערך במסגרת מחקר זה בשנת 2016, לא נמצאה מצבה הנושאת את שמו של מנדל רוזנבאום. למעשה, לא מצאנו בבית הקברות בשוואנפלד שום מצבה משנת הפטירה של רוזנבאום – 1868.

בעבר הועלתה סברה שרוזנבאום נקבר בצל אם מיין עצמה. הסברה הועלתה בעקבות האמור בסקירה שכתב ישראל שוויץ על העיירה, ובה קבע כי בצל אם מיין היה בית קברות יהודי.¹⁸⁷ מנהלת הארכיון בצל אם מיין, אנטה טייגל, שללה סברה זו, וקבעה שבהיעדר תיעוד כלשהו במסמכים, בהיעדר ממצא פיזי כלשהו בשטח ובהיעדר בדל של עדות מהימנה, אין סיבה להניח שהיה בית קברות יהודי מתפקד שפעל אי-פעם בצל אם מיין. דבריה טייגל מסברים גם נוכח העובדה שאחדים מבניו של מנדל רוזנבאום, אנשי צל אם מיין, קבורים בבית הקברות של העיירה שוואנפלד.¹⁸⁸

על כל פנים, שאלת מקום מנוחת העולמים של מנדל רוזנבאום נותרה אפוא פתוחה ובלתי פתורה.¹⁸⁹

וירצבורג באותה עת, אולם אלו אפשרויות פחות סבירות, שכן שני בתי קברות אלה קטנים יחסית ולא מצאנו שם את מצבתו, אף ששני בתי הקברות הללו השתמרו היטב.

¹⁸⁷ Schwierz, *Steinerne Zeugnisse Jüdischen Lebens in Bayern*, at p. 139.

¹⁸⁸ כיום, על פני השטח אכן אין שום סימן לכך שהיה אי-פעם בית קברות יהודי בצל אם מיין ואין לכך עקבות בספרות או בארכיונים. נראה ששוויץ הסתמך על עדות שמיעה שהביא אדוארד קוהל (Kohl), יליד צל אם מיין, ששימש בתפקידים ציבוריים בעיירה באמצע המאה ה-20. קוהל כתב על קיומו של בית עלמין יהודי בעיירה, שנמסר לו מפי מי שפינה "המורה הבכיר" המקומי בבית הספר היסודי באונטרצל – אדם שנפטר בשנת 1927. קוהל מסר שאותו מורה סיפר לו ולחבריו, שנהג כילד לשחק בין מצבות בית הקברות היהודי שהיה בעיירה (Kohl, *Orts-geschichte* des Marktes Zell am Main, at p. 48). קוהל טען כי "המורה הזקן מבית הספר היסודי" חזר ואמר בכיתה כמה פעמים שהיה בית קברות יהודי בצל אם מיין, ואף הצביע על מיקום מסוים בשדה תלתן הממוקם במדרון מערבי משמאל לכביש עפר, הממשיך את רחוב Neue Straße, שהוא רחוב העולה מן היודנהוף לכיוון מערב. בערך באמצע הרחוב, לפני שחלקו הסלול מתעקל ימינה, אפשר להמשיך ישר דרך רחוב Hohe Klinge ומעט שמאלה אל שביל עפר כבוש. חלקת השדה המוזכרת בקשר לבית הקברות היהודי לשעבר, אכן מצויה מימין לגשרון האבן העתיק, אולם בספטמבר 2016 השטח נראה כחלקה חקלאית מעובדת, ולא היה על פני השטח שום ממצא רלוונטי לענייננו. אפשר שחלקת השדה אכן נקנתה בידי משפחת רוזנבאום בשלב כלשהו, ושאלו הייתה הצהרת כוונות להשתמש בה כבית עלמין, אך לא נשאר לה הד במסמכי הארכיון. אולי אפילו נקברו בה כמה נפטרים, כעדותו של המורה, אולם אין בידינו אינדיקציה כזו. חיזוק מסוים לסברה שייכתן שמנדל רוזנבאום נקבר בצל אם מיין אפשר למצוא בעובדה שהוזכרה לעיל, כי בשורת הקברים בבית העלמין בשוואנפלד יש פער של כמה שנים בין תאריכי הקבורות, ונראה שהיה פרק זמן שבו לא קברו שם. ההפסקה הזמנית בקבורה בשוואנפלד הייתה בשל פרעות מקומיות, שהתחוללו באזור כשנתיים לפני פטירת רוזנבאום, בשנת 1866 (הייתה זו התקוממות איכרים במחאה על מחיר הברירה).

¹⁸⁹ השו: Rösch, *Der Judenweg*, at p. 130. וראו LIKB, [Schwanfeld Unterfranken](#)

במקומות אחדים נכתב שרוזנבאום שקד על לימודיו התורניים עד שמלאו לו 18 שנים. יש להניח שרוב המקורות שמסרו פרט זה הסתמכו על ברטורא ועל שטראוס, שלשניהם היו מקורות מידע פנים-משפחתיים.¹⁹⁰ ברוב המקורות לא נמסר באיזו מסגרת למד רוזנבאום, והאם חבש את ספסליה של ישיבה מסודרת. יש להניח שלפחות את הבסיס ללימוד התלמוד רכש כילד וכנער בתיילהיים עצמה, אצל אביו רבי יצחק אריה יהודה (איציק ליב), שהיה הסמכות הרוחנית של הכפר ושבמסמכי הרשויות הוזכר גם בתור "המורה היהודי" שם. בין שאר תפקידיו הרוחניים בכפר, גם לימד את הילדים היהודים בחדר מיוחד שהוקדש לכך בתוך מבנה בית הכנסת.

נוכח העדויות המאוחרות על עיסוקו הרב של מנדל בלימוד התלמוד, עד יום מותו ממש, אין להוציא מכלל אפשרות שהוא למד באחת משיבות בוואריה. סביר מאוד שלמד בישיבת פירת', אולם ייתכן שהיה זה דווקא באחת מן הישיבות בפרנקפורט, **אולם אין בדברים אלה דבר מעבר להשערה סבירה.**

מן הדברים שלהלן שכתבה רבקה הורביץ אפשר היה להבין שרוזנבאום היה תלמיד בישיבה של הרב אברהם בינג בוורצבורג:¹⁹¹

Abraham Bing was Rabbi of Würzburg and the many villages around, he founded a Yeshivah of fame in which Wechsler's grandfather Rabbi Mendel Rosenbaum also studied.

נראה כי דבריה של הורביץ – שהתמקדה במחקריה בנכדו של רוזנבאום, רבי הילה וקסלר – אינם מדויקים כאן, שכן רוזנבאום היה מבוגר, בפער שנים ניכר, מתלמידיה הראשונים של הישיבה. כאשר הוקמה הישיבה של הרב בינג בוורצבורג גופא, בשנת 1814,¹⁹² כבר היה רוזנבאום נשוי מזה 11 שנים, בן 31, וכבר היה איש אמיד ופעיל בסביבתו. ברור שהוא היה מבין אלה שסייעו לרב בינג בתהליך ביסוס הישיבה, אולם לא סביר שלמד בה כתלמיד מן המניין.

באותה עת רוזנבאום היה בתהליך ההתעצמות של פעילותו העסקית, ועדיין התגורר בתיילהיים, ועל כן אפשר לקבוע שתלמיד מן המניין בישיבת בינג בוורצבורג הוא לא היה, אולם בהחלט ייתכן שבנעוריו נהג להגיע אל הרב אברהם בינג וללמוד תורה מפיו, כאשר בינג עוד ישב בהיידלנגספלד. ממקורות אחדים ברור לחלוטין שרוזנבאום עשה לו את הרב בינג לרב, אבל במקורות אחדים הקשר

¹⁹⁰ ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 11 ; 14 Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p.

¹⁹¹ Horwitz, The mystical Visions of Rabbi Hyle Wechsler, at p. 258.

¹⁹² הורביץ, הגאון רבי אברהם הלוי בינג וישיבתו בוורצבורג, בעמ' תשס"ז-תשס"ח.

בין השניים מוזכר גם כידידות אמיצה¹⁹³ ונראה שהיחסים ביניהם היו יותר חבריים ופחות היררכיים במובן של תלמיד ורבו.

בעשור הראשון של המאה ה-19 השקיע רוזנבאום מאמצים ניכרים להיכנס אל בירת המחוז, וירצבורג, בעיקר לרגל עסקיו המתרחבים. מכיוון שיהודים לא הורשו באותה עת להישאר ללילת לילה בתוככי העיר וירצבורג, כאשר הגיע רוזנבאום לעיר לרגל עסקיו, הוא היה לן מדי פעם בהיידינגספלד הסמוכה, שהייתה אז המרכז היהודי המשמעותי ביותר באזור (וכמוה העיירה הסמוכה הוכברג). רוזנבאום התוודע אישית לרב אברהם בינג וכבר משם החלה היכרות וידידות עמוקה בין השניים. לא מן הנמנע שעוד לפני בגרותו נסע להיידינגספלד ללמוד שם תורה, אולם כאמור, אין בכך מעבר להשערה סבירה.

בהגיעו לגיל 18, ממש בראשית המאה ה-19, החל מנדל רוזנבאום לעבוד לפרנסתו. כמו רוב יהודי הכפרים בבוואריה באותה תקופה, טרם היות בוואריה ממלכה עצמאית, הוא החל ברוכלות מזדמנת. הרוכלות כללה קניית סחורה כלשהי והפצתה לכפרים הזעוריים שבסביבה, כגון הֶרגולסהאוזן (Hergolshausen) ווייגולסהאוזן (Waigolshausen) ולעירות הקטנות המצויות בטווח הליכה רגלית או רכיבה מתיילהיים, כגון ורנק (Werneck) וארנשטיין (Arnstein) ואף בפאתי הערים הגדולות, שאליהן יהודי יכול היה אז להיכנס, כגון שוויינפורט (Schweinfurt) ובאד קיסינגן (Bad Kissingen). כמו רבים מן הרוכלים הוא נעדר מן הבית במרבית ימי השבוע, וחזר לשבתות. הוא הצליח להכיר אנשים רבים וקשר קשרים בעיירות ובכפרים רבים לאורכו של הנהר מיין. באותו פרק זמן החלו להתרקם בליבו תוכניות גדולות יותר. הרוכלות הזעירה לא הלמה את אופיו ואת כישוריו.¹⁹⁴

אף שרוזנבאום נולד בתקופת פריחתה של ההשכלה היהודית בגרמניה, במחצית השנייה של המאה ה-18, החינוך היהודי בבוואריה בכלל ובפרנקוניה בפרט, התנהל – עדיין – כמעט לגמרי על פי הדפוסים המסורתיים, שהיו מקובלים מימים ימימה. כאמור, הוא למד ב"חדר" המקומי בתיילהיים שפעל בבניין בית הכנסת, שבו היה אביו, איציק ליב, המלמד העיקרי.

¹⁹³ ראו למשל בהספד שכתב ד"ר מרקוס להמן על רוזנבאום כמאמר מערכת בעמוד הראשון של כתב העת איזראעליט שבוע לאחר פטירתו של רוזנבאום (Lehmann, 1868, Zeitende Artikel, at p.829). פעמיים מוזכרת שם חברותם המוקדמת של רוזנבאום והרב בינג. הרב בינג מוזכר שם בכינוי "חברו" (seines Freundes, des) (Oberrabbiners Bing געריןג-מינצל, Vom Schutzjuden zum Staatsbürger, at p. 361). ראו גם (Würzburg, mit dem er sehr befreundet war, wandte er sich an den ehemaligen Oberrabbiner Bing zu) (Bar-Giora Bamberger, Der jüdische Friedhof in Höchberg, at pp. 247, 355).

¹⁹⁴ על מסחר בין יהודים ונוצרים ראו בקצרה: Heidt & Lennartz, Fast vergessene Zeugen, at p. 115–116.

לימודיו של מנדל הוגבלו ללימודי קודש בלבד, בהתמקדות בתלמוד ובמפרשיו. הגם שלא ידוע לנו, כאמור לעיל, על לימודים ישיבתיים מסודרים שבהם השתתף רוזנבאום, היו מי שכינו אותו לימים בתואר "הרב". וילקה כתב שלמד עד גיל 18 והוסמך לרבנות.¹⁹⁵ לעומת זאת, במסורת המשפחה כונה רוזנבאום מדורי דורות בתואר "רַב" – כפי שנהוג היה ביהדות האשכנזית לכנות כל יהודי מכובד. יודעי דבר מסבירים שרק אדם שקיבל סמיכה ממשית לרבנות אמור להיות מכונה בתואר "הרב" (ברי"ש פתוחה), אולם אנשים שמגיע להם כבוד ציבורי, אבל אינם רבנים מוסמכים, מכונים רַב, ברי"ש סגולה ובי"ת דגושה.

העובדה שרוזנבאום, ככל הנראה, לא היה רב מוסמך אינה מעידה על רוחב ועומק ידיעותיו התורניות. רוזנבאום היה איש לימוד מובהק ששקד על לימוד התלמוד עד יומו האחרון ממש,¹⁹⁶ ונראה שהסביבה הקרובה התייחסה אליו כאל דמות למדנית, גם ללא התואר "רב" גם אם לא כאל סמכות תורנית מובהקת.¹⁹⁷ בשנים הראשונות של ההתיישבות היהודית ב"יודנהוף" של אוטרצל שימש רוזנבאום כרב המקום בפועל,¹⁹⁸ אם כי למשך זמן קצר בלבד.¹⁹⁹

כאמור, רוזנבאום ביקר אצל הרב אברהם בינג בהיידנינגספלד הסמוכה לוורצבורג – שם ישב הרב בינג עד לאישור השלטונות להעברת רבנות המחוז לתוך העיר בשנת 1813 – והרב בינג, שהיה לידידו של רוזנבאום, למרות פער 30 שנה בגיליהם, העיד עליו שהיה ממקימי הישיבה בוורצבורג ואף שלח אליו את מי שנחשב תלמידו הקרוב ביותר, מראשוני תלמידי ישיבת ורצבורג, הרב אליעזר ברגמן,²⁰⁰ כדי

¹⁹⁵ Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 748.

¹⁹⁶ ראו למשל בתיאור של לימוד התורה ממש עד סמוך למותו (א"ק, על המדינות בו יאמר, בעמ' 17).

¹⁹⁷ Strauss, The Rosenbaums of Zell, pp. 13–28.

¹⁹⁸ Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 748.

¹⁹⁹ רוזנבאום היה בנו של רב, אח של רב ואביהם של שני רבנים, אבל כמובן שאין בזה אין שום הוכחה להיותו גם הוא רב מוסמך. עיקר המידע על היותו איש לימוד מובהק נלמד כאמור ממקומות כגון הצוואה ב"דער איזראליטי" ומהנקרולוג ב"הלבנון" וכן מהתיאור של שטראוס בפרק על אודותיו (Strauss, The Rosenbaums of Zell, at pp. 13–28) על אודות שיעוריו היומיים במפעל המסמרים וכן שהיה לומד עם בניו מדי יום. אכן במקורות מעין אלה די מקובל התיאור מליצי של הנפטר, ואף הפרזה מסוימת במידותיו הטובות ידועה ומושרשת היטב. אפשר אפוא שהייתה גוזמה בדברים. עם זאת, גוזמה בדרך כלל באה על בסיס עובדה אמיתית, וגם כאן הדברים נראים כך. אכן, אין בידינו מידע על הסמכתו של רוזנבאום לרבנות אבל מכך שבנו יונה החליפו בראש הישיבה בצל כן. נראה שהייתה לו סמכות דתית מסוימת. (Strauss, Ibid, at pp. 15–16)

²⁰⁰ על ברגמן נכתבו כמה וכמה ספרים ומאמרים, ובייחוד בידי צאצאו אברהם ברטורא, אולם נוסף כאן מאמר ידוע פחות שכתב עליו ב-1877 בידי תלמידו וגיטו הרב אליה רפאל רוזנבאום: Rosenbaum, Zeitungsnachrichten und Korrespondenten.

שימש מורה פרטי לילדיו.²⁰¹ בחלוף זמן מה ברגמן נשא לאישה את רבקה סילא,²⁰² בתו הבכורה של מנדל רוזנבאום.

הקשר בין הרב אברהם בינג למשפחת רוזנבאום התחיל עוד בשנת 1798, כאשר נבחר בינג להיות רב המדינה (Oberrabbiner) של חבל פרנקוניה התחתונה. הרב בינג נבחר באמצעות שיתוף הפעולה של ראשי הקהילות היהודיות במחוז, שהרשויות העניקו להם זכות להתאגד ולבחור רב. באותו זמן נרקם קשר בין בינג לבין אביו של מנדל רוזנבאום, יצחק ליב, שהיה אחראי לכל ענייני הדת בתיילהיים, ובתור שכזה היה חבר באספה היהודית הבוחרת שבחרה ברב בינג לתפקיד. הרב בינג כבר היה רבה של היידינגספלד (שיהודי המקום ביטאו את שמה: האצפלד), שאת רבנותה קיבל לאחר כמה שנים שבהן כיהן בתור דיין בפרנקפורט. ברב בינג עוד נשוב לעסוק בהרחבה בהמשך חיבור זה. בשנת 1803, כשהיה מנדל בן עשרים, לאחר כשנתיים שבהן סבב בין ערי וכפרי האזור ומכר סחורות ממגוון סוגים, הוא נשא לאישה את הינדה שמאי-מאהלר.²⁰³ שמאי (Schmaj) נולדה בשנת 1782 בעיירה וונפורט ליד האספורט (Wonnfurt)²⁰⁴ והלכה לעולמה בצל אם מיון, בת 60, בשנת 1842.

²⁰¹ משפחות שהתגוררו הרחק מקהילות יהודיות מסודרות למדו בלימוד עצמי או שכרו מורים פרטיים לפי יכולתן הכלכלית (המשפחות העשירות יותר פעלו כך גם בתוך הערים). לפני שנת 1830 רכשו נערים ונערות יהודים רבים את השכלתם אך ורק באמצעות מורים פרטיים (לובנשטיין, ראשיתה של ההשתלבות, בעמ' 167).

²⁰² רבקה סילא רוזנבאום (1806–1844) נישאה לאליעזר ברגמן בדיעה ברורה שהם יעלו לארץ ישראל. על אף שגדלה בתנאים משופרים יחסית מבחינה כלכלית, היא הייתה נכונה לקבל על עצמה ירידה משמעותית ברווחתה האישית, לשם מימוש חלומה של בעלה (ושל רבים אחרים בסביבתה הקרובה) לעלות ארצה. הדברים ניכרים במקומות רבים במכתביה להוריה מן הדרך לארץ ישראל ומארץ ישראל (ראו ברטורא, ישאו הרים שלום). נראה שאפשר להכתיר את רבקה סילא רוזנבאום-ברגמן בתואר המפוקפק: ראשונה הנרצחים היהודים במעשה טרור בארץ ישראל בעת החדשה. ב-11 בדצמבר 1844 היא הוכתה למוות (ועל פי גרסה אחרת, נרגמה באבנים) כשנכנסה בבלי דעת לסמטה שלפני כנסיית הקבר בירושלים (ראו: מלאכי, בדרך לציון, בעמ' 388 הערה 18. ולאחרונה: גרינבוים, הסיפור שטרם סופר).

²⁰³ לפעמים שמה נכתב שמעיה, כך למשל באילן המשפחתי של צאצאי רוזנבאום שהכין דוד טחובר (Tachauer, Familientafel der Nachkommen von Mendel Rosenbaum). ברישומים רשמיים נקראה הנדל מאהלר (Hendel Mahler). ראו למשל בתעודת רישום הנישואין של בתה, רבקה סילא עם אליעזר לצארוס ברגמן בלנדאו בשנת 1823, שהביא ברטורא, שם נכתב שסילא רוזנבאום היא "בתם החוקית והקטינה של מנדל רוזנבאום ושל הידנלא מאהלר" (ברטורא ישאו הרים שלום, בעמ' 18–20).

²⁰⁴ העיירה וונפורט ליד האספורט (Hassfurt) ממוקמת כ-30 קילומטרים מזרחה לתיילהיים. בעיירה זו התקיימה קהילה יהודית כבר במאה ה-16, תחת כתב חסות של אציל מקומי בשם פון סקנדורף (Seckendorf). ב-1817 נרשמו אנשי הכפר ברשימות המטריקליות בשמות משפחה חדשים, וברשימות אלו נמצא השם מאהלר. מן המפורסמות הוא שלא פעם המשיכו היהודים להיקרא בשמות הישנים, הפטריארכליים (על שם האב), ולכן נקראה בחלק מן המקומות הינדה והינלא שמאי או שמעיה, וכך נוצרה כפילות. נוסף על כך, ברישום ב-1817 נרשמה בוונפורט משפחה בשם רוזנבאום, ויש לשער שהייתה לה קרבה משפחתית למשפחת רוזנבאום מתיילהיים (Rosenstock, Die unterfränkischen Judenmatrikeln, at p. 147). לפי מכתביה של רבקה סילא להוריה נותר קשר חם בין בית רוזנבאום לבין אנשי וונפורט גם שנים רבות לאחר חתונת האם (ראו ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 59, 104).

לאחר מותה של הינדה, התחתן רוזנבאום פעמיים נוספות, אך יש להדגיש שהינדה שמאי הייתה אימם של כל ילדין.²⁰⁵

זמן קצר לאחר נישואיו, היה רוזנבאום מן הראשונים לנצל את ההקלות היחסיות על תחומי העיסוק של היהודים באותה עת, שהותו ב"חוקה המחנכת" של בוואריה²⁰⁶ – חוקים שהושפעו מן הרוח החילונית-ליברלית שהביא עימו קוד נפוליאון – הקוד האזרחי (codex civil) שהתהווה בצרפת של ראשית המאה ה-19, שאיחד כמה נוהגים משפטיים וביטל מעמדות ופריווילגיות חברתיים, שהיו מקובלים בצרפת מימים ימימה. הקוד הנפוליאוני הושתת על העיקרון שנוסח אז לראשונה: הכול שווים בפני החוק – והיהודים בכלל זה.²⁰⁷

רוזנבאום, שהצליח לא-רע בעסקאותיו הראשונות, פנה עתה לעולם המסחר בעדרי בקר, בלוחות עץ, בגרוטאות ברזל ובסחורות אחרות בערך כספי רב. לא ברור מה היה המקור הכספי להשקעתו הראשונית – אולי רווחיו מן הרוכלות היו גדולים דיים – אולם ידוע כי לפחות בסביבות מחוז

²⁰⁵ ילדי הינדה ומנדל רוזנבאום: רבקה סילא (Silvia), נולדה ב-1806; משה (Moses), נולד ב-1808; אליה רפאל (Elias), נולד ב-1810; חנה (Hannchen), נולדה ב-1812; אליסה (Alisa, Lizette), נולדה ב-1814; יצחק ליב (Isaac), נולד ב-1816; מיכאל (Michael), נולד ב-1818; שרה (Sarah), נולדה ב-1820; יונה (Jonas), נולד ב-1822. באילנות משפחה מסוימים, שנבנו בכלים אינטרנטיים, נכתב כאילו אחד מילדיו, מיכאל, הוא בנה של קרס (Kres), אשתו השנייה של רוזנבאום (ראו למשל את האילן שבנה Peter Friedmann באתר <https://gw.geneanet.org> בערך Michael Rosenbaum), אולם הדברים אינם מסתברים נוכח שנת לידתו של מיכאל, 1816, כפי שמצאנו כתוב בספר רישום הלידות היהודיות בתיילהיים בין השנים 1811–1875 (הכלול בתיק Staatsarchiv Würzburg: Jüdische Standesregister Theilheim No. 134), ונוכח גילו של רוזנבאום בעת מות אשתו הראשונה. זוהי דוגמה לזהירות המופלגת שבה חייבים בעת הסתמכות על כלים אלה. אגב, אפילו באותם עצי משפחה מוזכר שבנו הבכור של מיכאל, מאיר רוזנבאום, נולד ב-1853. אם מיכאל היה בנה של קרס שאם נקדים ככל האפשר את מועד נישואיו של רוזנבאום עמה נגיע לשנת מותה של הינדה, 1842, אזי נסיק שמיכאל רוזנבאום היה כבן עשר לכל היותר כשנולד לו בנו בכורו, ועל כן ברור שרישום כזה אינו נכון, וכי לקרס ולרוזנבאום לא היו ילדים משותפים. גם מאילן המשפחה של טחובר ברור שמיכאל היה בנה של הינדה, Tachauer, Familientafel der Nachkommen von Mendel Rosenbaum Zell, at p. 8.

²⁰⁶ טורי, קווים לחקר כניסת היהודים, בעמ' 100.

²⁰⁷ נפוליאון ראה בקוד האזרחי את המשמעותי שבהישגיו. הקוד יצר רפורמציה מקיפה של החוקים האזרחיים בצרפת. לפני קוד נפוליון היו יותר מ-400 שיטות משפט תקפות ברחבי צרפת. מאמציו של נפוליאון הביאו לניסוח הקוד האזרחי החדש באמצעות ועדת מומחים, בשנת 1801. נפוליאון עצמו הקפיד לנכוח בשיבות הוועדה, ככל שהיה יכול. עם זאת, הקוד פורסם ב-21 במרץ 1804. החוק האזרחי מייצג תערובת של ליברליזם ושמרנות. מצד אחד, הרווחים המהפכניים הבסיסיים זכו לגושפנקא חוקית: שוויון בפני החוק, חופש דת וביטול הפיאודליזם. מצד אחר, הקוד גם חיזק את הכוח הפטריארכלי בכך שהפך את הגבר לשליט הבית. הקוד הנפוליאוני המשיך להתפתח והוחל בכל רחבי האימפריה. אחרי הקוד האזרחי הגיעו קוד סדר הדין האזרחי בשנת 1806, הקוד המסחרי ב-1807, קוד סדר הדין הפלילי בשנת 1808 וקוד העונשין בשנת 1810. הקוד האזרחי, נשמר ברובו גם לאחר השינויים השלטוניים בשנת 1815. הקוד האזרחי שימש מודל לחיקוקים ביותר מעשרים מדינות (ראו: Waterloo Association, Napoleon Series – [The Civil Code](#); וכן בן אריה, נפוליאון).

וירצבורג הוא היה מן היהודים הראשונים שהשתמשו במעין רפסודות וכלי שיט אחרים שהושטו על הנהר מיין,²⁰⁸ כדי להעביר סחורות כבדות ליעדים רחוקים יותר, ולהגדיל את מצאי הלקוחות והקשרים העסקיים (ובייחוד לוחות עץ וגרוטאות ברזל).

במסמך מטריקלי שהשתמר בארכיון הכנסייה בוירצבורג (Diözesan Archives) רשומים נישואיו הראשונים של רוזנבאום להינדה שמאי בשנת 1803 ונישואיו השלישיים לסופי שטרן (1807–1868), בשנת 1864, כארבע שנים לפני מותו.²⁰⁹ שטרן נקראה כך²¹⁰ עוד לפני נישואיה הראשונים לשמעון שטרן מאולדהאוזן ב-13 בנובמבר 1837,²¹¹ ויחד נולדו להם שני ילדים: נתן וקרולינה, אך הם נפטרו בינקותם. שטרן ורוזנבאום היו אפוא אלמנים מבוגרים והיו נשואים במשך שנים ספורות לפני פטירתם.

בין פטירתה של הינדה מאהלר לבין נישואיו עם סופיה שטרן היה רוזנבאום נשוי לאישה נוספת, שעל פי טחובר וברטורא שמה היה קָרְס (Kres או Chres) ושם משפחתה לפני הנישואין אינו ידוע. נישואין אלה לא תועדו במסמך ה-Diözesan שהוזכר לעיל, שככל הנראה היה בפני טחובר. לאחרונה התגלה מסמך נוסף בארכיון Diözesan²¹² שממנו אפשר ללמוד קצת יותר על האישה שרוזנבאום היה נשוי לה כעשרים שנה.²¹³ לפי מה שאפשר לפענח מן המסמך, בספטמבר 1843, כשנה לאחר מות הינדה רוזנבאום בצל אם מיין, נישאו מנדל וקרס בכפר וייטסהוכהיים (Veitshöchheim), המרוחק מצל קילומטרים בודדים. הרב יצחק דב במברגר היה מסדר החופה והקידושין, והעדים היו נתן פרוינד, שהיה המורה המקומי בכפר רימפאר²¹⁴ ומרדכי (מקס) אנסבאכר, שהיה הרב המקומי בכפר וייטסהוכהיים.²¹⁵ לפי הרישום קרס הגיעה מכפר בשם

²⁰⁸ רבקה סילא רוזנבאום מתארת ספינת משא מסוימת, "ספינת חופים" שבה השתמשו היא ובעלה וילדיהם כדי להעביר שבת, שבה לא הצליחו למצוא אכסנייה בביירות, והסבירה ש"את הספינה יש לדמות לספינת-מיין, וגם יש בה תא קטן כזה, לזחול לתוכו" (ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 57).

²⁰⁹ Diözesan Archiv: Matrikel Zell am Main, Band 19, Fiche Nr. 53, S. 3.

²¹⁰ הוריה היו הירש וקרולינה שטרן ממיכלבאך בוירטמברג. משפחתה רשומה במטריקל המקומי משנת 1828.

²¹¹ לשמעון שטרן היו אלה נישואיו השניים, והיו לו כבר שני ילדים מנישואיו הראשונים לאישה בשם סופיה שולין (Schülein) שנפטרה ב-24 באוקטובר 1836.

²¹² Diözesanarchiv Würzburg: Amtsbücher aus Pfarrelen 5910, Fiche 36, at p. 2. גילוי המסמך התאפשר הודות לסיועם הבלתי נלאה של אנטה טייגל ודיטר פאז' מצל אם מיין.

²¹³ ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 20, כנראה בהסתמך על עץ המשפחה של טחובר (Tachauer, Nachtrag zu der Familientafel der Nachkommen von Mendel Rosenbaum, at p. 5).

²¹⁴ רימפאר (Rimpar) הוא כפר קטן סמוך לוירצבורג, בערך בשליש הדרך בין צל אם מיין לתייליהיים.

²¹⁵ בנו, שלמה אנסבאכר, היה תלמידו של הרב יונה רוזנבאום בישיבה בצל, ולימים רב קהילת עדת ישראל בנירנברג.

ארצהאוזן (Erzhausen), הממוקם בין פרנקפורט לדרמשטאדט שבהסן. היא הייתה אלמנה. קרס הייתה בת 75 במותה ב-4 בינואר 1863 ונקברה בשוואנפלד.²¹⁶

גם על אודות הינדה לבית מאהלר-שמאי, רעייתו הראשונה של רוזנבאום ואם כל ילדיו, לא ידוע לנו הרבה, אולם העיתונאי שרגא בר-גיל, שהיה בן הדור הרביעי לצאצאי רוזנבאום, סיפר עליה מפי אימו, נכדתה, שהיא הייתה ציירת:²¹⁷

בקצה הימני של היודנהוף הייתה להנדל, אשתו של הרב מנדל, בקתת עץ קטנה עם חלון בנוי. הנדל ציירה שם, בדרך כלל נשים, שכולן לבשו חליפות ארוכות בצבע סגול-כחול. היא ציירה גם את פניהן של נשים עם נצנוץ של כחול. היא תמיד השתמשה בכחול ברקע ציורי השמן שלה. כחול בכל הגוונים.

אפשר להבין שהינדה רוזנבאום הייתה אישה יצירתית ושהיה לה מעמד מכובד ביודנהוף. העובדה שיכולה הייתה לפנות זמן לתחביב כמו ציור ועוד שהוקצתה לה בקתה מיוחדת לצורך זה, מעידה על כך שהייתה לה עזרה רבה בעבודות הבית ובטיפול במשק ובילדים. מציאות זו גם ניכרת במכתבי רבקה סילא ברגמן אל בית הוריה בצל, שבהם היא מתלוננת מעט על כך שעול הבישול והטיפול בילדים נופל כולו עליה, מפני שאינה מוצאת משרתת לעזרה.

העיסוק בלימוד התורה היה כה חשוב בעיניו של רוזנבאום, עד כדי כך שהקים בתוך ביתו הפרטי ישיבה, שלמדו בה, על חשבונו, תלמידים רבים ומהם שהיו לאנשי שם. אולם רוזנבאום הבין אל נכון כבר בגיל צעיר, שלימוד התורה לבדו אינו יכול להתקיים בלי מערכת כלכלית הצמודה אליו ומאפשרת אותו. אפשר לומר שהרעיון של שילוב "תורה ועבודה" היה נר לרגליו במובן זה שאף אם נכונו לו חיים מספקים כ"כלי קודש" (כתלמיד חכם, כרב, כחזן או בכל תפקיד דתי אחר), הוא בחר ללכת בנתיב אחר – נתיב הפרודוקטיביזציה. כך למשל הקים את מפעל המסמרים באונטרצל כדי לספק תמיכה פיננסית לישיבה שהקים בביתו.²¹⁸

לימים, משעלה לגדולה כלכלית בעקבות הצלחתו הרבה בעסקים מגוונים שאליהם פנה, פינה רוזנבאום חלק ניכר מזמנו והפנה חלק ניכר מכישוריו וממשאביו הכלכליים לענייני הציבור היהודי.

²¹⁶ קשה מאוד לפענח את כתב היד במסמך, ויש עליו כתמי דיו ופגעי זמן המקשים את הפענוח עוד יותר. ייתכן שהשם קרס כלל לא היה שמה הפרטי, אלא שם משפחתה הקודם, ואילו שמה הפרטי מתחיל באות H. הדברים מצריכים עיון שלא הצלחנו להשלים במסגרת עבודה זו.

²¹⁷ Har-Gil, *Alte Liebe rostet nie*, at p. 86. בתרגום חופשי.

²¹⁸ Strauss, *The Rosenbaums of Zell*, at pp. 16–17.

תחילה התמקד בסביבתו הקרובה, ומשם המשיך והיה לאחד מַדְבְּרֵי הקהילה היהודית הבווארית כולה בפני השלטונות ובית המלוכה.

רוזנבאום חי בתקופה שבה התאפשר ליהודים לפעול מעשית לשיפור מצבם הקולקטיבי. הגם שהיו בעבר תקופות, ולפעמים ארוכות, שבהן חיו היהודים במדינות גרמניה בשלווה יחסית, עדיין מבחינת התפיסה היהודית הרווחת הסיפור היהודי נתפס כשרשרת מתמשכת של מצוקה ורדיפות שטופלו באמצעות שתדלנות. מאז היווצרותן של קהילות יהודיות מחוץ לארץ ישראל ובכל מקום אשר היו בו קהילות יהודיות, הייתה השתדלנות היבט של פעילות בשם הקהילה לשם השגת הקלות על תנאי החיים וזכויות אזרחיות ודתיות ולמניעת הפגיעה במה שכבר הושג. כך התנהלו גם יהודי החצר שנטלו על עצמם לפעול למען הקהילה. רוזנבאום לא הסתפק בניסיונות להקל על מצבם העגום של היהודים באמצעות השתדלנות הקלסית.²¹⁹

במהלך המאה ה-19 השתנו דרכי הפעולה למען אינטרסים יהודים בעיקר באימוץ דרכי פעולה פוליטיות מודרניות. מובן שהדבר היה קשור בתהליך שינוי מעמדם של היהודים, במפנה הזמנים של המעבר מ"היסטוריה הבכיינית של היהודים", כהגדרתו המפורסמת של ההיסטוריון שלום בארון, למציאות החדשה שהחלה להתהוות באירופה במאה ה-19. שתדלנים טובים התבלטו בהתאמת האינטרסים השונים של האוכלוסייה היהודית עם אלה של הרשויות. בהתבסס על כישורי שפה, על הכרת קודים תרבותיים ועל שליטה במנהגים ושיטות העבודה הפוליטיות, הצליחו שתדלנים לבנות קשרים קבועים עם הדרגים הגבוהים ביותר בשלטונות המדינה. מידת הגישה שלהם למידע ולמעגל הכוח הפנימי היה המדד החשוב ביותר קיומן של קהילות יהודיות ולשיפור במצבן.²²⁰

אם השתדלנות קלסית כללה לא-פעם מתודות של שלמונים ותחנונים, רוזנבאום בהחלט לא פעל בדרך זו. הוא היה אדם מודע לעצמו, לשורשיו וליכולותיו, ויתר על כן הוא הבין בפועל שהוא חי בעידן של תמורות, עידן שלימים כינה ההיסטוריון היינריך גרץ: "עידן המודעות העצמית הגדלה".²²¹

את התמורה התודעתית בקרב שתדלנים כמו רוזנבאום אפשר להבין ולהסביר באמצעות השינויים החברתיים שהביאו כיבושי נפוליאון על מרכז אירופה בכלל, ועל יהודי מרכז אירופה בפרט. לכאורה

²¹⁹ השוו: ראבינאוויץ, רבי יוסף איש רוסיים, בעמ' 3–13.

²²⁰ Thulin and Siegel, Transformations and intersections of shtadlanut, at p. 3

²²¹ מובא אצל שורש, הפנייה לעבר, עמ' 11.

היה אפשר להניח שגם ה"קול קורא"²²² המפורש שפרסם נפוליאון בונפרטה בשנת 1799 ובו קרא ליהודים לשוב לציון ולבנות בה את מולדתם הלאומית, יצית רוח של שינוי בקרב יהודי אירופה, אולם לא כך היה הדבר. הקריאה של נפוליאון לא מצאה אוזן קשבת בקרב הנהגת היהודים באירופה, אם כי הייתה נושא מדובר בעיתונות ובספרות היהודית, ובוודאי בשיח הציבורי היהודי.²²³ אין להתפלא על כך, נוכח העובדה שרוב יהודי אירופה (ועימם גם יהודי האימפריה העות'מנית) חיו בארצות יריבות לצרפת ומטבע הדברים פניהם היו מופנות אל השלטונות שגורלם המיידה היה נתון בידיהם.

רוזנבאום, שבאותה עת החל את דרכו העצמאית בעולם, היה, מן הסתם, מודע להצהרת נפוליאון, אבל על אחת כמה וכמה ברור שהוא חש את השינויים שהתחוללו במעמדה של בוואריה תחת השפעת השלטון הנפוליאוני, וביתר שאת משנת 1806 ואילך עת הייתה בוואריה לממלכה ולמדינה עצמאית. כיבושי נפוליאון באירופה במפנה המאה ה-19, השפיעו על רוזנבאום ישירות ובדרך עמוקה הרבה יותר מאשר אותה הצהרה, מפני שהביאו איתם את רעיונות המהפכה הצרפתית שמשמעותה, בין השאר, הייתה: אמנציפציה ליהודים.

כ-75 שנים לאחר מכן ציטט רבי הילה וקסלר, נכדו של רוזנבאום, את הרב אברהם בינג, רבו וחברו הטוב של סבו, בהקשר לנפוליאון. הוא סיפר שבינג "כינה את נפוליאון הראשון בלשון אינה

²²² ההצהרה פורסמה לאחר שנפוליאון הגיע לארץ ישראל ב-1799, נחתמה כאילו נשא אותה ציר בקונגרס הציוני העתידי: "חושו! הנה בא הרגע אשר מי יודע אם ישוב יישנה עוד אלפיים בשנים, לתבוע את הזכויות האזרחיות שנמנעו מכם בחרפה, את זכות קיומכם המדיני כאומה בין האומות ואת הזכות הטבעית הבלתי מוגבלת לעבוד את עבודת האלוהים לפי מצוות תורתכם לעיני כל העולם ובאמת לעולמי עד" (מובא למשל אצל גיחון, נפוליאון בארץ ישראל). הדעות אומנם חלוקות אם כוונתו של נפוליאון הייתה באמת להקים מדינה יהודית, או שאולי הייתה זו רק דרך לכבוש את ליבו של חיים פרחי, יועצו הקרוב של אל גיזאר, מושל עכו, כדי שייסע לו בכיבוש העיר – עניין שלא צלח בסופו של דבר – אך אין ספק שהצהרה הזו התפרסמה ברבים, ובמשך שנים רבות נשמרה בלב הדיון הציבורי הפנים-יהודי בדבר השיבה לארץ ישראל. מקורו של רוזנבאום, הרב מנדל קרגוויא, היה רב בפריס בעת עליית נפוליאון לשלטון, חיבר שיר הלל לנפוליאון (קרגוויא, שיר ומזמור אשר שרו בני ישראל על יום משיחת נאפאלאען). השיר כולל דברי שבח מופלגים לנפוליאון, ודברי הלל מופלגים לא פחות ליופייה של גיוזפינה, דבר המעלה חשד שמא מדובר ביצירה מוזמנת, או שנכתבה מטעמי שתדלנות ועל כן ננקטה בה לשון חנופה יתרה והשוו למגילת חשד ההערצה המרתקת לנפוליאון משנת 1855 מאת אברהם מנחם מנדל מור (מור, דגול מרבבה).

²²³ בהקשר זה נזכיר הקמת ה"סנהדרין הגדולה" בידי נפוליאון בשנת 1806. הקמת הסנהדרין הייתה בעצם פעולה מנוגדת לרוח הצהרה מ-1799. נראה כי בתחילה התייחס נפוליאון ליהודים כאל אומה הראויה למולדת לאומית משל עצמה, ועל כן לא היה מעוניין להשוות את זכויותיהם בתוך צרפת גופא ובארצות הכיבוש (ובהן בוואריה, כמובן), מפני שלא היה מוכן לראות בהם רק עדה דתית. עם זאת, נראה כי לאחר שנים אחדות שינה נפוליאון את עמדתו והחליט שיש דרך להעניק ליהודים שוויון זכויות, אם יכריזו על עצמם כעל עדה דתית ויוותרו על שאיפותיהם הלאומיות. זהו אפוא הרקע להקמת הסנהדרין ולדרישת נפוליאון מחבריה להכריז שהיהדות היא עדה דתית בלבד – קונספט שהייתה לו השפעה מרחיקת לכת על דורות רבים של יהודים מודרניים. נראה אפוא שזו הסיבה לפרסומה הקטן יותר של הצהרת 1799 לעומת פרסומה של הסנהדרין הצרפתי.

משתמעת לשתי פנים בשם 'חמורו של משיח' ורצה על ידי כך להפליג בשבחו".²²⁴ הדברים הללו של הרב בינג הגיעו לאוזניו של וקסלר מן הסתם באמצעות סבו מנדל רוזנבאום או דודו-חותנו אליה רפאל רוזנבאום או דודו ורבו, יונה רוזנבאום (שהרי וקסלר נולד שנים אחדות לאחר פטירת הרב בינג). דבריו של הרב בינג אינם מעידים אפוא מאומה על נפוליאון עצמו, אולם יש בדברים אלה אפשר לראות חיזוק לכך שבחוגו של רוזנבאום הנושא של ארץ ישראל היה אקטואלי ולא אפוקליפטי כבר בראשית המאה ה-19.

בני משפחת רוזנבאום ראו אפוא בהשפעות נפוליאון על אירופה ועל העולם כולו זרז חשוב לשיפור מצבם של היהודים בעולם, ואפילו צעד משמעותי בדרך לגאולת ישראל.²²⁵ נפוליאון היה אפוא בראש וראשונה מנהיג שהותיר רושם אדיר בכל רחבי אירופה, בעיקר בשל השינויים הפוליטיים שבאו בעקבות כיבושיו. גם היהודים הושפעו עמוקות מהופעותיו ומהצהרותיו השונות (ואף במידה מסוימת, אם כי שולית, מהצהרתו המוקדמת בעניין ארץ ישראל). הדברים שהחלו להופיע בסוף המאה ה-18 אומנם הגיעו לבשלות רק בדור שלאחר קונגרס וינה ב-1815 וביתר שאת לאחר "אביב העמים", הן מן הצד של הדחיפה לדמוקרטיזציה והן מן הצד של הלאומיות כתופעה פוליטית.

רוחות אפוקליפטיות מסוג זה נשבו בקרב נוצרים מילינריסטיים ובקרב יהודים באירופה בעקבות נסיקתו של נפוליאון וביתר שאת לאחר כיבושו את מצרים.²²⁶ על כל פנים אפשר אפוא לקבוע שכמו אצל מנהיגים יהודיים נוספים בני התקופה,²²⁷ גם אצל רוזנבאום שימשו בערבוביה השאיפות הלאומיות המכוונות להתבדלות לאומית בארץ מולדת נפרדת, יחד עם הרצון בשוויון זכויות אזרחי בארצות מושבם.

באותה תקופת זמן, הרעיון לשוב לארץ ישראל נראה אוטופי מדי, וגם אם הוא החל לקרום עור וגידים בליבותיהם ובמוחם של אישים דגולים שראו למרחוק – דוגמת מנדל רוזנבאום – במונחים

²²⁴ וקסלר, דבר אזהרה לישראל, עמוד 6.

²²⁵ בשולי הדברים נוסף כי וקסלר ראה בשינויים הלאומיים באירופה שלאחר "אביב העמים", שהתרחשו לאורך שנות התבגרותו, אותות מבשרי גאולה. הוא ראה במלחמת קרים (1853–1856) ובעקבותיה בתהליך ההתפוררות של האימפריה העות'מאנית, אות למלחמת גוג ומגוג, מפני שהלאומים האירופאים הנוצריים יתאחדו כדי להילחם באסלאם הפונדמנטליסטי, וכך תתאפשר שיבת היהודים לארץ ישראל (ראו הורביץ, מבוא והערות, בעמ' לב).

²²⁶ עיינו: לוי-רובין, [התוכנית שהוצעה לנפוליאון נחשפת: מדינה ליהודים במימון יהודי](#). לוי-רובין מתארת מכתב השמור בספרייה הלאומית בירושלים באוסף פרופסור אברהם שלום יהודה – צאצא של רוזנבאום אף הוא – ובו הוצעה לנפוליאון התוכנית הנ"ל בידי חייל בצבא צרפת. את המכתב רכש יהודה בשנות השלושים של המאה ה-20 במכירה פומבית בלונדון, עם מסמכים אחרים של נפוליאון.

²²⁷ הבולט שבהם מקרב האורתודוקסיה האירופית, היה הרב משה סופר (חת"ם סופר), שהתעורר לעניין שיבת היהודים לארץ ישראל עוד לפני כן, אולם נראה כי הצהרת נפוליאון סייעה לו להבין "שיש יסוד ממשי לתקווה של שיבת-ציון" (זהבי, מהתבוללות לציונות, בעמ' 203)

של "כאן ועכשיו" בכל זאת הועדפו פעולות לקידום מצבם של היהודים בארצות מושבם באירופה, על פני מיקוד המאמצים בהקמת תנועה לשיבה לארץ ישראל. התמיכה במגמת השיבה לארץ הקודש תתעורר אצל רוזנבאום רק עם עליית בתו וחתנו באמצע שנות השלושים וסמוך יותר למהפכות אביב העמים, במפנה מחצית המאה, אולם נראה שאפשר לומר שזרעי התפיסה הלאומית הזו נזרעו בו עוד בראשית המאה.²²⁸

עניין נוסף שיש לתת עליו את הדעת הוא שכל אותם דברים שהניעו את מנדל רוזנבאום לפעולה ושאלו שתלו בדעתו את רעיון שיבת ציון (ההגבלות בחוקי המטריקל, שינוי התודעה של התושבים בעקבות התמורות הפוליטיות, החזרת המשטר הישן לאחר 1815, וצורת החיים היהודית בבוואריה) הם אותם דברים שהאיצו את ההגירה היהודית אל ארצות הברית. בשנות העשרים והשלושים של המאה ה-19, וביתר שאת בשנות הארבעים, מספרים גדולים של יהודי בוואריה (וממקומות נוספים במדינות הגרמניות) היו רוב בקרב המהגרים אל "העולם החדש". היו אלה אנשי הפרובינציה, מהכפרים ומערי השדה.²²⁹

להגירה הגדולה הזו היו השלכות על האוכלוסייה היהודית במקומות מסוימים, והיו קהילות שדור שלם של יהודים צעירים עזבן. כל זה היה חלק מעולמו של מנדל רוזנבאום, ולבטח העסיק אותו לא פחות מעניין ארץ ישראל, והדבר בא לידי ביטוי למשל בעצומות שהגיש לממשלת בוואריה, שבהן נעסוק בהמשך.

גולת הכותרת של פעילותו הציבורית הענפה של רוזנבאום היו שתי פעולות שהצליחו, שאפשר להחשיבן פורצות דרך ונועזות, והן "רשומות על שמו" של רוזנבאום:

1. המאבק על מינויו של הרב יצחק דב במברגר לרב המחוז בוירצבורג בשנת 1840;²³⁰
2. המשא ומתן הפוליטי מול ממשלתו של מקסימיליאן יוסף, מלך בוואריה, שהביא לכך שחלק מההגבלות שהיו נגד אזרחים יהודים במסגרת חוקי המטריקל (Matrikel) מ-1813, הוסרו.

שיטות הפעולה של רוזנבאום היו "כמו-פוליטיות". כמו פוליטיות מפני שלא עמדה מאחוריו מערכת פוליטית במובן המקובל של המילה. הוא לא היה נבחר ציבור או מייצג של גוף נבחר, אלא אדם

²²⁸ רבות מן ההשפעות נסקרו אצל גיחון, נפוליאון בארץ ישראל. סקירה משלימה אפשר למצוא אצל זהבי, מהחתם סופר ועד הרצל, שם מובא תרגום מלא של התעודה, ומתוארת ההשפעה שלה על חת"ם סופר ובעקבותיו, לפי זהבי, על חובבי ציון.

²²⁹ עד שנות הארבעים של המאה ה-19 היה מספר היהודים בארצות הברית פחות מ-6,000. השינוי התחולל בשנות הארבעים כאשר אלפי יהודים החלו להגיע מגרמניה, רובם מבוואריה, בשל המגבלות החוקיות בחוקת בוואריה וגם בשל שיפור תנאי הנסיעה ודרכי ההגעה (הרצברג, יחסי יהודים ולא יהודים בארצות הברית, בעמ' 53).

²³⁰ במברגר, זכר י"ד, עמ' 2-3.

פרטי, שהתעורר לפעולה וקיבל את ברכת ההנהגה הרוחנית ותמיכתה, ועימה את הסיוע של פרנסי הקהל הנבחרים. ובכל זאת הייתה זו פעילות פוליטית, מפני שרוזנבאום פעל ממקום של בעל מעמד, של איש עסקים היודע את ערכו. הוא יצר קשרים עם אישים רמי דרג ורכש את אמונם וכבודם. הוא לא העביר כספי שוחד ושלמונים, ולא נקט דרכי תחינה, אלא ניצל בדרך מיטבית את התמורות הפוליטיות המפליגות שהתחוללו במדינות גרמניה ובאירופה כולה, כדי לשפר את מצבם של בני קהילתו ובני עמו.

בעקבות הצלחת פעולותיו והקשרים שיצר עם אישים רמי דרג במסדרונות השלטון, כונה רוזנבאום בפי אנשי הממשל הבווארי: "הבישוף היהודי מצל" או "חשמן היהודים מצל".²³¹

תיילהיים (Theilheim)

הקהילה היהודית בתיילהיים

כאמור, רוזנבאום נולד בכפר תיילהיים. הקהילה היהודית בתיילהיים נוסדה בשליש האחרון של המאה ה-17, וגדלה בהתמדה במאה ה-18, וככל הנראה כבר עם היווסדה התגורר שם אחד מאבות אבותיו של רוזנבאום.²³² באמצע המאה ה-18 הוקם בית הכנסת הראשון, שפעל במשך כמה עשרות שנים עד להקמת בית כנסת חדש, שנחנך באמצע המאה ה-19 במבנה גדול במרכז הכפר.²³³ יחד עם בית הכנסת נוסד גם בית ספר יהודי, שלמדו בו אז כחמישים ילדים.

אל המבנה החדש הועברו ארון הקודש וכן לוחות זיכרון משנת 1751, ולוח זיכרון משנת 1796. הלוח הזה הוכן כדי להנציח את הישרדות הקהילה שעמדה בסכנה במהלך ניסיונות הצרפתים להגיע לאוסטריה דרך דרום גרמניה בעיצומם של כיבושי נפוליאון.²³⁴ לקהילת תיילהיים היו גם מקווה

²³¹ ראו למשל בנקרולוג המתורגם שנכתב לאחר פטירתו בכתב העת הלבנון, מיום 11 בנובמבר 1868 בעמ' 686, ובמקומות נוספים. מעניין להשוות את הכינוי הזה לכינויים של מנהיגים יהודים אחרים בני הזמן בפי אנשי ממשל במדינות גרמניה. דוגמה מעניינת היא למשל אברהם מוהר (Muhr), יליד ברלין (1781–1847), שהיה ממנהיגי של יהדות שלזיה בראשית המאה ה-19. מוהר כונה בפי אנשי הממשל השלזי "מלך היהודים של שלזיה". הוא פעל, בין השאר, מול הרשויות בתגובה לצו השלטון הפרוסי משנת 1812, אך בשונה מרוזנבאום, למרות התנגדותו הראשונית לסטייה מהמסורת הדתית, הוא היה מוכן להקריב מנהגים אחדים כדי להפוך את היהדות למקובלת יותר בעיני הרפורמים, שהשפיעו גם הם על אנשי הממשל. בהמשך אף תמך ברפורמה ואף לתומך נלהב באברהם גייגר. בשנת 1836 הצליח מוהר לבטל את צו הממשל, שסימן חוזים עסקיים של יהודים בכיתוב "יהודי" בעסקאות הרשמיות. ב-1844 היה מוהר שותף להצעה להקים מושבה חקלאית יהודית (ראו עליו: Brann, Abraham Muhr, ובמיוחד בסיכום בעמ' 62–64).

²³² לפי חשבון השנים נראה שהיה זה אורי שרגא פייביש (רוזנבאום) אביו של רפאל רוזנבאום סבו של מנדל.

²³³ בית הכנסת הותקף והושחת ב"ליל הבדולח" ב-10 באוקטובר 1938. ראו בתמונות 7 ו-7א בנספח 4 בחיבור זה.

²³⁴ על מלחמת צרפת באוסטריה ראו וולקוב, איחוד וחירות בגרמניה, בעמ' 28–29.

טהרה ומרכז קהילתי קטן שפעל בו בית ספר יהודי, פעלו בה חברה קדישא וגמ"חים אחדים ומאפיית מצות. את מתיה קברה הקהילה בבית העלמין היהודי האזורי בשוונפלד.²³⁵

רוזנבאום היה יזם בנשמתו. היה לו דחף חזק מאוד לפעולה ואפשר בהחלט לומר שהתמזל מזלו והוא חי בדיוק בתקופה שבה לאופיו היזמי הותר לפרוץ החוצה ולהביא את עצמו לידי ביטוי. בהמשך חיבור זה מתוארים עסקים שעשה רוזנבאום, מפעלים שהקים, יוזמות חינוכיות וחברתיות, ומגוון תחומי מסחר ונדל"ן. יכולתו ליצור רשת חברתית-כלכלית ענפה, עם יהודים ועם לא-יהודים, עם יזמים אחרים ועם נציגי שלטון ואנשי שררה אפשרה לו להישען עליה גם למטרותיו הפילנתרופיות והפוליטיות.²³⁶

בתי יהודי הכפר היו מפוזרים בכל רחבי הכפר, ולא היו מרוכזים דווקא באזור מסוים, אם כי רבים מהם היו בסביבה הקרובה יותר לבית הכנסת. המבנה ששימש בית כנסת נמכר²³⁷ והוא משמש כיום בחלקו כמשרדים של מערכת של עיתון מקומי, ובחלקו כמוסד למשאיות של מפעל קטן שהוקם במבנה סמוך לו.²³⁸

הקהילה יהודית בתיילהיים התקיימה עד 1942. כקהילה של ממש היא נוסדה, כאמור, ככל הנראה במאה ה-17, אבל יש לציין שיהודים אחדים שהו בה מעת לעת מאז 1490. באמצע המאה ה-16 חיו יהודים בתיילהיים, אך כנראה לאחר זמן-מה גורשו מהמקום.

²³⁵ בספטמבר 2016 עדיין אפשר היה למצוא בו בנקל מצבות אחדות של בני משפחת רוזנבאום, ובהן של כמה מילדיו של מנדל רוזנבאום, ובהן המצבה מעל קברו של הרב אליה רפאל רוזנבאום (ראו בתמונה 15 בנספח 4 בחיבור זה). בעניין שימור העבר היהודי בתיילהיים נציין כאן כי ביוזמת קונרד רוט, ראש עיריית תיילהיים בעבר, ב-16 במרץ 1997 נחנכה בתיילהיים Mendel Rosenbaum Weg – דרך מנדל רוזנבאום (ראו בתמונה 14 בנספח 4 בחיבור זה) (Gerster, Platz in der Geschichte verdient).

²³⁶ השו: גרוס, על חקר היזמות היהודית, בעמ' 22.

²³⁷ לדברי קונרד רוט (Roth, Guided tour at Theilheim-Waigolshausen), כשהיה נער נמכר בית הכנסת באמצעות הארגון לפשרה בעניין הרכוש היהודי בבוואריה. נראה שכונתו של רוט הייתה לארגון להשבת נכסי היהודים ירס"ו (J.R.S.O – Jewish Restitution Successor Organization) שביחד עם קרן הנאמנות היהודית לדרום גרמניה (Jüdischer Sueddeutschland Treuhandfonds) הגיעו להסכם עם ממשלת בוואריה ב-1960. בנושא זה ראו: רות שרייבר, השבת הרכוש הקהילתי של יהודי גרמניה לאחר המלחמה, בעמ' 8.

²³⁸ ראו בתמונות 7 ו-7א בנספח 4 בחיבור זה. בתמונות אפשר לראות את מיקום ארון הקודש מימין לחלון ואת המסד לגרירה ששימשה עזרת נשים.

בשנת 1732 היו בכפר כעשר משפחות יהודיות, ובהן זו של משפחת רוזנבאום. בשנת 1785 היו בתיילהיים 73 בתי מגורים – 53 מהם של נוצרים ו-20 של יהודים. מספר היהודים בתיילהיים גדל ופחת חליפות במהלך המאה ה-19:²³⁹

השנה	מספר התושבים בתיילהיים (בכלל)	מספר התושבים היהודים בתיילהיים	שיעור היהודים מכלל התושבים
1816	451	195	43.2%
1867	535	225	42.0%
1880	608	211	34.7%
1890	514	164	31.9%
1900	507	116	22.9%

ברישום המטריקלי משנת 1817 מוזכרים מנדל רוזנבאום כסוחר בקר ואחיו הגדול, זעקל רוזנבאום, כיושב ראש הקהילה.²⁴⁰

קרל היינריך פון ארת'ל היה האציל המקומי, ומתוקף מעמדו היה גם הבעלים של אדמות הכפר. באמצע המאה ה-18 הוא בנה בשטח הכפר טירה, הניצבת שם עד היום,²⁴¹ וממנה יוצא הרחוב הראשי של הכפר, הנושא את שמו.

לימים, בשנת 1819, טירת תיילהיים הייתה הנכס הגדול הראשון שרכש מנדל רוזנבאום לאחר הצלחתו בעסקיו. ככל הנראה תכנן רוזנבאום, יחד עם שותפו יואל רוזנטל, לגור בחלק מן הבית הגדול, ובחלק אחר להקים ישיבה. בתוכנית זו נעסוק בהמשך.

²³⁹ אופיר, טורטל-אברז'נסקה ושמידט, פנקס הקהילות: אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה (חלק 2 גרמניה, כרך א, באוואריה).

²⁴⁰ Staatsarchiv Würzburg: Regierung von Unterfranken 8534.

²⁴¹ המשפחה המחזיקה במבנה כיום לא ששה לדבר עימנו על בעליו הקודמים, אם כי הבעלים אפשרו לנו להיכנס לשטח הטירה ולצלם מחוץ לבניין.

בית רוזנבאום בתיילהיים

רוזנבאום גדל כבן למשפחה יהודית ותיקה בגרמניה, שבעברה כבר היו אישים ידועי שם. בין השאר הוא היה אחד מצאצאי רבי יוסף לואנץ איש רוסייהיים²⁴² ושורשיו מגיעים עד רש"י.²⁴³ הוריו של רוזנבאום, יצחק יהודה אריה (איציק ליב) וגנדל (לבית פייבוש)²⁴⁴ רוזנבאום גידלו אותו, עם אחיו הבכור זעקל, בבית לא גדול במיוחד, בסמיכות לבית הכנסת בתיילהיים.²⁴⁵ האב, שכונה בפי כול רב איציק ליב החזן מהוכברג (שם נולד), היה הפרנס של בית הכנסת של הקהילה, שליח הציבור ומורה בבית הספר הקטן, ה"חידר" של הקהילה, בתיילהיים²⁴⁶. רוזנבאום האב היה תלמיד חכם ואיש ספר, והגם שלא ידוע אם למד בצורה מסודרת בישיבה כלשהי, ברור כי שקד על תלמודו ואף שלח ידו בכתיבה.²⁴⁷

למעשה, איציק ליב רוזנבאום שימש מעין רב מקומי,²⁴⁸ שכן נוכח ממדי הקהילה הקטנים לא היה בתיילהיים בזמנו רב רשמי שקיבל משכורת. מכל מקום, מעבר להיותו המוביל הרוחני בכפר, הוא היה הרוח החיה בניהול הצד היהודי המעשי של חיי הקהילה. כמו בכפרים קטנים רבים בדרום גרמניה, גבאי בתי הכנסת ומורי בית הספר שימשו סמכות רוחנית בקו הראשון. עניינים מורכבים

²⁴² יוזלמן מרוסייהיים, הוא הרב יוסף לואנץ, היה שתדלן יהודי גרמני מפורסם במאה ה-16. עליו ועל פועלו ראו ראבינאוויץ, רבי יוסף איש רוסייהיים; ראו גם פרנקל-גולדשמידט, כתבים היסטוריים.

²⁴³ בעניין שורשי המשפחה והיחוס ל"שמות גדולים" אין ייחוד, וראו את הסברו המאלף של יונתן תדהר בדבר מגילות יוחסין, הכולל נוסחאות מתמטיות, שלפיו בקרב עם של 16 מיליון נפש, בטווח של 900 שנה, לכולם יש אב קדמון משותף, וסביר להניח שהרבה יותר מאחד (תדהר, המתמטיקה של הייחוס). עוד יותר סביר שלרבים מיהודי גרמניה וצרפת יש אבות קדמונים בטווחי שנים קרובים הרבה יותר. ובכל זאת, היכולת להראות את שרשר הדורות אינו עניין של מה בכך.

²⁴⁴ גנדל רוזנבאום (1753-1827), ילידת רידבאך (Riedbach) הייתה בתו של ר' רפאל פייבוש. אברהם ברטורא כתב שהייתה מקליינשטיינאך (ברטורא, בלב קשוב, עמ' 49), כיום קליינשטיינאך הוא חלק מהעיירה רידבאך, אך בזמנו הייתה כפר קטן סמוך. בעקבות ברטורא כתבו כך רבים בעשרות עצי משפחה של צאצאי משפחת רוזנבאום. עד כה לא אותרו עקבות הולדתה שם. נראה שהיא הייתה קרובת משפחה של רוזנבאום, שהייתה גם ענף של משפחת פייביש מהוכברג. נראה שברטורא התרכז בתולדותיו של רבי אליעזר ברגמן, ועל כן לא הקדיש לעניין הגנאלוגי של משפחת רוזנבאום חקירה מעמיקה. הוא שגה אפוא ביחסו את בעלה יצחק אריה ל"אליהו בעל שם מהאמלבורג", מפני שהוא היה צאצא של "אליהו בעל שם" אחר: רבי אליהו לואנץ מוורמס וראו על כך בהמשך פרק זה.

²⁴⁵ ראו את תוכנית הכפר תיילהיים, בתמונה 4 בנספח 4 בחיבור זה.

²⁴⁶ Spector & Wigoder, The Encyclopedia of Jewish life, at p. 1305.

²⁴⁷ כך של ה"טור" על יורה דעה שהיה שייך לו והועבר למנדל רוזנבאום שרד ונמצא בידי אספן יודאיקה בארצות הברית. אומנם עד כה לא נמצא ספר של ממש שחיבר, אולם במרץ 2017 מצאתי כתב יד של איצק רוזנבאום בארכיון של ה-Jewish Theological Seminary. כתב היד מקוטלג כ"שיר ביידיש", אך זוהי בעצם פואמה על אתיקה יהודית ואולי זו מעין צוואה. הפואמה פרי עטו, בכתב ידו, עם אקרוסטיכון של שמו כתוב ביידיש-דייטש. הטקסט מתפרסם על פני גיליון דפוס בקירוב, בכתב יד עברי מחובר. איציק ליב רוזנבאום נפטר בשנת 1810 בתיילהיים. כתב היד קשה לפענוח ועוד ממתין לפענוח.

²⁴⁸ Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 1492.

יותר הופנו כמובן לרבנים ידועים בערים הסמוכות. להבנת מעמדו של יצחק אריה רוזנבאום בכפר, יפים כאן דבריו של פנחס רוזנבליט בסימפוזיון של מכון לאו בק בשנת 1971: ²⁴⁹

כל הרואה את יהדות גרמניה בעיקר מתוך האספקלריה של גאוני עולם שהוציאה רואה רק חלק מהתמונה הכוללת. יש להכניס בתמונה זו גורם, שבוודאי אינו נופל בחשיבותו ההיסטורית מהעילית הרוחנית, והוא המעמד הבינוני שהיווה את רובה של יהדות גרמניה. מן הראוי לתאר גם את היהודי הכפרי, שחי בסביבה נכרית מובהקת, וגם את הקהילות הקטנות בכפרים נידחים, שלפעמים שמרו כמעט עד היום האחרון על מסורת ארוכה. ביחוד יש להעלות את דמותו של המורה בקהילות אלה, שקיבל על עצמו את כל התפקידים בקהילה, החדיר בילדים תודעה יהודית וחינך אותם גם לפעילות בחיי הסביבה הלא-יהודית.

עם זאת, נראה שזעקל פנחס רוזנבאום (1777–1865), אחיו הבכור של מנדל רוזנבאום, ²⁵⁰ שירש את מקום אביו בניהול החיים הדתיים של קהילת תיילהיים, הוכתר כבר בתואר רב מקומי רשמי. ²⁵¹ זעקל היה ידוע בגמילות החסדים שלו ונראה שגם הוא היה מעין "גביר" שדאג לצורכי הציבור. הצלחתו הכלכלית של מנדל רוזנבאום השפיעה גם על מצבו הכלכלי של זעקל. צוואתו, שבה הוריש סכומי כסף גדולים לצורכי הציבור בתיילהיים, נמצאה בספר הזיכרון של קהילת תיילהיים (בפי היהודים: דעלום). הוא ציווה למשל לרכוש טליתות לשימוש הציבור, שיונחו בכניסה לבית הכנסת, והשאיר קרן כספית לקניית "נר תמיד" ועוד. ²⁵²

במקומות אחדים כונה זעקל רוזנבאום זעקל תילים, והיו שקשרו לכינוי זה חיבה מיוחדת לספר תהלים. ²⁵³ ייתכן, כמובן, שאכן הייתה לו חיבה מיוחדת לספר תהלים, אולם אפשר גם לשער

²⁴⁹ גילון, על תולדות יהודי גרמניה, 1971, עמ' 20.

²⁵⁰ שטראוס סבר משום מה שזעקל היה אחיו הצעיר של מנדל (Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p. 13), אולם הוא היה מבוגר ממנו בחמש שנים.

²⁵¹ Weinberg, Die Memorbücher der jüdischen Gemeinden in Bayern, at pp. 97.

²⁵² נוסח צוואתו לקהילה הועתק לפנקס קהילת דעלום (היא תיילהיים), והודפס בשנת 1937 בספר המאסף לפנקסי קהילות בוואריה של הרב ד"ר מנחם (מגנוס) ויינברג (Weinberg, Die Memorbücher der jüdischen Gemeinden in Bayern, at pp. 97-98). ויינברג היה הרב האחרון של קהילת וירצבורג עד חיסולה בידי הנאצים בשנת 1942.

²⁵³ Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p. 13.

שהכינוי פשוט נולד משיבוש שמה של עירית מגוריו בפי היהודים, שכינוה ברגיל דעלום וטאלום, ומכאן נולד שיבוש על שיבוש, ומזעקל מטאלום הפך לזעקל תילים.²⁵⁴

על כל פנים, לא תמיד הדברים בתיילהיים היו פשוטים. תיעוד ברשומות שהשתמר בארכיון המחוזי של וירצבורג משקף מאבקים על ההובלה הרוחנית של תיילהיים לאחר מות הרב יצחק ליב בשנת 1810. בתיקיית ארכיון שבה שמורה תכתובת משנת 1804 עד שנת 1817 בענייני הרבנות של וירצבורג (בעיקר סביב סוגיית המעבר של הרב בינג מהיידינגספלד לתוך העיר וירצבורג)²⁵⁵ יש מסמך, שממנו אפשר ללמוד כי מזה שלוש שנים יש בעיות בשאלת בחירת החזן בתיילהיים. שנת כתיבת המסמך היא 1813, וכאמור, איציק ליב רוזנבאום נפטר ב-1810. החיכוכים הללו נמשכו ככל הנראה במשך שנים רבות. כך למשל, בשימוע שנערך ב-27 בספטמבר 1826 בוורנק (Werneck),²⁵⁶ שם ישבה נציגות אזורית של הפקידות של מחוז וירצבורג, התבררה תלונה של אדם בשם היום (חיים) פרוידנטל בקשר לבחירת זעקל פנחס רוזנבאום לחזן של קהילת תיילהיים (בפועל, בקהילה קטנה כמו תיילהיים היה מדובר בבחירות למשרת מי שישא בסמכות הדתית המקומית).²⁵⁷

בפרוטוקול הדיון משנת 1826, שהשתמר במלואו,²⁵⁸ תיעד עורך הדוח את דבריו, שאפשר שהם משקפים נימה אנטישמית, ואפשר שהם תיאור מצב סובייקטיבי המשקף את התרשמותו האישית נוכח נסיבות התקופה. בין השאר קבע הפקיד הממונה ש"כמו תמיד, כאשר יהודים מתווכחים ביניהם על ענייניהם הפקיד אינו מתערב". הוא הוסיף ש"כאשר פעם היו להם בעיות פנימיות הם בדרך כלל הלכו למנהיג דתי שלהם, אבל כעת מותר להם ללכת לשלטונות, הם מציינים בטענות שבהן קשה לנציגי השלטון להחליט". את דבריו חתם בקביעה סטיגמטית למדי: "יהודים אף פעם לא יכולים להפסיק לריב".

פרוידנטל טען שצריך לפסול את מנדל רוזנבאום, משה רוזנטל ולימליים רוזנטל²⁵⁹ מלהשתתף בבחירות בקהילה, שכן הם באו מחוץ לתיילהיים כדי להצביע בעבור זעקל רוזנבאום, למרות שכבר

²⁵⁴ במקום אחר כונה זעקל דעלעם (Delem) Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 1492; השוו:

Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p. 51 note 4.

²⁵⁵ Staatsarchiv Würzburg: Regierung von Unterfranken 8497. על התיקיה נכתב: "חוברת בנוגע לחיים

המאמינים היהודיים הכלליים (Glaubensgenossen) ובייחוד מצבם המשפטי הייחודי".

²⁵⁶ ורנק הייתה אז העיירה הגדולה באזור הקרוב, כשישה ק"מ מצפון מערב לתיילהיים. ורנק רחוקה כ-12

ק"מ משוויינפורט וכ-25 ק"מ מוירצבורג, ויושבת על "עיקול בורן" שהוא יובל המתפצל מהנהר מייין.

²⁵⁷ Staatsarchiv Würzburg: Regierung von Unterfranken 8534, דף 1967.

²⁵⁸ Ibid.

²⁵⁹ שמו של יואל רוזנטל ביידיש, אחיו של משה ושותפו של מנדל רוזנבאום.

אינם מתגוררים בתיילהיים. ואכן, ברור לנו שבתאריך הדיון שלושת האישים הללו התגוררו כבר באונטרצל, זה ארבע שנים.

לטענתו של פרוידנטל הבחירות לא היו חוקיות, כי למרות רישומם המטריקלי של רוזנבאום ורוזנטל בתיילהיים, הם ויתרו דה-פקטו על חייהם בכפר, כאשר עזבו פיזית והעבירו את מרכז חייהם למקום אחר. טענה נוספת של פרוידנטל הייתה שיש לפסול קרובי משפחה מלהצביע בעבור קרוביהם, וכי אין זה הגון שהאח מנדל יבחר באחיו זעקל. הוא גם טען שמשם רוזנטל הוא קרוב משפחה של זעקל בדור הקודם, ולכן שלושתם מנועים מלבחור בו.²⁶⁰ מן הצד הענייני טען פרוידנטל שזעקל אינו בקיא מספיק ב"חוק היהודי", שכן הוא עסוק בדברים "מתקדמים יותר", כמו מסחר בתחומים אחדים ובהם זהב, צמר ועדרי צאן.

תוצאת הבחירות שדווחה בדוח הייתה כדלהלן: בפרוידנטל בחרו 13 ובזעקל רוזנבאום בחרו 17. הפקיד קבע שזעקל רוזנבאום נבחר כדין, ומכיוון שרוזנבאום ורוזנטל רשומים כדין בתיילהיים אין מקום להתערבות השלטון. אומנם גם בדוח כתוב בפירוש "מנדל רוזנבאום צו אונטרצל", אולם ברור הוא שמבחינת הפקיד הממונה על תיילהיים הרישום המטריקלי בתאריך הבחירות הוא הקובע.

במועד הדיון כבר עברו יותר מ-15 שנים מאז נפטר האב יצחק ליב רוזנבאום, "החזן מהוכברג", הרב הקודם, ונראה אפוא שבמשך השנים היו מאבקי כוח על איוש משרתו. נוכח זאת, אפשר יהיה זה סביר להציע כי רוזנבאום ורוזנטל חיכו עם העברת הרישום המטריקלי מתיילהיים לאונטרצל, בין השאר, כדי לסייע בבחירת זעקל למשרה בתיילהיים.

אבותיו של מנדל רוזנבאום

אשר לדורות שקדמו ליצחק אריה ליב (איצק) רוזנבאום, בפתיחת לוח המשפחה של צאצאי מנדל רוזנבאום, שהכין דוד טחובר ב-1936, הוא כתב:²⁶¹

מה שידוע לי על אבותיו של רב מנדל צל (דיווח על ידי גיטה אולמן): בשנת 1635

עבר רב מברודי לאזור וירצבורג כפליט שנמלט מפני הקוזאק חמלניצקי. אחד

²⁶⁰ בהקשר לנשיאה בתפקידים ציבוריים בקהילות הכפריות בפרנקוניה בידי יותר מבן משפחה אחד באותה קהילה, השוו לתיאור המפורט של מאיר הילדסהיימר על קהילת שנייטאך (הילדסהיימר, הרכב הנהגת הקהל בקהילה כפרית בבואריה במאה הי"ח, בעמ' 99-100).

²⁶¹ Tachauer, Familientafel der Nachkommen von Mendel Rosenbaum, at p. 3.

מצאצאיו היה רבי אליה בעל שם מהמלבורג. נכדו היה חזן בהוכברג. בנו הוא יצחק לייב רוזנבאום, אביו של רב מנדל.

טחובר לא התיימר לבדוק את העניין שעליו דיווחה אולמן. אדרבה, מגמתו הייתה להתחיל ממנדל רוזנבאום ולהמשיך הלאה בתיאור התפתחות המשפחה שיצר הוא. על כן לא דק פורתא. המרד שהוביל בוגדן חמילניצקי כלל לא פרץ עד 1648 ולכן ברור שלא הגיע לברודי שבגליציה ב-1635 (הוא אכן ניסה לכובשה בשנת 1648²⁶²), ולכן יש לחשוד באמינות הפרטים הללו, שאינם נסמכים על שום מקור, אלא על משהו שמסרה מפי השמועה אחת הצאצאיות של רוזנבאום.²⁶³ נראה שבעקבות טחובר כתב אברהם ברטורא בספרו על חתנו של רוזנבאום, הרב אליעזר ברגמן, מראשוני העולים בגרמניה לארץ ישראל, ש"ר' יהודה לייב יצחק, דור רביעי לרבי אליהו, בעל-שם-טוב מהאמלבורג".²⁶⁴

מעבר ללוח של טחובר, נסמך ברטורא, ככל הנראה, גם על ידיעה משפחתית. ברטורא, שהיה מצאצאי אליעזר ברגמן ורוזנבאום, אולי שמע שהוא צאצא של "רבי אליה בעל שם", ובעקבות טחובר ואולמן לפניו הסיק שהמדובר בבעל שם מהאמלבורג, שאינה רחוקה מאוד מתיילהיים. אולם הרוזנבאומים היו צאצאיו של "רבי אליה בעל שם" אחר: רבי אליהו לואנץ (1564–1636) שהיה רב בוורמייזא (Worms). "אליה בעל שם" היה נכדו של השתדלן הידוע רבי יוסף לואנץ מרוסהיים. שיבוש כזה שכח במחקרים גנאלוגיים, שבהם אישים בעלי שם דומה או כינוי דומה מתאחדים בטעות לדמות אחת. במקום אחר כתב ברטורא:²⁶⁵

בשנת 1750 היגר לסביבת העיר וירצבורג רב מברודי, מפליטי מרד-חמילניצקי. אחד מצאצאיו היה רבי אליהו, בעל שם טוב מהאמלבורג. נכדו של רבי אליהו היה חזן בהוכברג. בנו של זה היה איציק לייב רוזנבאום, אביו של מנדל.

²⁶² ורנר כהנמן הבחין בבעייתיות של ציון התאריכים אצל טחובר, שטראוס וברטורא, ולכן כתב שרוזנבאום היה צאצא של פליט מפני חמילניצקי בשנת 1648 (Cahnman, Schelling and the New Thinking of Judaism, at p. 4).

²⁶³ על משפחת אולמן והקשר שלה למשפחת רוזנבאום ראו ברשימתו של ניסל, האם ואיך קשורה משפחת אולמן אל משפחת רוזנבאום גילגולו של תחקיר. הרשימה אומנם כוללת אי-דיוקים אחדים, אולם יש בה מידע חשוב לחוקרים גנאלוגיים.

²⁶⁴ ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 49.

²⁶⁵ ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 10. יוסף איטון (לשעבר וקסלר) – אחד מצאצאי מנדל רוזנבאום, שנולד בתחילת המאה ה-20 בברלין – סיפר לכתב עיתונות מקומי בפרנקוניה (בעת ביקור בתיילהיים, בשנת 2010), שאבותיו ברחו לגרמניה מאוקראינה בשנת 1648 (Eichler, Zurück in die Vergangenheit). אולם אפשר לשער כי המקור לאמירה זו היא ספריהם של ברטורא וטחובר שהופצו בקרב רבים מצאצאי וקסלר ורוזנבאום, ולא בידיעה משפחתית בדוקה או בנתונים שנבדקו מחקרית.

קביעותיהם של טחובר ושל ברטורא לא היו מדויקות. זיכרונות אישיים או ידיעות ושברי ידיעות המועברים במסגרת משפחתית או חברתית, בין שהם כתובים ובין שהם מסופרים, הם מקורות היסטוריים ראויים כמו כל מקור אחר. אולם על ההיסטוריון, ההיסטוריוגרף והגנאלוג מוטלת החובה להצליב אותם עם מקורות רלוונטיים אחרים, לבחון את ההיגיון הפנימי שלהם ולהעריך את מידת מהימנותם. נקודת המוצא היא שהסיפורים הללו הם סובייקטיביים; והשאלה אם אפשר ללמוד מהם, ומה אפשר ללמוד מהם, סובייקטיבית גם היא – של החוקר. החוקר יכול לקבל נתונים שמקורם בסיפור משפחתי, אולם הוא מחויב למידת אובייקטיביות גבוהה ביותר, וטיעונו ומסקנותיו נתונים בפני הקורא להערכה ולביקורת.²⁶⁶

לפי דברי ברטורא, מנדל רוזנבאום, שנולד בתיילהיים בשנות השמונים של המאה ה-18, נולד בעצם קצת יותר משלושים שנים אחרי שלכאורה **אביו של סב סבו** היגר לסביבת וירצבורג. אם היה נכד נכדו של אותו אליהו בעל שם, הרי שעלינו לחפש מישהו כזה לכל הפחות מאה שנים לפני כן. חייליו של חמילניצקי אכן ניסו לכבוש את ברודי שבגליציה, אך היה זה בשנת 1648, כמאה שנים לפני המועד הנטען. ייתכן שברטורא התכוון לכתוב 1650 (או 1635 כדברי טחובר), אבל גם אז קשה לומר שאותו רב מברודי היה אביו או סבו של אותו "אליה בעל שם".²⁶⁷ רבי אליהו לואנץ נדד ברחבי גרמניה ולא מן הנמנע שבתקופה מסוימת היה גם בהאמלבורג.

²⁶⁶ השוו לדבריה של קפלן בעניין זה: Kaplan, Revealing and concealing, at pp. 402-403

²⁶⁷ במסגרת מחקר זה נערכה בדיקה ברשימות מטריקליות אחדות, בהקדמות לספרים אחדים מן התקופות הרלוונטיות, ובממצאי חוקרים אחרים של תולדות משפחת רוזנבאום ובעקבות זאת אפשר לקבוע כדלקמן: מנדל רוזנבאום היה בנו של יצחק אריה רוזנבאום והוא היה בנם של הרב רפאל רוזנבאום מהוכברג והינדה לבית לואנץ, בתו של רבי אליהו "בעל שם" לואנץ בנו של רבי משה לואנץ, בנו של יוסף לואנץ הוא יוזלמן איש רוסייה, שהיה בנו של גרשון לואנץ מאנדיגן (ראו תשבי, תעודות מכתב ידו של ר' משה לואנץ). היו כמה וכמה "בעלי שם" שמוזכרים בהקשר לזמן ולמקום הרלוונטיים, אולם מלבד דברי ברטורא הנ"ל, אין בנמצא שום מקור נוסף שבו מוזכר אליהו בעל שם טוב מהאמלבורג. אליהו "בעל שם טוב" ידוע נוסף (1519-1583) הוא היה רב העיר חעלם, במחוז לובלין שבפולין, תלמידו של מהרש"ל, וכבר עמדו אחרים על כך שבמהלך ההיסטוריה היו רבים שהתבלבלו בין השניים (ראו למשל צ'צ'יק, מהר"ר אליהו בעל שם מחעלם). לעומת זאת, המביא לבית הדפוס של ספר מכלול יופי לרבי אליהו לואנץ סבר ששני "אליהו בעל שם" אחד הם: "...בספר שם הגדולים מביא רבי אליהו מחלם זקנו של הגאון חכם צבי ואחרי זה מביא רבי אליהו בהגאון משה לואנץ ויש מקום לטעות ששניים הי' גם בסדר הדורות ושפתי ישנים יש מקום לטעות זה אבל באמת אחר החקירה יתברר שהוא הוא – ובתחילה איווה למושב לו בוורמייזה ושם אף שמנעוריו היה נקרא רבי אלי בע"ש, אבל שמו המפורסם היה ראש ישיבה בוורמייזה... (לואנץ, מכלול יופי). בתור נינו של רבי אליהו לואנץ, מנדל רוזנבאום הוא אפוא נצר לרש"י, מענפה של מרים, בתו השנייה שהייתה נשואה לריב"ן, מראשוני בעלי התוספות (ראו בהסכמת רבי שלמה סופר, נכדו של חת"ם סופר להוצאה מחודשת של רנת דודים, ספרו של אליהו לואנץ. בין השאר הוא כותב שם שהוא מחזיק בכתב יד של חיבור בשם "אוצר החכמה" מירושת סבו, חת"ם סופר, שכתב רבי משה לואנץ אביו של רבי אליהו ובנו של יוסלמן מרוסייה (לואנץ, רנת דודים)).

טירת תיילהיים

מבחינת היהודים בתיילהיים, החזקת הרכוש על שמם הייתה עניין חדש שמקרוב בא. עד מפנה המאה המצב בתיילהיים היה כזה שחלק מסוים מן היהודים חסו תחת היוריסדיקציה של הבישופות האזורית שמקום מושבה היה בוירצבורג, תחת הנסיך-הבישוף פרנץ לודוויג פון ארת'ל (von Erthal).²⁶⁸ יהודים אלה התגוררו בבתים שהיו מושכרים להם בידי נציג הבישוף שישב בוורנק. חלק אחר חכרו אדמות ובתים מכמה מיורשיו של אציל מקומי אחר, קרל היינריך פון ארת'ל²⁶⁹ שהתגורר בתיילהיים. עד תהליך החילון של ראשית המאה ה-19 היו רוב אדמות הכפר בבעלות משפחת פון ארת'ל.²⁷⁰

בצוק העתים, בעקבות רפורמות כלכליות ותהליכי חילון והפרטה נרחבים, נאלצו בעלי האדמות למכור את רוב נכסיהם. בתחילת 1819 קנה מנדל רוזנבאום עם ידידו יואל רוזנטל את בית האחוזה הגדול של פון ארת'ל, והוא התגורר בו במשך כשלוש שנים עם רעייתו וילדיו. נוכח גודלו של הבית איפשר רוזנבאום ליהודים נוספים, מתיילהיים וממקומות אחרים, להתגורר בטירה המרכזית ובמבנים אחרים שהיו בשטח האחוזה. יתר על כן, באחד מחדרי הבית פעלה ישיבה זמנית, שבה למדו במשך זמן-מה תלמידים משיבת הרב בינג בוירצבורג, שברחו מן העיר במהלך פרעות הפ-הפ בהמשך שנת 1819.²⁷¹

בהסתמך על דברים של הרב יעקב פוכסדאדט, שהיה בנו של הרב יואל "שמש ונאמן" הקהילה של היידינגספלד, שהביא ד"ר משה ליב במברגר בספרו,²⁷² כתב כ"ץ שהרב בינג ותלמידי הישיבה שלו מצאו מקלט בכפר בשם וויגרשהיים.²⁷³ כפר בשם זה אינו קיים בסביבת וירצבורג. סביר להניח שהכוונה היא לכפר ווייקרסהיים (Weikersheim), הנמצא כיום במדינת באדן-וירטמברג.

²⁶⁸ Flade, Die Würzburger Juden, at p. 65.

²⁶⁹ משפחת האצולה פון ארת'ל הייתה אחת ממשפחות האצולה המובילות במדינות גרמניות אחדות, ואחדים מצאצאיה היו דוכסים, נסיכים ובישופים בערים חשובות (ובהן וירצבורג, מיינץ ובמברג) ובייחוד בבוואריה ובפרנקוניה. שם המשפחה ידוע עוד מהמאה ה-12 (ראו: Kist, Franz Ludwig v. Würzburg, at pp. 371–372).

²⁷⁰ ראו: Staatsarchiv Würzburg: Regierung von Unterfranken 8534 – נספח 3 לדוח על מצב היהודים באזור ורנק; ראו נתונים סטטיסטיים על מספר יהודי החסות בתיילהיים אצל Brandt, Zwischen Schutzherrschaft und Emanzipation, at p. 57.

²⁷¹ Roth, Konrad, Guided tour at Theilheim.

²⁷² Bamberger, Beiträge zur Geschichte der Juden, at p. 25–26.

²⁷³ כ"ץ, פרעות הפ-הפ של שנת 1819, בעמ' 76; 25, Bamberger, Beiträge zur Geschichte der Juden, at p. 25; השו: המבורגר, הישיבה הרמה בפירודא, כרך שני, בעמ' 576.

ווייקרסהיים ממוקם יותר מארבעים קילומטרים דרומה מווירצבורג, ואכן ב-1819 עדיין הייתה שם קהילה יהודית חשובה, ובהחלט ייתכן שהרב בינג וחלק מתלמידיו נמלטו לשם.

למרות זאת, בשל הידיעה שתלמידים משיבת הרב בינג הגיעו לבית רוזנבאום בתיילהיים במהלך הפרעות, אפשר להציע ששם הכפר השתבש מעט בהעברת המידע במשך הזמן, והשם ווייגרשהיים הוא שיבוש של וויגולסהאוזן או תיילהיים או הלחם מוטעה של שני השמות. צמד העיירות הללו, שהן בעצם כפר אחד, קרובות יותר לווירצבורג, ונמצאות באותו מחוז. תלמידי הישיבה נמלטו לכמה מקומות.²⁷⁴ אליעזר ברגמן, תלמידו המובהק של הרב בינג ומשמשו,²⁷⁵ שלימים יהיה המורה הפרטי של ילדי משפחת רוזנבאום וחתנו של רוזנבאום, שהה באותו זמן בטירה של רוזנבאום בתיילהיים, וכך גם חברו הטוב יעקב אטלינגר. שני אלה היו משמשיו של הרב ומהקרובים לו ביותר. אני סבור שיהא זה סביר להניח שהיו שם עם רבם, אם כי אין לדברים אלה הוכחה מובהקת. בין כך ובין כך, ברור גם שתקופה זו העמיקה את הקשר בין הרב בינג לבין מנדל רוזנבאום – קשר שבא בהמשך לידי ביטוי בפעולות משותפות למען יהדות בווריה בכלל, וווירצבורג בפרט. בין שהרב בינג שהה בעצמו אצל רוזנבאום ובין שרק חלק מתלמידיו ברחו אל רוזנבאום בתיילהיים, בית רוזנבאום שימש מקלט בעבור הבורחים למשך תקופה מסוימת.

בארכיון המחוזי של וירצבורג שמור תיק ובו תיאור של קהילת תיילהיים בסביבות 1820.²⁷⁶ התיק מוכתר בכותרת: "על מצב היהודים באזור וורנק 1817–1820". באותה עת הייתה ורנק כפר גדול יותר משאר כפרי הסביבה המיידית. מחבר הדוח ציין דווקא את השם וורנק על התיק, מפני שבוורנק ישב הנציג האזורי של השלטון המחוזי מווירצבורג. הדוח עוסק אפוא בתקופת הזמן שבה מנדל רוזנבאום כבר היה בעל משפחה ובעל נכסים והתגורר בתיילהיים, שהרי עד 1822 עדיין לא העתיק את מרכז פעולתו לצל ולווירצבורג (אם כי כבר קיים קשרי מסחר עם אנשי העיר, בעיקר בתחומי העצים והבקר).

בדוח מובא אינדקס של היהודים הגרים באזורים אחרים של מחוז וירצבורג. לפי הדוח, בתיילהיים גרו באותה תקופה 40 משפחות יהודיות, שהיו רשומות כדין. המשפחות מנו 202 נפשות. בהערה

²⁷⁴ בסיוור בספטמבר 2016 עם קונרד רוט מתיילהיים, הוא ידע להצביע על הקומה התחתונה של טירת תיילהיים, ששימשה את תלמידי הרב בינג לתקופה מסוימת. רוט לא יכול היה לאשר שגם הרב בינג שהה שם בעצמו או להכחיש זאת. בהרצאה על תולדות הקהילה היהודית בווירצבורג שנשא משה ליב במברגר בשנת 1905 ושאהר כך פורסמה כחוברת, שקדמה לפרסום ספרו שהוזכר לעיל, שיצא לאור באותה שנה, הוא לא הזכיר להיכן נמלטו הרב בינג ותלמידיו (Bamberger, Ein Blick auf die Geschichte).

²⁷⁵ על היות ברגמן תלמידו המובהק של בינג כתב הרב זעקל פנחס במברגר בהקדמה לספרו של הרב בינג שההדיר: "...הרב מוה' אליעזר בערגמאן זצ"ל, איש ירושלים, שמש הגאון והי' לו לתלמידו המובהק" (בינג, זכרון אברהם, בעמ' 9).

²⁷⁶ Staatsarchiv Würzburg: Regierung von Unterfranken 8534.

לאמור בדוח צוין כי 16 מן הגברים הרשומים כתושבי תיילהיים אינם מתגוררים בו כעת. זוהי תופעה מעניינת שיש לתת עליה את הדעת, שכן אפילו באותו תיק אפשר לראות גם בדיווחים על מקומות אחרים, שהיו מקרים רבים שבהם אדם רשום כתושב מטריקלי במקום אחד, אבל בפועל גר במקום אחר. יש להניח שהמדובר באנשים שעברו למקום אחר לצורכי עבודה או לימודים וכמובן בעקבות נישואין. כך למשל בשוואנפלד, כפר סמוך לתיילהיים, היו רשומים באותה עת ארבע נשים וחמישה גברים שעל יד שמם צוין שאינם מתגוררים שם כעת.

כאן המקום להדגיש שהרישום במטריקל לא היה "עניין של מה בכך". לא היה מדובר ברישום פשוט אצל פקיד ענייני ברשות המקומית, אלא ברשיון לישיבת קבע, שחלק הארי של היהודים כלל לא יכול היה להשיג. לפיכך, מי שכבר החזיק במעמד כזה לא היה מוותר עליו בנקל, גם אם למעשה עבר למקום מגורים אחר. זה היה גם מצבו המטריקלי של רוזנבאום אחרי שעבר לצל. רוזנבאום נשאר רשום כתושב בעל זכות מטריקלית בתיילהיים, ועל אף שהוא רכש את בנייני המנזר בצל בשנת 1822, רישומו המטריקלי בצל נעשה רק בראשית שנות השלושים.

מסמך נוסף שנמצא באותו תיק ארכיון בוורצבורג,²⁷⁷ כולל רשימת חתימות של ראשי המשפחות היהודיות בתיילהיים, הנשבעים שהם מתגוררים בתיילהיים. הם הגיעו לוורנק להישבע בפני שליח הממשל שבא מוורצבורג. התאריך על המסמך הוא 20 במאי 1817. בין החותמים מנדל יצחק, וזקל יצחק. השם רוזנבאום כבר נבחר לשמש ברישומים המדינתיים לפחות שני דורות קודם לכן, אך לא בהכרח היה בשימוש היום-יומי המקומי. אין ספק שמדובר באחים רוזנבאום הקרויים, כמקובל,²⁷⁸ בשם אביהם, יצחק (איציק) ליב החזן מהוכברג. חלק מן החתימות הן באותיות גרמניות וחלק אחר, ובהן של האחים רוזנבאום, כתובות באותיות עבריות.

צל אם מיין (Zell am Main)

את תיאור חייו של מנדל רוזנבאום בצל אם מיין יפה לפתוח בדברי ניתו, רבקה אולמן מוורצבורג:²⁷⁹

...סיפורו הרומנטי של מנזר הנשים של צל, שמנדל רוזנבאום רכש ב-1822 יחד עם

שותפיו, האחים רוזנטל, הוא נרכש ושוּפָץ והפך להיות מה שמכונה כיום היודנהוף

²⁷⁷ Ibid.

²⁷⁸ השוּו, למשל, לשמו של הרב שמשון רפאל הירש, שהוא בעצם שמשון בן רפאל. גם הרב אליעזר ברגמן, חתנו של רוזנבאום, נקרא תדיר לצרוס וולף (אליעזר זאב) שכן שם אביו היה זאב (וולף) בנימין, וכן על הדרך הזו.

²⁷⁹ Stern, William. Der Wuerzburger Raw, at p. 190

"המתחם היהודי". המתחם היה מוקף בחומה שהייתה הקיר של כמה בתים גדולים, ורב מנדל התגורר בהם, יחד עם משפחות של ילדיו ועם חברים אחרים; הוא בנה שם עד מהרה בית מלאכה לייצור וסחר במסמרים, בית כנסת, ישיבה, מקווה, טחנת מים [הכוונה לטחנת קמח המופעלת בכוח המים] וסוכה. גם לא היה זה קשה להכין "עירוב" לחצר הסגורה.

רבקה אולמן הגישה עבודת גמר בשם "המנזר הפרנקוני הישן באונטרצל" (Das alte Franken Kloster in Unterzell) במסגרת לימודי ההסמכה שלה להוראה בוויירצבורג, ב-17 בינואר 1915. מאמצים ניכרים להגיע לטקסט המקורי של אולמן הוכתרו באי-הצלחה, ועל כן נאלץ להביא מ"כלי שני". ויליאם שטרן סקר כמה חיבורים שעסקו ברזונבאום במישרין ובעקיפין, ובין השאר ציטט מן העבודה של אולמן, שלדבריו הגיעה אליו בדרך מקרה.²⁸⁰

חשיבות תיאורה של אולמן היא בעובדה שהיא בת הדור האחרון שבניו עדיין התרוצצו כילדים ברחבי היודנהוף בצל. אף שאולמן נולדה כמה וכמה שנים לאחר פטירת רוזנבאום, סבה הגדול – וחלקים מן האחוזה ושאר הרכוש כבר נמכר, והאחיזה היהודית בצל הלכה והדלדלה – בתיאור של אולמן יש תמונה ממקור ראשון, של מי שראתה בעיניה ושמעה באוזניה.

בהקדמה לעבודת הגמר שלה ציירה אולמן תמונה חיה של הסביבה שבה גדלה:²⁸¹

אם כילדה לקחתי את היופי שבבית כעניין המובן מאליו, הבניין המוזר הזה של מנזר אונטרצל לשעבר הפעיל עליי את קסמיו המיוחדים. כבר על ידי העובדה שהוא היה סגור סגירה מוחלטת מהרחוב הראשי של הכפר שבחוץ, שהיה מחובר לחצר המנזר במבואה עם קשת אדירה. אנו הילדים הרגשנו נפרדים מבני הנוער שמעבר לה, ברחוב הראשי. היינו אינטימיים יותר עם שאר התושבים בחצר המנזר הישן. ובקצה השני של החצר, מול הקשת הגדולה, היינו הולכים בנתיב כבוש דרך קשת קטנה יותר, על פני כרי דשא ירוקים, עד הנהר מייך. הבתים השונים של המנזר הישן, היו מפוזרים במתחם, סוגרים את החצר המרווחת. ברקע הייתה המזרקה שבאמצע החצר... החצר התאפיינה בכך שהיה בה צל מעצי אגוז, שגילם נחשף בשקעים הגדולים שבהם נמלים מצאו את מקלטן.

²⁸⁰ "עבודת הגמר (בכתב יד מקורי) מאת רבקה אולמן משנת 1915, הגיעה לידי מחבר המסה הזו בצירוף מקרים טהור"

(Stern, William. Der Wuerzburger Raw, at p. 190).

²⁸¹ Ibid.

שטרן עצמו ביקר בצל אם מיין בשנת 1962 (הוא היה תושב לונדון), בתקופה שבה עדיין ניכרו במקומות רבים בגרמניה סימני ההפצצות של מטוסי בעלות הברית במלחמת העולם השנייה.²⁸² הוא מצא את מבנה הסוכה לשעבר בחצר יודנהוף 1, ולפי עדותו אף לקח חתיכה מהסכך הישן והמתפורר שהיה שם עדיין. לדבריו, הרומנטיקה של המתחם אבדה.²⁸³

רכישת נכסי מנזר אונטרצל המחולן

נראה כי מייד בראשית דרכו בעולם הפרנסה, לא התספק רוזנבאום, כאבותיו לפניו, ברוכלות הזעירה ובחקלאות המקומית, והגם שתוך פרק זמן קצר נתן דעתו, כאבותיו, על ענייני הציבור, בשני התחומים – עבודת הפרנסה ועבודת הציבור – היו לו רעיונות גדולים יותר ותוכניות גדולות יותר. תוך שנים אחדות צבר רוזנבאום הון מסוים בעסקיו,²⁸⁴ והרחיב אותם אל מעבר למרחב שבין שוויינפורט ווירצבורג, באמצעות העברת סחורות בסירות על הנהר מיין, למרחקים גדולים. באותו זמן הנצו אצלו ניצניו הראשונים של הרעיון להקים מעין תת-יישוב יהודי עצמאי, מעין משק

²⁸² ראו תמונות 17 ו-18 בנספח 4 בחיבור זה.

²⁸³ עשר שנים אחר כך כתב שטרן: "זה [הסכך] כנראה היה בן יותר מ-40 שנה באותה תקופה, מכיוון שאחרוני התושבים ביודנהוף עברו להתגורר בעיר [וירצבורג] עוד לפני מלחמת העולם הראשונה או זמן קצר לאחר מכן. למרבה הצער הרבה השתנה מאז 1962. כפי שאפשר גם בביקורים מאוחרים יותר, היודנהוף נבנה, נחפר ומוקף. הכפר צל איננו כפר עוד, אלא פרבר של וירצבורג. האידיליה כבר לא קיימת". אולם יש לציין כי האידיליה חזרה במידת מה. בביקורים שנערכו במסגרת מחקר זה בצל אם מיין, היודנהוף נקי ומטופח ועברו היהודי אינו מוסתר. בביתן הסוכה שעמד בחצרה של משפחת רוזנבאום יש כיום מוזיאון קטן לזיכרון עולם למנדל רוזנבאום ולקהילה היהודית של צל אם מיין. ביוזמת אנטה טייגל, מנהלת הארכיון הקהילתי של צל, נחנך בשנת 2018 מוזיאון הסוכה של משפחת רוזנבאום מצל (ראו: [Die Zeller Laubhütte der Familie Rosenbaum](#)); וראו את הודעת אנטה טייגל על תחילת הוצאה לפועל של היוזמה להנצחת רוזנבאום בביתו ביודנהוף 1, מ-12 בנובמבר 2010 בעיתון Main-Post: "ביום רביעי שעבר הייתי בסוכת רוזנבאום מכיוון שבדיקת המבנה התקדמה צעד קדימה: חוקר הבנייה הקבלן ד"ר ויסנר והמשקם אדגר הרטמן גילו שיש יותר מעשרים חלקים נפרדים בקונסטרוקציית הגג של הסוכה שהוסתרו תחת קורת גג הסוכה. הם ניסו להרכיב אותה, אך הקורות הרקובות בחלקן הונחו בזהירות רבה על העלווה הצפופה של המסגרת המשופעת. מר הרטמן מצא גם טבעות מעלי ערבה שאיתן קשרו את ענפי הסכך זה לזה. אנו משערים שכעת אפשר להיות בטוחים שסוכת צל תשרוד, אחרי ששרדה יותר ממאה שנה: האם ההגנה על הסוכה נעשתה בידי משפחת וולף, המשפחה היהודית האחרונה שגרה באחוזה יודנהוף 1? האם זה היה הבעלים הלא-יהודי הראשון שאת שמו אנו עדיין לא יודעים? היו לו אולי קשרים טובים עם וולף או גולדשמידט, כך שהוא רצה לשמור ולכבד את סוכת רוזנבאום. האם זה היה כבוד? או סתם נוחות? זה לא משנה, בכל מקרה יהיה נחמד לשחזר את הסוכה של רוזנבאום ולהנגיש אותה לציבור".

²⁸⁴ נראה שההון הגדול הגיע ממכירת עדרי בקר. ברשימות מטריקליות של שנות העשרה של המאה ה-19 נרשם מקצועו פעמים אחדות "סוחר בבקר". ברשימות מאוחרות יותר נוספו מגוון תחומי עיסוק.

אוטרקי גדול, שבו יתגוררו יהודים בקהילה סגורה, שתדאג לעצמה ותייצר מידה מסוימת של עצמאות מול הסביבה הלא-יהודית.

אולם ככל שהעמיק את עסקיו בוירצבורג וככל שגדל הסיכוי לצאת ממעמד החסות (Schutzjude) ולהיות בעלים חופשי של אחוזה שהועמדה למכירה חופשית, התקבע אצלו הצורך למכור את הטירה המקומית הגדולה של תיילהיים ולנסות לקבוע את מושבו בתוך וירצבורג.

לאחר המהומות שהחלו באזור וירצבורג בשנת 1819 (פרעות הפ-הפ), ותוצאותיהן, שהציבו את יהודי מחוז וירצבורג בפרט, ואת יהודי בוואריה בכלל, בעין הסערה הפוליטית,²⁸⁵ חיפש רוזנבאום מקום שבו יוכל להקים מעין מושבה יהודית, שתהיה לה עצמאות יחסית בתוך בוואריה, ועם זאת שתהיה קרובה מספיק לאפשרויות הכלכליות שמציעה העיר, ולנהר המאפשר הובלת סחורות לשווקים רחוקים יותר.

בשנת 1822, קנה רוזנבאום את המתחם שבכפר אונטרצל (Unterszell) שעל הנהר מייך מצפון מערב לוירצבורג. רוזנבאום נרשם עם שותפיו מתיילהיים, האחים משה ויואל רוזנטל,²⁸⁶ כבעלים חופשי של מתחם המנוזר באונטרצל.

רוזנבאום זיהה אפוא את הפוטנציאל הכלכלי של המתחם באונטרצל. בבואנו לשער כיצד נודע לרוזנבאום על האפשרות לרכוש את המתחם אפשר להציע שמישהו ממכריו בוירצבורג, או אולי אפילו מישהו מתושבי אונטרצל שעימם בא בקשרים עסקיים, הודיע לרוזנבאום על האפשרות העסקית הזו. ייתכן שהיה זה מישהו מנושאי התפקידים הממלכתיים באזור, שהחזיק בעמדות נאורות ומתקדמות בשאלת היהודים וראה בכך מהלך שעשוי להיטיב עם היהודים ועם המגמה לפרודוקטיביזציה. באותה עת היו מקרב שדרת האצולה הבווארית מי שניבאו ליהודים עתיד טוב יותר של השתלבות אזרחית אם הם ישכילו לשנות דרכי התעסוקה שלהם.

בארכיון המחוזי של וירצבורג שמורה חוברת שהוכנה כתוספת מודפסת לרישום המטריקל המקורי משנת 1834, שבה נרשמו בנפרד כלל היהודים שהתגוררו בצד השמאלי של הנהר מייך.²⁸⁷ בטבלה שהוכנה מראש בספר המטריקל הוקצתה משבצת למילוי שמו של מי שהיה בעל זכות ישיבה בכפרים שבגדה השמאלית של המייך (כלומר הגדה המערבית של הנהר) כבר בשנת 1817, אולם לאף יהודי

²⁸⁵ ראו את דיונונו בפרק הקודם, ולהרחבה: כ"ץ, פרעות הפ-הפ של שנת 1819. ביחוד ראו את המאבק בין הפרופסורים למשפטים מאוניברסיטת וירצבורג, בעהר וברנדל, לבין העורך-דין שוירינג, איש האינטליגנציה האנטי-יהודית (שם, בעמ' 68–70).

²⁸⁶ Staatsarchiv Würzburg: Jüdische Standesregister, Theilheim No. 134.

²⁸⁷ Staatsarchiv Würzburg: Stat. Sammlung 616, Matrikel der im Bezirke des königlichen Landgerichts Würzburg links des Mains ansässigen Juden.

מבין היהודים שבאו לגור בצל לא הייתה זכות כזו באותה שנה. לפיכך, כל אחד מן היהודים שבאו לאונטרצל היה הראשון להירשם כבעל זכות ישיבה בכפר.

ההתיישבות היהודית החדשה באונטרצל

לעיל כבר הזכרנו שרוזנבאום לא נרשם כתושב מטריקלי באונטרצל עד חלוף 11 שנים מיום הקנייה של היודנהוף, וכי השאיר את רישומו המטריקלי בתיילהיים. גם כאשר החלו תושבי אונטרצל להירשם במטריקל, לא היה רוזנבאום הראשון לעשות זאת. לדעתי יש להבין את השיהוי ברישום כפעולה מחושבת מצידו, שטעמיה האפשריים היו:

1. הרצון לסייע לזעקל, אחיו הגדול, להיבחר למשרת הרב בתיילהיים (כמו שתיארנו לעיל)
2. לשם המשך הטיפול באינטרסים הכלכליים שנותרו לו ולמשפחתו בכפר;
3. הותרת "אופציית נסיגה" אם ההתיישבות באונטרצל לא תעלה יפה, ואפשרות חזרה לתיילהיים בלי להידרש מחדש להשיג זכות ישיבה בה. רק לאחר שהצליח לגמרי במשימתו העביר את רישומו המטריקלי;
4. תקווה אפשרית של רוזנבאום לקבל בעתיד זכות ישיבה בוורצבורג גופא, וניסיון למנוע את הצורך להזדקק לשתי העברות רישום, פעולה שהייתה באותם הימים מורכבת וכרוכה בהוצאות ניכרות.

השגת זכות ישיבה בתוככי וירצבורג הייתה משימה קשה ומורכבת באותה תקופה – אם כי לא בלתי אפשרית. בראשית שנות העשרים של המאה ה-19 כבר היו יהודים – גם אם לא רבים – שזכו לה, אבל רוב יהודי הסביבה שנכנסו לעיר במשך היום נאלצו לחזור לבתייהם שבכפרים שמסביב לעיר לעת ערב. גם רוזנבאום עצמו ניסה לקבל היתר ישיבה בעיר, אך ככל הנראה קיבל אישורים זמניים לפעילותו ולא היתר לישיבת קבע.²⁸⁸

²⁸⁸ בארכיון המרכזי של וירצבורג נמצא למשל מסמך שבו סורבה בקשת סמואל רוזנטל מתיילהיים – קרוב משפחתם של האחים רוזנטל, שותפיו של רוזנבאום לקניית מתחם אונטרצל – להתגורר בתוך וירצבורג. לשם ההדגמה נביא את מכתב הבקשה שבו ציין רוזנטל סיבות אחדות שבעטיין הוא מבקש את היתר: 1. יש לי מעמד חוקי בתיילהיים מאז 1815; 2. יש לי משפחה קטנה עם שני ילדים; 3. יש לי אישור מהממונה המחוזי בוורנק שאנחנו משפחה טובה; 4. אני בעל הון, וברשותי סכום כסף גדול יותר מ-25,000 גולדן; 5. בדעתי לבוא לוורצבורג רק למגורים ולא לשם פרנסה ואחיה רק מהכסף שכבר יש ברשותי; 6. אני ואשתי במצב בריאותי של חולי וזקוקים לטיפול הרפואי שאפשר לקבל בוורצבורג. את המסמך אפשר למצוא בתיקיה 52b Magistratsakten שעל כריכתה הוסיף מאן דהוא במהלך השנים "בקשות של יהודים לשהייה זמנית בוורצבורג". התיקיה כוללת תכתובת בנושא מהשנים 1837–1827. ראו: Stadtarchiv Würzburg: Magistratsakten (former Judenakten) 52b.

היהודי הראשון שנרשם בכפר בצל היה **מאיר שרייבר**, שהיה יצרן דבק ומעבד עורות (במקור: Leimsieder & Pergamentverfertiger). תאריך רישומו היה: 25 במאי 1829. במטריקל צוין בפירוט כי **מעולם לפניו יהודי לא נרשם כתושב הכפר**.

ריכארד מאהלר תיאר את עצם ההיתר להתיישב באונטצל ב-1829 כהישג, שכן אישור ליהודים להתיישב כבעלי זכויות במקום שהיה עד אז ריק מיהודים, היה עניין נדיר.²⁸⁹ אין ספק שההישג הזה רשום על שמו של ההוגה, המתכנן והמוציא לפועל של רעיונות ההתיישבות באונטרצל, היהודי השני שנרשם במטריקל של העיירה: **מנדל רוזנבאום**.

מנדל רוזנבאום היה, כמובן, הראשון לקבל אישור קבוע מטריקלי לאונטרצל. היה זה ב-10 ביולי 1826, אולם הוא נרשם כתושב קבוע באונטרצל רק ב-20 באוקטובר 1833. ברישום המטריקלי פורטו עסקיו המגוונים של רוזנבאום באותה עת: "סוחר בתבלינים, בדגנים, בעורות, במתכת, בחבלים, ובכל כלי הבית. בעל מפעל למסמרים ולסחר באבקות (הכוונה כנראה לדבק).²⁹⁰

מכאן אפשר ללמוד על רמת הגיוון של עסקי רוזנבאום, ולהוסיף שבשלב ההוא, בשנות השלושים של המאה ה-19, מעבר לתחומי המסחר הרבים שבהם הייתה לו נגיעה, כבר החל לעסוק בצורכי ציבור. בחוברת המטריקל יש הערה על כך שהותרה ליהודי אונטרצל זכות ישיבה זמנית עד מאי 1826 והערה מאוחרת שלפיה קיבלו את האישור הקבוע ברישום של 1833.

לרוזנבאום היו תחומי עיסוק נוספים שאינם מנויים כאן, ובראשם סחר בעדרי בקר וצאן ומסחר במתכת ובעץ. נדמה שברשימה זו נכתבו עסקיו שמרכזם היה באונטרצל, וששילמו את המיסים דרך העיירה. עסקים שהיו לו בערים ובעיירות אחרות אינם מנויים כאן.

על עסקיו המגוונים של רוזנבאום (ועל החיים ביודנהוף) סיפר שרגא הר-גיל, נכדם של נכדו ונכדתו של רוזנבאום,²⁹¹ יליד וירצבורג, את ששמע מפי סבתו:²⁹²

ביודנהוף הגדול בצל, שבו עמד מנזר, שפעם בימים הטובים, היו האנשים בו מלאי חיים. חקלאים באו והלכו לכאן במשך המאה ה-19, כדי לתקן את גלגלי עגלותיהם. החקלאים הביאו שקי תבואה ליודנהוף כדי שאדון החווה, הרב מנדל צל, שלא היה

²⁸⁹ Mehler, Die Matrikelbestimmungen des bayerischen Judenediktes von 1813, at p. 140

²⁹⁰ להלן הרשימה במקור: Spezerey, Eisen, schnittwaren, Leder, Spezerey Sailer und Hafnerwaaaren und Hulsfruechte und Fertigung von Nagels und handel mit Pulver

²⁹¹ הר-גיל (פאול פיליפ פרוידנברגר) היה בנו של היינר פרוידנברגר, בנה של אסתר פרוידנברגר שהייתה בתם של קלרה ורבי הילה וקסלר, שהיו שניהם נכדיו של מנדל רוזנבאום (Tachauer, Familientafel der Nachkommen) (von Mendel Rosenbaum Zell, at p. 10

²⁹² Har-Gil, Alte Liebe rostet nie, at p. 86. בתרגום חופשי.

סוחר תבואה בלבד, אלא גם בעל טחנת קמח,^[293] ובעל נפחיה היו רק אחדים מענפי העסק הרבים שלו.

היהודי השלישי שנרשם בצל היה **משה רוזנטל**. הוא נרשם ב-1834 אבל היה השני שקיבל אישור לכך, עוד ב-18 בפברואר 1827, ובהערה לרישום נכתב שהיה בעל מטריקל בתיילהיים מאז יולי 1817. הוא היה סוחר במוצרי עץ (Waaren und Holzhandel).

בעל הזכות הרביעי היה **יואל רוזנטל**, אבל הוא נפטר לפני הרישום הרשמי. אלמנתו רשומה כ"תושבת זמנית", ולאחר שנישאה לתושב המקום, מאיר שרייבר, הועברה זכות התושבות הרביעית לאליה רפאל רוזנבאום, בנו של מנדל רוזנבאום, ב-9 במאי 1836. נראה כי ליואל רוזנטל ולרעייתו לא היו ילדים (או שהיו וכבר עזבו את האזור ולא נזקקו לזכות הישיבה באונטרצל). מכל מקום לא ברור אם משפחת רוזנבאום קנתה את הזכות או שהחברות עם משפחת רוזנטל הייתה אמיצה דיה, כדי להעביר את הזכות ללא תשלום. אליה רפאל רוזנבאום רשום ברישום זה בתור סיטונאי של ברזל, של בגדים תחתוניים וגרביים (Handel en gross mit schnitt und kurzwaren).

מעניין לציין שליד המספר הסידורי 13 רשום **משה רוזנבאום**, בנו הגדול של מנדל, כמומחה לייצור מסמרים הרשאי להעסיק אחרים. משה קיבל זכות עצמאית לגור באונטרצל, הגם שלא החליף אף אחד במטריקל כמקובל. העובדה שכמה בנים של רוזנבאום קיבלו זכות מטריקלית להתגורר באונטרצל מעידה על מעמדה הכלכלי של המשפחה ועל החשיבות שראו השלטונות בתרומת המשפחה לפיתוח המקום. כמה בנים של אותו אב המקבלים אישור מטריקלי במקום אחד היה עניין המנוגד למגמת חוק המטריקל משנת 1813 – חוק שמנדל רוזנבאום כה עמל לבטלו במשך כל כך הרבה שנים, כפי שנראה בהמשך.

המדינה התירה אפוא את ישיבתו הקבועה של משה רוזנבאום בצל ב-15 במאי 1834, והרישום במטריקל היה ב-27 במאי 1834. זוהי בעצם תוספת לרישום המטריקלי המקורי. גם לפי דעתה של מנהלת הארכיון בצל, אנטה טייגל, נראה שזו הייתה פריווילגיה לא מקובלת, שמוכיחה את מידת ההשפעה והמקובלות של משפחת רוזנבאום, ויותר מזה מעידה על איתנות כלכלית.²⁹⁴ יש לציין כאן שמשה רוזנבאום החל לנהל את מפעל המסמרים המשפחתי בסוף אותה שנה, 1834, מייד לאחר עזיבת אחותו, רבקה-סילא וגיסו, אליעזר ברגמן, לארץ ישראל באותה שנה.

²⁹³ ראו בתמונה 5 בנספח 4 של חיבור זה.

²⁹⁴ Taigel, Anette. Talks about Rosenbaum at the Zell am Main Archives, September 18th-23rd 2016

משה רוזנבאום מוזכר כמומחה לייצור מסמרים ברישום מטריקלי נוסף,²⁹⁵ מ-23 בינואר 1835. בהערה שם נכתב בפירוש שהוא מקבל אישור נוסף **מעבר למה שהוקצה** במטריקל המקורי. עובדה זו מעידה על קשרים, על משאבים כלכליים ניכרים ועל ההערכה למשפחה מצד השלטונות.

בהערכה זהירה אפשר למנות בסך הכול 16 משפחות יהודיות גרעיניות שנרשמו כבעלות זכות ישיבה והתגוררו עם צאצאיהם באונטרצל בין 1822 ל-1925. נמנה להלן את שמות המשפחות על פי ראשי המשפחות המוזכרים ברשימות המטריקליות:²⁹⁶

1. המשפחה של מנדל רוזנבאום ;	9. המשפחה של סלומון שלנקר ;
2. המשפחה של יואל רוזנטל ;	10. המשפחה של יוסף אופנהיימר ;
3. המשפחה של משה רוזנטל ;	11. המשפחה של יונה רוזנבאום ;
4. המשפחה של אליעזר ברגמן ;	12. המשפחה של יצחק גוטמן ;
5. המשפחה של מאיר שרייבר ;	13. המשפחה של לצרוס וייסקופף ;
6. המשפחה של משה רוזנבאום ;	14. המשפחה של בער ברלינגער ליפמן ;
7. המשפחה של אליה רפאל רוזנבאום ;	15. המשפחה של שמעון אולמן ;
8. המשפחה של משה גולדשמידט ;	16. המשפחה של בן ציון גולדשמידט.

יש לציין כי לפחות שמונה מבין 16 המשפחות הרשומות היו מצאצאי מנדל רוזנבאום. חלק מהן נכנסו בנעליהן של משפחות שעזבו. כל האחרים היו חברים קרובים של משפחת רוזנבאום, שבאו עימה אל אונטרצל, כאשר עדיין לא היה ברור שהמשימה תצליח, מתוך אמון ברוזנבאום ותקווה לשיפור מצבם. במהלך השנים התגוררו באונטרצל-צל אם מיין עוד כמה וכמה משפחות ויחידים (וכמובן בחורי ישיבת רוזנבאום), אולם הם לא היו רשומים במטריקל היהודי של המקום. יהודי אונטרצל נרשמו רשמית כתושבי העיירה, רק בשנים 1826–1827. היה זה רק לאחר שהעיירה אונטרצל אוחדה עם הכפר העתיק והקטנטן ששכן בינה ובין אוברצל (Oberzell), שנקרא עד אז "סמטאות צל" (Zell in der Gassen) או מיטלצל (Mittelzell), שנבלע בתוכה.²⁹⁷ ב-1833 נוצר איחוד נוסף, הפעם עם אוברצל, **ומאז החל לשמש את שלוש העיירות שם חדש: צל אם מיין**.

²⁹⁵ Staatsarchiv Würzburg: Regierung von Unterfranken 8516 – מספר 19 בטבלה שם. ראו גם בתיק ארכיון

לענייני רישום כלליים של יהודים ב-Unterfranken, שבו מנויים כל מי שקיבלו אישור בין השנים 1831–1834.

²⁹⁶ Fauth, Juden aus Zell a. Main im Nationalsozialismus, at p. 146-147

²⁹⁷ מכתב מבית המשפט המחוזי בוויירצבורג ב-18 בפברואר 1827 – התאגדות אונטרצל לאגודה הקהילתית, ראו:

Zell am Main Gemeinde Archiv: Hauptgr. III, nr. 58 Az 02–022

לפי רשימה שהכין נ' אדלר, המורה הראשי של קהילת נירנברג ב-1936 – רשימה שעסקה במספרי היהודים בקהילות בוואריה מאה שנים לפני כן – בשנת 1836 היו באונטרצל 29 יהודים רשומים ועוד 44 תושבים.²⁹⁸ לפי המפורט ברשימה זו היו גם 36 יהודים רשומים במיטלצל, והדברים צריכים עיון, שכן ייתכן שהחלוקה הזו אינה מדויקת, שהרי ב-1836 כבר לא היה גבול ברור בין אונטרצל ומיטלצל ובעצם מדובר על כלל יהודי צל אם מיין, שמנו אפוא 56 נפשות ועוד 44 תושבים לא רשומים.

במתחם שרכשו רוזנבאום והאחים משה ויואל רוזנטל באונטרצל עמדה כנסייה מן הזרם הקתולי הפרה-מונסטראטניטי (Kloster der Prämonstratenserinnen), ולצידה מבנה גדול ששימש מנזר נשים.²⁹⁹ הבניינים המרשימים של מנזר הנשים באונטרצל נעזבו, מכיוון שהוכרזו כרכוש של פושטי רגל בשנת 1803. בתהליך החילון של ממלכת בוואריה בתקופתו של מקסימיליאן הראשון, ותחת הנהגתו של הגראף מקסימיליאן פון מונטגלאס בראשית המאה ה-19, גם מבני דת שבעליהם החוקיים פשטו רגל, הולאמו, הועמדו למכירה, ונמכרו בידי הרשויות למרבה במחיר. גם המבנים של מנזר הנשים באונטרצל הועמדו למכירה פומבית כבר בשנת 1803.

בשנת 1805 החלו שני אנשי אצולה בוואריים, בתהליך רכישת הנכס, ואף שילמו תמורתו כמה תשלומים, אולם מכיוון שלא יכלו לעמוד בשאר התשלומים שהתחייבו להם, הרכישה הזו מעולם לא מומשה בפועל. מבני המנזר עמדו עזובים במשך כ-15 שנים, עד שרוזנבאום צפה בהם בעת שיט על המיין לכיוון וירצבורג בשנת 1819, והחליט לנסות לרכוש אותם.

שני אנשי האצולה שהיו רשומים כבעלי הנכס היו הברונים קארל פון הרטנברג (von Hartenberg) מאוברווינטשטאדט (Oberwinterstadt) וקארל פון אוטנהופן (von Udenhoven) ולעיתים נכתב (von Uttenhofen) איש מועצת הממשלה בסקסוניה-מיינינגן (Sachsen-Meiningen). הם רכשו את

²⁹⁸ Adler, Die israelitischen Gemeinden Bayerns vor 100 Jahren, at p. 245.

²⁹⁹ ברטורא כתב "מנזר כרמליתי" (ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 28), ובעקבותיו כתבו כך אחדים ממי שכתבו על רוזנבאום, אולם נראה שהמנזר לא היה קשור למסדר הכרמליתי אלא למסדר הפרה-מונסטראטניטי. על פי האתר של המסדר בגרמניה (<https://www.praemonstratenser.de>), הוא הוקם בשנת 1128 באונטרצל לגברים ולנשים בשני בניינים נפרדים. במאה ה-13 הועברו הנזירות מאוברצל למנזר חדש באונטרצל, ולאחר זמן הוקמה גם כנסייה בתחומי המנזר. במאה ה-16 חרב המנזר במהלך קרבות בין איכרים. בימי הביניים שוקם המבנה הראשי של המנזר ושימש את אוניברסיטת וירצבורג. במאה ה-17 הושב המנזר למסדר הפרה-מונסטראטניטי ונזירות שבו אליו. בשנת 1749 הוצאה בו להורג אחת הנזירות, רנטה זינגר, בעוון כישוף (אחרונת הנשים שהוצאו להורג בעוון זה בבוואריה). בשנת 1803 פורק המנזר ובתיו ואדמותיו הועמדו למכירה. 36 הנזירות שחיו בו נאלצו לעבור למנזרים אחרים. סקירה כוללת על ההיסטוריה של המנזר באונטרצל נכתבה עוד בשנת 1849, בזמן שהיה מוחזק בידי רוזנבאום, ופורסמה בביטאון הארכיון לענייני היסטוריה של פרנקוניה התחתית ואשפנבורג (Archiv des Historischen Vereines von Unterfranken und Aschaffenburg). בסוף הסקירה התייחס הכותב להחזקת אדמות המנזר בידי היהודי רוזנבאום (Keller, Geschichts-abrief des vormaligen Frauenklosters Unterzell, at pp. 87–104).

מתחם המנזר באונטרצל ואת כלל האדמות שהיו שייכות לו, כלומר שטחים גדולים יותר מאלה שהוחזקו לבסוף בידי רוזנבאום.³⁰⁰

באוקטובר 1849 תיאר קלר, חוקר מנזרים מווירצבורג, את תולדות הרכישה הזו, בפרספקטיבה של כמה עשרות שנים בלבד, כאשר מנדל רוזנבאום היה כבר אדם ידוע בסביבה. בעזרת מסמך זה יש בידינו גם מידע מהימן על הסכומים ששולמו בעבור אדמות המנזר בידי הרוכשים הראשונים ובידי רוזנבאום:³⁰¹

הרטנברג ואודנהופן רכשו [את המנזר] במחיר דימיוני של 100,500 פלורין בשנת 1803.^[302] מאוחר יותר מכר פון הרטנברג את מחצית אחזקתו עם הברון היינריך פון דן טאן. החלק של מבנה המנזר הסמוך לכנסיית המנזר נהרס, והוא כעת [ב-1849] נראה כמו חורבה. ב-1818 נכנס השליח בנרכט פון וירצבורג, שבינתיים נפטר, למחצית חלקו של האנטי-גיבור אודנהופן במחיר של 50,000 פלורין ו-100 דוקאטים וכמוהו הרטנברג ואודנהופן, העמידו את חלקי הנכס שלהם למכירה לאנשים פרטיים. החלק של הברון פון דן טאן הוחזק על ידי אחותו. לבסוף, בשנת 1822, מכר הברון פון דן טאן את חלקו הנותר למנדל רוזנבאום ושות' מתיילהיים, תמורת 50,000 פלורין ו-200 דוקאטים, ובהם בניין הכנסייה עם הגנים הסמוכים. הוא [רוזנבאום] מכר חלקים לשישה אנשים פרטיים תמורת 6,000 פלורין. את הכנסייה הותיר ריקה עם שתי חלקות למטרות שונות. הרבה פעמים הוא הציע למכור [את בניין הכנסייה], הוא רצה לתת למאמינים [נוצרים] הזדמנות לרכוש אותו. לבסוף, בשנת 1825, קנה החקלאי אנדראס שטייגרואלד מהרשטט, הדייר לשעבר של חצר-משה [כלומר של היהודים בידנהופן], בערך במחיר של 700 פלורין מהיהודים, דירות לשלוש משפחות, כולל הריהוט של הבתים המחוברים לחלונות הכנסייה לשעבר. החדרים משמשים אסם ואורוות לבקר וחזירים, שמנקזים את הזבל שלהם כמו בבתי המרזח של Rossberg. וכך הכול הפך גם במנזר הנשים של אונטרצל לשעבר.

³⁰⁰ מכתב הרכישה של כל רכוש המנזר בידי הרטנברג ואודנהופן מ-13 באוגוסט 1805 שמור בארכיון הקהילתי בצל אם מיין (Zell am Main Gemeinde Archiv: III Az 331 Nr. 335). להבנת שווי הרכישה עיינו בטבלת ההשוואה של מטבעות התקופה, המובאת בנספח 2 בחיבור זה.

³⁰¹ Keller, Geschichts-abrief des vormaligen FrauenKlosters Unterzell, at p. 104.

³⁰² כאמור, לפי מסמך הארכיון בצל אם מיין (ראו בהערה הקודמת) המכירה הייתה ב-1805. ייתכן שקלר ציין את תאריך ההוצאה למכירה פומבית כתאריך המכירה.

מי שירצה יוכל לשמוע בדברים שהבאנו לעיל נימה של אכזבה. עיני המתבונן יקבעו אם מדובר רק באכזבה של הכותב בשל הזנחה ושימוש לא נאות במבנים שייחס להם קדושה, ושמה האכזבה היא גם על עצם העובדה שבמבנים אלה בזמן הכתיבה – 1849 – מחזיקים יהודים.

אפשר להעלות השערה שרוזנבאום ביקש מקום חלופי להקמת ישיבת הרב בינג מווירצבורג, בעקבות הפרעות שהתחוללו בעיר באוגוסט 1819. כפי שהוזכר כבר, במהלך פרעות 1819 (הפ-הפ) נמלטו אל ביתו של רוזנבאום בתיילהיים כמה מתלמידי הישיבה, ונראה שהמהומות היו זרז לחיפוש העיסקה באונטרצל. מכל מקום, עברו עוד שלוש שנים עד שרוזנבאום ורוזנטל עברו בפועל להתגורר באונטרצל, וחרב הפרעות כבר שככה באותה עת.

מול המנזר והכנסייה ומצדדיהם עמדו מבני מגורים ומבני משק שביחד איתם נוצר מתחם סגור. הכניסה למתחם הייתה אפשרית דרך שלושה שערים: אחד ממערב, מכיוון הרחוב הראשי של אונטרצל (Hauptstrasse), האחר ממזרח, מכיוון הנהר מיין³⁰³ ושער נוסף מצפון, שכנראה היה סגור רוב הזמן, שניצב בין היודנהוף למתחם דומה במבנהו, ששימש למגורים. מדרום היו שטחים חקלאיים שלימים הופעל בהם היריד החקלאי של צל אם מיין.

בקצה הצפון מזרחי של המתחם עומד מבנה הכנסייה, משקיף על המיין. כאמור, רוזנבאום קנה את המתחם מ"יד שנייה", והקונים הראשונים שקיוו להקים בו מפעל כלשהו, דוגמת המפעל לייצור מכבשי דפוס, שהקימו קניג ובאואר³⁰⁴ בשטח מנזר הגברים באוברצל הסמוכה, לא הצליחו בכך.

מתיאורו של קלר ומתיאורים נוספים אפשר ללמוד על כך שלפני בואו של רוזנבאום היה מי שהשתמש במבנה לאכסון בעלי חיים³⁰⁵ – עד כדי כך היה תהליך החילון עמוק בסביבה – אבל נראה שרוזנבאום דווקא הותיר את המבנה הזה ללא שימוש, אם מתוך כבוד לסביבה הנוצרית ואם מתוך שיקול פוליטי כזה או אחר. לימים מכר רוזנבאום את המבנה הזה לתושב לא-יהודי של אונטרצל,³⁰⁶ אך במבנים שסביבו ובמגרשים הריקים שבמתחם נבנו בתים והוקמו משקים חקלאיים זעירים ורוזנבאום יישב בהם כמה משפחות יהודיות. **מאז ועד כתיבת שורות אלה נושא מתחם זה את השם "יודנהוף".**

³⁰³ בשני השערים הללו נותרו עד היום בקיר השער הימני שקעים שבהם הונחו מזוזות.

³⁰⁴ על מפעל הדפוס, על קניג ובאואר ועל שותפותם עם רוזנבאום, ראו בהמשך חיבור זה.

³⁰⁵ Lankas & Schütz, Unterzell bei Würzburg. נראה שלא תמיד היה זה ברשות הבעלים, שהרי הם כלל לא נכחו במקום, אלא בהשתלטות של כפריי הסביבה על רכוש נטוש.

³⁰⁶ כיום פועלת בכמה חדרים של המבנה, ששוקמו בשנת 1971, כנסייה פרוטסטנטית המשמשת גם תחנת ריענון לרכיבי אופניים הרוכבים לאורך הנהר מיין.

משפחות רוזנבאום רוזנטל שלחו את כל רכושם אל אונטרצל באמצעות סירות שהושטו על המיין ב-10 ביוני 1822,³⁰⁷ אולם נראה כי המשפחה כבר עברה למקום זמן-מה לפני כן, מפני שצער הילדים, יונה, נולד ב-22 במאי 1822, ומקום הלידה שצוין ברישומים המטריקליים היה אונטרצל.³⁰⁸ אפשר להסביר זאת בכל מיני דרכים, ובייחוד כשברור שהרישום נעשה לאחר זמן, ולא מייד לאחר הלידה, אולם אפשר להניח שמשפחת רוזנבאום עברה לאונטרצל עוד לפני שהגיע לשם רכוש מתילהיים במלואו.³⁰⁹

יש אפוא לשאול: כיצד הוקמה באותה עת נקודת התיישבות יהודית חדשה? שהרי מאז 1813 (וביתר שאת מאז 1816) הוגבל מספר יהודים בכל מקום יישוב למספר מטריקלי קבוע, שנקבע ביום היכנס "צו היהודים" לתוקפו (10 ביוני 1813). באונטרצל (וכך גם באוברצל ומיטלצל העיירות הצמודות שלימים יהפכו לעיירת שוק אחת בשם צל אם מיי³¹⁰) לא היו מעולם יהודים. אלמלא ידענו שבאונטרצל הוקמה התיישבות יהודית ב-1822, קשה היה להעלות על הדעת שדבר זה היה בכלל אפשרי. נוכל אפוא להסיק מכך, שבאותה עת אם הוכיחו יהודים אפשרויות כלכליות, ולרשויות נראה היה שהתיישבותם במקום מסוים תוביל להבראתו הכלכלית, הם לא עמדו בדרכם של יהודים שביקשו לעשות זאת – ובוודאי אם לא קמה לכך התנגדות מקומית. רוזנבאום הצליח לעשות זאת ונראה שהצלחתו נבעה מכמה סיבות:

1. מפני שהחברה הכלכלית שיסד (מנדל רוזנבאום ושות') הוכיחה איתנות כלכלית שמשכה את ראשי הכפר;
2. קשרים עם אנשי השלטון המקומי במחוז וירצבורג שרוזנבאום כבר הספיק לצבור.
3. תוכניותיו להקמת מפעל שיספק תעסוקה לתושבי הסביבה.

³⁰⁷ תאריך המעבר לאונטרצל נמצא בידי מר קונרד רוט, ראש עיריית תילהיים-וייגולסהאוזן לשעבר, שבדק לצורך מחקר זה ברישומים בדוחות הכפר תילהיים: Theilheimer Berichtenbuch für die Gemeindegemeinschaft der Jahre 1821–1822, Eintrag vom 10. Juni 1822.

³⁰⁸ אפשרות אחרת היא כי נפלה טעות בציון השנה ברישום המטריקלי, שכן בבדיקה ברישום אחר בארכיון הכנסייה בוירצבורג (Diözesanarchiv Würzburg: Bestand Zell am Main, Sign. 5904, Bd. 8 Fiche 22, f 135), נכתב שיונה נולד באונטרצל במאי 1823.

³⁰⁹ את מפת שטחי מנזר הנשים באונטרצל משנת 1803 ראו בתמונה 11 בנספח 4 בחיבור זה. את מפת אונטרצל משנת 1832, ראו בתמונה 12 בנספח 4 בחיבור זה.

³¹⁰ אישור מסוים לאיחוד מסחרי ניתן כבר בשנת 1833, אולם איחוד מוניציפלי של ממש. התרחש רק בשנות השמונים של המאה ה-19.

לדעת ריכרד מהלר רק במקרים נדירים וחריגים ובתנאים מיוחדים, הייתה אופציה לקבל אישור להתיישבות יהודים במקום חדש. גם מהלר ציין למשל הקמת מפעל כמקדמת של אישור כזה. מהלר תהה בדבר מספר העיירות שבהן לא התגוררו בעבר יהודים, שבהן קיבלו יהודים אישור חוקי להתיישב אחרי 1813, וסבר שמדובר במקרים ספורים בלבד. לדבריו של מהלר יהיה קשה מאוד לאסוף נתונים מדויקים בעניין זה והוא הצליח למנות רק ארבעה מקומות כאלה, שאחד מהם הוא בצל אם מיין (אז אונטרצל):³¹¹

...המידע הזמין מאפשר שתי הכללות: יהודים אכן קיבלו רישיון שהייה בקהילות שבהן לא התגוררו בעבר. מקרים ידועים הם עיריית צל (ליד וירצבורג) במחוז המינהלי של פרנקוניה התחתונה והערים נירנברג, נורדלינגן ודינקלסביל שבבוואריה, בגדה הימנית של הריין. בצל, קיבל יהודי אישור להתיישב לראשונה בשנת 1829.

על רקע דברים אלה אפשר לקבוע שההישג של רוזנבאום בהקמת ההתיישבות היהודית באונטרצל הייתה תופעה ייחודית ואמיצה וסימנה יוזמה ויכולת מנהיגותית מרשימה. משפחת רוזנבאום התגוררה בעיקר בשורת הבתים שהיו בנויים לאורך הרחוב הראשי (המסומנים בתשריטים במספרים 210, 211 ו-212). במשך תקופת חייו של רוזנבאום בצל התגוררו שם כמה עשרות יהודים, חלקם בני משפחתו המתרחבת (לפחות ארבעה מצאצאיו קבעו בצל את משכנם) (בניו משה, אליה רפאל, יונה ובתו שרה גולדשמידט). רוזנבאום ורוזנטל המשיכו להפעיל בשותפות את עסק גידול הבקר שהחלו בו עוד בתיילהיים. נראה שעסק זה היה הבסיס האמיתי להתעשרותו של רוזנבאום (ואולי גם העיסוק בסחר בברזל), ובהמשך הוא רכש עדרים נוספים וגידל אותם גם במקומות אחרים, ובייחוד בבורגלאואר.³¹² כפי שכבר הוזכר, ביוזמהו פעל גם מפעל קטן לייצור דבק ולייצור קלף בבעלותו של חברו של רוזנבאום, הבורסקאי מאיר שרייבר.³¹³ שרייבר היה גם סופר סת"ם וכך גם דוד וייסקופף

³¹¹ Mehler, Die Matrikelbestimmungen, at p. 140

³¹² Staatsarchiv Würzburg: Regierung von Unterfranken, Urkunden, 31. המובא כנספח לעבודה זו.

³¹³ Staats Archiv Würzburg: Stat. Sammlung 616. ידיעה מעניינת על עסקיו בתחום ראו: Carta-Beilage zur

Neue Fränkische Zeitung. June 18th 1849, at p. 6

שהתגורר אצל רוזנבאום.³¹⁴ את חומר הגלם למפעל העורות ולכתבת הסת"ם סיפקו עורות, שמקורם בעדריו של רוזנבאום, שהחזיק בתיילהיים, באונטרצל וככל הנראה גם במקומות נוספים. ואם הזכרנו את עדריו הרבים של רוזנבאום, נספר כאן שבפרוטוקול ישיבת מועצת הכפר אונטרצל מ-3 בנובמבר 1833 נדונה תלונת תושבת הכפר, שהתגוררה ככל הנראה במתחם שהיה צמוד ליודנהוף מצפון, על כך שהעדרים הגדולים של רוזנבאום ורוזנטל עוברים בשטח השייך לה בדרכם למרעה שעל יד הנהר, והדבר גורם לה הפרעה. רוזנטל ורוזנבאום טענו שכאשר הם קנו את שטחי המנזר, הם קנו יחד עם המבנים את כל זכויותיו הסטוטוריות, ומכיוון שלמנזר הייתה זכות להעביר שם את עדריו, גם להם שמורה זכות המעבר וכי הם מתחייבים לפצות את השכנה על כל נזק שייגרם לה.³¹⁵

מייד לאחר ההתבססות באונטרצל, בשנת 1822 פתח מנדל רוזנבאום כמה וכמה עסקים נוספים: בית מסחר שהיו בו כמה מדורים; חנות כלבו שבה נמכרו מוצרי צריכה בסיסיים, חנות לכלי מתכת, מוצרי עור, כלי אוכל וסכו"ם, וחנות לחבלים וכלי עבודה. בחלוף כמה שנים היו ביודנהוף כמה וכמה ענפי תעסוקה ליהודי המקום, ובהם טחנת קמח וכן מחלבה קטנה, שלא ברור אם הייתה מסחרית או רק לצריכה מקומית. בביקור בשנת 2016 במתחם ובמבנה שבו שכנה טחנת הקמח, עדיין ניצבת בחצר אבן הריחיים³¹⁶ שהופעלה בידי בהמות.

מפעל לייצור מסמרים

לכל המאוחר בשנת 1829 קיבל רוזנבאום אישור לייצור מסמרים ולמכירת קמח. מפעל המסמרים הוקם במתחם של מגרש מספר 213,³¹⁷ לא הרחק מן החומה המזרחית של היודנהוף, הנושקת לגדת המיין. מיקומו היה ממש מעל פלג המים היורד מן ההרים שממערב לצל אם מיין, עובר מתחת ליודנהוף ונשפך אל הנהר. לצורך העבודה במפעל (וכך גם בטחנת הקמח) היה צורך באנרגיה שזרם

³¹⁴ Stadtarchiv Würzburg: Magistratsakten (former Judenakten) 52b fol. 117–118. לא ברור אם לדוד וייסקופף עצמו היה בית באונטרצל, אולם כנראה שלאחר נישואיו עם אחייניתו של רוזנבאום, הם גרו באחת הדירות של רוזנבאום במשך זמן מה. אחד מילדיו של וייסקופף, לצארוס, נשאר לגור באונטרצל (אולי שבבית שבו גרו הוריו) והוא נרשם כבעל זכות מטריקלית בשנות החמישים של המאה ה-19 (Diözesanarchiv Würzburg: Amtsbücher aus Pfarreien 5905, Fiche 24 – Taufregister Zell am Main).

³¹⁵ Zell am Main Gemeinde Archiv: Amtsbücher, Hptgr. II, nr. 5; Zell am Main Gemeinde Archiv: Hauptgr. III Az 331 Nr. 335.

³¹⁶ בבית מתגורר בנדיקט נוימן שהואיל בטובו להסביר על ההיסטוריה של הבית והטחנה כפי ששמע מאביו ומסבו (ראו בתמונה 5 בנספח 4 של חיבור זה).

³¹⁷ כיום 13 Judenhof (ראו בתמונה 6 בנספח 4) של חיבור זה. ככל הנראה עמד על אותו מגרש גם מבנה קטן ששימש בית כנסת, נוסף על החדר הגדול שהוקצה לישיבה בבית רוזנבאום.

המים יצר. הזרם המדובר מנקז מי גשמים מן הגבעות שממערב לצל ועד היום הוא זורם בעוצמה חזקה למדי. נראה כי המפעל נפתח עוד לפני האיטור הרשמי, כנראה בשנת 1827, ופעל עד שנת 1870, כאשר משה רוזנבאום, אחד מארבעת בניו של מנדל רוזנבאום, שניהל אותו מאז 1834, עבר לעיר ממינגן להתגורר ליד ילדיו.

את הבחירה דווקא בייצור מסמרים הסביר אחד מצאצאי רוזנבאום, יוסף וקסלר-איטון,³¹⁸ בכך שעוד בתיילהיים הייתה סדנה קטנה להכנת מסמרים, שרוזנבאום סיפק לה ברזל ובה למד את רוי המקצוע.³¹⁹ לימים העביר רוזנבאום את הידע הטכני לחתנו ולבניו. לפי קונרד רוט, ראש עיריית תיילהיים לשעבר וחוקר תולדותיה, הסדנה הייתה ממוקמת ממש בסמיכות לטירת תיילהיים, ונראה שרוזנבאום היה מעורב בהפעלתה ולכן סביר שלמד שם את תורת הכנת המסמרים.³²⁰

במחקרנו התבררה סוגייה זאת ביתר בהירות. את טירת פון ארנתי'ל בתיילהיים רכש מנדל רוזנבאום מאדם בשם פרנץ לפיץ' (Franz Leppich). לפיץ' היה אדם מפורסם מאוד בבוואריה ומוצה לה. הוא היה טכנולוג, מוזיקאי וממציא ויש המחשיבים אותו מראשוני חלוצי התעופה הגרמנית.

לפיץ' התגורר בתיילהיים במשך כמה שנים, בדיוק בשנות פריחתו הכלכלית של רוזנבאום.³²¹ בזמן מגוריו בתיילהיים הוא ניסה לייצר מנוע ל"ספינת האוויר" שתכנן. באותן שנים אחדות שבהן התגוררו יחדיו בתיילהיים התפתחה ידידות בין רוזנבאום ולפיץ'. רוזנבאום וידידו יואל רוזנטל קנו את הטירה כממשיכי דרכו של לפיץ',³²² אף שטכנית, הם לא רכשו אותה ממנו ישירות.

הוצאותיו הגדולות של לפיץ' על ניסוייו בתחום התעופה הביאו לכך שבשלהי שנת 1818 הוא הוכרז פושט רגל. הוא החליט לעזוב את האזור, לנסוע לווינה ולנסות את מזלו עם מכבש לייצור מסמרים שהמציא בסדנת המתכת של תיילהיים, והטירה הועמדה למכירה פומבית.

בעיתון הממלכתי הרשמי של אזור המיין התפרסמה ידיעה כי הטירה תועמד למכירה פומבית ב-11 בינואר 1819:³²³

³¹⁸ יוסף וקסלר-איטון (1819–2012) יליד נירנברג, היה פרופסור לסוציולוגיה ולעבודה סוציאלית באוניברסיטת פיטסבורג. במסגרת המחקר לתואר שני (ראו, סמואל, קדם-ציונות) מסר איטון בשנת 2005 לכותב החיבור כמה פרטים על סבו, הרב הילה וקסלר ועל מנדל רוזנבאום. בשנת 1997 היה איטון אורח הכבוד של קהילת וייגולסהאוזן-תיילהיים, בעת קריאת שם הרחוב בכפר על שמו של מנדל רוזנבאום.

³¹⁹ Eichler, Zurück in die Vergangenheit

³²⁰ תכתובת עם קונרד רוט ב-6 במאי 2020.

³²¹ Roth, The Jewish History of Theilheim

³²² Hüßner, Barockschloss Theilheim: Ein bunter Vogel namens Doktor Schmidt

³²³ Intelligenzblatt für den Unter-Mainkreis des Königreichs Bayern: 1818, at p. 1393

מכירה פומבית בהמשך למכרז על הנכסים שהתקיים ב-28 בדצמבר השנה בנושא
תשלום החובות של פרנץ לפיץ' מתיילהיים, לשעבר ידוע גם בשם ד"ר שמידט,
יפורסם להלן. לדברי הנושה הראשי, הנכסים השייכים לאחוזה כוללים טירה
הבנויה כולה אבן, עם 28 אורות, חדרי רחצה, חצר וגן ירק. לאחוזה מסופחות כמה
חלקות שדה חסרות חשיבות. המכירה ביום שני, 11 בינואר 1819 בכיכר הראשית
של הכפר תיילהיים, לפי התנאים שהובאו לידי ביטוי והתנאים המפורטים. אחריה
ישולמו החובות לפי החוק הנהוג במחוז ורנק והצהרה של הנושים שהם מודעים
לפסיקת בית המשפט המחוזי ב-21 בדצמבר 1818.

מן המהירות שבה התרחשו ההליכים מאז פרסום ההודעה על פשיטת הרגל ועד הרכישה בידי
רוזנבאום ורוזנטל, אפשר להבין שרוזנבאום ושותפו ידעו מראש על המכירה והתכוונו אליה. לדעת
קונרד רוט, באותו פרק זמן היה רוזנבאום היחיד בתיילהיים ובסביבה שיכול היה לרכוש את
הטירה, וכי קשריו עם לפיץ' מן הסתם סייעו לו להתכונן לכך.

ללפיץ' הייתה ככל הנראה השפעה על רוזנבאום בכיוון של יזמות בכלל, ויהיה זה אך סביר להציע
שהעובדה שלפיץ', בין שאר המצאותיו, המציא בתיילהיים שיטה תעשייתית ליצור מסמרים –
מכש המסמרים של לפיץ' נרשם בתור פטנט במכון הפוליטכני הקיסרי בווינה ביולי 1818³²⁴ –
תרמה לבחירתו של רוזנבאום לעסוק בענף זה.

במשך קרוב לעשר שנים ניהל אליעזר ברגמן את המפעל ואת הפועלים הלא-יהודים שעבדו במקום.
ברטורא ייחס לו שותפות של בתכנון ובהקמה של המפעל, ואכן ברור שמעבר לעבודתו החינוכית עם
בניו של רוזנבאום, ברגמן גם היה מעורב בעסקים המשפחתיים,³²⁵ אולם ברור לגמרי שההשקעה
הכספית והבעלות הרשמית על המפעל היו של רוזנבאום.

כרבים אחרים, ברגמן היה שכיר של רוזנבאום ולא בעליו של המפעל. הדברים ברורים בהסתמך על
מקורות אחדים, ובייחוד מבקשות אחדות לעיריית וירצבורג שהשתמרו בארכיון העירוני של
וירצבורג. כך למשל, בבקשה לקבלת אישור לשכור מבנה משרדי בתוככי העיר וירצבורג, שהוגשה
לרשויות בידי רוזנבאום ב-23 בפברואר 1829, נכתב:³²⁶

³²⁴ Jahrbücher des Kaiserlichen Königlichen Polytechnischen Institutes in Wien, at p. 405.

³²⁵ ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 53.

³²⁶ Stadtarchiv Würzburg: Magistratsakten (Former Judenakten) 52b, Folio 99, בתרגום חופשי.

המבקש הוא מנדל רוזנבאום ממנזר אונטרצל [Unterzeller Kloster].

יש לו רשות עיסוק בכל מה שמנוי במטריקל שלו [327].

בקשתו של רוזנבאום, על הטיעונים הפרקטיים שבה, מצויה ברישומי העירייה וכתובה בגוף ראשון,

ויש להניח שהמדובר בהעתקה מדויקת למדי של מה שכתב רוזנבאום:

1. כעת בשטח שלי ייסדתי מפעל מסמרים, ואני מבקש לסחור בתוצרת שלו. עליי

לנהל תכתובת ענפה וספרי חשבונות ולשם כך להגיע לעיר, כדי לשלוח מכתבים

ולאסוף את הדואר הנשלח אלינו. אין דואר ישיר מאונטרצל.

2. עלינו לשלוח חבילות מסמרים למזמינים אותם מן המפעל, ואי-אפשר לעשות

זאת מאונטרצל.

3. לא נוכל למנות מישהו המתגורר בוירצבורג בתור סוכן, כי זה יהיה פחות יעיל

ויאט את קצב העבודה.

4. יש לי היתר לתת שטרות חליפין [Wechselfähig³²⁸]. הרשויות הממונות על

הגדה השמאלית של המיין ינפיקו בקלות אישור על קיום ההיתר למתן שטרות

חליפין.

5. כאשר אני נותן שטרות, אני זקוק לחדר שבו אוכל לקבל לקוחות בשעות ידועות

מראש.

בסיום הטיעונים הועתקה תגובת הרשויות:

הבקשה מסורבת מפני שהמבקש יכול לעשות את כל המבוקש גם כאשר הוא

באונטרצל.

בבקשתו ניסה רוזנבאום לכרוך שני עניינים בבקשה אחת, כנראה כדי לאפשר לשלטונות לאשר את

כניסתו לעיר לפחות מטעם אחד, אם ייפסל הטעם האחר. נראה שמעבר למסחר במסמרים

³²⁷ כאמור לעיל: תבלינים, דגנים, עורות, מתכת, חבלים, ובכל כלי הבית. ייצור למסמרים ודבק.

³²⁸ היתר כזה ניתן רק לבעלי הון גדול מאוד. בקרב היהודים בוירצבורג ניתן אישור כזה באותה תקופה רק למשפחת הירש. בעלותו של רוזנבאום על הון שכזה ואיתנותו הפיננסית היו ראויות לציון, אך למרות הונו של רוזנבאום, יש להביא בחשבון שמדובר בשנות התבססותן של השושלות הברוניות הירש ורוטשילד. איתנותו הכלכלית של רוזנבאום היא ברובד אחר, היא לא הייתה בגדר Hochfinanz, אלא הון מספיק גדול כדי להיות גורם כלכלי משפיע בסביבה מקומית. זהו בדיוק המאפיין של מעמד משפיע מאוד על תהליכים כלכליים, חברתיים ופוליטיים, אך כזה שנתר מעט בצללים, בשורה השנייה של ההשפעה.

רוזנבאום ביקש לנסות לפתוח בנק נוסף או שירותים פיננסיים אחרים בתוככי העיר עצמה, כי קהל היעד שהיה לו באונטרצל היה קטן למדי. אולם נראה גם כי השלטונות חששו לאשר את הבקשה מחשש לפגיעה בעסקים שהיו כבר בתוך העיר. אנשי עסקים אחרים (אולי אפילו אנשי עסקים יהודים) חששו ממתחרה נוסף בעל עוצמה בתחומם, והשפיעו על מקבלי ההחלטות שלא לאשר לו דריסת רגל בעיר. ייתכן שהסירוב נבע מכך שהיו בקרב מקבלי ההחלטות מי שהבחינו בשליטה היהודית בענייני הכספים בעיר, בייחוד של משפחת הירש, ולפיכך ביקשו לווסת את בעלי השליטה, אם מטעמי זהירות מתסיסה אפשרית ואם מטעמי שנאת ישראל.

מכל מקום, מתעודה זו אפשר ללמוד שעל אף קשריו של רוזנבאום עם גורמי כוח בשלטון הווירצבורגי המקומי, ועל אף שבאותו זמן כבר היה אדם אמיד מאוד, עדיין לא אושרה לו שכירת מבנה בעיר ולא אושרה לו שהיית לילה בתוכה. כאשר בא לעיר לרגל עסקיו, או כדי לשלוח דואר, עדיין היה עליו לצאת את העיר עד רדת החשכה.

בבקשה למגורים זמניים שהשתמרה בארכיון העיר שהגיש אליעזר ברגמן לעיריית וירצבורג כמה שנים לאחר מכן, ב-20 במרץ 1832, נכתב:³²⁹

1. אני תושב אונטרצל ותושב רשום חוקי של העיר לנדאו.
2. יש לי עדי אופי מצוינים שמעדים על אמינות ויושר.
3. אני מתגורר כבר שנים רבות באונטרצל.
4. אני עובד בתור מנהל מפעל המסמרים של מנדל רוזנבאום באונטרצל, וכן כמנהל הסוכנות שעוסקת במסחר המסמרים בתוך העיר וירצבורג, ששייכת לחותני האדון מנדל רוזנבאום מאז שנוסד המפעל.

פקיד הרשות שטיפל בעניין, אישר את הבקשה, והוסיף:

כיום נזקק ברגמן לעזוב את הסוכנות בוירצבורג מדי ערב, כדי לחזור לישון באונטרצל, ואז עליו לחזור בבוקר. הוא מבקש היתר להישאר בעיר בלילה, מדי פעם, אם יש בכך צורך, כדי לעשות את עבודתו. הבקשה אושרה ותחודש כל שלושה חודשים.

מהתעודה הזו אפשר ללמוד כמה דברים:

³²⁹ 52a Magistratsakten (Former Judenakten) Würzburg: Stadtarchiv, בתרגום חופשי. על התיקיה
Magistratsakten 52a כתוב: "בקשות של יהודים לשהייה זמנית בוירצבורג". התיקיה כוללת תכתובת בשנים
1837–1825.

1. מפעל המסמרים באונטרצל היה בבעלות של רוזנבאום, וברגמן היה שכיר שלו;
2. בסופו של דבר התאפשר למנדל רוזנבאום להקים משרד לשם ניהול עסקיו (ולפחות לטיפול במכירת המסמרים ובמשלוחיהם) בתוככי וירצבורג.
3. מי שניהל את המשרד בתוך העיר היה אליעזר ברגמן.

בנספח לבקשה דיווח ברגמן, שבשנת 1819 הסתיים אישור השהייה הזמנית שהיה ברשותו אחרי ארבע וחצי שנים. נכתב שם גם שהוא הראה לממונה את האישורים שניתנו לו בעבר (ברגמן אף חתם שם שהאישורים הוצגו והוחזרו לו).

ברגמן הרי התגורר בביתו של הרב אברהם בינג מאז 1814 או 1815, עד שעבר עם רוזנבאום לאונטרצל ב-1822. היה לו אפוא אישור שהייה בעיר כעוזרו של הרב. נראה אפוא כי לאחר שבקשתו של רוזנבאום סורבה ב-1829 הוא מצא בכל זאת דרך כלשהי לפתוח משרד בעיר. ייתכן שניתן לו בסוף אישור, שאינו מצוי בתיקיית הארכיון, וייתכן שפתח את הסוכנות בלי אישור. יכול להיות כמובן שהוא פתח את הסוכנות באמצעות אנשים אחרים, תושבי העיר או כאלה שהיה ברשותם היתר. העובדה שחתנו של רוזנבאום, ברגמן, קיבל בסופו של דבר אישור כזה, מחזקת את ההשערה שבשנת 1829 רשויות העיר, אולי בלחץ בנקאים אחרים שפעלו בעיר, חששו מאדם כריזמטי כמו רוזנבאום, והעדיפו שלא ייפתח עסק בנקאי נוסף בתוך העיר.

נציע כי כריכת שתי הבקשות יחדיו הייתה כנראה בעוכריו של רוזנבאום, ואולי היא שהביאה לסרוב. הבקשה השנייה, זו של ברגמן ב-1832, עסקה רק בסוכנות לממכר המסמרים, וממילא היא כבר פעלה בתוך העיר בפועל, ולכן לא הייתה סיבה לסרוב לה.³³⁰

בשנת 1834, כאשר עלו אליעזר ורבקה סילא ברגמן וילדיהם לארץ ישראל, מילא משה רוזנבאום את מקומו של ברגמן כמנהל מפעל המסמרים המשפחתי. בשורה 13 בטבלה ברשימה המטריקלית של אונטרצל משנת 1834 כבר מכונה משה "מנהל סדנת מסמרים" (Nagelschmiedemeister),³³¹ וברור אפוא שהוא כבר עבד במפעל תקופה משמעותית. עוד נרשם באותה רשימת מטריקל שמשה רוזנבאום הוא "בעל זכות להעסיק אחרים".

³³⁰ שובר משלוח סיטונאי של מסמרים ועליו חותם שעווה עם הכיתוב L. Bergmann (לאצרוס ברגמן היה שמו הלועזי של אליעזר ברגמן) השתמר מאחורי קיר בבית רוזנבאום ביודנהוף ונמצא בשנת 2014 בידי אנטה טייגל (ראו את השובר בתמונה 13 בנספח 4 בחיבור זה).

³³¹ Staatsarchiv Würzburg: Stat. Sammlung 616 – Matrikel der im Bezirke des königlichen Landgerichts Würzburg links des Mains ansässigen Juden.

משה רוזנבאום אף קיבל אז זכות מגורים בצל אם מיין, הגם שלא החליף אף אחד ברשימת המטריקל כמקובל. עובדה זו משקפת מעמד כלכלי וציבורי מבוסס ואף מוכיחה שהשלטונות ראו בו (וכנראה באביו) איש בעל חשיבות רבה. מחוז וירצבורג התיר את ישיבתו הקבועה של משה רוזנבאום בצל ב-15 במאי 1834 והרישום במטריקל היה ב-27 במאי 1834, ונרשם בחוברת שנוספה למטריקל המקורי. זה היה כחצי שנה לפני עזיבת משפחת ברגמן לארץ ישראל, ועל כן אפשר להסיק שההכנות לנסיעה והעברת ניהול המפעל מאליעזר למשה, נערכו זמן רב מראש. משה התחתן ביי"ט בטבת תקצ"ה (פברואר 1835),³³² כמה חודשים לאחר עזיבת ברגמן.

משה רוזנבאום מוזכר כמומחה לייצור מסמרים גם ברישום מטריקלי אחר, מ-23 בינואר 1835 (בשורה 19 בטבלה שבו).³³³ בהערה לטבלה שם נכתב בפירוט שהוא מקבל אישור נוסף מעבר למה שהוקצה במטריקל המקורי. גם בזה יש לראות עדות על קשרים, על משאבים כלכליים ועל כבוד מצד השלטונות למשפחה.

אחת ההתמחויות של המפעל הייתה ייצור "יתדות כרם" להדליית גפנים – גידולי כרם היה תחום שרבים מחלקאי הסביבה עסקו בו. את המומחיות לייצור מוצרי המסמרים והיתדות רכשו בני משפחת רוזנבאום, בין השאר, באמצעות פועלים מומחים ("חרשי ברזל") ששכרו, שהיו מטבע הדברים, לא-יהודים. מעבר להסתייעות במומחיותם, היה בזה גם דרך להרגיע את אנשי הגילדות המקצועיות של וירצבורג, שלא ראו בעין יפה כניסה של יהודים לתחומים שהיו סגורים בפניהם עד לאחרונה.³³⁴

בן אחר של מנדל רוזנבאום, אליה רפאל, החל במסחר סיטונאי במוצרי מתכת בשנת 1836,³³⁵ ויחד עם משה גולדשמידט, אחד מחתניו של רוזנבאום (בעלה של בתו שרה), החלו בשנת 1842 גם לסחור ביין ולייצר קפה שקדים. המשפחה עסקה גם במסחר בעצים (תחום שהחברה של רוזנבאום עסקה בו עוד בתיילהיים, תוך ניצול הנהר להעברת הסחורה הכבדה).

³³² ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 117.

³³³ Staatsarchiv Würzburg: Regierung von Unterfranken 8516. בתיק ארכיון זה מפורטים ענייני רישום כלליים של יהודים בפרנקוניה התחתית ומנויים בו כל מי שקיבלו אישור מגורים בשנים 1831–1834.

³³⁴ אחד מהם היה פטר רומפף (Rumpf) מהלטרן, שלאחר כמה שנות שהייה בקרבת משפחת רוזנבאום התגייר ואף עלה לארץ ישראל (ראו בהרחבה עליו בפרק הרביעי בחיבור זה).

³³⁵ Staatsarchiv Würzburg: Reg. v. Ufr. 8517

שרה רוזנבאום-גולדשמידט

אם הזכרנו את שרה רוזנבאום-גולדשמידט, נזכיר כאן את חיבתה לנגינה בפסנתר ולשירה, שככל הנראה לא תמיד מצאה חן בעיני אביה האדוק, רב מנדל, אך זכתה לתמיכת אימה.³³⁶ הר-גיל סיפר כי בין השאר שרה הלחינה את "השיר שהיה מושר בפי היהודים, מאז גלות בבל, כמה פעמים מדי שבת", בלחן שגם הוא הכיר מסעודות שבת בבית הוריו בגרמניה. יש להניח שהכוונה ל"שיר המעלות". כך כתב הר-גיל מפי סבתו, אסתר פרוידנברגר:³³⁷

רב מנדל צל, שכונה על ידי השלטונות בוואריה, הבישוף היהודי בוורצבורג, לא רצה לראות את בתו שרה, שכן לפי המסורת היהודית, קולה של אישה שרה הוא בושא. קולה של שרה היה יפה ובהיר במיוחד. לאחר שהתחתנה, היא אפילו הלחינה מוזיקה ליטורגית יהודית. זו הייתה קומפוזיציה מרתקת שהייתה שיר הלל לאלוהים המביא את ילדיו מהגלות לארץ הקודש. הוא נכתב על ידי היהודים בגלות בבבל^[338] ומושר כמה פעמים בכל שבת. היא רקחה לו מנגינה חדשה [...] היא ישבה ושרה וכל בני משפחתה עמדו סביבה. שרה זימרה את שיר השבח הזה והנוכחים נפעמו מן השירה שלה. אולם זה הכי רחוק שקולה יכול היה להישמע.

רבים מצאצאיו של רוזנבאום שרים עד היום בשבתות את "שיר המעלות בלחן של מנדל צל", שעבר במשפחות רבות של צאציו, תוך העברת העובדה שהיה שר אותו במבטא גרמני כבד. ייתכן כמובן שהיו שני לחנים, אולם סביר מאוד להניח שמי שהלחינה את הלחן הידוע בתור לחנו של מנדל רוזנבאום הייתה דווקא בתו, שרה רוזנבאום-גולדשמידט, וכי רוזנבאום רק אימץ לעצמו את הלחן והעביר אותו הלאה, כך שבזיכרון המשפחתי הקולקטיבי הוא השתקע בתור לחנו שלו. נראה כי שרה הייתה מוכשרת מאוד בנגינה. אחותה הגדולה של שרה, רבקה סילא ברגמן, בשהייתה בצידון בלבנון, בדצמבר 1834, ניצלה מפגש עם מי שהיא כינתה במכתבה "המנצח" סטפן הסדורפר (Stephan Hessdorfer) מצלינגן (Zellingen)³³⁹ – אדם שהיה מוכר ציבורית ובעל מהלכים

³³⁶ פרטים מרתקים על כך ועל החיים היום-יומיים ביוזנהוף אפשר למצוא בספרו של שרגא הר-גיל, אחד מצאצאיו של רוזנבאום: Har-Gil, Alte Liebe rostet nie.

³³⁷ Har-Gil, Alte Liebe rostet nie, at p. 87, בתרגום חופשי.

³³⁸ אף שגדל בבית אדוק בוורצבורג, בעקבות השואה הפך הר-גיל חילוני ואנטי דתי מוצהר, וככל הנראה לא זכר, או לא ידע, או לא רצה להזכיר ששיר המעלות הוא פרק קכו בספר תהלים.

³³⁹ צלינגן הוא כפר קטן (כיום מונה כ-1300 נפש), הממוקם כעשרה קילומטרים צפונית לצל אם מיין. לא ידוע על קהילה יהודית שהתגוררה בו אי-פעם, אולם ברבים מכפרי הסביבה התגוררו יהודים. מעניין לציין שגם כיום מתגורר בצלינגן אדם בשם סטפן הסדורפר, ואפשר להניח שהוא צאצאו של אותו מנצח.

בוירצבורג – כדי לספר לו דבר-מה הקשור באחותה – ככל הנראה שרה, וככל הנראה בענייני מוזיקה – והסדורפר מבטיח לה שבקרוב "יצא לשם, ויסדר את העניין".³⁴⁰ ואכן אפשר למצוא את עקבותיו של הסדורפר בוירצבורג באפריל 1839,³⁴¹ אך לא ידוע אם העניין שעליו שוחחה עימו סילא אכן סודר.

רכישת אדמות בורגלאואר

הכפר בורגלאואר (Burglauer) ממוקם כ-80 קילומטרים צפונית לצל אם מיין, לא-הרחק מבאד קיסנינגן. עיר המחוז שוויינפורט ממוקמת פחות או יותר במחצית הדרך בין בורגלאואר וצל אם מיין. גם כפר הולדתו של רוזנבאום, תיילהיים נמצא בערך באמצע הדרך בין שני הכפרים. בורגלאואר הוא כפר קטן מאוד (ואפילו כיום אינו מונה אלא כ-1500 נפש).

הקשר בין מנדל רוזנבאום ובין הכפר בורגלאואר מדגים את ההשערה בחיבור זה בדבר שיטת הפעולה הכלכלית של רוזנבאום. הנתונים שאפשר להפיק מן הממצא הארכיוני המתואר להלן, מראים דפוס פעולה של רוזנבאום. אפשר להעריך את הממצא הזה כאחד החשובים ביותר במחקר זה, לא רק מפני שהוא תורם להבנת דמותו של רוזנבאום, אלא שאפשר ללמוד ממנו רבות על האפשרויות של יהודי בוואריה באותה עת.

שטר הקנייה של שטחי בורגלאואר,³⁴² היה בלתי ידוע עד כה בהקשר של רוזנבאום ופעולותיו. הוא לא הוזכר אצל ברטורא או שטראוס ונמצא – במקרה³⁴³ – במסגרת איסוף החומר למחקר זה.

³⁴⁰ מכתב מרבקה סילא רוזנבאום להוריה בצל מ-7 בדצמבר 1834 (ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 57).

³⁴¹ ראו הודעה על מעורבותו בהליך פשיטת רגל: Amtliche Bekanntmachungen, at p. 1135. נראה שלרבקה סילא ברגמן הייתה היכרות מוקדמת עם הסדורפר, שכן היא חיפשה אותו בצידון, במיוחד כדי למסור לו אגרת שיועדה אליו. לאחר מכן הסדורפר סייע למשפחת ברגמן למצוא דיור ראוי בצידון, והוא תואר במכתביה להוריה כידיד ומיטיב (ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 57, 87). לא ברור מה היו מעשיו בצידון.

³⁴² סימונו של חוזה הרכישה בארכיון המחוזי וירצבורג: Staats Archiv Würzburg: Regierung von Unterfranken, Urkunden, 31.

³⁴³ שטר הקנייה הובא לידיעת מחבר המחקר בשיחה עם הארכיונאית הראשית בארכיון המחוזי בוירצבורג, ד"ר אינגריד הייג-אנגלהרד (Heeg-Engelhard), בשנת 2016. לפי הנהל של הארכיון, חוקר הנכנס בשעריו צריך לתאם פגישה להבהרת נהלים ולחתימה על מסמכים אחדים ולהבהרת נושא מחקרו. בעקבות תיאור הצעת המחקר נזכרה הייג-אנגלהרד במסמך על רכישת אדמות בורגלאואר, שראתה בעבר כשחקרה את תולדות המנזרים בפרנקוניה התחתית ובהם מנזר הנשים באונטרצל. היא ידעה שנקנה בידי מנדל רוזנבאום ב-1822, ונזכרה שראתה בעבר חוזה רכישה נוסף שלו. לאחר חיפוש בארכיון היא העבירה לידינו את חוזה הרכישה המקורי משנת 1838 לרכישת שטח אדמה עצום בכפר בשם בורגלאואר הממוקם לא-הרחק מן העיר באד קיסנינגן (Heeg-Engelhard, Rosenbaum). (– Zell and Burglauer)

השטר אומנם היה בידי חוקרי תולדות הכפר בורגלאואר, אך תואר בשורות בודדות בספר על תולדות הכפר ובתור פרט מידע זניח למדי.³⁴⁴

בחוזה מפורטת עסקת רכישה של מנדל רוזנבאום מאונטרצל, הקונה את השטח עם שותף בשם אלכסנדר חיים מהעיירה מסבאך³⁴⁵ (Masbach – כיום נכתב שמה Maßbach), ב-40,500 גולדן (הכסף הבווארי החדש באותה עת).³⁴⁶ לדברי הייג-אנגלהרד, הארכיונאית הראשית בארכיון המחוזי בוירצבורג, הסכום הנקוב היה הון עתק.³⁴⁷

מפאת חשיבותו הרבה מובא המסמך במלואו בנספח 1 לעבודה זו, בגרמנית ובתרגום לעברית. המסמך הוא אישור על קניית משק חקלאי גדול בבורגלאואר (Burglauer) בשנת 1838, הכולל בתי מגורים, בתי משק חקלאי, מבשלת בירה, אורות, דירי חזירים, בקר וצאן ושטחים חקלאיים (כולל 500–600 כבשים). בשטח חיו ארבע משפחות שאנשיהן נשארו בשטח של רוזנבאום כחוכרים. הזכות להחזיק עדרי כבשים ולהוציאם למרעה הייתה זכות שניתנה ליהודים במשורה. בדומה לדרך פעולתו באונטרצל, רוזנבאום נתן את הזכות לשלטונות בורגלאואר להחליט היכן יוכלו העדרים לרעות. היה זה מהלך חכם, שכוון להימנעות מסכסוכי שכנים למיניהם.

אם נקבל את הקביעה של כ"ץ, שלפיה רכישות של אחוזות ופריצה לחיי יזמות נדל"ניים הביאו בדרך כלל להמרת דת, ולפחות לריחוק מעקרונות היהדות המסורתית, אפשר יהיה לומר שהמקרה של רוזנבאום שונה בתכלית השינוי. לפי כ"ץ:³⁴⁸

לא שונה היה גורלו של היהודי העשיר, שרצה להשאיר ברשותו אחוזה שרכש בניהולו שלו. דעת הקהל לא ראתה בעין יפה את העובדה שיהודי זוכה באחוזה שהשתייכה מדורי דורות למשפחות מיוחסות, אפילו נאלצו הללו למכרה מחמת מצוקה כספית [ולבישופות על אחת כמה וכמה]. האצולה הנאחזת בקרקע היתה

³⁴⁴ Guhling, 1100 Jahre Burglauer, at p. 270.

³⁴⁵ בפענוח הטקסט של שטר הקנייה סייעו בידי מחבר המחקר כמה מומחים לגרמנית בת התקופה. מפענח כתב היד העיקרי היה די"ר הרמן טייגל, זכרו לברכה. הוא סבר – בטעות – ששם היישוב המוזכר כמקום מגוריו של אלכסנדר חיים הוא העיירה מרבאך (Marbach), הממוקמת במדינת באדן וירטמברג. לאחר תקופה ארוכה של חיפוש במרבאך, בהתייעצות עם די"ר כריס פלוטהאו מזינסהיים, שונה הזיהוי במקור, ונקבע כי בכתב היד כתוב מסבאך (Masbach). מסבאך היא עיירה הממוקמת כ-15 קילומטרים מדרום מזרח לבורגלאואר, ושם אכן נמצאו עקבותיו של השותף.

³⁴⁶ עיינו בטבלת המטבעות שהיו נהוגים במדינות גרמניה בתקופה שבה עוסקה המחקר, בנספח 2 בחיבור זה.

³⁴⁷ Heeg-Engelhard, Rosenbaum – Zell and Burglauer.

³⁴⁸ כ"ץ, היציאה מן הגטו, בעמ' 76.

אף יותר מסתגרת ממרבית הקבוצות האחרות, והיהודי שהתישב בקרבה חש עצמו מבודד משכניו, שהיו הפוטנציאל החברתי היחיד...
קל להאמין לאותו משקיף שאמר מאוחר יותר, בשנות השלושים למאה התשע-עשרה, שבעלי אחוזות מעין אלה היו טרף קל להמרת הדת בשל בידודם החברתי, כל עוד רצה היהודי להחזיק ביהדותו – אפילו כשהתמעטה עד למינימום – היה מוגבל בבחירת עיסוקו. הוא לא יכול היה להרשות לעצמו לחדור לתוך החוגים הלא-יהודיים בלי לסכן את קשריו עם קבוצת מוצאו הדתית והאתנית.

אולם אצל רוזנבאום נראה כי הדחף לרכישת אחוזות נבע דווקא מתוך אמונה יוקדת ביהדות. הוא ביקש בדרך זו, בכלים כלכליים, ליצור נקודות התיישבות בטוחות בעבור יהודים ולנתב אותם לחיי תורה ועבודה. במסגרת המחקר לא מצאנו שום סימן להתרופפות דתית מצידו, בשום נקודת זמן, והמרת דת, אם לשפוט על סמך התיעוד שבידינו, ככל הנראה לא עלתה על דעתו.

ב-1834 בספטמבר הועמדו אדמות בורגלאואר למכירה ויש תיעוד של ניסיונות שנעשו בשנת 1837 מצד אנשים מתוך הכפר לקבל את הזכויות על האדמות, אבל הם לא הציעו מחיר טוב דיו.³⁴⁹ באותה עת, אנשי בורגלאואר כבר לא היו צריכים להביא מעשר לאציל המקומי ולכן "בניין המעשר" (Zehntscheuer) עמד ריק וניתן גם הוא לקנייה. ורוזנבאום רכש אותו יחד עם שאר האדמות.

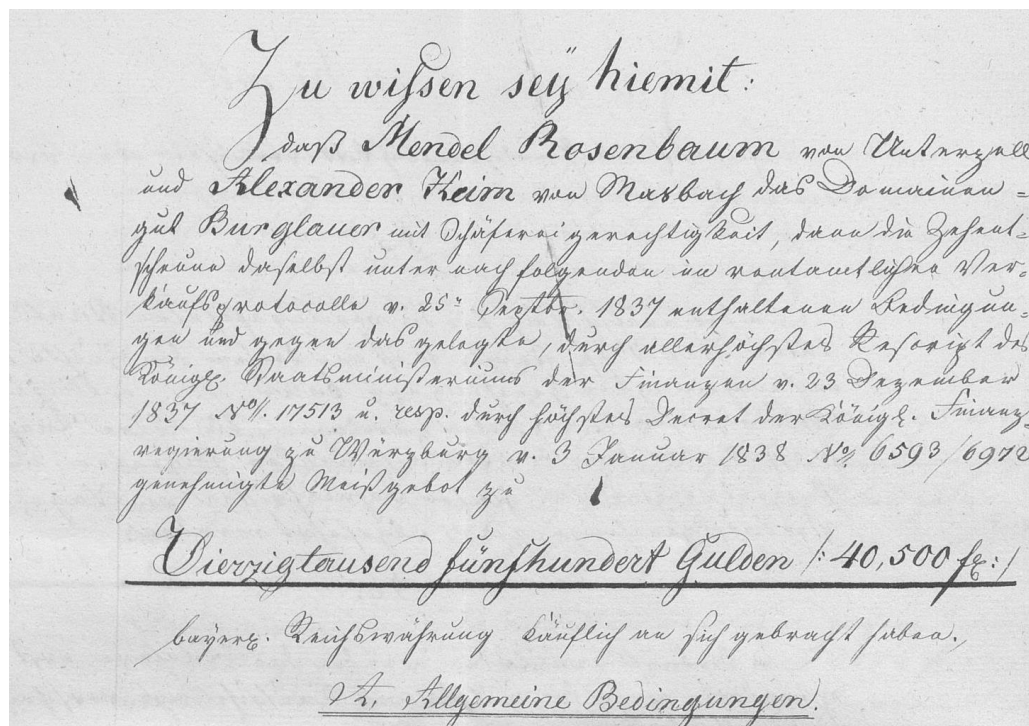
לפי הניתוח של גולינג³⁵⁰ רוזנבאום רכש את האדמות למטרות מסחר בלבד ומעולם לא התכוון להתיישב שם בפועל. מובן שהדבר אפשרי, שכן כאיש עסקים עשה רוזנבאום עסקים בתחומים רבים ומדוע לא להניח שהשקעות נדל"ן היו אפיק נוסף שבו ביקש להרוויח? עם זאת, אפשר להציע כיוון מחשבה נוסף ולפיו קניית שטח בהיקף כזה לא הייתה לצורך עסקי גרדא ורק לשם השגת רווחים. בהתבסס על פעילותו בתיילהיים ובאונטרצל, אפשר להציע כי רוזנבאום ביקש לרכוש שטחים משמעותיים כדי לבנות התיישבות יהודית נוספת, והפעם בבורגלאואר, כפר הנמצא בסביבת כפר הולדתו תיילהיים, סמוך לעיר המחוז של נעוריו, שוויינפורט, ובקרבה נוחה יחסית לקהילה היהודית המתפתחת בבאד קיסינגן.

יש להניח שרוזנבאום היה מעוניין להעתיק אל בורגלאואר את הדגם המוצלח שבנה בצל ב-15 השנים שחלפו מאז הגיע לשם. לפי תסריט זה, הרעיון האידאולוגי בבסיס פעולותיו היה לאפשר ליהודים לצאת מהכפרים הקטנים ולעבור למקום עצמאי שיספק קהילה דתית, אך גם מקומות עבודה, והכול

³⁴⁹ Guhling, 1100 Jahre Burglauer, at p. 270.

³⁵⁰ שם.

בערבות הדדית ובסמיכות יחסית לעיר גדולה, שתאפשר ניהול עסקי טוב יותר (בייחוד בשירותים כמו בנק, תובלה ודואר) ובסמיכות לקהילה יהודית אחרת, שתאפשר שירותי דת ברמה מספקת.

העמוד ראשון מחוזה הקנייה של אדמות בורגלאואר

רכישת קרקעות כדפוס פעולה חברתי

בכל מקום שמביטים בפעולתו של רוזנבאום, רואים שהוא הסתגל במהירות לזמנים החדשים ולפוליטיקה המתחדשת, במעבר מן הבישופות לשלטון המדינתי המתקדם. הוא זיהה הזדמנויות והלך בגדולות לשינוי המצב היהודי בבוואריה. הוא ראה את ההגירה היהודית מבוואריה ההולכת וגדלה והתמלא דאגה לעתיד יהודי האזור, שעשויים היו להתנתק רוחנית עקב הניתוק הגאוגרפי. לאחר רכישת הטירה בתיילהיים ואדמות המנזר באונטצל, אפשר להניח שגם רכישה זו היא ניסיון ליצור מקום התיישבות עצמאי חדש, והפעם בעבור יהודים מאזור שוויינפורט ובאד קיסינגן (בכפר תיילהיים למשל, היו אז לא-מעט יהודים שלא יכלו לרכוש בית בכפר). אפשר להניח שבאמצעות מפעל מסוג זה הוא ביקש להציע אלטרנטיבה להגירה למרחקים. נראה שפתרון מקומי לשיפור חייהם של היהודים הכפריים בבוואריה נועד גם לשמור אותם קרובים לחיק משפחותיהם וקהילותיהם.

כאמור, רוזנבאום פעל כאן בדרך דומה לזו שבה הצליח ברכישת האדמות ואחוזת המנזר באונטרצל. 16 שנים מפרידות בין שתי הרכישות, ולחן קדמה רכישת הטירה הגדולה בתיילהיים, כמתואר לעיל, בשלהי העשור השני של המאה ה-19. האציל המקומי של תיילהיים, פון ארת'ל, ירד מנכסיו לאחר

פירוק הבישופות ב-1803. ייתכן שאפשר ללמוד מהרכישות של נחלות גדולות על תוכנית עקרונית של רוזנבאום ליצור מקום מגורים אוטונומי ליהודים, בסמיכות לעיר גדולה – אך לא בתוכה. התיישבות כזו אפשרה מעין אוטונומיה התנהלותית מבחינת חיי היום-יום. חופש הדת קל יותר מבחינה פרקטית והחיכוך עם הסביבה הלא-יהודית יקטן. אולם עצמאות מסוימת שכזו תיתכן רק תוך התבססות על האפשרויות המסחריות-כלכליות המצויות בעיקר בעיר הגדולה הסמוכה – וירצבורג במקרה של אונטצל, שוויינפורט במקרה של תיילהיים ושוויינפורט ובאד קיסינגן במקרה של בורגלאואר.

רוזנבאום "חשב בגדול". הוא המשיך לעשות עסקים עם שותפים, והצליח לצבור סכומים גדולים והכרה ביכולתו הכלכלית, שכן אחרת, ככל הנראה, לא היה מקבל אישור לקנייה זו. על פי המרחק של אדמות בורגלאואר מאונטרצל (יומיים-שלושה של רכיבה על סוס במונחי אותם הזמנים), אפשר לצאת מנקודת הנחה שרוזנבאום היה המממן העיקרי של הקנייה ושותפו, אלכסנדר חיים, היה "האיש בשטח".

נוסף על כך, נראה שגם בשנים שחלפו בין הרכישות הגדולות הללו, אונטרצל ובורגלאואר, רוזנבאום לא שקט על שמריו. במכתבה לבית הוריה מארץ ישראל ב-19 במאי 1835 התעניינה רבקה סילא ברגמן "מה המצב עם נחלת אוברלאורינגן, גם עם זו שמוכרת".³⁵¹

אוברלאורינגן נמצאת באותה סביבה גאוגרפית (25 קילומטרים מזרחה לבורגלאואר), ולפי המכתב רוזנבאום החזיק שם באדמות כבר ב-1835. ליתר דיוק, הוא החזיק בנחלות באוברלאורינגן לפחות זמן-מה לפני כן, שכן רבקה סילא עזבה את בית הוריה בספטמבר 1834 כשהיא כבר מודעת לקיומן, ורוזנבאום עצמו בכתבו הראשון מצל אל בתו וחתנו, שנכתב עוד בדצמבר 1834, ביקש מהם "לבקש תפילה מבעל הרחמים על דבר אוברלאורינגן".³⁵²

אפשר להסיק מכאן שרוזנבאום היה נחוש להיות בעלים של שטחים גדולים באזור שוויינפורט. לא תהיה זו השערה תלויה באוויר להניח, שלאחר הצלחתו המוכחת בצל אם מיין, ביקש לחזור על פעולה כזו במקומות אחרים. על כל פנים, נראה שהיו בעיות עם הקרקע באוברלאורינגן, שכן רוזנבאום מבקש מברגמן להתפלל על כך, וכן בתו טרחה להתעניין בגורל הנחלה.

³⁵¹ ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 100.

³⁵² שם, בעמ' 118.

ייתכן אפוא שנאלץ למכור את נחלת אוברלאורינגן ועל כן פנה אל עסקת בורגלאואר, שנחתמה ב-3 בינואר 1838. מכל מקום, לא הצלחנו עד כה למצוא עקבות לנחלה שהייתה לו באוברלאורינגן, מה עלה בגורלה ומי היו שותפיו לרכישה – אם היו כאלה.³⁵³

באותו מכתב לברגמן דיווח רוזנבאום גם ש"פרנסהוּף מוחכר ולא נמכר"³⁵⁴ ומכאן שהוא החזיק גם ביחידת קרקע כזו או אחרת גם בכפר פרנסהוּף (Frenshof). פרנסהוּף הוא כפר הממוקם לא הרחק מן העיר במברג, כ-75 קילומטרים מזרחה מצל אם מיין. לפי אותו מכתב היו לו גם עסקים בכפר הסמוך וייסברון (Weisbrunn) ובאשפנבורג (המרוחקת גם היא כ-75 קילומטרים מצל אם מיין, אולם דווקא מערבה לכיוון פרנקפורט).³⁵⁵

מכאן אפשר ללמוד כי רוזנבאום ביקש לפרוש את מצודתו בקרבת ערים גדולות יחסית, בכל הפריפריה של העיר וירצבורג. באותן שנים סבב רוזנבאום בין ערי וכפרי המחוז, בטווחים של כמאה קילומטרים מבירת המחוז וירצבורג העיר. הוא עשה מגוון עסקים, קנה ומכר אדמות ועדרים, ועשה לו שם בקרב יהודים ולא-יהודים.³⁵⁶

פוטנציאל הקרקעות בבורגלאואר היה אדיר. מדובר בשטחים עצומים שכללו עשרות דונמים, בעדרי בקר וצאן, בערוצי נחלים הכלולים בבעלות ובמבנים שקיימים עד ימינו. על הקרקע ישבו חוכרים שהיו צריכים לשלם לרוזנבאום ולשותפו בעבור השימוש. הוא ושותפו, אלכסנדר חיים ממסבאך, קיבלו זכויות יער, בהיקף שטח לא מבוטל מן היער המשותף לעיירות הסביבה. עם זאת, עד כה לא נמצאה שום עדות לכך שהיה ניסיון התיישבות יהודית בכפר. יתר על כן, לא ברור מה עלה בגורל הנחלה העצומה, מתי נמכרה ולמי נמכרה.

השותף, אלכסנדר חיים (Alexander Heim) ממסבאך היה סוחר יין וסחורות נוספות, שנרשם במטריקל כראש משפחה במסבאך בשנת 1820.³⁵⁷ השתתפותו של חיים ברכישה מעין זו כשותף שווה לרוזנבאום, לפחות על הנייר, מעידה שהיה בעל אמצעים בלתי מבוטלים, והיה אפשר לצפות כי יימצאו יותר פרטים על אודותיו. ברשימה המטריקלית הנזכרת נמצא שמו של אדם אחד בשם – אלכסנדר – אלכסנדר חיים (Heim) הנזכר – ובמקומות אחרים מוזכר אלכסנדר אחר ממסבאך –

³⁵³ באוברלאורינגן היו ב-1836 כ-150 יהודים (ראו: Adler, Die israelitischen Gemeinden Bayerns vor 100 Jahren, at p. 245), אולם עד כה לא מצאנו שם שום מסמך או פרט נוסף הקשור לרוזנבאום

³⁵⁴ שם, שם.

³⁵⁵ ייתכן שבמסגרת עסקים אלה התוודעו ראשי קהילת אשפנבורג לרוזנבאום, ולכן כאשר לימים נתקלו בבעיות עם הרב המקומי, נויבורגר, הם פנו לרוזנבאום לסיוע (על פעולה זו ראו בהמשך חיבור זה).

³⁵⁶ על יחסי מסחר בין יהודים ולא-יהודים ראו למשל סקירה מעניינת אצל Heidt & Lennartz, Fast vergessene Zeugen, at p. 115–116.

³⁵⁷ Rosenstock, Die unterfränkischen Judenmatrikeln, at pp. 209–210.

אלכסנדר אברהארדט שהיה סוחר יין,³⁵⁸ שחי פחות או יותר בתקופה הרלוונטית, אך שמו לא נזכר במטריקל. אפשר להעז ולנסות לטעון – טענה שלא נבדקה כל צורכה במסגרת מחקר זה – ששני האלכסנדרים הללו אחד הם, וכי בתוספת למטריקל של מסבאך, שבו נרשם אלכסנדר ב-1820 טרם נבחר שם המשפחה החדש, שאומץ רק לאחר מכן.³⁵⁹

ברשימת הזיכרון לחללי מלחמת העולם הראשונה בבורגלאואר נמצא שמו של אלואיס היים (Alois Heim) שנהרג בספטמבר 1916 בגיל 21.³⁶⁰ יש סבירות מסויימת לכך שבכפר כה קטן, אדם הנושא שם משפחה זהה לאדם אחר, היה מצאצאו (נכד או נין של אלכסנדר), ואולי יש בכך עדות לכך שהשותף אלכסנדר חיים עבר לבורגלאואר וניהל שם את הנכס מקרוב, בעוד רוזנבאום ממשיך בפועל בצל אם מיין וברחבי בוואריה.

ייתכן שזה היה גם טיב הסידור הפנימי בין חיים ורוזנבאום, כלומר ייתכן שרוזנבאום השקיע ממון רב יותר בקנייה, אבל בפועל בשטח ניהל חיים את הנכסים (ומן הסתם שילם לרוזנבאום את חלקו). בהיעדר מידע מוצק על החיים היהודיים בבורגלאואר, אם היו כאלה בכלל, נשאר ב"צריך עיון" לעת עתה את השאלה מה עלה בגורל אותן אדמות ובתים: כמה זמן החזיק בהם רוזנבאום? האם נמכרו? למי נמכרו? והאם באמת נעשה בהם ניסיון התיישבות יהודי?

אישור צל אם מיין כעיירת שוק, 1833

בשנת 1817 יסדו היזמים אנדראס באואר (Bauer) ופרידריך קניג (Koenig) את בית החרושת למכונות דפוס "קניג ובואר" באוברצל. המפעל נבנה בשטח מנזר הגברים שהיה באוברצל. היה זה המנזר הראשי, שאליו היה מסונף מנזר הנשים ביודנהוף של אונטרצל. כמו מנזר הנשים, גם מנזר הגברים חולץ בראשית המאה ה-19, ונמכר כדי לשלם את חובות המנזר לממלכה הבווארית ולנושים אחרים. חובות אלה נצברו לאחר ביטול המיסים המקומיים ששולמו למנזר, כאשר בוטל השלטון הבישופי בשנת 1803.

קניג ובואר התכוננו, והצליחו,³⁶¹ להפוך לפחות חלק מחקלאי שלושת הכפרים אוברצל, מיטלצל ואונטרצל, וחלק מבעלי המלאכה הזעירה שהתגוררו בהם, לעובדי מפעל מיומנים. המפעל המתקדם

³⁵⁸ Maran, Der erfolgreichste Produzent des Enzianschnaps war Jude
³⁵⁹ ואם כך הוא הדבר, הרי שאלכסנדר חיים שותפו של רוזנבאום, הוא אביו של לצארוס אברהארדט, מייסד מותג השנאפס הבולט ביותר בבוואריה במאה ה-19 וראשית המאה ה-20. אולם כאמור, זו הנחה שלא נבדקה לעומק.

³⁶⁰ ראו: Unseren gefallenen Helden v. 1914–1918 – Namen der Gefallenen: 1. Weltkrieg

³⁶¹ מפעל "קניג ובואר" מייצר מכונות דפוס עד ימינו אלה, ונחשב מן המובילים בעולם בתחום זה. מטה המפעל וחלק מקו הייצור שלו הועברו מאוברצל לגדה הימנית של המיין, ונמצאים כיום באזור התעשייה שבכניסה המערבית לוויירצבורג, קילומטרים ספורים מהמקום שבו נוסד המפעל. בין השאר יש בתחומי המפעל תצוגה של מכונות דפוס

שלהם, שפתח את שערו ב-17 באוגוסט 1817, הזניק את התפתחות הכפרים ותרם רבות למצב הכלכלי באזור.³⁶²

במשותף עם כמה אנשי עסקים מאוברצל ומאונטרצל, בשנת 1827 פנו מנדל רוזנבאום, קניג ובאואר אל רשויות מחוז וירצבורג בבקשה לאשר להם לקיים ארבעה ירידי מסחר שנתיים בשטח הכפרי שהם כבר ראו אותו בעיני רוחם כעיירה אחת, עיירת שוק: צל אם מיין. ההכרזה על יישוב מסוים "עיירת שוק" הייתה חשובה ביותר מבחינת חוקי המסחר בבוואריה. תושבי עיירת שוק נהנו מהטבות כלכליות שעיקרן בלעדיות אזורית על מכירת מרכולת מסוימת שאושרה. עיירות שוק משכו אליהן יצרנים שחיפשו חומרי גלם בסיטונאות, ולקוחות פרטיים שקנו מוצרים מוגמרים מיצרני העיירה.³⁶³

תהליך האישור היה הדרגתי, ופרידריך קניג, שנפטר בינואר 1833, לא זכה לראותו מתממש. אלמנתו פאני קניג, שהייתה צעירה ממנו ב-30 שנה, ניהלה את המפעל יחד עם אנדראס באואר, עד שבניה וילהלם ופרידריך בגרו. פרידריך הבן נטל את ההובלה והיה שותף מאוד בחיים הציבוריים בצל אם מיין, תוך שיתוף פעולה הדוק עם משפחת רוזנבאום.³⁶⁴ ב-25 באפריל 1833 קיום הירידים אושר וכך החלה בצל אם מיין מסורת של ירידים סיטונאיים, שהתקיימו במתכונת כזו או אחרת ארבע פעמים מדי שנה, עד שנות העשרים של המאה ה-20. האישור לקיים ארבעה ירידים שנתיים בצל אפשרה לעיירה להיות מרכז סחר כפרי חשוב בקרבת העיר וירצבורג.

ותיקות, ובהן מכונת הדפוס הראשונה להדפסת עיתונים משנת 1868, שפעלה בתנועה סיבובית, שהובאה מאתר ההקמה של המפעל במנזר של אוברצל. על המפעל ראו באתר [Koenig & Bauer](#).

³⁶² Wagner, *Geschichte der Stadt Würzburg*, at pp. 43, 190, 1238.

³⁶³ בקציר האומר נסביר כי "עיירת שוק" היה הכינוי ליישובים באחדות ממדינות אירופה שקיבלו מן השלטונות זכות לקיים בשטחן שווקים – קבועים, או עונתיים. בבוואריה, זכות השוק הכתיבה את אופי העיירה. המיקום הגיאוגרפי – בסמיכות לנתיבי תנועה ואפשרויות הובלת סחורות, בדרכים או על נהרות – היה לעתים קרובות קטליזטור להכרזה על עיירה כעיירת שוק, אולם לעיתים קרובות שיקולי יוקרה ולחצים פוליטיים, ואפילו סתם גחמות שרירותיות של השליטים, הביאו להכרזה כזו. בכל מקום בו נערכו שווקים נפגשו אנשי המקום עם אנשים שהביאו עימם ידע ומראות ממקומות אחרים. החיים החברתיים והכלכליים של קהילת עיירת השוק (Marktgemeinde) הושפעו מאוד מההחלפה התוססת של סחורות ומידע דבר שהפך את עיירת השוק למקום אטרקטיבי במיוחד. ההבדל העיקרי בין עיירת שוק לעיירה רגילה במאה ה-19 היה התפקיד המרכזי כספק שירותים וסחורות לשאר הכפרים שמסביב. לא פעם הוקמו גם מוסדות ממשלתיים אזוריים דווקא בעיירת השוק, כדי לספק שירותים ממלכתיים לתושבי האזור.

³⁶⁴ משפחת קניג נשארה לגור באוברצל ופרידריך קניג הבן אף כיהן כראש העירייה הראשון של צל אם מיין בין 1870 ל-1876 – אף שכאמור, האיחוד המינהלי הרשמי היה רק בשנת 1888.

הגם שלמעשה מאז 1833 התנהלו הכפרים אוברצל, מיטלצל ואונטרצל כיחידה מינהלית אחת, הם אוחדו מבחינה מינהלית רישמית לעיירה צל אם מיין רק בשנת 1888. בשנת 1927 נעשה ניסיון לספח את צל לוורצבורג העיר, כדי לאפשר לפתח עוד יותר את הכלכלה באזור, אולם הבקשה סורבה מטעמים בירוקרטיים.

ישיבת רוזנבאום בצל

ברבע האחרון של המאה ה-18 ובמחצית הראשונה של המאה ה-19, שנות ההטמעה של ההשכלה היהודית בגרמניה, דבק החינוך היהודי בשיטותיו המסורתיות ועל פי רוב הלימודים בגיל הילדות והנערות המוקדמת היו לימודי קודש בלבד. רוב הנערים למדו בבתי ספר מקומיים, שפעלו לרוב בשיטת ה"חדר", ומיעוטם – בייחוד בני משפחות עשירות יותר, אבל גם מי שהדבר נראה להם חשוב יותר – למדו אצל מורים פרטיים. בני נוער שביקשו להמשיך ללמוד תורה ויכלו להרשות זאת לעצמם מבחינה כלכלית (כלומר לא נאלצו לצאת לסייע בפרנסת המשפחה), המשיכו את לימודיהם באחת הישיבות שפעלו במקומות רבים ברחבי גרמניה.

לקראת המחצית השנייה של המאה ה-19, סגרו רבות מהישיבות בגרמניה את שעריהן ובהן ישיבות ידועות.³⁶⁵ תופעה זאת אירעה בשל דרישות מינהליות שדרשו משרדי החינוך במדינות גרמניה – בעיקר דרישות ללימוד מדע כלליים ושימוש בשפה הגרמנית לצורכי פיקוח. צריך לציין גם שחלה ירידה בביקוש ללימוד בשיבות, בשל מגמות ההשכלה והרפורמה הדתית שהלכו והתרחבו. גם מרבית ה"חדרים" נסגרו והילדים היהודים עברו ללמוד בבתי ספר מודרניים, ששפת ההוראה בהם הייתה גרמנית והם היו נתונים לפיקוח של השלטונות. מעט מהילדים למדו בבתי ספר יהודיים נפרדים אבל רובם למדו בבתי הספר הציבוריים של מדינות גרמניה.

במהלך כמה עשרות שנים התחוללה אפוא תמורה משמעותית בחינוך היהודי בגרמניה.³⁶⁶ מהלך זה היה קשור גם לתהליך הרפורמה בתפיסה הדתית של יהודי גרמניה, שבמשך המחצית הראשונה של המאה ה-19 עזבו ברובם המוחלט את התפיסות המסורתיות הישנות (שלימים כונו אורתודוקסיה). עם זאת, בבוואריה ובווירטמברג המצב היה שונה מעט,³⁶⁷ ואף כי התהליכים שתוארו לעיל היו רלוונטיים גם בהן, המסורתיות הייתה עדיין חזקה יותר ולאורתודוקסים הייתה אוזן קשבת אצל ראשי המדינה – בייחוד בשל פועלו של מנדל רוזנבאום, שמתואר בהמשך חיבור זה.

³⁶⁵ Eliav, Jüdische Erziehung in Deutschland, at p. 207.

³⁶⁶ עיינו למשל: אליאב, התמורות בחינוך היהודי בגרמניה במאה הי"ט.

³⁶⁷ Eliav, Jüdische Erziehung in Deutschland, at p. 213.

מנדל רוזנבאום ראה בחינוך ילדיו את תפקידו העיקרי בחיים. הוא היה מוכן להשקיע בכך משאבים רבים, רוחניים וגשמיים. אחת הפעולות הראשונות שנקט כאשר עבר מתיילהיים לאונטרצל הייתה פנייתו לרבו-ידידו, הרב אברהם בינג, כדי שישלח לו מורה פרטי לילדיו, והוא שלח אליו את אליעזר ברגמן, תלמידו המובהק שעד אז "יצק מים על ידיו" של הרב בינג והתגורר בביתו בוירצבורג, בתור משמשו האישי.³⁶⁸

במשך כל שנות קיומה (1822–1915 בערך) הייתה קהילת צל קטנה מדי מלמנות לה רב במשרה מלאה. תחילה שימש מנדל רוזנבאום עצמו כסמכות הדתית. במקורות רבים, בחייו ולאחר מותו, הוא כונה "רב מנדל", שבקוד הרבני המקובל משמעו בן תורה שלא הוסמך רשמית או שאינו נושא בתפקיד רבני רשמי. אף שבמקומות אחרים כונה רוזנבאום בתואר "הרב", אין להניח מכאן שאכן היה מוסמך. על כל פנים, עד כה לא נודע לנו שם הישיבה שבה למד ולא ידוע על סמיכה לרבנות שקיבל אי-פעם.

עם זאת, בכל זאת יש להזכיר שרוזנבאום נולד למשפחה רבנית ידועה ושלמד במשך שנים רבות. אחיו ואביו נשאו משרה רבנית בתיילהיים וכך שניים מבניו, אליה רפאל ויונה, וכמה וכמה מנכדיו שתקצר היריעה מלפרטם כאן. ברור שרוזנבאום היה בקי בתלמוד ולפי מקורות אחדים הוא נהג ללמוד תלמוד בכל רגע אפשרי. לפי מסורת המשפחה הוא היה לומד עם בניו וחתניו מדי בוקר בשטח מפעל המסמרים ואף נהג להעביר שיעור קבוע בשעת הפסקת הצהריים במפעל המסמרים בשעה שהפועלים היו אוכלים.

חתנו, אליעזר ברגמן, שהיה רב מוסמך, סייע לרוזנבאום להרחיב את שירותי הדת באונטרצל, מדי פעם הגיעו אליו אל צל חבריו מהישיבת הרב בינג בוירצבורג, חלקם לביקורים וללימוד משותף ואחדים מהם אף קבעו את ביתם באונטרצל, ולא פעם בביתו הגדול של מנדל רוזנבאום. שניים מהם, הרב דוד וייסקופף והרב אברהם רייס התגוררו בבית רוזנבאום במשך כמה וכמה שנים. לאחר שנים אחדות מאז הקמת ההתיישבות היהודית באונטרצל התגבשה במקום חברה לומדים, שלימים הייתה תשתית לישיבה של ממש.

מועד פתיחת הישיבה אינו ברור דיו, אולם נראה שכשישיבה הפתוחה לקלוט תלמידים מן החוץ, היא החלה לפעול כבר באמצע שנות העשרים של המאה ה-19. התלמידים הראשונים היו ילדיו של

³⁶⁸ Lehmann, 1868, Zeitende Artikel, at p. 829

רוזנבאום, שלמדו באולם בית המדרש שמוקם בקומה השנייה של ביתו של רוזנבאום³⁶⁹ בהובלת הרב אליעזר ברגמן, משנת 1822 ועד יציאתו של ברגמן לארץ ישראל בקיץ 1834.

יחד עם בני רוזנבאום למד שם בן דודם דוד רוזנבאום, בנו של זעקל פנחס מתיילהיים, שהגיע לאונטרצל מייד לאחר בר המצווה שלו ב-1823. הוא התגורר בבית רוזנבאום ממש כאחד מילדיו, ונפטר בצל בהיותו בן 16.5.³⁷⁰ נוסף על ילדי רוזנבאום, למדו שם, עוד בשנות העשרים והשלושים, ילדים נוספים מאונטרצל, מתיילהיים ומכפרים אחרים בסביבה.

ראשי הישיבה הראשונים היו, כאמור, אליעזר ברגמן מ-1822 עד 1834, ואחריו ב-1835 עד 1840 הרב אברהם רייס, שעליו נרחיב בפרק הרביעי של החיבור. לאחר פטירתו של מנדל רוזנבאום נטל בנו אליה רפאל, שהוסמך לרבנות בידי הרב וולף המבורג בפירת', את סמכות ההחלטה הקהילתית, ואחריו נשא בתפקיד בנו הצעיר של רוזנבאום, יונה, שהוסמך לרבנות בידי הרב המבורג והרב מנדל קרגוויא בפירת' ובידי הרב במברגר בוירצבורג.

נראה שפחות או יותר באמצע שנות החמישים של המאה ה-19 עמס הרב יונה רוזנבאום את הובלת הישיבה על שכמו.³⁷¹ באותה עת היה מנדל רוזנבאום כבר עסוק מאוד בענייני הציבור והרבה לשהות במינכן במשך פרקי זמן ארוכים. גם הדרכים אל בירת הממלכה, מרחק כמה מאות קילומטרים, ארכו זמן ממושך. לרגל עבודתו הציבורית רוזנבאום גם סבב בקהילות היהודיות שבערים, בעיירות ובכפרים (ובייחוד באשפנבורג, בנירנברג ובשוואבן). הוא יכול היה לעשות זאת אך ורק מפני שחתנו ושלושה מבניו שהתגוררו באונטרצל, קיבלו על עצמם אחריות על תחומי פעילותו המסחרית והחינוכית.

כאמור, כבר בשנות החמישים של המאה ה-19 נשאו בניו של מנדל רוזנבאום ועימם אחד מחתניו בעול ניהול הישיבה. מעיון ברשימת התושבים שהתגוררו באונטרצל באמצע שנות החמישים, אפשר ללמוד שכבר אז האחריות לתלמידי הישיבה הייתה – לפחות פורמלית, אבל נראה שגם מעשית – של יונה רוזנבאום, ואף נראה שהוא עבר עם משפחתו להתגורר בבית הגדול יותר שמגרש 211 – יודנהוף 1.

³⁶⁹ על אולם בית המדרש ראו בהמשך.

³⁷⁰ הוא נפטר ב-9 בדצמבר 1827. סיבת המוות אינה ברורה (Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p. 162).

³⁷¹ יונה רוזנבאום נולד ב-1823. כלומר היה אז כבן 30. בעניין תאריך הלידה שלו יש הבדל בין רישומים אחדים: לפי ברטורא וטחובר הוא נולד ב-1822, אולם לפי רישומי ארכיון הכנסייה נראה שהתאריך הנכון הוא 12 במאי 1823 (Diözesanarchiv Würzburg, Bestand Zell am Main, Sign. 5904, Bd. 8 Fiche 22, f 135).

בטבלה שלהלן מפורטים התושבים בעלי הזכויות, כפי שרשמו ב-3 בדצמבר 1855 במסמכי הכפר,

וכן מספר הנפשות החיות על המגרשים המוכרזים ביודנהוף.³⁷²

מספר המגרש	שם הדייר המטריקלי	שם המחזיק בבעלות	מספר הנפשות	הערות
210	המורה היהודי	מנדל רוזנבאום	?	
211	מנדל רוזנבאום	מנדל רוזנבאום	6	
211	אליה רפאל רוזנבאום	מנדל רוזנבאום	10	דייר משנה
211	יונה רוזנבאום	מנדל רוזנבאום	25	דייר משנה. (המספר כולל ככל הנראה את בחורי הישיבה)
211	?	משה גולדשמידט	11	דייר משנה. לפי הרישום, בשנת 1857 עברה משפחת גולדשמידט למגרש 210 שיועד למורה היהודי.
212	משה רוזנבאום	משה רוזנבאום	13	
	מיכאל סייבולד (לא יהודי);	משה רוזנבאום	?	דייר משנה.
	פיליפ באומן (לא יהודי)	משה רוזנבאום	?	דייר משנה.
213	רוזנטל	יואל רוזנטל	?	יורשיו החזיקו בבעלות, אך כבר לא היה בין החיים
214	רוזנטל	משה רוזנטל	?	

³⁷² Zell am Main Gemeinde Archiv: Hauptgr. III, nr. 53. התיקיה כוללת חוברות אחדות בין 1855–1930.

הנתונים החסרים אינם ניתנים לפענוח.

גם מועד סגירת הישיבה אינו ברור, אולם מצאנו כי עוד כחצי שנה לאחר מות הרב מנדל רוזנבאום, הזמין יונה רוזנבאום תלמידים המבקשים ללמוד תלמוד לבוא לישיבה – שעתה עמד בראשה – במודעה שפורסמה בכתב העת איזרעליט בפברואר 1869:³⁷³

בצל ליד וירצבורג במקום שבו צעירים רבים כבר רכשו ידע בתלמוד, נפתחה אפשרות לתלמידים נוספים, כולל מקומות לינה. המגורים ידידותיים ובאווירה משפחתית ומותאמים לחוקי הבריאות במדינה. זמין. כל הפרטים אצל י' רוזנבאום בעצמו.

אברהם גרינבאום דיווח באוטוביוגרפיה שלו, שהגיע לוורצבורג בספטמבר 1868, קרי ממש סמוך לפטירתו של מנדל רוזנבאום.³⁷⁴ נראה שבאותו זמן הישיבה לא פעלה, משום שבמשך שנה הוא למד בבית הספר "מקס" בוורצבורג וקיבל שיעורים פרטיים בעברית ממורה בסמינר בשם א' שלנקר (תושב צל אם מיין). בתקופה זו ביקר לא פעם בצל אם מיין, שאליה שלח אותו רבו בשוואבך, הילה וקסלר, ונראה שתכנן ללמוד שם עם פתיחת הישיבה מחדש בידי הרב יונה והרב אליה רפאל, אולם פטירת אימו הכריחה אותו לשוב לוויזנפלד ולעזור בפרנסת המשפחה. מכל מקום, בצל אם מיין הכיר את רעייתו לעתיד, לאה גולדשמידט – נכדתו של רוזנבאום.

בתקופה שבה התבססה הקהילה באונטרצל, המבנים המסורתיים של החינוך היהודי המסורתי בבואריה אותגרו בידי אנשי תנועות התיקונים בדת. גם שלטונות בוואריה, שהייתה בעיצומו של תהליך חילון, ביקשו להתערב בתוכני הלימודים של ילדי הממלכה – יהודים ולא-יהודים. היוזמה של רוזנבאום להקמת הישיבה נבעה אפוא מרצונו הנחוש לשלוט בחינוך ילדיו שלו ושל כל מי שבא אחריו אל צל. בהדרגה הוא בחר להציע גם לאחרים ליהנות גם הם מן השירותים החינוכיים שיצר. הישיבה שרוזנבאום הקים כללה אולם לימוד שהיה ממוקם בקומה השנייה של בית מגוריו של רוזנבאום ביודנהוף. המדובר בחדר רחב ידיים ומואר. בביקור בבית רוזנבאום בשנת 2011, החדר נחזה עדיין בצורתו המקורית, עם חיפוי עץ על הקירות ועדויות מוחשיות למדפים שהכילו ככל הנראה ספרי קודש רבים.³⁷⁵ הוא היה מופרד ממגורי המשפחה בגרם מדרגות, אם כי באותה קומה

³⁷³ Rosenbaum, Anzeige, at p. 147.

³⁷⁴ גרינבאום, האוטוביוגרפיה, בעמ' 1.

³⁷⁵ מאחורי חיפוי העץ נמצאו כמה וכמה ממצאים הקשורים למשפחת רוזנבאום, והם שמורים בארכיון הקהילתי של צל אם מיין. הבית ביודנהוף 1 הוחזק שנים רבות כאתר לשימור בידי עיריית צל אם מיין, אולם בשנת 2014 נאלצה העירייה למכור את הבית עצמו, בשל הוצאות הגדולות להחזקתו. מכירת הבית הותנתה בהותרת מבנה השירות שבו עמדה סוכת רוזנבאום בידי העירייה לשם הקמת מוזיאון הסוכה של משפחת רוזנבאום שנחנך בשנת 2018 –

[Rosenbaumsche Laubhütte, Judenhof 1](#)

היו חדרים נוספים שלבטח שימשו את המשפחה. מן הטבלה דלעיל אפשר להבין שהתלמידים אף ישנו בבית זה, אולם אין הכרח להניח כך, שכן ייתכן שהם היו רשומים כך ברישום המינהלי, אולם בפועל דרו במבנים אחרים ביוזנהוף.

ניכר אפוא שהשיבה הייתה חלק משגרת חיי היום-יום של משפחת רוזנבאום. התלמידים אכלו על שולחנו של רוזנבאום. מילולית. השיבה סיפקה חינוך תורני, מקומות לינה וארוחות. ככל הנראה מעולם לא נגבה תשלום בעבור הלימודים בישיבה,³⁷⁶ אולם התלמידים עבדו חלק משעות היום בבית החרושת למסמרים,³⁷⁷ בחלקות החקלאיות ובמשק החי. ייתכן שהייתה זו השיבה הראשונה שהפעילה הלכה למעשה את רעיון "תורה ועבודה", שאומץ לאחר שנים רבות בציונות הדתית, במסגרת הפועל המזרחי ובני עקיבא. ברויאר כתב שיונה רוזנבאום היה לומד תורה עם עובדי העסקים המשפחתיים.³⁷⁸

אפשר לתאר את מהות הקמת הישיבה מפיו של מרבני גרמניה האורתוקסיים אחד הידועים ביותר, הרב עזריאל הילדסהיימר, שלא חסך מילים בהביעו את הערכתו לבני משפחת רוזנבאום:³⁷⁹

תופעה מיוחדת ביותר מתרחשת ליד וירצבורג בעיירה הקטנה צל. שם שני האחים רוזנבאום ואביהם הרב מנדל – אשר מי מכלל היהודים ברחבי גרמניה אינו מכיר? – הם עושים דברים מדהימים למען כל כך הרבה אחרים. מתגוררים אצלם דרך קבע כמה בחורים המקבלים מהם דיור ומזון בחינם, שחיים עימם כמו בני אותה משפחה. יש רק מעטים מסוגם. חלקם לומדים עם המאסטר הרב יונה רוזנבאום, חלקם עם אחיו המורה, האדון והמאסטר אליהו רפאל, נרם יאיר. שני האחים האצילים הללו, שניהם סוחרים, המקדישים את הזמן שנותר להם לתורה ולשירות הציבור, יחד עם אביהם הזקן, שגם הוא אחד האנשים הפרטיים המגלים את האכפתיות הרבה ביותר כלפי היהדות כולה.

³⁷⁶ Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p. 17.

³⁷⁷ מלבד אליעזר ברגמן ומשה רוזנבאום שזכו לתואר מומחים בחרושת ברזל, לפחות אחד מן התלמידים הפך לימים מומחה למתכות. המדובר באברהם גרינבאום משוואבאך, שהיה תלמידו הקרוב של רבי הילה וקסלר, נכדו של רוזנבאום. כפי שהוזכר לעיל, הוא נישא לנכדתו של רוזנבאום בצל ונעשה סוחר מתכות אמיד ופעיל בעסקי ציבור. הוא היה מקורב לעורך האיזראליט מרקוס להמן ולראשי הפקוא"מ באמסטרדם, ובשנת 1884 נתמנה שליח לארץ ישראל מטעמם, לשם רכישת קרקע להקמת בית חולים ברובע היהודי בירושלים. לבסוף רכש את האדמה שעליה הוקם מאוחר יותר בית החולים שערי צדק (ראו עליו גרינבאום, האוטוביאוגרפיה).

³⁷⁸ ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 206.

³⁷⁹ Hildesheimer, Noch einmal über der Jeschiba Angelegenheit, at p. 383.

הילדסהיימר כתב מדי פעם בעיתונות האורתודוקסית (לפעמים חתם את שמו בהזדמנויות כאלה בשם ד"ר ישראל הילדסהיימר). באותה תקופה עמד בראש מוסד רבני שמנה כבר יותר ממאה תלמידים. לימים ייקח את הרב דוד צבי הופמן, חתנו של הרב יונה רוזנבאום, לשמש עוזרו ומחליפו בסמינר להכשרת רבנים שהקים בברלין. עבודתו הרבנית הראשונה של הופמן הייתה במכינה להכשרת מורים בהוכברג, תחת פיקוחו של הרב במברגר, ביחד עם נכדו של רוזנבאום, הרב הילה וקסלר. וקסלר והופמן היו בני אותו גיל והפכו חברים קרובים. לימים נתגלעו ביניהם חילוקי דעות רעיוניים – ובייחוד בדבר עבודת הדוקטורט של הופמן, שווקסלר ראה בה התקרבות לכפירה³⁸⁰ – אולם הדבר לא העיב על ידידותם הקרובה ועל הערכתם ההדדית. אדרבה, הופמן ראה בווקסלר רב גדול, שיש ללכת לפי הוראותיו בעניינים מסוימים, ובייחוד בענייני דיוק המידות והמשקלות – תחום שבו ראה הופמן בווקסלר אוטוריטה הילכתית. כך למשל הלך בעקבותיו בענייני מיקוואות:³⁸¹ "...כי היה לי בזה חלוף כתבים עם ידידי הרב הגדול מוהר"ר פינחס משה אלחנן וועקסלער אבדק"ק האכבערג זצ"ל בשנת תרנ"ג"; וכאשר נשאל שאלה בדבר שיעורי מדידה הילכתיים, כתב:³⁸²

ואני לא אבוא לפלפל בדברים ורק איך אני נוהג למעשה: העיקר הוא לשער שיעור אצבע. ואחרי המדידה בגודל שלי וכאשר שמעתי שמדדו חברי ובפרט ידידי הרב הגדול מוהר"ר פנחס משה אלחנן וועקסלער זצ"ל הרב דק"ק האכבערג יע"א, הסכמתי למדוד בדיני דאוריתא [לפי המידה שקבע וקסלר].

הרב וקסלר והרב במברגר חיברו את הופמן עם בני משפחת רוזנבאום בצל אם מיין, והוא מסר שיעורים בישיבתם הפרטית, וכך הפך בן בית שם, דבר שהביא לימים לנישואיו עם צרלין רוזנבאום, בתו של הרב יונה רוזנבאום.

הופמן התייחס אל חותנו הרב יונה, כאל רב גדול בתורה. כך למשל, בהקשר של בירור הלכה כלשהי (האם מותר להתחתן בעשרת ימי תשובה), כתב:³⁸³

ואני בעצמי עשיתי נישואין שלי ביום ו' תשרי שנת תרל"ג לפ"ק, ומר חמי הרב הגדול הצדיק מוהר"ר יונה ראזענבוים זצ"ל באשר היה מסופק אולי יהי' זה קצת נגד שום דין או מנהג, נשא ונתן מתחילה עבור דבר זה עם הרב הגאון מהור"ר זעליגמאן

³⁸⁰ הורביץ, מבוא, בעמ' לח.

³⁸¹ הופמן, מלמד להועיל, חלק ב', סימן עד.

³⁸² הופמן, מלמד להועיל, חלק ב', סימן עב.

³⁸³ הופמן, מלמד להועיל, חלק ג', סימן א.

בער באמבערגער זצ"ל, והוא פסק שדבר זה מותר בלי שום פקפוק ואדרבה כי קיום מצות פריה ורבי' יוכל להכריע לכף זכות. וכן עשיתי מעשה ואין שום אחד ממורי ורבותי וחבירי פוצה פה לומר שיש בזה שום נדנוד איסור.

שני הרבנים הללו, הופמן והילדסהיימר, מגדולי רבני גרמניה האורתודוקסים, ראו אפוא במשפחת רוזנבאום תופעה מיוחדת, ובישיבת רוזנבאום בצל מקום מצוין ללימוד תורה. הופמן אף קרא לבנו מנדל על שם מנדל רוזנבאום, אביו של חותנו.³⁸⁴ במשך שנות פעילות הישיבה הפרטית של רוזנבאום למדו בה כמה וכמה עשרות תלמידים תקופה מסוימת בצעירותם. שטראוס דיווח על פנקס שבו היו רשומים כל תלמידי הישיבה לדורותיהם, אך פנקס זה ככל הנראה אבד.³⁸⁵ אחדים מתלמידי הישיבה שהיו בני 13–16 עת הגיעו לצל ללמוד במשך שנים אחדות, נהיו רבנים ואנשי שם ידועים.

תלמידי ישיבת רוזנבאום באונטרצל

בבית רוזנבאום הוחזק פנקס ובו שמות כל התלמידים שלמדו בישיבה. מכיוון שהפנקס אבד, קשה להעריך כמה תלמידים למדו בישיבה במהלך השנים. עם זאת, במקורות אחדים אפשר למצוא שמות של תלמידי הישיבה, מהם שהיו לגדולי תורה, אנשי שם וסוחרים גדולים. אף שבמסגרת מחקר זה לא נערך חיפוש ממצה אחר תלמידי הישיבה, בכל זאת נמצאו בחלק מן המקורות שמות של כמה וכמה תלמידים. להלן נזכיר אפוא שמות אחדים מתלמידי הישיבה, אולם בטרם נעשה זאת נציין כי אחד העניינים המעניינים בישיבת צל היה הראשוניות של רעיון השילוב של תורה ועבודה. ישיבת צל חינכה ללימוד תורה ברמה הגבוהה ביותר, אולם תלמידיה עבדו חלק משעות היום בכל ענפי המשק שהיו ביוזנהוף. במשפחת רוזנבאום האמינו בפרודוקטיביזציה,

³⁸⁴ מנדל הופמן נולד בשנת 1875 (Tachauer, Familientafel der Nachkommen von Mendel Rosenbaum Zell,) at p. 18. במסורת משפחת הופמן עבר שמו של רב מנדל רוזנבאום כאיש מופת. עוד בשנת 1982 בהספד על נינו של הרב הופמן (כלומר נכד נינו של רוזנבאום), נאמר: "הרב פרופ' דוד צבי הופמן היה חתנו של ר' מנדל "צל" רוזנבוים זצוק"ל [זוהי טעות. הופמן היה חתנו של יונה רוזנבאום, בנו של מנדל], המפורסם בדורו כצדיק ובעל מופת, שאלפים נהרו לעיירה הקטנה "צל" להיושע ע"י ברכותיו ותפילותיו. לא היה, לא רב ולא ר"מ, אלא סוחר שנהג את עצמו בפשטות גמורה, אך שקד בתורה יום ולילה, בעל חסד מופלא, ומדקדק בהלכה ובהידורה כחוט השערה. אנשי דורו אמרו עליו שטובת לבו האירה את פניו ונתנה לו חן וסבר פנים יפות במיוחד שהקסימו כל רואיו. גם גויי הסביבה בקשו ברכותיו והאמינו שתפילותיו מקובלות בשמיים" (ווייס, שושלת היוחסין, בעמ' 159).

³⁸⁵ Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p. 16.

ביזמות ובתעוזה, ולכך כיוונו גם את התלמידים, שרבים מהם ידעו להכיר תודה על כך. נראה כי זו הייתה החלופה לשכר לימוד ולמזון ולמקומות הלינה שסופקו לתלמידים בידי משפחת רוזנבאום.³⁸⁶

אחד מראשוני תלמידי הישיבה היה הרב משה וויסקופף. הוא נולד בפירת' בשנת 1836 ולימים כיהן כרבה של הקהילה היהודית האורתודוקסית בפריז במשך יותר מ-80 שנה. תקופה מסוימת היה אף חבר בקונסיסטואר, הגוף הייצוגי הראשי של יהודי צרפת. מעט לפני מותו, בגיל 99, סיפר הרב וויסקופף על כך שהיה מהראשונים שלמדו בישיבת רוזנבאום בצל.³⁸⁷

תלמיד נוסף שלמד בנעוריו בישיבת רוזנבאום באונטצל, היה החזן הירש פלאוט.³⁸⁸ לאחר לימודיו בצל המשיך פלאוט לאלטונה, ללמוד אצל הרב אטלינגר, שהעניק לו את התואר "חבר". הוא למד גם בסמינר להוראה של הרב במברגר בוורצבורג. בהמשך חייו פלאוט שימש במשך 35 שנה בתור החזן הראשי בקהילתו של הרב שמשון רפאל הירש בפרנקפורט, וזכה להערכה רבה.

הרב ראובן שטרן מפולדה למד בישיבת רוזנבאום בצל. בהספד עליו שהתפרסם ב"דער איזראעליטי"³⁸⁹ נכתב ש"רבו הראשון והמשמעותי היה הרב יונה רוזנבאום, בישיבה שהייתה אז בימיה היפים ביותר בצל, שם בילה כמה שנים טובות עם חבריו לדעה בהשראה של אותו הלהט ללימוד התורה הקדושה". הוא ביקש להמשיך להתפתח מבחינה תורנית ולכן:³⁹⁰

כשהוא מצויד בידע מעולה, נסע להונגריה לפגישה עם הפטרון הזקן של הקהילה היהודית, הרב ד"ר הילדסהיימר נרו יאיר, כדי להקדיש את זמנו לנושאים הגבוהים ביותר בידע התלמודי. משם נדד לבסוף לברטיסלבה, שם למד אצל הגאון המפורסם בעולם ש' בנימין סופר [בעל ה"כתב סופר" בנו של חת"ם סופר] זכר הצדיקים לברכה, וכשלימודיו הושלמו קיבל את התעודה המכובדת ביותר (התרת הוראה) [סמיכה לרבנות].

שלמה אנסבכר, מהעיירה וייטסהוכהיים (Weitshochheim) הסמוכה לצל אם מיין, בנו של מרדכי מקס אנסבכר, הרב המקומי, למד אצל הרב יונה בישיבת צל.³⁹¹ מקס אנסבכר היה חבר קרוב של

³⁸⁶ הורביץ, מבוא, בעמ' יח; Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p. 16–17.

³⁸⁷ Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p. 16, 52 note 10.

³⁸⁸ הירש פלאוט (Plaut) נולד בשנקלנגספלד (Schenklengsfeld), כ-140 קילומטרים צפונית לוורצבורג ב-1838 ונפטר בפרנקפורט בשנת 1913.

³⁸⁹ Schachnowitz, Deutschland – Fulda, at p. 1324.

³⁹⁰ Ibid.

³⁹¹ Schachnowitz, Personalien – Rabbi Salomon Ansbacher, at p. 801.

רב מנדל, ואף שימש עד בנישואיו השניים של רוזנבאום לקרס, כפי שמתועד במסמך ה-Diözesan.³⁹²

גם אחדים מבניו של הרב במברגר למדו בצעירותם את יסודות התלמוד בצל:³⁹³ הרב משה ליב במברגר (לימים הרב המחוזי של באד קיסנינגן, ובעלה של נכדתו של רוזנבאום אסתר גולדשמידט) והרב נתן במברגר (לימים הרב המחוזי של וירצבורג לאחר פטירת אביו).

שני בניו אלה של הרב במברגר ספגו בבית רוזנבאום בצל את החיבור הבסיסי לגאולת ארץ ישראל. בכור בניו של הרב במברגר, הרב שמחה במברגר שנולד ב-1832 קיבל את חינוכו התורני הבסיסי כשלמד עם אביו בוויזנברון, ואחר כך אצל הרב אליעזר ברגמן ואצל הרב דוד וייסקופף בגלגולה הראשון של הישיבה באונטרצל.

גם הרב משה פנחס אלחנן (הילה) וקסלר, נכדו של רוזנבאום, שהיה רבה של הוכברג ונחשב עליו תורני,³⁹⁴ למד בישיבה של סבו בצל מאז היה בר מצווה.³⁹⁵ נכדים נוספים של רוזנבאום למדו בישיבה, למשל בניה של בתו של רוזנבאום הנכח (יוהנה) ובעלה נחום צבי ליכט, האחים יוסף ויצחק ליכט, שלימים שימשו שניהם בתפקידי רבנות באמריקה.³⁹⁶

על תלמיד נוסף שלמד בישיבת רוזנבאום בצל, ששם משפחתו היה זון (Zonn), אפשר ללמוד מהערת שוליים אגבית של מרדכי ברויאר, שדיווח על כך שד"ר נפתלי הרברט זון סיפר לו אישית שסבו למד בישיבת צל.³⁹⁷ חקירה ודרישה קצרה הביאו למסקנה שהמדובר ביעקב זון, שהיה מורה בכפר הולדתו של רוזנבאום, תיילהיים, בשנים 1883–1905. הוא היה תלמידם של הרבנים אליה רפאל ויונה רוזנבאום בישיבת צל ואחר כך למד בסמינר של הרב במברגר בוירצבורג, שאף העניק לו את התואר "חבר".³⁹⁸

נראה שמנדל רוזנבאום בעצמו לימד צעירים בעברית ובגרמנית זמן קצר לאחר המעבר לצל בשנת 1822. במסמך השמור בארכיון הקהילתי בתיילהיים, בתיעוד מיום 4 בספטמבר 1823, נכתב כי שני

Diözesanarchiv Würzburg: Matrikel Zell am Main, Band 19, Fiche Nr. 53, Seite 3; Diözesanarchiv ³⁹²

.Würzburg, Amtsbücher aus Pfarren 5910, Fiche 36

.Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p. 16 ³⁹³

הרב הילה וקסלר הוסמך לרבנות בידי ה"כתב סופר" ובידי הרב נתן בנימין סג"ל ליבער (ראו עליו: סופר, איגרות סופרים, בעמ' 14–15). לוקסלר הוצעו משרות רבנות בקהילות גדולות כגון בפריז ובפרנקפורט, אך הוא דחה אותן מסיבות שלא כאן המקום לפרטן (ראו עליו: וכסלר, דבר אזהרה לישראל; Strauss, The Rosenbaums of Zell; סמואל, קדם-ציונות: שורשי הציונות בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה, ובמקומות רבים נוספים).

הורביץ, מבוא, בעמ' יח. ³⁹⁵

.Heller, Biographical sketches, at p. 73 ³⁹⁶

.ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 354 הערה 177. ³⁹⁷

ראו בכתבת ההספד עליו בדער איזראעליט מ-11 בפברואר 1932 (Personalien, at pp. 11–12) ³⁹⁸

הנערים אברהם לברמוט ודוד רוזנבאום נשלחו על ידי הוריהם לאונטרצל "כדי לקבל שם חינוך בגרמנית ובעברית".³⁹⁹

אברהם לברמוט היה בן משפחת לברמוט הרשומה במטריקל היהודי של 1817 של תיילהיים⁴⁰⁰ כעוסקת במסחר בקר. דוד רוזנבאום שכבר הזכרנו, היה אחיינו של מנדל רוזנבאום, בנו של זעקל רוזנבאום. הוא נפטר בצל ב-9 בצמבר 1827 בגיל 17, ונקבר בשוואנפלד.⁴⁰¹

דוד רוזנבאום נולד בסביבות 1810 בתיילהיים ומכאן שהגיע ללמוד אצל דודו מנדל כשהיה פחות או יותר בן 13 – ככל הנראה מעט לפני בר המצווה שלו. מהדוגמה של דוד אפשר ללמוד שרוזנבאום קיבל אל ביתו נערים אחדים ללימוד משותף עם בניו מייד אחרי המעבר לצל. לפי המסקנה מעדותו של הרב משה וייסקופף מפריז, שהוא היה אחד התלמידים הראשונים בישיבת רוזנבאום, נראה שראשיתה של הישיבה בשנות הארבעים לכל המוקדם. סביר אפוא להניח שתחילה היה הלימוד יותר מקומי ומשפחתי ועם השנים גדלה הישיבה, עד לשיאה בימיו של יונה רוזנבאום כראש הישיבה, למן שנות החמישים של המאה ה-19.

שטראוס מנה אישים נוספים שלמדו בישיבת צל שהכיר אישית, הרב יצחק שטראוס שהיה הרב של רותנבורג (ליד פולדה) וברנהרד וקסלר, אחיין של מחותנו של רוזנבאום, שלמה וקסלר משוואבך, שהיה פעיל בקהילה היהודית בלונדון.

נראה כי עם הגירתו של הרב אברהם רייס לארצות הברית ב-1840, הייתה הפסקה מסוימת בפעילות הישיבה. באותן שנים צעיר בני משפחת רוזנבאום, יונה, למד בישיבה בפירת' וכתלמיד פרטי אצל הרב במברגר בוויזנברון. פעילות הישיבה דעכה אפוא ואולי אף הופסקה לזמן מה, אולם כאשר יונה רוזנבאום כבר היה בעצמו בן תורה משמעותי, באמצע שנות הארבעים, חזרה המשפחה להפעיל את הישיבה בתחומי היודנהוף, והפעם בהובלתו התורנית של הרב יונה.

הזמן שפינו לו בניו בניהול עסקי המשפחה וניהול הישיבה אפשר לרוזנבאום להמשיך בעבודתו הציבורית, אם כי הוא לא משך את ידו מהקמת עסקים חדשים. כך למשל סמוך לשנת 1867, כשנה לפני פטירתו, רכש רוזנבאום סדנה לצורפות זהב בשוואבך. מהיכרות עם דרכי פעולתו, יש לשער שהוא בחר בשוואבך מפני ששם התגוררה אז בתו, אליסה וקסלר, שהתאלמנה כמה שנים לפני כן מבעלה שלמה, אחיו של הרב אברהם וקסלר. היא הייתה אימו של הרב הילה וקסלר. הרב הילה חזר בשנת 1866 לשוואבך אחרי לימודיו בפרשבורג אצל ה"כתב סופר" ואצל הרב ליבר, שהסמיך

³⁹⁹ Theilheim Gemeinde Archive, Juden, s. 53 n. 17

⁴⁰⁰ Theilheim Gemeinde Archive, Juden Matrikellisten 1817. נראה כי אברהם לברמוט היה אחיינה של רחל רוזנבאום לבית לברמוט, רעייתו של זעקל רוזנבאום.

⁴⁰¹ Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p. 162

אותו לרבנות. מייד עם שובו, בגיל 23 התחתן רבי הילה עם בת דודתו מצל אם מיין, קלרה, בתו של הרב אליה רפאל רוזנבאום. בשוואבך היו אפוא למנדל רוזנבאום באותה עת בת אלמנה ושני נכדים נשואים, והיה צריך לסייע להם להתפרנס.

אין עדות לכך שווקסלר עצמו עבד בסדנת הצורפות. אדרבה, ידוע כי מייד עם שובו התחיל ללמד בבית הספר היהודי המקומי. אולם הסב הדואג, ככל הנראה רצה להבטיח את פרנסת הענף השוואבכי של המשפחה. מי שלימים יהיה ראש הקהל בנירנברג, סוחר מתכות גדול ופילנתרופ יהודי בזכות עצמו, היה אברהם גרינבאום שהזכרנו לעיל. גרינבאום היה תלמידו הקרוב של הרב הילה וקסלר, והתחיל את דרכו כחניך בעסקים של משפחות וקסלר ורוזנבאום בשוואבך.⁴⁰² הרב הילה הלווה לו כספים רבים ואף אפשר לו להתפנות ללימוד ולאחר מכן סידר לו מקומות עבודה בשוואבך. עד סוף חייו נותר גרינבאום בהערצתו לרבו. לימים התחתן אברהם גרינבאום עם לאה גולדשמידט, נכדתו של רוזנבאום אותה הכיר בתקופת לימודיו בוירצבורג.⁴⁰³

ייתכן שחיבורו הראשון של גרינבאום למשפחות וקסלר ורוזנבאום הגיע דרך המודעה שלהן, שפרסם רוזנבאום בדער איזראעליט ב-11 בספטמבר 1867:⁴⁰⁴

בסדנת הזהב שלי, שנסגרת בקפדנות בשבת ובימי מועד, יתקבל מועמד לחניכות, כולל סכום כסף קטן. אפשרות טובה לחניכות ארוכה יותר. מ' רוזנבאום בשוואבך".

⁴⁰² גרינבוים, אברהם. האוטוביוגרפיה, בעמ' 2-3. הוא עבד כמנהל חשבונות בסדנת ריקוע הזהב של רוזנבאום בשוואבך שהייתה בניהולו של אחד מבניו של רוזנבאום (שם, בעמ' 3).

⁴⁰³ גרינבאום העיד על עצמו: "אני גדלתי, פחות או יותר, במשפחת צל, או נכון יותר בענף שלה בשוואבך, והייתי משוכנע שאף אחת לא תוכל להתמודד עם בנות צל באדיקותן וביעילותן" (גרינבוים, אברהם. האוטוביוגרפיה, בעמ' 4); בהספד עליו נכתב שבגיל 21 התחתן עם לאה גולדשמידט מצל ליד וירצבורג והקים בית יהודי שהיה מיוחד באופטימיות הבריאה שלו, ובמסירות ללא גבולות לכל דבר יהודי ואנושי. עד מהרה הפך גרינבאום למנהיג החיים הפוליטיים היהודיים בשוואבך והיה שותף גם בעניינים ציבוריים כלליים. לימים עקר גרינבאום לנירנברג הסמוכה ועד מהרה נהיה גם מנהיג הקהילה האורתודוקסית שם, וממנהיגי היהודים בבואריה בכלל (A. Grünbaum s.A., (Nürnberg. at p. 2).

⁴⁰⁴ Rosenbaum, Geingoldschlägerei, at p. 648. מעניין להשוות את המודעה הזו מול ביקורת מסוימת שנמתחה על רוזנבאום מוירצבורג על שרופפו את החוקים כלפי מי שאינם שומרי שבת. כך כתב פלוני במכתב לעורך דער איזראעליט (K.B., Geehrter Herr Redakteur, at p. 455): "Es bleibt mir übrig, einige Worte, gegen die von Herrn Rosenbaum in Würzburg beliebte Einheilung der Prinzipale und die Baran geknipsten Konsequenzen einzuwenden". ובעברית: עלי לומר כמה מילים נגד הנרפות בנהלים שנקטו האדונים רוזנבאום בוירצבורג וההשלכות בשל כך שהוזנחו.

סיכום ביניים

בפרק זה של העבודה הוצגו מסלול חייו וצמיחתו האישית והכלכלית של מנדל רוזנבאום, שהובילו אותו אל עבודתו הציבורית. אין להוציא מכלל אפשרות שרוזנבאום היה מודע לכך שהוא צאצא של שתדלנים ידועים שחיו ופעלו באשכנז כ-300–400 שנים לפניו (בתחומי גרמניה וצרפת), אולם גם אם לא היה מודע לגנאולוגיה המשפחתית שלו, הדחף לפעילות למען הציבור התעורר אצלו בשלב כלשהו. הוא התמסר לשיפור מצבם של יהודי בוואריה בכל ליבו, והיה מוכן לוותר לשם כך על מעמד מובטח ועל ממון רב.

כאדם מחויב למסורת ההלכה היהודית, הוא ראה בשינויים הפוליטיים הזדמנות אבל גם סכנה. נוכח זאת הוא פעל הן לשיפור מצבם הפוליטי של יהודי בוואריה והן לביצור עולם התורה ושמירת מעמדה של סוגת היהדות שהחלה להתכנות אז אורתודוקסיה.

הגם שרוזנבאום היה אדם מעשי, עולם הרוח היה חשוב לו מאוד, ועדויות אחדות מדגימות כיצד היה מקדיש בכל יום זמן ללימוד התלמוד, אפילו באמצע יום עבודה ולפי ההספד עליו אף ביום מותו ממש. פעלתנותו דחפה אותו לזהות את ההזדמנויות שנקרו בדרכו, ללכת באפיקים חדשים ולהעז לקרוא תיגר על הסדר הישן. בין השאר הוא הקים עסקים במגוון תחומים גדול, היה מעורב בחיי כמה וכמה קהילות שבסביבתן חי (פרנקפורט, אשאפנבורג, באד קיסינגן, שוויינפורט, היידינגספלד, הוכברג, וירצבורג ועוד וכמובן תיילהיים וצל אם מיינ). הוא יזם התיישבות יהודיות כדי לשפר את סיכויי יהודי הכפרים לצאת ממסלול הדלות שבו היו נתונים.

יתר על כן, רוזנבאום ניתב את אישיתו הכובשת ואת יכולותיו הייחודיות ליצירת קשרים עם אישים רמי דרג ובעלי השפעה בחיים הציבוריים בבוואריה ובממשל הבווארי – המקומי והממלכתי. בהמשך חיבור זה מתוארת פעולתו הפוליטית של רוזנבאום, הן בשדה הפנים יהודי והן מול גורמים שמחוץ לקהילה, לטובת יהודי בוואריה.

3. שתדלנות ופוליטיקה – פעולותיו הציבוריות של רוזנבאום

והשלכותיהן על חיי היהודים בבוואריה בפרט ובגרמניה בכלל

הקדמה

ההקשר ההיסטורי האירופי במפנה המאות ה-18 וה-19 הוא זה שבמרכזו נמצאת מהפכה כפולה:⁴⁰⁵

1. שינוי השיטה הפוליטית (בעיקר בעקבות המהפכה הצרפתית והפצת צורת השלטון החדשה באירופה באמצעות כיבושי נפוליאון);
2. המהפכה הכלכלית-תעשייתית, שבאה לידי ביטוי בתהליך עיור מואץ ובשינוי תחומי התעסוקה של רבים.

נקודת המוצא של התהליכים הטרנספורמטיביים הללו היא ש"אירופה העתיקה" והמקובעת החלה לפנות מקום ל"אירופה מודרנית". בתהליכים הללו היה כלול – ממש מובנה – גם תהליך אמנציפטורי: הקניית זכויות אזרחיות שוות ומלאות במדינה לקבוצות אתניות ולאומיות, שלא היו זכאיות להן קודם לכן, ובכלל זה: **אמנציפציה ליהודים**.

המשמעות של הענקת אמנציפציה ליהודים היא ביטול של האפליה החוקית והחברתית עתיקת היומין כלפיהם, והבאתם למצב שבו הם אזרחים שווי זכויות (וחובות) במדינות שבהן הם מתגוררים. בתהליך התפתחות החברה ב"אירופה העתיקה" נחשבו היהודים מעין "מוקשים מהלכים". המיעוט היהודי היה תמיד מחוץ לחברה והיה נתון לאפליה חברתית ומשפטית אינטנסיבית. מלבד מספר מצומצם של יהודים – יהודי חצר, ספקי צבא, יועצי כספים וסוחרים עשירים – מרבית היהודים במרכז אירופה ובמערבה חיו בתנאי חיים קשים, ובדרך כלל בעוני של ממש. רוב היהודים התפרנסו בדלות, בתחומי סחר מסוימים שהותרו להם, ובייחוד באמצעות רוכלות, ולא-פעם גם באיסוף גרוטאות ובקבצנות. מטרת האמנציפציה הייתה לבטל את האפליה נגד היהודים, לבטל את בידודם החברתי, לשלבם בשוק העבודה ולהופכם לאנשים פרודוקטיביים.

⁴⁰⁵ Mehler, Die Matrikelbestimmungen des bayerischen Judenediktes, at p. 7

במחקר אפשר למצוא הבחנה בין שתי דרכים שבהם התקדם התהליך האמנציפטורי: 406

גישה מהפכנית ליברלית	הענקת שחרור חוקי בבת אחת. בשיטה זו האינטגרציה החברתית והשינוי בארסנל המקצועי תלויים בתנאי השוק החופשי, כלומר בכוחות החברתיים והכלכליים העממיים.
גישה שמרנית מבוקרת	הסתמכות על התקדמות אמנציפטורית הדרגתית, צעד אחר צעד. שוויון מלא יכול להיות מושג רק אחרי שהן היהודים תורמים את חלקם ומשנים את אורחותיהם, והן החברה הנוצרית תורמת את חלקה, בקבלה הדרגתית של היהודים במקומות שבהם לא יכלו יהודים להתקבל בעבר.

צרפת הייתה אחת המדינות היחידות באירופה שבחרה בהענקת אמנציפציה מיידית ומלאה ליהודים שהתגוררו בה. עם זאת, אפילו בצרפת נותרת השאיפה לאמנציפציה מוחלטת בגדר הצהרה בלבד. רוב הממשלות של מדינות אירופה המתהוות בחרו במודל ההתקדמות המדורגת – וממלכת בוואריה החדשה, שנוסדה כמדינה בראשית המאה ה-19, הייתה אחת מהן.

בראשית ימיה של ממלכת בוואריה החדשה חיו בה יותר מ-50,000 יהודים, 407 דבר שהפך אותה לאחת המדינות שבהן התגוררה אוכלוסייה יהודית מן הגדולות שבמרכז אירופה. במדינות הגרמניות, רק באוסטריה ובפרוסיה – ואף זה רק לאחר הסיפוחים הנרחבים שספחה אליה משטחי פולין – הייתה אוכלוסייה יהודית גדולה יותר. 408 השינוי האמנציפטורי בבוואריה היה חייב לבוא, אבל קצבו והיקפו היו נתונים בוויכוח ציבורי ופוליטי משמעותי. 409

כשעוסקים בשינויים חברתיים ובמגוון התהליכים המשפיעים על אותם שינויים, נכון לדבר גם על עצם הרצון לשינוי, ועל המשאבים לשינוי. נוסף על כך, יש לדבר על זמינות השינוי, על רציות

⁴⁰⁶ Ibid.

⁴⁰⁷ Strauss, *The Rosenbaums of Zell*, at p. 24. שטראוס ציין בהערה 18 (Ibid, at p. 53) ששמעון דובנוב קבע שהיו בבוואריה רק 30,000 יהודים באותה עת (והשוו: Adler, *Die israelitischen Gemeinden Bayerns vor 100 Jahren*, at p. 245), אבל בעצומה בת-הזמן (משנת 1831) שהופנתה אל ממשלה בוואריה נכתב המספר 50,000. בערך "בוואריה" ב-Jewish Encyclopedia משנת 1906 צוין כי 356 הקהילות היהודיות בממלכת בוואריה כללו בראשית ימי הממלכה 53,750 נפש, שהן בערך אחוז מכלל האוכלוסייה (Deutsch & Eckstein, *Bavaria*, at p. 602). נוסף על כך, ראו: Harris, *The People Speak*, at p. 11, וכן Sorkin, *Jewish Emancipation*, at p. 157.

⁴⁰⁸ פרוסיה לא חוקקה חקיקה משמעותית בעבור 10,000–25,000 היהודים, שעברו לשליטתה בחלוקת פולין של 1772. היא ניסתה "לספוג" אותם למערכת המינהלית שלה, שבהקשר ליהודים הייתה מעוגנת בחוק משנת 1750, ולפיו רק יהודים שהיו ברשותם לפחות אלף טאלר, או שתרמו לכלכלה באופן מיוחד, קיבלו זכויות מסומות (Sorkin, *Jewish Emancipation*, at p. 82).

⁴⁰⁹ Mehler, *Die Matrikelbestimmungen des bayerischen Judenediktes*, at p. 8.

ונגישות, ויש לבדוק אם יש מנגנון שיכול לקלוט את השינויים. בתהליכים חברתיים ההתפתחות תלויה לא-פעם בדינמיקה החברתית והערכית, ולא פחות מזה בדינמיקה של המנגנונים המפעילים את השינויים. כל העת פועלים כוחות – שליליים וחיוביים – המניעים את מערכת השינויים. נוכח זאת, אי-אפשר להפחית בחשיבותן של מהפכות 1848–1849, שהתחוללו במדינות שירכיבו את גרמניה הגדולה קצת פחות מעשרים וחמש שנים לאחר מכן, מבחינת השפעתן על יהודי גרמניה בכלל ועל יהודי בוואריה בפרט, ועל מנדל רוזנבאום בכללם. עם זאת, אי-אפשר גם שלא לשים לב שמנדל רוזנבאום החל בפעילות, שאפשר לכנות אותה פרוטו-פוליטית, זמן רב לפני תקופת המהפכות והשפעותיהן.

הבחירה בביטוי "פרוטו-פוליטית" באה, מחד גיסא, כדי להבחין בינו לבין הפוליטיקה המסודרת (מפלגתית או חוץ-מפלגתית), הנובעת ממקום של זכויות אזרחיות מוגדרות, זו שיהודים רבים נטלו בה חלק במדינות גרמניה משנות החמישים של המאה ה-19 ואילך, מייד לאחר שהדבר היה אפשרי. מאידך גיסא, הבחירה בביטוי "פרוטו-פוליטית" באה כדי להבחין בינה לבין השתדלנות היהודית הוותיקה, כמו זו שהייתה נהוגה בשטחי מדינות גרמניה ובמדינות אחרות ובייחוד בפולין.⁴¹⁰ מנדל רוזנבאום פעל במפנה של זמנים. הוא גדל והתבגר בתקופה שבה חלק ניכר מהיהודים בבוואריה היו אזרחים במעמד של "יהודי חסות" (Schutzjuden). כיבושי נפוליאון את חלקם הגדול של שטחי אירופה בראשית המאה ה-19, וחלק ניכר ממחוזות באווריה בכלל זה, וביתר שאת מהפכות "אביב העמים", קידמו מאוד את הפיכתם של היהודים ל"אזרחים שווי זכויות" בממלכת בוואריה. הן קידמו אותם לא רק בכך שהעניקו להם זכויות רבות, אלא גם על ידי העלאה פורמלית של חוק האמנציפציה ליהודים בבית הנבחרים התחתון (Landtag) ב-1848⁴¹¹, ואימוצו כחלק מהחוקה. היה זה צעד רב-משמעות, ולרוזנבאום היה בו חלק משמעותי, למרות שבית הנבחרים העליון סירב לאשר אותו בסופו של דבר (בהחלטתו מ-16 בפברואר 1850).⁴¹²

עברו שנים רבות עד שאפשר היה לומר שהחברה הגרמנית אכן קיבלה את היהודים בגרמניה כשוויים, כאזרחים מן המניין – אם בכלל קיבלה אותם אי-פעם. לא צריך להרחיק עד עליית הנאצים ועד השואה כדי להבין שגם שוויון הזכויות החוקי המלא שהושג אחרי מותו של רוזנבאום –

⁴¹⁰ אסף וברטל, שתדלנות ואורתודוקסיה.

⁴¹¹ בית הנבחרים של בוואריה (Landtag) של בוואריה הוקם בשנת 1818. אספת הנבחרים הראשונה (Ständeversammlung) התקיימה ב-4 בפברואר 1819. הפרלמנט חולק לבית עליון (Kammer der Reichsräte)

ולבית תחתון (Kammer der Abgeordneten). בשנת 1834 שונה שם ה-Landtag ל-Ständeversammlung.

⁴¹² Deutsch & Eckstein, Bavaria aria, at p. 605; Gotthelf, Die Rechtsverhältnisse der Juden in Bayern, at p. 8–9.

שבבואריה אפשר לזקוף חלק גדול ממנו למנדל רוזנבאום⁴¹³ ולבנו אליה רפאל⁴¹⁴ – לא הביא להתקבלות של ממש של היהודים בחברה הגרמנית, ובייחוד לא הביא להתקבלות של האורתודוקסים ששמרו על זהותם הדתית והלאומית. כך למשל, בשנת 1893 רפאל לוונפלד מברלין, איש ציבור יהודי-גרמני⁴¹⁵ חש צורך להעיר לציבור היהודי על תודעת ה"נתין" שבה הוא ממשיך להתקיים בגרמניה, כאשר הוא כבר בעצם אזרח שווה זכויות.

בניגוד לתפיסה השמרנית, שרוזנבאום היה אחד ממייצגיה עשרות שנים לפני כן, לוונפלד ראה בבדלנות היהודית טעות פוליטית וסכנה חברתית. הוא האשים את הדבקות בלאומיות יהודית הנבדלת מהלאומיות הגרמנית, בכך שהיא מביאה להתעוררותה של האנטישמיות, וסבר שהיא מעכבת את ההשתלבות המלאה בחברה האזרחית ואת ההתקבלות החברתית המלאה:⁴¹⁶

האנטישמיות הפכה לפרלמנטרית. בהיסוס בלבד, כמו עבריין מורשע. היא העזה להרים את קולה בפרלמנט בביטחון עצמי של השקפה מוצדקת [...] אך עם זאת לא ששה להודות בגלוי בדעה שהרוב סבורים שאינה ראויה לבן אדם נאור במאה שלנו. האנטישמיות נובעת מתחושת הלאומיות המוגברת שהניצחונות במלחמות בשנות השישים והשבעים הביאו לארצנו [...] תחת חסותה של מדיניות שהייתה הוגנת בכל הכלים שהעניקה לו את היתרון, הצליח שטקר, שזכה בתואר מטיף מבית המשפט המלכותי שלנו, לשחרר את היצרים הפרועים ביותר בציבור [...] כמייסד של מפלגת האנטישמים [...] ומה עושים נציגי העוינים? [היהודים הקהילתיים] מועצת הקהילה היהודית בברלין נפגשת ומחליטה לשלוח משלחת להוד מלכותו הקיסר ולהתחנן בפני המלך להגנה מפני האנטישמיות. הפחד בלבד את מוחם של האדונים האלה עד כדי כך שהם לא יכולים עוד להבדיל בין שוויון לבין פריבילגיה.

בעקבות ביקורות כמו זו של לוונפלד, גם בחלוף עשרות שנים, בהחלט אפשר להבין את הפרקטיקה שבה בחרו לא-פעם מנהיגים יהודים נאו-אורתודוקסים לשאת נאומים בשבח הקיסרות הגרמנית. רבים עשו זאת ברטוריקה פטריוטית, שלא נפלה מזו של מנהיגים נוצריים. בדור שלאחר רוזנבאום

⁴¹³ ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 44. ברויאר ציטט שם מקורות שבהם כונו רוזנבאום ובניו "משפחת החשמונאים" ו"בני גיבורים".

⁴¹⁴ ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 250; 1226. p. 26. August, at p. 250. Würzburg – Deutschland, Lehmann.

⁴¹⁵ נכון יותר לומר: גרמני בן דת משה, שכן לוונפלד היה ממנגדי הלאומיות היהודית, וככזה היה ממקימי האיגוד המרכזי של "האזרחים הגרמניים בני דת משה" (Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens).

⁴¹⁶ Löwenfeld, Staatsbürger oder Schutzjuden, at p. 3.

היה זה אך הגיוני להפוך את אהבת המולדת הגרמנית ואת הנאמנות לקיסר לחלק אינטגרלי מהחינוך בבתי הספר הנאו-אורתודוקסיים, אולם היה בזה ממד של מורכבות וסיבוך שאי-אפשר להתעלם ממנו.

המורכבות הזו הניחה כבר בימי התמורות הפוליטיות שבהם פעל רוזנבאום. האורתודוקסים לא היו מוכנים לוותר בשום אופן על עקרונות המסורת היהודית ולא לזוז מן הטקסטים הלאומיים המסורתיים ואפילו כמלוא נימה. הטקסטים הללו והמסורת דרשו נבדלות לאומית, טיפחו חלום על מולדת אחרת, ואף החלו לעסוק בפועל בשיבה לציון.

אי-אפשר היה אפוא להתכחש ליסודות הלאומיים של היהדות, ולפיכך, סרוב להתכחש ללאומיות נבדלת (או לפחות לאחדות אתנית-תרבותית), יהודית, הצריך ניסוח אחר וחדש של תביעת האמנציפציה.⁴¹⁷ דוברים אחדים, כמו לוונפלד, שביקשו לבטל את הממד הלאומי הבדלני של יהודי גרמניה, תפסו עמדות הנהגה במקומות רבים מאז ראשית המאה ה-19, ורוזנבאום נאבק בהם ובמגמתם זו בעיניים פקוחות ובהבנה מוחלטת שהוא מציע דרך אחרת לחלוטין: שוויון זכויות אזרחי תוך שמירה על אוטונומיה לאומית נבדלת.

כך למשל בולטת עמדתו על רקע התפיסה שבאה לידי ביטוי בספר שיצא לאור במינכן כבר בשנת 1837, ושמו "על האמנציפציה של היהודים בבוואריה".⁴¹⁸ בספר פירט המחבר, היינריך לינדנר,⁴¹⁹ מה הן, לדעתו, החובות והזכויות שמצופות מיהודי שיקבל את אזרחות המדינה.⁴²⁰ החובות העיקריות של אזרח המדינה הן: לתרום ללכידות הפנימית של המדינה; לתרום מכוחו האישי לשימור מצבה הטוב של המדינה. לינדנר מנה גם את הזכויות העיקריות של אזרח המדינה:

1. ייצוג לאומי בממשלה באמצעות הפוליטיקה תוך שמירה על חופש פוליטי;

2. חופש מלא למימוש כל אפיקי המסחר והעסקים, בכל מקום במדינה;

3. חירות אזרחית;

4. חירות דתית;

5. שיתוף אמצעי החינוך וההדרכה.

⁴¹⁷ קליינברגר, תסיסה לאומית, בעמ' רמו.

⁴¹⁸ Lindner, Ueber die Emancipation der Juden in Bayern

⁴¹⁹ השם היינריך לינדנר נפוץ למדי בקרב יהודים ולא-יהודים בגרמניה. היו למשל תעשיין, מלחין, מהנדס פסי רכבת וקצין SS ידוע – שפעל כנגד יהודים במזרח אירופה בשנות הארבעים של המאה ה-20 שנקראו באותו שם. לא נמצאו פרטים ביוגרפיים על אודות מחבר הספר מלבד אזכור שמו בכתב העת הכללי לספרות משנת 1837, שנת פרסום הספר, כמי שמונה למורה ומחנך בבית הספר העל-יסודי בדסאו, עיר הולדתו של משה מנדלסון. (ראו Allgemeine Literatur Zeitung von Jahre 1837, at p. 521).

⁴²⁰ Lindner, Über die Emanzipation der Juden in Bayern, at p. 9

לדעתו של לינדנר כל סוגיית האזרחות וההשתייכות הלאומית יכולה לבוא לידי ביטוי אך ורק מן הטעם שיהודים הם רק קבוצה דתית אחת בתוך הקבוצה הגדולה של אזרחי גרמניה. הוא תבע

חירות אזרחית וחופש דת, אולם רק בשל הוויתור על האספקט הלאומי הנבדל.⁴²¹

...מאחר שנטשו את מאמצייהם הקודמים להקים אומה ומדינה משלהם, הם [היהודים] צריכים ורוצים כעת עם כל העמים במאמץ משותף לחפש את שלב ההתפתחות המלאה של הקהילה האנושית – לממש ולהקים מדינה מסודרת. זוהי בדיוק משימתו של העולם החדש, חברה אנושית כללית המקיפה את כל העמים באופן אורגני. רוחות היהדות המבקשות את מלכות האל המובטחת, מפריעות. לא כך! יש חובה ליצור את המדינה בהובלה משותפת עם כל היהודים המתורבתים שבה.

הדברים הללו נכתבו ופורסמו פחות או יותר בראשית עבודתו הציבורית של רוזנבאום. דברים מעין אלה שבו את ליבם של יותר ויותר אנשים בקרב יהודי גרמניה עוד מימי מנדלסון וממשיכיו, וביתר שאת בתחילת המאה ה-19. לעומתם, רוזנבאום מעולם לא ויתר על אדיקותו הדתית שהכתיבה בדלנות לאומית מסוימת. כמפורט בחלק הבא של עבודה זו, רוזנבאום אף היה קרוב, באומר ובמעש, לעמדה שיש לפעול אקטיבית לשיבת היהודים לארץ ישראל. עם זאת, בנקודת הזמן שבה הוא תפס עמדת הנהגה ציבורית, הוא פעל ללא לאות להשגת שוויון זכויות לקבוצה שאותה ייצג. הוא דגל בשוויון זכויות חוקי-אזרחי, אולם בשום אופן לא הסכים לשנות את תפיסתו הדתית של העם היהודי – תפיסה שהכתיבה תפיסה לאומית נבדלת.

שתדלן או מנהיג פוליטי?

מבחינה טכנית-סמנטית רוזנבאום היה "שתדלן", כלומר עסקן המשתדל לפני בעלי הסמכות לטובת הקהילה שאותה הוא מייצג. מעין מליץ יושר. הוא היה שתדלן, מפני שלא היה נציג נבחר. מקור הסמכות שלו היה החלטתו האישית לפעול. אין ספק שהוא קיבל תמיכה מסיבית מן המנהיגים הרוחניים ופרנסי הקהל הנבחרים של היהודים בכל רחבי בוואריה, אולם איש לא בחר בו כדי לפעול. כישרונותיו, מעמדו החברתי-כלכלי וקשריו דחפו אותו לפעולה.

⁴²¹ Ibid, at p. 2

עם זאת, המונח "שתדלן" עשוי להטעות. לא פעם, "שתדלן קלסי" מן הדגם המזרח אירופי המוכר מסוגת "סיפורי צדיקים", תואר כיהודי מסכן המרקד לפני האציל ומתחנן לרחמיו ואמור לעשות כמיטב יכולתו כדי לעורר את לב השליט שירחם על נתיניו היהודים הדלים. לשם כך היה על השתדלן להפעיל כוחות שכנוע, שלעיתים קרובות חייבו נקיטת טקטיקה של חנופה וביטול עצמי. לשם הדגמה נביא את סיפור ההשתדלות של השתדלן היהודי-פולני ר' ברוך מיוון בניסיון למנוע את שרפת התלמוד בקאמניץ בשנת 1758. כשישה שבועות לאחר שרפת התלמוד בקאמניץ, תיאר ר' ברוך במכתב למחותנו, הרב יעקב עמדין, את פרשת השתדלותו, שלא צלחה, בפני בעל הסמכות הפולני, השר בריהל: ⁴²²

אנכי לעת שובי מן המחנה לעיר המלוכה ווארשויא [ורשה] בימי חנוכה העבר, ומצאתי ת"ל [תודה לאל] חן בעיני המלך והשרים, וביחוד לפני מניסטר בריהל יר"ה [ירוש הודו], לפניו באתי בכל יום פעמיים באהבה, וכאשר ראיתי כי ת"ל דברי נשמעים, עמדתי לפניו מרעיד ומשתומם, ועיני נתמלאו דמעות. ויאמר: מדוע פניך רעים ואמרת: מדוע לא ירעו פני וגו', והתנפלתי לפני רגליו לבקש ולחנן על עמי, באמרי: איככה אוכל וראיתי באבדן מולדתי, היותם אבודים בענין דתי, כי הדת ניתן בתוקף פס"ד מן הבישוף מקאמניץ פאדאלסקי לשרוף ספרי התלמוד והפוסקים שבידינו, והגזירה משתרבת ותהיה לחוק"

אחד מאבות אבותיו של מנדל רוזנבאום, היה השתדלן יוסף לואנץ מחבל אלזסה הוא היה ידוע בשם רבי יוזלמן איש רוסייה (1478–1544)⁴²³. רבים רואים בו את השתדלן החשוב ביותר בתולדות יהודי גרמניה. בספר על אודותיו משנת 1902 קבע שאול פנחס רבינוביץ ש"ארץ מולדת השתדלנות היא אשכנז"⁴²⁴. רבינוביץ' הסביר מדוע בדורו – ראשית המאה ה-20 – כבר אין מקום לשתדלנות:⁴²⁵

...השתדלנות היא מחזיונות הגלות ועל ברכה נולדה. בדורנו, אף כי נגעי הגלות עומדים בעינם, כבר עברה השתדלנות ובטלה מן העולם ולא תשוב עוד. הגלות בזמן הזה לא שנתה את טבעה אבל החליפה צבעה הנגישות והמצוקות לא חדלו, קנאת הדת ושנאת הגזע כחן אז כחן עתה, ואולי גם ביתר אכזריות ואבירות לב מאשר לפנים, אבל אינן מתלבשות באותן הפנים הזועמות כאשר לפני ארבע מאות שנה.

⁴²² יערי, שרפת התלמוד בקאמניץ. ההדגשות נוספו.

⁴²³ על אודותיו ראו בספרה של פרנקל, כתבים היסטוריים – ר' יוסף רוסייה.

⁴²⁴ ראבינאוויץ, רבי יוסף איש רוסייה, בעמ' 5.

⁴²⁵ שם, בעמ' 6. ההדגשות נוספו.

בימינו הכל נעשה בפנים של נימוס ידוע, בהטעמה ידועה והסברת-חקים, הכל על פי
מדת הדין. ובמקום שיש דין – אין רחמים ואין מקום עוד לשתדלנים מכניסי
רחמים.

השתדלנים שאחרי ימי הביניים כבר לא פעלו כל כך בדרך של "מכניסי רחמים", בוודאי לא בתחומי
המדינות הגרמניות ובוודאי שרוזנבאום לא נהג בדרך זו. ברור שהוא השתמש ביכולותיו הרטוריות,
במעמדו הכלכלי ובכושר השכנוע שלו, אבל הוא פעל גם בדרך כמו-פוליטית. דוגמאות לדגם זה של
שתדלנות, בין השאר בבוואריה, אפשר לראות כבר כמאה שנים לפני רוזנבאום בפעילותם של
"יהודי חצר" אחדים ממשפחות אופנהיים וורטהיימר בני מאה ה-18, שמתוארים במאמרו של
בנימין מבורך על "גירוש פראג".⁴²⁶ במהלך המאה ה-18 גדל בהתמדה מספרם של יהודי החצר שהיו
פעילים בחצרותיהם של מלכים, נסיכים, דוכסים ושאר בעלי שררה ברחבי אירופה, ואפשר לומר
שמצבם הכללי של היהודים הוטב, גם אם לא היו להם זכויות ועדיין היו נסבלים במקרה הטוב
וחסרי מעמד במקרה השכיח. והיות שכבר שנים רבות לא היו גזרות של ממש, פקודת הגירוש של
מריה תרזה הפתיעה את העולם היהודי.⁴²⁷

כאשר התפרסמה פקודת הגירוש, היא גרמה תסיסה בקרב היהודים. בכל רחבי אירופה התעוררו
מנהיגים יהודים ובייחוד יהודי חצר שהיו מקורבים איש-איש לשליט מסוים, וניסו לפעול בדרך
דיפלומטית למניעת פקודה הגירוש שלהוציאה הקיסרית מריה תרזה. רבים ראו בוולף ורטהיימר,
תושב מינכן, שהיה איש הכספים של הנסיכים העוצרים של בוואריה, את מְרֻכְזָה של הפעולה
הדיפלומטית הזו, שנראתה כמעין ארגון-גג יהודי-אירופי.⁴²⁸ ואכן ורטהיימר פעל באמצעות קשריו
עם בית המלוכה הבווארי להביא לביטולו של הגירוש. לפי מבורך, מאז במשך מאה שנים, עד עלילת
דמשק בשנת 1840, לא הייתה התלכדות דיפלומטית יהודית שכזו באירופה.⁴²⁹
התיאור של שתדלנות כדיפלומטיה מעלה שאלות נוספות, בעיקר התייחסות לתפקידם של אנשים,
לתהליך התמנותם כשתדלנים ולגיבוש האחריות שלהם וגבולות הכוח שהיה בידיהם.⁴³⁰ רוזנבאום
קשר קשרים עם הדמויות הפוליטיות החשובות ביותר בבוואריה, ואפשר לומר שהוא למד להלך על

⁴²⁶ מבורך, מעשי ההשתדלויות באירופה למניעת גירושם של יהודי בוהמיה ומוראביה, בעמ' 128–129.

⁴²⁷ שם, בעמ' 160.

⁴²⁸ שם, בעמ' 136 הערה 44.

⁴²⁹ שם, בעמ' 164.

⁴³⁰ Thulin and Siegel, Transformations and intersections of shtadlanut, at p. 3.

קו התפר שבין "שתדלן" המבקש על עמו, לבין איש ציבור שהוא מעין "פוליטיקאי", היודע לעמוד על זכויות הציבור שהוא מייצג.

על פי לדרהנדלר, יש להתייחס לסוג המסורתי, הטרם-מודרני והמודרני הראשוני של שתדלנות יהודית כאל אקטיביזם של נציגי המיעוט אצל שליטי חברת הרוב. הפרקטיקה של השתדלנות התבססה על הכרה בסיסית בה מצד ההנהגה הפוליטית והיחסים שנוצרו בין יהודים לבין אנשי הממשל שאינו יהודי. השתדלן היהודי המודרני מסתמך על זה שאנשי הממשל יכירו בתלונות יהודיות על בסיס קריטריונים אוניברסליים של זכויות אדם.⁴³¹

בהקשר זה אפשר לתאר את רוזנבאום בדומה לבן דורו, סר משה מוטפיורי. סדרי הגודל שונים, כמובן, וההבדל הניכר ביותר הוא מרחב הפעולה – מצודתו של מונטפיורי הייתה פרוסה הרחק ממקום מושבו, למשל במרוקו וברומניה⁴³² ורוזנבאום פעל כמעט אך ורק בתחומי בוואריה – אך עם זאת, שניהם היו אנשים הנטועים עמוק במסורת היהודית, אבל גם אנשי קדמה המתאימים את עצמם לזמנים המשתנים, ומשתמשים בכלים הפוליטיים החדשים שהזדמנו לידיהם כדי להטיב את מצבם של היהודים. שניהם לא היו מהפכנים באופיים,⁴³³ אולם החיים בדור המהפכות באירופה, ובעולם בכלל, בדור האמנציפציה, זימנו להם אפשרויות שהניעו אותם לפעולה.

הדי פעולתו של מונטפיורי, ובייחוד בפרשת עלילת דמשק ב-1840 הגיעו לכל תפוצות ישראל, והניעו גם אחרים לפעולה. לדרהנדלר סבר שפעולות כשל של מונטפיורי (ואדולף כרמיה) הניחו את היסודות לפרויקטים נוספים של פילנתרופיה היהודית-לאומית, ויותר מזה לייצוג יהודי ציבורי. הוא מנה מאמצים דומים באוסטריה, בבריטניה, ברוסיה ובגרמניה שהביאו מנהיגים יהודיים חדשים קדימה לאחר אמצע המאה ה-19.⁴³⁴ בבוואריה, אחד הבולטים שבהם היה מנדל רוזנבאום.

במשך כל ימי הביניים, בתקופת ההשכלה ובמחצית הראשונה של המאה ה-19 המנהיגות היהודית בגרמניה הייתה מנהיגות מסורתית, וולונטרית, והייתה מאורגנת בקהילות מקומיות ובקהילות אזוריות. מובן מאליו שקהילות רבות קיימו ביניהן קשרי גומלין, אולם לא נוצר ארגון-גג יציג משמעותי. למעשה, עד הקמת ה-Centralverein⁴³⁵ בברלין בשנת 1893 לא היה ליהודי גרמניה ארגון כזה. את הוואקום הזה מילאו ראשי הקהילות.

⁴³¹ Lederhendler, Shtadlanut and stewardship, at p. 98.

⁴³² ברטל, לאומי שהקדים או שתדלן שנתאחר, בעמ' 230.

⁴³³ שם, בעמ' 28.

⁴³⁴ Lederhendler, Shtadlanut and stewardship: at p. 98.

⁴³⁵ Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens – האגודה המרכזית של אזרחים גרמנים בני הדת היהודית.

באשר לשאלה מהי המנהיגות היהודית בגרמניה, התשובה היא ברורה: ראשי הקהילות, ובראש ובראשונה הקהילות הגדולות. כל אימת שעלה נושא המחייב פעולה מקיפה של הציבור היהודי, ראשי הקהילות הם שיזמו והנהיגו את הפעילות. וכאשר קם אדם שרצה לעורר פעילות יהודית, הכתובת הראשונה אליה פנה הייתה ראשי הקהילות.

רוזנבאום היה ראש קהילה קטנה, אבל היה איש מרכזי בכמה קהילות נוספות, ובכללן בקהילה ההולכת ומתהווה של וירצבורג. ראשי הקהילה הפורמליים, תחילה הרב בינג ואחריו הרב במברגר, ועימם כל פרנסי הקהילה וגבאיה רחשו לו כבוד רב, התייעצו איתו וקיבלו את מנהיגותו האסרטיבית.

במברגר, שאותו העלה רוזנבאום, כמעט במו ידיו, על כס הרבנות, היה זקוק לתמיכה גדולה יותר מאשר הרב בינג, שהיה אסרטיבי למדיי בעצמו. הוא, כמובן, למד עם הזמן להתנהל מול השלטונות, ומכיוון שהיה אדם מוכשר מאוד, הוא יצר יצירות קהילתיות מרשימות (ובראשן הסמינר להכשרת מורים יהודיים⁴³⁷), אולם לפחות בשלבים הראשונים של ימי רבנותו ועבודתו הציבורית הוא היה זקוק לסיועו של רוזנבאום בענייני חולין.

הצורך להתגייס לעזרת במברגר דחף את רוזנבאום להעמקת מעורבותו הציבורית. גרינג-מונצל סיכמה את סיועו של רוזנבאום לבמברגר כך: 438

אופיו של במברגר היה נוח ואפילו כנוע מעט כלפי רשויות המדינה, בעוד בינג, כידוע, מעולם לא היה חסר ביטחון עצמי ומידה של ודאות בהתנהגותו. המוניטין של הנהגתו יוצאת הדופן של במברגר התפשט רק בהדרגה, ותלמידים מכל חלקי גרמניה הגיעו לראותו. גם שני בנים של מנדל רוזנבאום מצל.

הוא [רוזנבאום] – אם כי כל ימי חייו היה ללא תפקיד רשמי – היה אחד האישים המשפיעים ביותר על פרנקוניה, והאורתודוקסיה הבווארית, והיה מקורב ותומך באברהם בינג ובהמשך היה פעיל נמרץ לשחרורם של בני אמונתו [= לשוויון זכויות] בממלכה. הוא נולד בשנת 1782 – וסביר יותר להניח שבשנת 1783 – בתיילהיים,

⁴³⁶ בורוט, רוח חדשה בקרב אחינו באשכנז, בעמ' 34.

⁴³⁷ בעזרתו הצמודה של בנו של רוזנבאום, הרב אליה רפאל.

⁴³⁸ Gehring-Münzel, Ursula. Vom Schutzjuden zum Staatsbürger, at p. 361

חלק ממחוז וירצבורג. לאחר כמה שנים כסוחר נודד, בשנת 1822 הוא התיישב יחד עם שותף יהודי במנזר אונטרצל המחולק, שלושה קילומטרים מוירצבורג, שם הקים מפעל מסמרים והעסיק בו עובדים נוצרים. כמו כן סחר בכל מיני סחורות.

אנשי השורה השנייה

במבט לאחור, רוזנבאום לא נמנה עם מנהיגי הקהילה הרשמיים של יהדות בוואריה, שהרי מעולם לא נבחר לתפקידו, והוא היה אפוא מ"אנשי השורה השנייה" – אותן דמויות בחברה המייצרות את התנאים שבהם המנהיגים יכולים להנהיג. יכולתו ליצור קשרים משמעותיים עם אישים רמי דרג בממשל הבווארי הפכה את רוזנבאום לנכס פוליטי ומנהיגותי בקרב יהודי בוואריה. עם חלק מן האישים שרוזנבאום בא עימם בקשרים, הפכו הקשרים הללו אפילו לחברות אמיצה, שעם חלוף השנים הקפיצה את רוזנבאום למדרגת השפעה גבוהה עוד יותר.

ברויאר, שהבחין בהשפעתו הפוליטית של רוזנבאום, כתב עליו:⁴³⁹

את היציבות היחסית, שממנה נהנה הזרם האורתודוקסי בבוואריה, יש לזקוף במידה רבה לזכות האיש ירא השמיים מנדל רוזנבאום, בעליו של מפעל לייצור מסמרים שבצל ליד וירצבורג, ולזכות צאצאיו.

עם האישים מקרב השלטון הממלכתי בבוואריה שעימם היו לרוזנבאום קשרים ברמה כזו או אחרת אפשר למנות את שני מלכי בוואריה ששלטו במדינה בתקופת פעולתו: לודוויג הראשון ומקסימיליאן השני, וכן עם אחיו של מקסימיליאן, הנסיך העוצר לויטפולד. נוסף על כך, הוא היה חברו הקרוב של שר הפנים הבווארי, תיאודור פון צוהל. גם עם נשיא בית המשפט העליון הבווארי, אוגוסט פון רכברג, היו לרוזנבאום יחסי קרבה של ממש.⁴⁴⁰

בשנת 1905, בהקדמה לאחד מספריו שעסק במאבקם של היהודים להשגת אמנציפציה בבוואריה, תהה אקשטיין למי חייבים יהודי בוואריה את שוויון הזכויות שממנו כבר נהנו בתקופתו:⁴⁴¹

למי חייבים בני ישראל בבוואריה את האמנציפציה שלהם? אם נרצה לענות על שאלה זו באופן ממצה נצטרך לצעוק היסטוריה שלמה של ציוויליזציה. יש לציין כאן רק נקודה אחת שנעלמה עד כה, כדי להציג את מטרת המסמך הבא [הספר

⁴³⁹ ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 193.

⁴⁴⁰ Lehmann, Rabbi Mendel Rosenbaum, at pp. 830–831.

⁴⁴¹ Eckstein, Der Kampf der Juden um ihre Emanzipation in Bayern, at p. IV. ההדגשות נוספו.

שכתב] שאותו אני מוסר לציבור, באור הנכון. תמיד האמנתי שהיהודים, באמצעות אמונה וסבלנות, אחרי כל כך הרבה זמן המתנה וסבל, היו צריכים להודות לדוברים הליברליים על מאבקם לחופש היחסי שהושג, בזמן שהם נשארו מאחורי החזית כצופים סבילים בלבד, מבלי שעשו דבר של ממש בעצמם כדי לשפר את מצבם הפוליטי.

אולם, קריאת התיקים של הקהילה הישראלית של פירת' לימדה אותי שלפחות החלק השני של דעה זו היה טעות גדולה: **היהודים עצמם, לפחות בבוואריה, לקחו את העניינים לידיים שלהם**, ובמהרה, בפעולות נוקבות, דחו את הדעות הקדומות ואת העילות של מתנגדיהם. בפניות מרגשות ואמיצות הם ביקשו מהמדינה את זכויותיהם ואת הכרת המדינה בזכויותיהם – הם הם עצמם.

קביעתו של אקשטיין שנכתבה ב-1905 חשובה משני היבטים: פרספטיבת הזמן שבו נכתבה וזהותו של הכותב. זמן כתיבת דבריו, תחילת המאה ה-20, תור הזהב של יהודי גרמניה, לאחר כמה עשרות שנים מאז השגת שוויון זכויות מלא, מקנה לדברים תוקף. הרב ד"ר אדולף אקשטיין (1857–1935) כיהן שנים רבות ברבנות העיר במברג.⁴⁴² על פי השכלתו האקדמית היה אקשטיין היסטוריון, וככזה כתב מונוגרפיות וחיבורים רבים על תולדות יהודי דרום גרמניה בכלל ועל יהדות פרנקוניה בפרט. כבר-סמכא, אקשטיין קבע שהיהודים בבוואריה לקחו את העניינים לידיים שלהם, ואין כלל ספק שלמנדל רוזנבאום היה בכך חלק נכבד מאוד. אולם זאת יש לדעת: אף כי אקשטיין היה בר-סמכא בתחום זה,⁴⁴³ הוא היה מתומכי גישת ההיטמעות הנבדלת. לא זו אף זו, הוא לא תמך ברעיון שיבת היהודים ל"ארץ העתיקה שעזבו לפני אלפי שנים", וביקש לראות ביהדות דת אחת מני רבות שאין לבניה מולדת אחת.

בין שאר חיבוריו, בשנת 1928 כתב ספר שבכותרתו שאלה: האם ליהודים בבוואריה יש זכות למולדת?⁴⁴⁴ הוא העלה בו את שאלת זכותם של יהודי בוואריה לחוש שהיא, בוואריה, ארץ מולדתם, ולשם כך צירף סטיטסטיקות רבות, ובהן למשל מספר הטייסים היהודים מבוואריה ששירתו בצבא גרמניה במלחמת העולם הראשונה, ומספר החללים היהודים מבוואריה באותה מלחמה.

⁴⁴² נראה כי רטרופקטיבית אפשר לסווג אותו כקונסרבטיבי, כי אומנם לא פעל לעדכון נוהלי התפילות, אולם הביע דעות ליברליות למדי.

⁴⁴³ בין השאר נבחר אקשטיין לכתוב את הערכים ב-Jewish Encyclopedia וב-Encyclopedia Judaica על אישים ומושגים הקשורים ביהדות בוואריה.

⁴⁴⁴ Eckstein, Haben die Juden in Bayern ein Heimatrecht?

נוכח האנטישמיות המתחזקת הוא כתב בלהט :

מדברים על יהודים כאילו היו נוודים שהיגרו הנה אתמול. יצירת דמויות של בעל הבית [הגרמנים הנוצרים] והאורחים [היהודים] היא אפוא אבסורדית, כי בעלי בתים הגיוניים היו רוצים שיהיו לא מעט אורחים, לרוב ללא הבחנה של אמונה ומוצא. כמו כן, מדינה הגיונית תרצה כמה שיותר אורחים, גם זאת ללא הבחנה באמונה ומוצא, אלא כאלה המאופיינים בחריצות ובפרודוקטיביות, בנאמנות ובשקיפה משפחתית [...] לפחות האלקטור פרידריך וילהלם מפרוסיה, שכונה הגדול, סבר כך בצורה ממלכתית, ולכן אפילו קיבל יהודים שגורשו מווינה לבירתו בשנת 1670. יצירת דמויות של בעל בית ואורחים שגויה גם מבחינה היסטורית, מכיוון שבשום מקום על פני האדמה המאוכלסת אין עם שחי בארץ מוצאו האגדית, שהייתה בעבר ערש אבותיו בתקופות פרהיסטוריות.

מעולם לא שמעתם על הגירות? בואו נחשוב למשל על העם הצפון אמריקני. האם הוא לא מורכב כמעט רק ממהגרים? האם האינדיאנים הקדומים הנחשבים מאה אחוזים [אמריקנים] טהורים מתייחסים ליאנקיז כאל אורחים? או שמא העם הגרמני – בקיומו העכשווי – לא הגיע פעם [לגרמניה] כתוצאה מעליית שבטים על ארץ שנקראה על שמו רק בהדרגה לאחר שכבש אותה? האם העם [הגרמני] ייחשב לאנשים אורחים של תושביה הילידיים שאבדו מזמן במדינה זו?

לא הבאנו את דברי אקשטיין כאן אלא כדי לומר שהתמיכה באמנציפציה ליהודים הייתה מאוהה נפש של כלל יהודי גרמניה, אולם על דבר הסיבות לה והציפיות ממנה הדעות היו חלוקות ומגוונות. אין בכלל ספק שדברים כשל אקשטיין לא היו מקובלים על רוזנבאום. בפעולתו למען השגת אמנציפציה לא היה שום ויתור על הציפייה לשוב ל"ארץ המוצא האגדית" שהייתה "ערשם של אבותיו לפני אלפי שנים". אדרבה, הוא היה חלק מחבורה שהאמינה שיש לקדם את השיבה לאותה ארץ מולדת בפועל. לא רק שהיא לא הייתה אגדית בעיניו, הוא היה מודע לקשיים הריאליים העצומים שהחזרה אליה טומנת בחובה. אולם כל זה לא עמד בסתירה לכך שזכויות אזרחיות מגיעות לאדם בארץ מגוריו, גם בלי שתיחשב ארץ מולדתו הלאומית, ולחלופין, שיתכן שבנסיבות היסטוריות מסוימות יהיו לאדם כמה סוגים של ארץ מולדת. כדי שיוכל לקדם את עסקיו האישיים ואת עבודתו הציבורית, עמל רוזנבאום על יצירת קשרים רבים עם אישים בעלי השפעה במרחב פעילותו ועל טיפוחם.

רוזנבאום ופרנץ לפיץ'

אפשר אולי לומר שתחילת בניית קשריו של רוזנבאום עם אישים ידועי שם החלה עוד כשהתגורר בתיילהיים. היה זה בתקופה שבה החלו עסקיו להתפתח היטב ושבה כבר הוציא לפועל את רכישתו הגדולה הראשונה: טירת פון ארת'ל בתיילהיים.⁴⁴⁵

המבנה המרשים הזה נקנה בידי רוזנבאום (בשותפות עם יואל רוזנטל חברו מתיילהיים) בשנת 1819 מידי של בעליו הקודם, פרנץ לפיץ' (Leppich), שירד מנכסיו ושילם את חובותיו לנושים ולשלטונות באמצעות העמדה של הטירה למכירה פומבית.

לפיץ' (1776–1819), נולד במודסהיים (Müdesheim) כפר קטן שכיום הוא חלק מהעיירה ארנשטיין לא-הרחק מתיילהיים. הוא היה איש ידוע-שם בבוואריה של אותם הימים. שמו כבר יצא לתהילה בכל רחבי הארצות הגרמניות עוד בסוף המאה ה-18, בעיקר בזכות שיפורים מכניים מסוימים שהכניס בכלי נגינה ובייחוד כאלה ששימשו בכנסיות (עוגבים ופסנתרים). הוא היה מוזיקאי מחונן שעבר בכל מדינות גרמניה וניגן עם גדולי המוזיקאים של זמנו.

אולם לפיץ' היה הרבה יותר מזה. בעיני רבים נחשב לפיץ' חלוץ התעופה הגרמנית. במשך תקופות זמן ניכרות בחייו הוא ניסה לייצר כלי טיס שיוכל לנווט באוויר ללא התחשבות בכיווני הרוח. נראה שמעולם לא הצליח במשימתו, אולם הוא תרם תרומה משמעותית למחקרים בתחום זה ולהתפתחות המעשית.

לפיץ' שירת בצבא האוסטרי ואחר כך גויס כאיש מקצוע טכני לצבא האנגלי, ואז שב לגרמניה, התיישב באלטונה והקדיש את חייו להמצאות מכניות מגוונות. ביוגרפיה על אודותיו פורסמה כבר ב-1811, כאשר היה בסך הכול בן 35.⁴⁴⁶ בתחילת המאה ה-19 רתם את יצירתיותו לטובת צבא נפוליאון והיה מקורב אליו אישית, אבל אחרי שאהדתו לנפוליאון הפכה לטינה, עבר לפיץ' בחשאי דווקא לרוסיה, אויבתו הגדולה של נפוליאון, כדי לסייע לה במלחמתה בנפוליאון. הוא פעל בה בחסות הצאר אלכסנדר הראשון במשך זמן מה, בניסיון לייצר מעין דגם של מפציץ אווירי, אך בשל חילוקי דעות על הימשכות הפרויקט ועלותו – ויש אומרים שאף בשל חשדות בריגול – נאלץ לשוב לגרמניה בתחילת שנת 1814.⁴⁴⁷ לפיץ' חזר אפוא לסביבה שבה נולד וגדל (תיילהיים ממוקמת כ-20 קילומטרים ממודסהיים, כפר הולדתו).

⁴⁴⁵ ראו בתמונות 9 ו-9א בנספח 4 בחיבור זה.

⁴⁴⁶ Oegg, Biographische Notizen von Franz Leppig Mechanikus.

⁴⁴⁷ על פרשת השירות אצל נפוליאון ואצל הצאר אלכסנדר ראו: Mikaberidze, The Burning of Moscow. חלק ממכתביו של לפיץ' לצאר אלכסנדר ובהם הסברים טכניים על כישלון ניסיונותיו לבנות כדור מוטס, נתפסו

היות שהיה אז אדם אמיד למדי⁴⁴⁸ (לאחר שנים אחדות הוכרז, כאמור, פושט רגל), לפיכך קנה את טירת האציל פון ארת'ל בתיילהיים, שהועמדה למכירה במסגרת תהליך החילון של נכסי הבישופות של וירצבורג. גם בתיילהיים המשיך לפיכך לפתח את "ספינת האוויר". הוא תכנן לה מעין מנוע, כדי להתגבר על התלות ברוחות, וערך ניסויים בשדות הטירה. אולם השעה טרם פָּשרה, כנראה, להפעלה מנועית והוא לא הצליח במשימתו זו. הוא החל להפסיד כספים ולרדת מנכסיו.

לפיכך המציא המצאות רבות נוספות, שמבחינת ענייננו כאן החשובה בהן היא מכונה תעשייתית שהיא מעין מכבש לייצור מסמרי ברזל – המצאה שעבד עליה בגלגולים אחדים במשך שנים רבות. את המצאתו זו הצליח לרשום כפטנט בלעדי בווינה בשנת 1818, לתקופה של שש שנים.⁴⁴⁹ נראה כי את המצאתו הזו הביא לפיכך לידי גמר בסדנה הקטנה להכנת מסמרים שפעלה בתיילהיים, ממש בצמוד לטירת פון ארת'ל שבה התגורר. מעניין לציין שבפרק הזה של חייו בגרמניה, העדיף לפיכך להיקרא ד"ר שמידט (schmidt) שמשמעותו בגרמנית היא נַפֵּחַ – אולי היה זה בשל התמקדותו דווקא בהמצאות בתחום המתכת באותה תקופה. נוסף על כך, נראה שביקש להיעלם מן העין הציבורית וממרגלים צרפתיים ורוסיים שאולי חיפשו אותו.

מכל מקום, נראה שכאשר סקיצת מכונת ייצור המסמרים הייתה מוכנה, ומשאזל כספו בשל ניסויי התעופה שערך בשדות תיילהיים, עבר לפיכך לווינה כדי לפתוח דף חדש בחייו. יש להניח שאת הברזל שהיה דרוש לו להמצאותיו בתחום הברזל, קנה לפיכך מרוזנבאום, שהיה ככל הנראה היחיד באזור שוויינפורט שעסק בסחר בגרוטאות ברזל באותה תקופה, ולבטח הגדול שבהם.⁴⁵⁰

בידי האנגלים ופורסמו בלונדון בתרגום לאנגלית עוד בשנת 1812 (ראו: Cobbett's Weekly Political Register, 1812, at pp. 659–660).

⁴⁴⁸ עדות לאמידותו היחסית של לפיכך בשנת 1814 אפשר למשל למצוא ברשימת המנויים במרחצאות שבמעיינות המים המינרלים של ויפלד, עיירה סמוכה לתיילהיים בכיוון העיר הגדולה שוויינפורט. מתוך 131 המנויים שהיו למקום בשנת 1814, שלושה מנויים נקנו בידי לפיכך (ברשימה הוא מוזכר תחת השם ד"ר שמידט מתיילהיים): "מנוי ד"ר שמידט מתיילהיים, מנוי למשורתו ומינוי לגברת הצעירה של ד"ר שמידט מתיילהיים (Dr. Schmidt von Theilheim; 28. Rammer Diener, und; 29. Demoiselle Rammerjung des Herrn Dr. Schmidt von Theilheim). באותה עת רק אנשים אמידים במיוחד יכלו לרכוש מנוי כזה, ושלושה מנויים על אחת כמה וכמה. ראו: Bergeichriss der Badegäste an der Mineralquelle zu Wipfeld in Jahre 1814, at p. 821.

⁴⁴⁹ Jahrbücher des Kaiserlichen Königlichen Polytechnischen Institutes in Wien, at p. 405 (רישום הפטנט בווינה לא היה ידוע בתיילהיים, ומשנמצא במהלך איסוף החומר למחקר זה, הובא לידיעת מנהלי הארכיון בתיילהיים, שם פיתח לפיכך את מכבש המסמרים).

⁴⁵⁰ ברויאר הניח שהקמת מפעל המסמרים בצל הייתה "מן הסתם כעין שלוחה לסחר בגרוטאות ברזל" (ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 198).

הטירה בתיילהיים נמכרה אפוא לחבריו ושכניו של לפיץ' בכפר, יואל רוזנטל ומנדל רוזנבאום. רוזנבאום ורוזנטל שילמו את חובותיו של לפיץ' לנושים⁴⁵¹ ורוזנבאום עבר להתגורר בבניין הגדול.⁴⁵² הוא ושותפו תכננו להקים בבניין ישיבה, וההזדמנות לכך הגיעה לאחר שחלק מתלמידי הרב בינג ברחו אליהם באוגוסט באותה שנה, בימי פרעות הפ-הפ בוירצבורג, עד יעבור זעם. אפשר לשער כי הרעיון להקים מפעל לייצור מסמרים,⁴⁵³ כמו גם רעיון הקמת ישיבה, נולדו אצל רוזנבאום כבר אז, בתיילהיים, ויצאו לפועל כעבור כמה שנים באונטרצל.

קונרד רוט, ראש עיריית תיילהיים לשעבר וחוקר תולדותיה, העלה השערה כדלקמן:⁴⁵⁴

פרנץ לפיץ', או ד"ר שמידט, כפי שהוא קרא לעצמו כשגר בתיילהיים, קנה את "הטירה" בשנת 1814. יש עדויות רבות על כך שהוא ביצע שם ניסויים טכניים. כנראה הוא פיתח שם גם את מכונת המסמרים, מכיוון שהנפחייה של הכפר הייתה סמוכה [לביתו, קרי טירת תיילהיים]. מנדל רוזנבאום ויואל רוזנטל קנו את הטירה מלפיץ' בשנת 1819. וגם אם אין התייחסות מפורשת לכך בכרוניקה של הכפר תיילהיים, אפשר לשער שמנדל רוזנבאום קנה את הפטנט של ייצור המסמרים באמצעות מכונה, מפרנץ לפיץ'.

אנקדוטה מעניינת היא שבבית שנמכר לרוזנבאום הושאר פסנתר (כאמור, בתחילת הקריירה המקצועית שלו לפיץ' היה גם מוזיקאי מחונן והכניס שיפורים רבים בכלי נגינה, ובהם מנגנון מכני למנענעי הפסנתר). הכלי הגדול הזה עבר עם משפחת רוזנבאום לאונטרצל והוצב בבקתת עץ קטנה, שם ניגנה עליו בעיקר הבת של רוזנבאום, שרה גולדשמידט.⁴⁵⁵

נראה כי הקשרים בין מנדל רוזנבאום ופרנץ לפיץ' הם הדוגמה הראשונה של קרבה שהייתה לרוזנבאום לאישיות שהייתה לה נראות ציבורית במרחב המדיני הגרמני – לפחות הראשונה שאפשר למצוא לה עקבות. לפיץ' לא היה איש ציבור במובן הפוליטי, אולם הוא יצא ובא בחצרות שליטי מדינות (צרפת, רוסיה, אנגליה, אוסטריה וכמובן במדינות גרמניה). מטבע הדברים לפיץ' גם היה בעל

⁴⁵¹ Intelligenzblatt für den Unter-Mainkreis des Königreichs Bayern: 1818, at p. 1393.

⁴⁵² Hüßner, Barockschloss Theilheim: Ein bunter Vogel namens Doktor Schmidt ייתכן שבמסגרת העברת הבעלות הועברה לידי רוזנבאום ורוזנטל גם סדנת המתכת, אולם לא נמצאו תימוכין להשערה זו. עם זאת, משפחתו של רוזנבאום שנתרה בתיילהיים, עסקה בין השאר בסחר במתכת, וייתכן שרוזנבאום השאיר את הסדנה האמורה בידי מישהו ממשפחתו.

⁴⁵³ Eichler, Zurück in die Vergangenheit.

⁴⁵⁴ תרגום מתוך התכתבות עם קונרד רוט, 11 במאי 2020.

⁴⁵⁵ Har-Gil, Alte Liebe rostet nie, at p. 87-88.

קשרים ענפים בממשלת בוואריה. ידידות עם אדם כמוהו מן הסתם סייעה לרוזנבאום, ובוודאי לא הפריעה, לקשור קשר עם גורמי ממשל אזוריים ומדינתיים. לבטח היא תרמה ידע על הנעשה בעולם בתחומים רבים.

אי-אפשר להרחיב במסגרת חיבור זה על חייו של לפיץ, אולם בכל עקבותיו ניכר שהייתה לו אישיות הרפתקנית. הוא היה ליברל, אוטודידקט ובעל תעוזה ורוח חופשית. ברור למדיי מדוע נרקמו קשרים בין לפיץ לבין רוזנבאום. הגם שעד כה לא מצאנו עקבות לכך שלפיץ ערך היכרות בין רוזנבאום לבין מי מאנשי השלטון בוורצבורג, אולם אין להוציא מכלל אפשרות שההיכרות הראשונית של רוזנבאום עם אישי ממשל בוואריים, שסייעה לו בעסקיו ובעבודתו הציבורי בהמשך חייו, אכן נעשתה בעזרתו של לפיץ.

לפני שנעסוק בקשריו של רוזנבאום עם אנשי הממשל הבווארי, נראה כי ראוי לעמוד על קשריו עם אחדות מן הדמויות המובילות בעולם היהודי-בווארי של ראשית המאה ה-19, כדי להבין כיצד נוצר המצב שבו אותם מנהיגים ראו ברוזנבאום שליח נאמן לייצוג ענייני היהודים בבואריה מול ראשי הממלכה. הדמות המנהיגותית-תורנית החשובה ביותר במחצית הראשונה של המאה ה-19 בבואריה בקרב הציבור האורתודוקסי, היה הרב אברהם בינג.

מנדל רוזנבאום והרב אברהם בינג

זמן קצר לאחר תחילת המאה ה-19 הוביל הרב אברהם בינג את ניצני תהליך השינוי האירגוני של האוכלוסייה היהודית, שעדיין היה אז רובו שייך, לפחות מבחינה קהילתית-ארגונית, למה שיכונה זמן קצר לאחר מכן "אורתודוקסיה"⁴⁵⁶. השפעתו המנהיגותית של הרב בינג נודעה תחילה בפרנקוניה התחתית, ובהמשך בבואריה כולה ואף במדינות אחרות במרחב הגרמני.

⁴⁵⁶ המילים "אורתוס" ו"דוקסיה" ביוונית יוצרות מונח שמשמעותו היא "הדעה הנכונה" (מילולית "דרך ישרה"). בהשפעת זרמי העומק הפילוסופיים של תנועת ההשכלה האירופית, השינויים בתפיסות דתיות ותהליכי החילון המואצים בכל רחבי אירופה, החלו גם יהודים רבים לנסח לעצמם מחדש את השקפת עולמם היהודית. עם התבססותה של תפיסת עולם ליברלית יותר בקהילות רבות בגרמניה, בשנות העשרים והשלושים של המאה ה-19, החל המונח "אורתודוקסיה" לשמש בשיח הציבורי הפנים-יהודי ככינוי לשמרנים שהתנגדו להכנסת תיקונים במנהגי הדת. אין זה אומר שהמונח לא היה נוכח בשיח עוד לפני כן (כבר משה מנדלסון השתמש בו), ובנצרות השתמשו בו כבר יותר ממאה שנים לפני כן כדי לתאר שמרנים דתיים, אולם ייחוסו לחבר אנשים מובחן על פי השקפת עולם יהודית-דתית, החל באותה עת.

אברהם בינג נולד בשנת 1752, בעיירה בכרך⁴⁵⁷ במחוז ריינלנד-פפאלץ, כ-85 קילומטרים ממערב לפרנקפורט, אך עוד כשהיה בגיל צעיר מאוד עקרו הוריו של בינג – הרב אנוש הלוי ומינה (לבית גייגר) בינגן – אל תוככי פרנקפורט.

היות שעוד בגיל צעיר מאוד הוכר בינג כעילוי, כבר מגיל 11 למד בישיבתו של הרב נתן אדלר "הגדול"⁴⁵⁸ בפרנקפורט. הוא למד שם למד במשך שש שנים עד שנת 1769. משנת 1770 הועסק הרב בינג במשרת הוראה ורבנות בעיירה אופנבאך⁴⁵⁹ ובשנת 1780 חזר לפרנקפורט, וקיבל שם משרת הוראה בישיבה⁴⁶⁰ ומושב בבית הדין היהודי.⁴⁶¹ בינג נבחר למשרת רב המדינה (Lands Oberrabbiner) של נסיכות וירצבורג ב-25 ביולי 1798, בידי ששת "נכבדי העיר" של מחוז וירצבורג.⁴⁶²

נוכח האיסור על יהודים להתגורר בוירצבורג גופא, שהיה אז עדיין בתוקף – שכן לא היה זה יאה שיהודים יגורו בעירו של הבישוף – קבע בינג את מושב הרבנות בעיר היידינגספלד הצמודה לוירצבורג. בתור הרב הראשי של המדינה, קיבל בינג גם משכורת ממשלתית קבועה.⁴⁶³ הגוף הבוחר את הרב המחוזי הורכב משלושה גבאים של קהילות היידינגספלד והוכברג – שתי העיירות החשובות הצמודות לוירצבורג העיר, שבהן התקיימו קהילות יהודיות גדולות יחסית.

⁴⁵⁷ רבים ציינו את מקום הלידה של בינג בפרנקפורט (ראו למשל הרב זעקל פנחס במברגר בהקדמתו לבינג, זכרון אברהם, בעמ' 7; ואפילו בחיבורים חדשים יותר, למשל המבורגר, הגאון אברהם בינג זצ"ל, בעמ' כח; במברגר, הקדמה, בעמ' 7). ברוב עצי המשפחה של צאצאי משפחת בינג מצוינת בכרך כמקום הלידה (השוו: Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 192).

⁴⁵⁸ הרב נתן אדלר "הגדול", 1741–1800, היה רבו המובהק של הרב אברהם בינג, כמו גם של הרב משה שרייבר סופר (חת"ם סופר). הוא עסק גם בקבלה (אונה, זכרון יוסף, בעמ' 578), ואף נאלץ לגלות מפרנקפורט בשל כך, אך לא ניסה להשפיע על תלמידיו לקבל את מסורתיו הקבליות. בכל זאת, רבים מהם אימצו את תפיסותיו ואורחותיו, והעיסוק בתחום הקבלה, שכמעט נעלם בגרמניה, נותר פעיל בקרב תלמידיו, עד לדור של תלמידי תלמידיהם של תלמידיו, ובהם מי שגרשום שלום כינה "אחרון המקובלים בגרמניה", הרב הילה וקסלר, נכדו של רוזנבאום, שהיה תלמידו של בעל "כתב סופר" בפרשבורג (ראו: Scholem, Zur Litertur der letzen Kabbalisten in Deutschland; Scholem, Die Letzten Kabbalisten in Deutschland).

⁴⁵⁹ בינג, זכרון אברהם, בעמ' 8; ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 13.

⁴⁶⁰ Wilke, Den Talmud und den Kant, at p. 304.

⁴⁶¹ ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 13.

⁴⁶² הקשר בין בינג לבין קהילת פרנקפורט נמשך עוד שנים רבות לאחר עזיבתו למחוז וירצבורג, ועוד ב-1820 (באלול תקע"ט) שלח הרב "איגרת חיזוק" לקהילת פרנקפורט, לקראת חגי תשרי תק"פ, ככל הנראה על פי בקשת קהילת פרנקפורט. הוא קבל שם בעיקר על הירידה הדתית של הדור ותלה בה את צרות השעה (השנה שלאחר פרעות הפ-הפ). בייחוד נזף הרב בינג בדרדור ההקפדה על דיני ההרחקות בין נשים וגברים (בינג, איגרת חיזוק).

⁴⁶³ Wilke, Den Talmud und den Kant, at p. 305.

אליהם נוספו שלושה פרנסי קהל יהודים משאר כפרי בישופות וירצבורג. אחד מהם היה הרב יצחק יהודה אריה (איצק ליב) רוזנבאום, הרב של תיילהיים – אביו של מנדל.

ב-15 בספטמבר 1798 אושר מינויו של הרב בינג בידי הבישוף הנסיך (Fürstbischof) קארל פון פשנבך (Karl von Fechenbach), שהיה הבישוף האחרון של נסיכות וירצבורג עד סיפוחה לממלכת בוואריה וחילונה הסופי בשנת 1803.

האיסור על יהודים לגור בוירצבורג כלל גם את הרב הראשי, ולכן, כאמור, בשנותיו הראשונות בתפקידו ישב הרב בינג בהיידנגספלד. הוא הקים ותפעל שם בית דין הלכתי, בעיקר לענייני ממונות פנים-יהודיים, אך בית דינו קיבל סמכות שיפוטית ממלכתית. בסיוע רב מצד רב קהילת היידנגספלד, הרב משה ליב האצפלד⁴⁶⁴ ייסד בינג גם ישיבה בעיירה. הוא הוערך מאוד בידי אנשי השלטון המקומי הוירצבורגי ולאחר מכן גם בידי שלטונות בוואריה כולה.⁴⁶⁵

בשלהי המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19 תפקידו המרכזי המסורתי של הרב במדינות גרמניה היה תפקיד שיפוטי. ליהודים הייתה אוטונומיה דתית בכל מה שקשור לענייניהם הפנימיים, והסמכות התפעולית של האוטונומיה הזו הייתה בידי הרב (המקומי והמחוזי). הרב עסק אפוא בתפקיד פרשני של החוק היהודי – האזרחי והדתי.⁴⁶⁶

לאחר סיפוח וירצבורג לממלכת בוואריה, ומשהבין הרב בינג שהוא מכהן בעידן של תמורות, והפנים שעד מהרה תפקידו של הרב יתעדכן, ישתנה ואף יעוצב מחדש, הוא החליט להיערך לקראת השינויים. היות שנוצרה בינו לבין השלטונות תשתית יחסים מכבדת, הוא ביקש להעתיק את מושב הרבנות לתוככי העיר וירצבורג – ובשנת 1816 אף נענו השלטונות לבקשתו.

את המהלכים הללו אפשר לייחס לאופיו האסרטיבי של בינג ולתעוזהו, וליכולת שלו לדחוף אנשים – דוגמת מנדל רוזנבאום – לפעולה.⁴⁶⁷ מנדל רוזנבאום היה מעורב במעבר הרבנות אל תוך העיר, יחד עם אחיו זעקל כנציגי קהילת תיילהיים. זעקל רוזנבאום התמודד אז על משרת הרבנות בכפרו לאחר מות אביהם רבה של תיילהיים, הרב יצחק ליב, שנים אחדות לפני כן. הרב בינג היה אפוא לרב מחוז וירצבורג כולו, מחוז שכלל כמעט מאה קהילות יהודיות.⁴⁶⁸

⁴⁶⁴ האצפלד היה שמה של היידנגספלד בפי יהודי המקום. משה ליב האצפלד, נולד בהיידנגספלד בשנת 1735 והלך לעולמו ב-17 באוגוסט 1810. הוא היה סבו מצד אימו של הרב יצחק דב במברגר, שלימים יחליף את הרב בינג ברבנות מחוז וירצבורג (Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 415).

⁴⁶⁵ במברגר, הקדמה, בעמ' 8.

⁴⁶⁶ ראו למשל את תיאור המקרה של הרב הירשל לוי, רבה של ברלין, אצל שורש, הפנייה אל העבר, בעמ' 22–23.

⁴⁶⁷ Gehring-Münzel, Ursula. Vom Schutzjuden zum Staatsbürger, at p. 361.

⁴⁶⁸ ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 13.

לשיטתו של כריסטן וילקה, אפשר לקבוע שהרב בינג היה הרב האורתודוקסי הראשון שהסיר את ההתנגדות הבסיסית האוטומטית של רבנים נגד חינוך חילוני, ונגד שיתוף פעולה לימודי עם הסביבה הנוצרית – לפחות במאה ה-19 (אפשר לומר זאת גם על חברו של בינג לשיבת הרב אדלר בפנקפורט, הרב יצחק ליב וורמסר, הבעל שם ממיכלשטדט).

אמונתו של הרב בינג בשמירת מצוות אדוקה הייתה חזקה דיה כדי שיוכל לא לראות איום בהשכלה שמקורה אינו יהודי, אלא לראותה כהשלמה לחינוך יהודי קפדני ובטוח בעצמו.⁴⁶⁹ הוא הצליח להשיג הקצבה ממשלתית לקיום ישיבת וירצבורג, בין השאר בזכות העובדה שרבים מתלמידיו פקדו גם את האוניברסיטה. הממשלה הבווארית ראתה בכך צעד מבורך לקראת שילוב היהודים האורתודוקסים בחיי המדינה ובשיפור מצב היהדות הבווארית כולה. שאר מימון הישיבה הושג באמצעות תרומות של נדבנים אחדים, ובראשם משפחת הבנקאים הווירצבורגית, משפחת הירש אבל גם אנשי עסקים מצליחים, ובהם מנדל רוזנבאום.⁴⁷⁰

בינג היה רבם של חשובי רבני גרמניה במאה ה-19. הביבליוגרף אליקים כרמולי תיאר אותו כך:⁴⁷¹
בינג אברהם – רב אשכנזי מפאר, ראש המורה בוירצבורג עיר מהוללה על נהר מאין במלכות באירנה [בוואריה]. מפורסם על התלמידים הרבים אשר העמיד, כי כל גדולי רבני ארץ אלמניה [גרמניה] היושבים כעת על כסא ההוראה, הם תלמידיו.

תיאור זה חשוב, מפני שהוא נכתב בתקופת השיא של רבנותו של בינג (הספר יצא לאור ב-1828), ולא ברטרופקטיבה. אפשר גם להעריך את כנות הדברים על רקע העובדה שכרמולי עצמו לא היה אורתודוקסי קלאסי, ולא הייתה לו סיבה לפאר את שמו של בינג. אדרבה, בהמשך מתח כרמולי ביקורת על ספר לימוד יהדות בגרמנית שהוציא בינג לאור (נראה כי במצוות השלטונות) כשכתב:
"זה חיבור קצר, מעט הכמות ומעט האיכות".⁴⁷²

⁴⁶⁹ השוו לדברים שכתב ברויאר: "...נינוחותו של זרם אורתודוקסי, שרעה בכרי הדשא של האתיקה, של האסטיטיקה ושל הסוציולוגיה המודרנית, כדי להתענג להלך על פירותיהם עד תחומי ההלכה רחבי הידיים. למרות כל הנינוחות הזאת, שאך בקושי אפשר להאמין כי תרווח בקרב אורתודוקסיה יהודית, **הרגישו בני הזרם את עצמם כבעליהם הבלתי מסויגים של הישג, שכמותו אנו פוגשים רק פה ושם בתולדות העם היהודי: נטילת חלק בתרבות זרה, בלי שישכנו נוטלי החלק את המשך קיומם שלהם**; גדולה מזו: היה זה מין נטילת חלק, שכמדומה הבטיח – לאור הנסיבות שבהן חיתה יהדות גרמניה דאז – את המשך קיומו של הזרם האורתודוקסי עצמו (ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 199. ההדגשות נוספו).

⁴⁷⁰ Wilke, Den Talmud und den Kant, at pp. 516–518.

⁴⁷¹ כרמולי, תולדות גדולי ישראל, בעמ' סד.

⁴⁷² שם.

ידידותם הקרובה של הרב בינג ומנדל רוזנבאום⁴⁷³ שתיארנו בפרק הקודם, הביאה לכך שהרב בינג ביקש דווקא ממנו למצוא את מחליפו המתאים. מנדל רוזנבאום עמס את המשימה הזו על כתפיו וטיפל בה בצורה מיטבית.

פוליטיקה שתדלנית (או: שתדלנות פוליטית)

כאמור לעיל, הפרקטיקה השתדלנית הייתה כזו שיהודי שהצליח למצוא מסילות אל ליבם ואוזניהם של אנשי שררה, בדרך כלל באמצעות קשרים עסקיים, ובמיוחד אספקה לצבא הממלכה, לא-פעם בתור יהודי חצר (Hofjuden).⁴⁷⁴ יהודי כזה היה פועל בכל הדרכים שהיה יכול לפעול בהן להקלת סבלם של היהודים – יהודי החסות (Schutzjuden) – באזורו.⁴⁷⁵ יעקב כ"ץ הבדיל בין כמה שיטות שתדלנות שנהגו במקומות שהיו שונים זה מזה באופיים ובנסיבות חיי היהודים בהן. בפולין ובליטא הייתה לעיתים קרובות משרת "שתדלן המדינה", משרה בתשלום, שאליה נשכר האדם שפרנסי הקהל מצאו שהוא המתאים ביותר למשימה. לעומת זאת, בקהילות גרמניה השתדלן עשה את מלאכתו בדרך כלל בהתנדבות, ואגב עיסוקיו האחרים.⁴⁷⁶

בהקשרו ההיסטורי היהודי-גרמני המונח שתדלן מתאר עמידה של חלש בפני החזק. קליינמן תיאר אותו כאחד שהיה צריך לעשות כמיטב יכולתו ולהפעיל כוחות אישיים של שכנוע, לעיתים קרובות תוך שימוש בחנופה, בפנייה אל השלטונות הלא-יהודיים ובהפצרה בנושאי המשרה לקבל התייחסות הוגנת ואפילו עשיית חסד עם יהודי מקומם.⁴⁷⁷

אולם את שתדלנותו של רוזנבאום אפשר לתאר יותר לפי הגדרתו של קליינמן בכותרת מאמרו:⁴⁷⁸ Shtadlanut as Statecraft by the Stateless – שתדלנות כמדינאות של חסרי מדינה.

כפי שכבר הוזכר במקומות אחרים בעבודה זו, השתלטותה של צרפת הנפוליאונית על אזורים נרחבים בגרמניה, ובוואריה בכלל זה, שינתה כמעט בבת-אחת את עצם העיסוק בשאלה היהודית בתחומי הממלכה. מנדל רוזנבאום היה אחד הראשונים לזהות את ההזדמנויות הטמונות בשינוי זה

Gehring-Münzel, Vom Schutzjuden zum Staatsbürger, at p. 361; Lehmann, 1868, Zeitende Artikel, ⁴⁷³ at p.829.

⁴⁷⁴ יהודי החצר המפורסם ביותר היה כנראה יוסף בן יששכר זיסקינד אופנהיימר, שכונה "היהודי זיס" ראו עליו אצל רוטשילד, היהודי זיס; פיינר, עת חדשה, בעמ' 360–370.

⁴⁷⁵ ראו למשל: אסף וברטל, שתדלנות ואורתודוקסיה, בעמ' 65.

⁴⁷⁶ כ"ץ, מסורת ומשבר, בעמ' 106, ובייחוד בהערה 30.

⁴⁷⁷ Kleiman, Shtadlanut as Statecraft by the Stateless, at p. 99.

⁴⁷⁸ Ibid.

– מבחינה עסקית-פרטית, ומבחינה פוליטית-ציבורית. יתר על כן, נראה ששתי הבחינות הללו כרוכות זו בזו, וכי הצלחתו העסקית של רוזנבאום היא-היא שפתחה בפניו את התיב להשפעה פוליטית, ולהפך – קשריו הפוליטיים סייעו גם להמשך שגשוגו העסקי.

על ראשית הימשכותו של רוזנבאום לפעילות הציבורית כתב מרקוס להמן בהספד עליו, שפורסם

בדער איזראעליט ב-4 בנובמבר 1868: 479

הרשעות הפוליטית [האנטישמיות] המתעוררת והנטייה אל הנאולוגיה, העסיקו את מוחו תמיד. יותר מכול הוא ניסה – במאמץ עצום ותוך התמדה נדירה – ליצור קשר צמוד עם אישים מן המעמד הגבוה בשירות המדינה. הוא לא פעל מתוך אנוכיות, אלא תמיד היה מכוון לטובת הציבור. באמצעות כוח הרצון העצום שלו ואומץ ליבו הבלתי ניתן לערעור, הוא לא רק הצליח להכיר את נשיא המחוז דאז של וירצבורג, הגראף פון רכברג, אלא אף השיג איתו במידה רבה ידידות של ממש. בדרך זו הצליח לעזור לרבים מעמיתיו הנדכאים. הוא טרח בעבור [יהודים] רבים, כדי להשיג להם אזרחות, דבר שהיה קשה מאוד להשיג אז. לרבים הוא סייע לבטל קנסות משטרתיים בלתי הוגנים שהוטלו בגין מסחר. כך הפך למגינם ולמושיעם של אנשים רבים. יותר מזה, עד מהרה הפעילות המקומית שלו התעצמה משמעותית, מכיוון שעבודתו, שהייתה לשם שמים, איפשרה לו להתערב ולפעול לטובת כלל היהדות.

479 Lehmann, Rabbi Mendel Rosenbaum, at pp. 830–831. מפאת חשיבות הדברים נביא כאן את הדברים

בגרמנית כנוסחם במקור:

Das politische^[1] und die damals auftauchende neologische Richtung beschäftigten unausgesetzt seinen Geist. Er suchte nun vor Allem mit ungeheurer Fliese und seltener Ausdauer die Bekanntschaft hochgestellter Personen im Staate zu erlangen. Durch sein uneigennütziges, beständig auf das allgemeine Beste hinzielendes Streben, verbunden mit ungeheurer Willenskraft und unerschütterlichem Muhte, gelang es ihm, nicht nur die Bekanntschaft des damaligen Regierungspräsidenten zu Würzburg, Grafen von Rechberg, sondern auch dessen Freundschaft in hohem Grade zu erwerben und hierdurch gelang es ihm, das er für viele bedrängte Glaubensbruder helfend eingreifen konnte. Vielen verhalf er zu der damals so schwierigen Erlangung der Annahme als Bürger, viele rettete er von ungerecht verfügten Polizeistrafen, welche auf Handelsgegenstände sich erstreckten, und so war er schon damals der Beschützer und Retter vieler Einzelner. Aber seine Wirksamkeit nahm bald einen höheren Aufschwung, denn sein Arbeiten, rein לשם שמים verschaffte ihm bald Gelegenheit, für das allgemeine Beste der Judenheit eingreifen und Wirken zu können .

^[1] רשעות היא המילה שבה השתמשו בידיש לשנאת ישראל. רשעות פוליטית היא אנטישמיות. מילה זו ומילים אחרות בעברית וביידיש ששולבו בהספד, נכתבו באותיות עבריות כבר במקור שבגרמנית.

בדברים שהובאו לעיל יש עדות מכלי ראשון של אחד מחשובי דפרי התקופה, על פועלו הפוליטי של רוזנבאום.⁴⁸⁰ מדבריו אפשר ללמוד שרוזנבאום החל את דרכו הפוליטית באזור מגוריו בוירצבורג. לאחר שהצליח לקשור קשר קרוב עם המושל של פרנקוניה התחתית דאז, הגראף פון רכברג (שישב בוירצבורג בירת המחוז), הוא השתמש בקשר זה כדי לפעול לטובת יהודים שהסתבכו עם רשויות המדינה – באותה עת כיחידים.

שטראוס, שהסתמך רבות על פרטים שמסרו לו צאצאי משפחת רוזנבאום,⁴⁸¹ כתב שפון רכברג נמשך אחר אישיותו של רוזנבאום וכי היחסים ביניהם התפתחו בהדרגה לחברות. הוא הוסיף כי לא-פעם נהג פון רכברג להתייעץ עם רוזנבאום בענייני היהודים ופעל לפי עצותיו, ודאג לקבל את הסכמת חבריו לממשלת בוואריה בדיעבד.⁴⁸²

אוגוסט יוזף גאורג גראף פון רכברג (1783–1846) נולד למשפחת אצולה בווארית. בהדרגה הוא נהיה אחד האנשים החזקים ביותר בממלכת בוואריה.⁴⁸³ במקצועו הוא היה משפטן והוא הלך ועלה בסולם הדרגות, עד שבשנת 1837 התמנה בידי מלך בוואריה לנשיא בית המשפט העליון הבווארי במינכן ולחבר במועצה המלכותית לכל ימי חייו. הוא היה פחות או יותר בן גילו של רוזנבאום והקשר ביניהם נוצר כאשר כיהן כנשיא מדינת פרנקוניה התחתית, תפקיד שמונה אליו בשנת 1833. אפשר לשער שקשריו של רוזנבאום עם בית המלוכה הבווארי, שיתוארו בהמשך, שכללו לימים גם פגישות אישיות עם המלך, נוצרו גם באמצעות הגראף פון רכברג.

⁴⁸⁰ הרב ד"ר מרקוס להמן היה אישיות מרכזית בתולדות יהדות גרמניה, רב, סופר ומייסד כתב העת המרכזי של היהדות הגרמנית האורתודוקסית "איזרעאליט". בשליש האחרון של המאה ה-19 הוא היה אחד ממנהיגי הציבור האורתודוקסי הבולטים ביותר בגרמניה ואחד ממנהיגי הציבור היהודי בגרמניה בכלל.

⁴⁸¹ רעייתו של שטראוס, ברטה ורטהיים-שטראוס מלונדון, הייתה מן הסתם הזרז להיכרותו את דמותו של רוזנבאום, ולבטח סיפקה פרטים רבים. מעבר לכך שטראוס פגש וראיין נכדים ונינים אחדים של רוזנבאום, ובראשם נכדו שלמה וקסלר מירושלים, ובן נינתו אלחנן פולק מחיפה. בן נינה נוסף שסיפק פרטים שעברו במסורת המשפחה היה נחום לב מפרנקפורט, שלימים נספה בשואה. גם הנרייטה פולק-סמואל, בת נינתו של רוזנבאום (סבתו), נפגשה עם שטראוס בביקוריו בארץ.

⁴⁸² Strauss, *The Rosenbaums of Zell*, at p. 19: "The Count seems to have been attracted by the personality of Reb Mendel, and their acquaintance gradually grew into friendship. He consulted Reb Mendel on Jewish affairs and acted on his advice, often only obtaining consent from the Ministers of the Bavarian Government in Munich afterwards"

⁴⁸³ ראו בתמונה 18א בנספח 4 בחיבור זה.

מהפכות 1848–1849 בגרמניה והשפעתן על היהודים

במאי 1849 החליטה ממשלת בוואריה לממש את השוויון המשפטי לאזרחיה היהודים, אך למרות התמיכה שהייתה למהלך זה בבית הנבחרים התחתון, נתקלה הממשלה בהתנגדות נחרצת בבית העליון. ההתנגדות נבעה מלחץ של תנועות פוליטיות ואנשי הכנסייה שטענו כי השעה אינה כשרה עדיין למהלך זה.⁴⁸⁴

רוב היהודים שהיו פעילים פוליטית בתקופת המהפכות ושההישג בבית התחתון של ממשלת בוואריה הגיעה הודות למאמציהם, נסוגו מפעילותם הפוליטית, בדומה לאזרחים גרמנים מהמעמד הבורגני באותה תקופה. רובם שבו לעסוק בענייניהם הפרטיים ולפעמים בענייני הקהילות היהודיות, כשהם חותרים לשיפור מעמדם של היהודים באמצעות התקדמות כלכלית, שהאמינו שתקדם גם את השתלבותם החברתית.

יש לומר שהכישלון הפוליטי לא עצר את ההתקדמות ההדרגתית האיטית בשיפור חיי היהודים בבוואריה. אביב העמים אולי לא השיג את מטרתם המיידית של המהפכנים, אולם היה בו בהחלט סימן לתקופה חדשה בפעילות הפוליטית של יהודים בבוואריה.

מנדל רוזנבאום עקב אחרי אירועי 1848 מקרוב. עקבות לכך אפשר למצוא בדיווח שלו לחתנו ברגמן בירושלים על אירועי אביב העמים (בתו רבקה סילא כבר לא היה אז בין החיים). הדיווח המקורי אומנם אינו בידינו, אך תשובתו של ברגמן מלמדת אותנו על העמדה שהביע רוזנבאום. כך כתב ברגמן לרוזנבאום ב-19 בספטמבר 1848:⁴⁸⁵

עיקר תכלית מיכתבי זה הוא לבקש מכם שתואילו להודיעני, אם שם במדינה, אכן שוב שוררים שקט וביטחון, אם כל מה שאירע שם אכן יש בו מן התועלת לאחינו בני ישראל, כפי שהיה מצופה על פי אחד ממיכתביכם האחרונים, וכן אם כבר מותר לערוך שם מגביות, כמו בהונגאריה מאז וכן באנגליה, בצרפת ובאמריקה. הדבר מעניין אותי, ואני חושב במיוחד על מדינת בוהמיה וכל שאר כרכים ועיירות גדולות, שבהן טרם ייסד ר' הירש להרן קופות לתועלת יושבי ארץ הקודש. ודאי ייאותו גם ר' הירש להרן עצמו ושאר אויבינו הגבאים שבאמשטרדאם לסייע בהתקנת קופות במקומות האלה.

⁴⁸⁴ ראו על כך דיון נרחב אצל: Harris, The People Speak: וכן ראו Mosse, The Revolution of 1848, at p. 399–400.

⁴⁸⁵ ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 200–201.

ברור שמכתבו של ברגמן מכוון לבירור האפשרות לצאת לשד"רות באירופה בשם כולל הו"ד, כפי שאכן עשה כעבור כשנה, אולם ברור גם שבשיח הפנים-יהודי רווח אז הדיון בשאלה האם מהפכות אביב העמים יניבו תועלת לזכויות היהודים באירופה.

בדור אביב העמים "הגבירו היהודים את המאבק לאמנציפציה שלמה, כשמטרתם הנכספת היא השוויון האזרחי המלא במדינה".⁴⁸⁶ אף לאחר הכישלון הטכני של מהפכות 1848 נותרו השאיפות המדיניות והחברתיות שהדריכו את המהפכנים – יהודים ושאינם יהודים – על כן. יהודים רבים רבים האמינו שעדיין אפשר להגיע להשתלבות מלאה בחברה הגרמנית, אך באותה עת החלה להנץ אנטישמיות חדשה, גזענית, ש"עתידה היתה לערער את אושיות השיתוף החברתי של יהודים ונוצרים, ולעורר שוב את בעיית הפרודוקטיביות של הריבוד הכלכלי היהודי החדש".⁴⁸⁷

השפעת רוזנבאום על בחירת הרב המחוזי בבאד קיסינגן, 1865

פעילות ציבורית ופוליטית שנעשתה מול הרשויות הבוואריות – ובד בבד משמשת גם להדגמת פוליטיקה פנים-יהודית – היא פרשת מינויו של הרב יצחק דב (זעליגמאן בער) במברגר לרב של וירצבורג וחלקו העצום של רוזנבאום במינוי. עוד נשוב לעסוק בפרשה זו בהמשך, אולם אפשר לדון בעניין "על פי סופו", ונביא כאן טקסט שנכתב בידי רוזנבאום עצמו שנים רבות אחרי אותה פרשה, כאשר כבר היה אדם זקן ופרש מעיסוקיו המסחריים. לפנינו עדות לכך שהוא המשיך להיות אכפתי ומעורב בענייני הציבור בבואריה גם בערוב ימיו, וגם מעבר לסביבתו הקרובה.

בשנת 1865 עסקו יהודי באד קיסינגן וכפרי מחוז קיסינגן בבחירת רב מחוזי חדש, שייכנס לנעליו הגדולות של הרב ד"ר גבריאל הירש ליפמן⁴⁸⁸ שנפטר במאי 1864. באותה תקופה הייתה כבר בחירת הרב תלויה הרבה יותר בקהילות עצמן, ומנדל רוזנבאום בחר להתערב לטובת אחד המועמדים למשרה, הרב משה ליב במברגר, בנו של הרב יצחק דב במברגר שהוא, רוזנבאום, היה המנוע המרכזי לבחירתו לרבה של וירצבורג כ-25 שני קודם לכן.

⁴⁸⁶ טורי, קווים לחקר כניסת היהודים, בעמ' 134.

⁴⁸⁷ שם.

⁴⁸⁸ הרב ליפמן היה רב ופילוסוף וחוקר הלשון העברית. הוא כתב ספר על פירוש אבן עזרא שזכה להסכמות רבותיו הרב וולף המבורגר והרב מנדל קרגווא, מן המפורסמים שברבני גרמניה שהיו גם רבותיהם של אליה רפאל רוזנבאום ויונה רוזנבאום, בניו של מנדל רוזנבאום. הוא הפך לאחד מבאי ביתו של רוזנבאום, כשלמד בחבורת הלומדים – עם הרב אליעזר ברגמן וחבורתו, שהפכו לרבנים ידועי שם בגרמניה בפרט ובאירופה בכלל – בישיבת הרב בינג בוירצבורג.

בכרוז שפרסם רוזנבאום במרץ 1865, שעל פי ברטורא "הודפס במספר רב של טפסים והופץ בכל המחוז"⁴⁸⁹ המליץ רוזנבאום ליהודי המחוז לבחור ברב משה במברגר ואפילו הפציר בהם לעשות כן. הוא קרא לאנשי ועד הבחירה להסתמך על ניסיונו רב-השנים ועל הצלחתו המוכחת בפרשת מינוי אביו של הרב משה, הרב יצחק דב במברגר.

בשנת 1941 פרסם אברהם ברטורא, בן נינו של רוזנבאום, תרגום של אותו כרוז בעיתון "הצפה"⁴⁹⁰. יש בו בכרוז כמה וכמה עדויות על מעמדו הציבורי של רוזנבאום ועל פעולתו הפוליטית, ומפאת חשיבותו נביאנו כאן במלואו:⁴⁹¹

בני ברית היקרים! החותם מטה מאמין שלא יחטא לענוותנות אם ישמיע את קולו בדבר מינוי רב בקיסינגן. מדבר אליכם ישיש בן שמונים ואחת שנה. הוא רחוק מאוד מלהיות נוגע בדבר, וברצון תמחלו את התערבותו במאורע חשוב זה, הוא התרגל במשך שלושים שנה ולמעלה מזה, לפעול לטובת הכלל.

כבר עברו עשרים וחמש שנה מן היום בו היה צריך למנות רב בוורצבורג. אז, בתקופת הפריחה של הניאולוגיה ובימים שעדיין היו מאמינים באמונת-שווא, שזכויותיו האזרחיות [של יהודי] יושגו בידי רבנים ניאולוגיים בלבד, השתדלתי והתאמצתי להביא לכאן את מר ז. ב. [זעליגמאן בער] באמברגר כרב מחוזי...

הביטו נא, ידידי, על תוצאות הבחירה ההיא! הסתכלו נא בפעולותיו הגדולות של האיש הזה, כיצד ביקש תמיד לפעול מתוך שלום ואחדות, ומה נשגבים ההישגים שהשיג בפעולתו! לדוגמה, כיצד הועיל בהשתדלותו שבמשך עשרים וחמש שנים ניתן בוורצבורג מזון כשר בחינם לאנשי הצבא; איך הצליח במאמציו, שהחיילים הישראליים יורשו מטעם המלכות לשמור שבת ומועד; כיצד השיג הסכמתם של דרי מעלה לשמירת חופש המצפון, אף של האסירים הישראליים, בנוגע לשבתות ולחגים: איך הוא נתן ועוד נותן מגן וסעד לכל נדכא ולכל נצרך; איך עלה בידו, באלה הימים, להקים בית מדרש למורים הזוכה להערכה כללית...

גם אליכם, חברים בני ברית יקרים שברבנות קיסינגן, אני קורא: בחרו בבנו של איש זה, במשה-ליב באמברגר, לכם לרב!

⁴⁸⁹ ברטורא, הדים מדורות ששקעו, בעמ' 5.

⁴⁹⁰ ייתכן שהמקור שפורסם בגרמנית נמצא בידי צאצאיו של ברטורא, חיפושים בספריות ובארכיונים לא העלו דבר. ברטורא פרסם כמה וכמה מאמרים וספרים על תולדות משפחתו תוך התמקדות בדמותו של סבו, הרב אליעזר ברגמן, אולם יש בהם פרטים רבים גם על משפחת סבתו, רבקה סילא רוזנבאום-ברגמן, בתו של מנדל רוזנבאום.

⁴⁹¹ ברטורא, הדים מדורות ששקעו, בעמ' 6.

אל תתנו, בני ברית יקרים, לסנוור את עצמכם על ידי דרשות נאות של עראי!
נסיונות מן הימים האחרונים מלמדים, שקהילות רבות שבשעת בחירות הלכו אחר
זוהר הדרשות נענשו בחרטה קשה!

לבסוף אני חוזר וקורא אליכם: לכו בעצתו של ישיש דורש טובכם ואף אתם
תתברכו, בערב ימיכם, בפעולה זו כבאחת מפעולותיכם הנאות ביותר.

צאל ליד ווירצבורג, בחודש מארס, 1865.

בכל הכבוד

מנדל רוזנבאום

מחוז קיסנינגן מרוחק כ-80 קילומטרים (צפונה) ממחוז וירצבורג, ולכאורה לא היה במינוי זה עניין
משמעותי מידי בעבור רוזנבאום, מעבר לעניין הכללי שבוודאי היה לו ברבנות האורתודוקסית
במחוזות בוואריה. רוזנבאום עצמו העיד בפתח דבריו שהוא רחוק מאוד מלהיחשב "נוגע בדבר".
למרות זאת, אפשר לשער שמעבר למעורבותו של רוזנבאום בכל ענייני הציבור בבוואריה,
לאיכפתיות שלו ולדרישת טובתם של יהודי באד קיסנינגן ומחוז קיסנינגן כולו, הייתה כאן גם הפגנת
נאמנות למשפחת במברגר. מעבר לשייכות הקהילתית ולשותפות הפוליטית, הקשרים בין שתי
המשפחות כללו גם קשרי נישואין,⁴⁹² אולם ניכרת הרבה יותר מזה שותפות הדרך האמיתית
והפעולה הציבורית המשותפת רבת-השנים.

גם אליה רפאל רוזנבאום היה מעורב בבחירה של במברגר. בהספד עליו נכתב:⁴⁹³

זה היה בעיקר בזכות התערבותו הנמרצת [של אליה רפאל רוזנבאום], החכמה
והבקיאנה, שרבנות קיסנינגן היא בידיים הטובות ביותר (בבחירות האחרונות
לתפקיד הרב היה הוא הנציג מורשה הכספים של כפרי רבנות וירצבורג) והרוח
הדתית שם נשמרה בידי אדם רציני וראוי.

המנוח גם מילא חלק גדול בהקמת המכון להכשרת מורים יהודים [בוירצבורג],
שפועל לחנך למידות טובות, והוא היה משמעותי ומוכר. עצתו, אשר עקב ניסיונו
המשפטי מקשריו הרבים עם פקידי המלוכה פגעו תמיד בימין [=הצליחו].

⁴⁹² לימים, בשנת 1872 בערך, כשבע שנים לאחר בחירתו של במברגר לרב של באד קיסנינגן, וכארבע שנים לאחר פטירתו
של רוזנבאום, נשא הרב משה ליב במברגר את נכדתו של רוזנבאום, אסתר גולדשמידט מצל, לאשתו השנייה (ראו
במברגר, משפחת במברגר, בעמ' 57). לא הייתה לכך כמובן השפעה מוקדמת על רוזנבאום ב-1865, שנת הבחירה,
אולם גם בעובדה זו אפשר לראות עדות לקשר האמיץ ששרר בין שתי המשפחות.

⁴⁹³ Lehmann, Deutschland – Würzburg 26. August, at p. 1226.

הוא היה גם בעל ערך למייסד המוסד, הרב המלומד הגדול זליגמן בר במברגר זכר צדיק לברכה, והוא יכול היה להיחשב כמייסד שותף אינטלקטואלי בעניין זה. עד מותו היה חבר בוועד הנאמנים של המוסד.

נראה אפוא שידי בני משפחת רוזנבאום היו עסוקות בצורכי ציבור באינטנסיביות. נוכח גילו של מנדל רוזנבאום באותה עת, 81, ומתוך שכבר פרש אז מעיסוקיו הציבוריים והעסקיים והעביר לבניו ולחתניו את ניהול מפעל המסמרים, שטחי החקלאות ותחנת הקמח בצל⁴⁹⁴ וכמו כן ניהול הישיבה הועבר לאליה רפאל וליונה, בניו, אפשר לצאת מנקודת הנחה שרוזנבאום התבקש בידי משפחת במברגר לסייע בבחירת בנם למשרה הנחשבת בקיסנינגן.

בהיעדר המקור בגרמנית, ובזהירות המתבקשת מכך שיש בפנינו רק תרגומו של ברטורא להסתמך עליו, אפשר לשער כמה השערות: באותה עת, בשנת 1865, רוזנבאום היה עדיין אדם ידוע מבחינה ציבורית בבוואריה ולפיכך לעמדתו בסוגיות ציבוריות, ובייחוד לעמדתו בעניין בחירת רבנים, הייתה משמעות ציבורית והשפעה משמעותית. רוזנבאום יחס בפומבי את בחירתו של הרבי מווירצבורג לעבודתו הפוליטית (בצניעות המתבקשת. לא מתוך יוהרה, אלא כדי לשוות להמלצתו יתר-תוקף). כמו בתהליך של בחירת אביו של הרב משה אריה, הרב יצחק דב במברגר, 25 שנים לפני כן בוירצבורג, תהליך הבחירה היה מלווה במאבקים בין האורתודוקסים לבין הליברלים במחוז קיסנינגן.

במאמר בעיתון היהודי הפופולרי Allgemeine Zeitung des Judentums⁴⁹⁵ דווח מפרנקוניה התחתית כי בהמשך לדיווחים קודמים,⁴⁹⁶ בעניין הקרב על כיבושה של רבנות קיסנינגן, ה"אדוקים" אינם מוכנים לוותר, ולא יסכימו לבחירתו של ד"ר שוואב, המועמד הליברלי. המדווח כתב כי "בהתחשב בעקשנות של אנשים אלה [האורתודוקסים] הדבקים בתוכניותיהם", אפשר היה לצפות שיעשה כל מאמץ לערער את מינויו של ד"ר שוואב, מכיוון שמבחינתם מדובר בפגיעה בכבודם של רבני וירצבורג, מעבר לכבודם של האורתודוקסים במחוז קיסנינגן. הרב משה אריה במברגר אכן נבחר לרב המחוז בבאד קיסנינגן, ונראה כי להמלצת רוזנבאום הייתה השפעה על בחירתו.

⁴⁹⁴ ויש לשער שגם ניהול שאר עסקיו כבר הועבר לצאצאיו.

⁴⁹⁵ Allgemeine Zeitung des Judentums, April 18th 1865.

⁴⁹⁶ Allgemeine Zeitung des Judentums, August 8th 1865.

פעולתו של מנדל רוזנבאום לבחירת הרב יצחק דב במברגר לרב המחוזי בוורצבורג

כאמור לעיל, בעת התייחסותו לפרשת מינוי הרב בקיסינגן התייחס מנדל רוזנבאום בעצמו לפעולותיו בתהליך בחירת הרב יצחק דב במברגר לרבנות וירצבורג. היה זה בחלוף 25 שנים מאז אותה פרשה. במכתב משלו מאותה עת, שהובא בצירוף לדברים שפרסם בנו אליה רפאל בדער איזראעליט, קבע רוזנבאום בצורה מפורשת יותר:⁴⁹⁷

ראו את זאת, האם לא תסכימו עמי שהבחירה הזו [של הרב במברגר] הייתה

מוצלחת ביותר? ואף שזכיתי בעזרת האל לעשות דברים רבים למען אחיי בני

ישראל, הרי פעולתי זו היא הגדולה מכולם!

ברור אפוא שבפרספקטיבה של שנים רבות, בחירת הרב במברגר לרב של וירצבורג הייתה מבחינת רוזנבאום גולת הכותרת של עבודתו הציבורית. הפעולה האינטנסיבית הזו, שהביאה למינויו של הרב במברגר לרבה של וירצבורג, השפיעה עמוקות על מהלך ההיסטוריה של יהודי גרמניה בכלל ועל מצבה של היהדות האורתודוקסית בה, בפרט.⁴⁹⁸

כך פתח הרב שלמה במברגר, בנו של הרבי מוירצבורג, את ספרו "קונטרס תודה" בשנת 1918, בחלוף כמעט 80 שנים מאותם אירועים שליוו את בחירת אביו:⁴⁹⁹

בשנת ת"ר [1840] נתבחר אאמ"ו [אדוני אבי מורי ורבי] הגאון זצ"ל להרב אב"ד דק"ק ומדינת וירצבורג, ורבים הכירו הדבר לפלא הנעשה לישראל בעת ההיא, בעת אשר רבים היו משתוקקים להרס האמונה הישרה, אשר היו משתוקקים להעמיד דת חדשה, חדשים מקרוב באו. כידוע ממה שנדפס בעת ההיא בקרב בני ישראל מצדדים שונים, אלו הסבו פניהם לבנות בנין לתועלת דת חדשה, לעקור ולשרש יסודות, אשר עליהם נבנתה התורה והאמונה, ולנגדם קמו אנשי אמונה תופשי התורה ואמרו כי רק בקיום האמונה יש לנו מבטח עוז ובה תהי' לנו מבצר וישועה. ועל רבנות וירצבורג שמו ממהרסי הדת עינם, כי מלבד שהגאון הישיש מו"ה אברהם בינג הלוי זצ"ל תש כחו לעמוד בפרץ נגד המהרסים אשר היו מצד אחרת, אשר נקראו בעת ההיא בשם רעפארמער, הם ברוב כחם שמו פניהם לקבל

⁴⁹⁷ Rosenbaum, Brief des Herrn M. Rosenbaum, May 24th 1865, at p. 298.

⁴⁹⁸ ראו למשל: Stern, Der Wuerzburger Raw.

⁴⁹⁹ במברגר, קונטרס תודה, בעמ' 3 (ההדגשה נוספה).

הרבנות ההדורה ווירצבורג. ולפלא הצליחה ידם של תופשי התורה **ובפרט לידי יראים ושלמים של אנשי צעלל הסמוך לוירצבורג**, להביא איש מלא תורה וחכמה, איש הראוי והגון לעמוד במקום הגאון הנ"ל ומאן דלביש מדא ילבש מדא, ובמקום שהיו מצפים זדים לבוא אל הקודש, באו עוסק בתורה ויראה, וכדברי הרמב"ם בפ"א ה' יו"ד מה' פרה אדומה, זדים שהיו מורים מן העולה על רוחם לא מן הקבלה. וכעין נס זה נעשה כאן.

אין ספק שבביטוי "אנשי צל הסמוך לוירצבורג" שהודגש לעיל, הכותב התכוון למנדל רוזנבאום (ומן הסתם גם לאליה רפאל ולאנשים נוספים שהפעיל מקרב בני חבורתו). ייתכן שלא הזכירו בשמו מפני שהיה כל כך מפורסם, והכותב סבר שכאשר אומרים אנשי צל, הכול מבינים למי הכוונה, וייתכן דווקא שמכיוון שכבר חלפו שנים רבות מאז, הזיכרון היה של העזרה שבאה מצל אם מיין, אבל שמו של רוזנבאום כבר נשתקע ונעלם מתודעת הציבור.

מאז התהוותה של תנועת ההשכלה במאה ה-18 התרקם מהלך הדרגתי וממושך להשגת אמנציפציה בעבור יהדות גרמניה. היווצרות הזרמים הרוחניים החדשים שצמחו בגרמניה באותה עת, השפיעה על תפיסות רבות בקרב היהודים, ובעקבות זאת דרכי פעולה ותיקות פינו את הדרך לשיטות חדשות ולתפיסות ארגוניות אחרות. תמורות משמעותיות אלו התעצמו במהלך המאה ה-19, ומעבר לזה שעיצבו את דמותה של היהדות המודרנית (ובייחוד של הזרמים החדשים ביהדות – הרפורמים, הנאולוגים והקונסרבטיבים), הן הגיעו גם אל הציבור החרדי – הגם שנותר דבק בשמירת המצוות ההילכתית המסורתית.

במדינות שהיהודים שבהן עברו כבר תהליכי מודרניזציה ניכרת (בהשוואה למקומות אחרים), גם השמרנים ביותר התאימו את עצמם לשינויים שהביא הזמן בכנפיו (כמובן שלא כולם באותה כמות ובאותה איכות).

בחלוף הזמן התפתחה הנאו-אורתודוקסיה (שלא פעם מכונה אסכולת "תורה עם דרך ארץ", שלימים היו הרב שמשון בן רפאל הירש והרב עזריאל הילדסהיימר הבולטים בקרב מנסחיה). הנאו-אורתודוקסיה אימצה רבים מערכי התקופה, כל עוד היה אפשר לאמץ אותם מבלי לשנות את ההלכה (אם כי מתוך הצבת גבול ברור בין מנהג להלכה). לעומת זאת, באזורים מסוימים במדינות גרמניה, ובייחוד בבואריה, נותר אורח החיים היהודי הישן על כנו ושינויים רבים נדחו על הסף, בטענה שהם יובילו לרפורמה.

עם זאת, ה"צייטגייסט", רוח הזמן הזו, חלחלה בעוז גם אל תוך שורות הציבור החרדי – שהחל להתכנות אז אורתודוקסיה – עד כדי כך שגם בקרב הציבור הזה אפשר לזהות תת-זרמים. מקובל לחלק את האורתודוקסים בגרמניה (ובכלל) בחלוקה גסה, לשלושה תתי-זרמים:

- אורתודוקסים;
- נאו-אורתודוקסים;
- אולטרה-אורתודוקסים.

האורתודוקסיה היא למעשה תופעה מודרנית: עד ראשית העת החדשה, הציות לקודקס ולריטואל ההילכתי-רבני היה בבחינת מובן מאליו ביהדות. בעת החדשה היה על הדבקים בדרך זו להתמודד על ההגמוניה הדתית מול זרמים מסוג חדש ולהתאים את עצמם לתנאים החדשים, תוך טענה שהם המייצגים הבלעדיים של מורשת העבר. מכאן אפוא, שהאורתודוקסיה הוגדרה, בדיעבד, כרפלקסיה על הזרמים החדשים ביהדות. כל עוד לא היו רפורמים לא היה צורך להגדיר אורתודוקסיה. לאחר שהתבססו ההבדלים בין הזרמים האורתודוקסי והרפורמי בגרמניה במחצית הראשונה של המאה ה-19, נולד צורך להגדיר את האורתודוקסים שביקשו להישאר בתחומה של האורתודוקסיה, אולם ביקשו לשלבה עם חיים מודרניים. הנאו-אורתודוקסיה שאפה להשתלב בחברה הסובבת תוך שמירה על ייחודה הדתי. השילוב המבוקש בין קדמה, נאורות ומחויבות להלכה באה לידי ביטוי לא-פעם דווקא בשלילה חזקה יותר של התנועה לתיקונים בדת.⁵⁰⁰

במחקרים על האורתודוקסיה היהודית בגרמניה אפשר לראות שפעמים רבות תת-הזרם העיקרי המאפיין את היהדות הזו הוא הנאו-אורתודוקסי. הזרם האחר, שחבריו מכונים לא-פעם אולטרה-אורתודוקסים,⁵⁰¹ ושאליו מסתבר לשייך אף את רוזנבאום ורבים מבני סביבתו הקרובה, זכה אף הוא למחקר משמעותי.

עם זאת, אפשר לומר שבקרב האורתודוקסים בגרמניה היו רבים שלא יהיה זה מדויק לאפיין אותם בגבולות תת-מגזריים סגורים בתור נאו-אורתודוקסים או בתור אולטרה-אורתודוקסים. בדומה לאורתודוקסיה בימינו אנו, אותו ציבור שכלל אז "סתם אורתודוקסים",⁵⁰² היה ממוקם על פני כל

⁵⁰⁰ מבלי להרחיב כאן, נזכיר את שאלת הפרישה מן הקהילה היהודית הכללית שעמדה במרכזו של ויכוח פומבי בגרמניה במחצית השנייה של המאה ה-19, בין הרב יצחק דב במברגר האולטרה-אורתודוקסי לבין הרב שמשון רפאל הירש הנאו-אורתודוקסי (עיינו בהרחבה למשל אצל כץ, הקרע שלא נתאחה).

⁵⁰¹ ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 27–28, 153.

⁵⁰² הביטוי "סתם" בא לאיין ייחודיות תת-מגזרית. אולי אפשר להשתמש כאן בביטוי שטבע וולפסברג שהשתמש בביטוי "אורתודוקסיה פופולרית" (Wolfsberg, Popular Orthodoxy), אם כי הביטוי "פופולרי" עשוי לשדר זילות

הרצף שבין הנאו-אורתודוקסים לבין האולטרה-אורתודוקסים. ציבור זה היה נתון להשפעה מצד שני תתי-הזרמים (וכמובן גם מצד אנשי תתי-הזרמים האחרים, על הרצף הליברלי, שהפכו באותה עת להיות רוב מניינה ובניינה של יהדות גרמניה).

על הרקע הזה הייתה בחירת הרב המחוזי של וירצבורג עניין מורכב מאין כמוהו. גם אחד מנכדיו של הרב במברגר, הרב שמחה במברגר, התייחס לבחירת סבו לרב של וירצבורג. בספר על תולדות חיי סבו. הוא תיאר את הסיטואציה שהתהוותה בעקבות פרישתו של הרב אברהם בינג, רבה הקודם של וירצבורג מכהונתו:⁵⁰³

בי"א אדר תר"ט נפטר הרב בינג^[504] ובחירת רב חדש היה עניין מיוחד לוירצבורג ולכל יהדות בווריא וגרמניא. וירצבורג היתה עיר אונופרסיטט^[505] ולשם באו מכל קצוות הארץ בחורים להשלמת מדע ובתוכם גם שבחרו להיות רב וללמוד בתוך שאר חכמות גם תורה. כמובן דרשו אנשי הריפורם בכל תוקף השפעתם שיבחר לרב ראשי אחד מהם שהשקפתו שוה להם. אבל היראים ומחזיקי הדת פנו אל הרב במברגר להתחבר לתור המועמדים. ואיש אחד, ר' מנדל רוזנבאום מעיר צלל (סמוך לוירצבורג) – אני שמעתי עליו בהיותי טליה – השתדל בכל כחו למצוא בקרב הבוחרים – אפילו לא דתיים – הסכמתם שיבחר הרב במברגר למלא מקום של הרב הנפטר ובס"ד עלתה לו להוציא מחשבתו לפועל, ובמברגר נבחר ברוב קולות. אין להסתיר, כי גם אלה שלא הודו ולא הכירו את ערך גדולתו הבינו לאחר זמן קצר שטעו והשקפתם לא היתה הנכונה, ומאותו זמן הגדילו ביראת הכבוד נגדו.

שמחה במברגר טעה בתאריך הפטירה של הרב בינג, ולא זו אף זו, בחירתו של סבו לא התרחשה בעקבות מותו של הרב בינג. אדרבה, סבו נבחר לכהן עוד בימי חייו של הרב בינג ועל דעתו. מנדל רוזנבאום הציע את שמו של במברגר, חברו לספסלי הישיבה בפירת' של בנו הרב אליה רפאל, ורבו של בנו הצעיר, יונה. הוא קיבל את ברכתו של הרב בינג ונשלח על ידיו לשכנע את במברגר שיעמיד את עצמו לבחירה.

מסוימת, ומכל מקום אין זהות מוחלטת בין מאפייני קבוצה זו לבין מה שתיאר וולפסברג, ועל כן הועדף כאן הביטוי "סתם".

⁵⁰³ במברגר, זכר י"ד, בעמ' 2-3, ההדגשות נוספו.

⁵⁰⁴ תאריך הפטירה של הרב בינג המצוין אינו נכון (הנכון: ה' באדר תרי"א, 26 בפברואר 1841).

⁵⁰⁵ כך במקור, "אונופרסיטט". על פי ההקשר יש להניח שהכוונה ל"עיר אוניברסיטאית", ושהמחבר תעתק את ה-V שבמילה הגרמנית Universität, לאות העברית פ"א (רפה). הוא דבק מן הסתם בהגייה הגרמנית המקובלת.

אבל כל זה אינו מוריד במאומה מן הרושם שמותירים דבריו של שמחה במברגר, ולפיו עוד שנים רבות לאחר אותם אירועים נישא שמו של מנדל רוזנבאום בפי בני משפחת במברגר לשם ולתהילה. משפחת במברגר הכירה אפוא היטב את תרומתו הבלעדית של רוזנבאום לבחירת הרב יצחק דב במברגר למשרתו. נוכח העובדה שהרב במברגר התפתח להיות אחד מן המנהיגים היהודים המשפיעים ביותר של יהדות גרמניה, אפשר לראות בתהליך שהביא לבחירתו סוג של ראייה פוליטית לטווח רחוק מצידו של רוזנבאום.

כאשר טרח רוזנבאום על הצגת מועמדותו של במברגר לרבנות המחוזית בוירצבורג,⁵⁰⁶ היה במברגר בן 33 בלבד, והגם שכבר היה מוכר בישיבת וירצבורג כעוזרו הלא-רשמי של הרב בינג,⁵⁰⁷ טרם עשה לו שם משמעותי. היה זה מעין הימור מסוים להציע את שמו כמועמד. אחרי הכול במברגר הצעיר היה מועמד להחליף את הרב הידוע והמפורסם ביותר באותה עת בעולם הרבנות בגרמניה, הרב אברהם בינג, שהיה כמתואר לעיל, רבם המובהק של רבים מן הרבנים האורתודוקסים הבולטים ביותר בגרמניה במאה ה-19.⁵⁰⁸

הרב יצחק דב במברגר נולד בשנת 1807 בוויזנברון (Wiesenbronn), עיירה קטנה במחוז קיסנינגן, כ-30 קילומטרים מזרחה מוירצבורג. בילדותו מנתה העיירה כאלף נפש, וכ-10% מהם היו יהודים. קהילה בסדר הגודל הזה לא הייתה יכולה להחזיק בית ספר של ממש, ולעיתים מזומנות רק המוכשרים שבבניה נשלחו ללמוד, ובדרך כלל למדו עם הרב המקומי. כישרונו הלימודי של במברגר הצעיר היה ניכר, ועל כן הוא נשלח ללמוד אצל רב הקהילה בוויזנברון, הרב גרשון הלוי⁵⁰⁹ עד הגיעו למצוות. הוא התמיד בלימוד עצמי וכעבור שנתיים עבר ללמוד בישיבת הרב המבורג בפירת', שם למד תורה מפי שניים מחשובי רבני גרמניה,⁵¹⁰ הרב אברהם בנימין זאב (וולף) המבורג, והרב מנחם מנדל קרגאו (קרואי), ושם גם פגש לראשונה את בני משפחת רוזנבאום שלמדו שם גם הם. הוא למד שם יחד עם הרב אליה רפאל רוזנבאום.

⁵⁰⁶ נראה שרוזנבאום היה צריך להפציר בו לא-מעט כדי שיקבל עליו את המועמדות (ראו: Stern, Der Wuerzburger: Raw, at p. 185).

⁵⁰⁷ Stern, William. Der Wuerzburger Raw, at p. 184. הוא שימש בתפקיד מאז הופעתו בכינוס הרבנים בוירצבורג ב-1836, שבעקבותיה הותיר רושם רב על רבים. על הכינוס נפרט בהמשך.

⁵⁰⁸ כרמולי, תולדות גדולי ישראל, בעמ' סד.

⁵⁰⁹ שמו של הרב הלוי אינו מוכר מעבר להיותו מי שלימד את במברגר בצעירותו, וייתכן שאין זה שמו המלא. יש לציין שלעיתים מזומנות מי שכונה הרב המקומי לא היה רב מוסמך, והיה מדובר בעצם בש"צ-מ"צ, שליח ציבור מורה צדק שהייתה לו אומנם השכלה תורנית רבה יותר מאשר לשאר אנשי הקהילה, אולם שמו לא היה מוכר מחוץ למקומו ועל כן לא הותיר עקבות בספרות התקופה.

⁵¹⁰ ראו ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 158.

רבותיו של במברגר היו קרובים מאוד לבני משפחת רוזנבאום: הרב אברהם בנימין זאב וולף המבורג (1770–1850), ראש הישיבה בפירת', פיורדא, היה מחשובי רבני אשכנז במפנה המאה ה-19. רבים מרבני גרמניה למדו בישיבתו. לרב המבורג היו כאמור קשרים הדוקים עם משפחת רוזנבאום. הוא היה רבו המובהק של אליה רפאל, ואילו הרב יונה רוזנבאום, בנו הצעיר של מנדל, למד אצלו בפרטיות⁵¹¹ לאחר סגירת הישיבה בידי בשלטונות ושימש אותו כעוזר-מוהל בבריתות-מילה שערך. פנקס המוהל (Mohelbuch) שלו, שכנראה הופקד בשלב כלשהו בידי יונה, נמצא בשנת 2014 באולם הישיבה בביתו של מנדל רוזנבאום ביודנהוף 1, מאחורי חיפוי קיר מעץ.⁵¹²

הרב מנחם מנדל קרגאו (1772–1842) היה מרבני הישיבה בפירת'. נחשב גאון ואף שלא עמד בראש הישיבה, רבים מבוגריה ראו בו את רבם המובהק.⁵¹³ יונה רוזנבאום וחברו הקרוב אשר אנשל שטרן, לימים רבה של המבורג, הוציאו לאור את ספרו של הרב מנדל קרגאו, רבם, "גידולי טהרה" אחרי מותו.⁵¹⁴

הרבנים קרגויא והמבורג, רבותיו של יצחק דב, הסמיכו אותו לרבנות בסביבות 1827 כשהיה כבן 20. במברגר סירב להצעות לשמש רב ובעקבות מות אביו, שמחה, שב לכפר הולדתו ויזנברון, ופתח חנות קטנה לכלי בית ומוצרי סדקית.⁵¹⁵ כעבור שנתיים נישא לקילה, בתו של הרב זעקל וורמסר מפולדה, שהייתה מעשית ממנו ונטלה על עצמה את הניהול הכלכלי של העסק.⁵¹⁶

⁵¹¹ המבורגר, הישיבה הרמה בפיורדא, כרך ג', בעמ' 195.

⁵¹² היה זה בעת הכנת הבית למכירה בידי עיריית צל בשנת 2014. ספר המילות שמור בארכיון העיירה צל אם מיין.

⁵¹³ ראו עליו: Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 510.

⁵¹⁴ הם השיגו את הסכמות גדולי הדור (הרב אברהם וקסלר משוואבך, הרב אברהם בנימין שרייבר (הכתב סופר) מפרשבורג, הרב וולף המבורג מפירת' והרב אלעזר הורוויץ אב"ד וינה. הרב וקסלר אף כתב את ההקדמה לספר. יש לתמוה על דבריו של הרב וקסלר בהקדמתו: "...עד אשר נתעורר תלמידי גיסי הב"ח [הבחור] החרוץ והשנון מוהר"ר יונה ר"ב [רוזנבאום] שיי [שיחיה] בן לאותו צדיק מחותני הרה"ק הר"ר מנדל ר"ב שיי מצעלל, והב"ח הנ"ל למד איזה זמן אצל מורי הרב המחבר ז"ל, והלך אל בית הנעדר ז"ל וטרח ויגע לחפש בחיפוש ניירות... (קרגוי, גידולי טהרה, בעמ' III). הדברים צריכים עיון: מדוע כינה הרב אברהם וקסלר את מנדל "מחותני" ואת יונה "גיסי"? רוזנבאום היה מחותנו של אחיו שלמה (בעלה של בתו אליסה) ומכאן שיונה היה גיסו של שלמה ולא שלו. ייתכן שבכותבו כך ביקש להפגין קרבה יתרה, כאילו משפחתו של אחיו, משפחתו היא (עיינו המבורגר, הישיבה הרמה בפיורדא, כרך ג', בעמ' 53, שלדברי התואר מחותן באותה עת היה לציון קשרי נישואין בכלל ולא כמשמעותו המצמצמת כיום, של נישואי בנו של פלוני עם בתו של אלמוני).

⁵¹⁵ במברגר, נשיא הלויים, בעמ' תק.

⁵¹⁶ קילה הייתה קרובת משפחה רחוקה של רוזנבאום, שכן עצי המשפחה שלהם מתחברים כחמישה דורות אחורה, באמצעות משפחות הרבנים לוריא ולואנץ. ייתכן כי רוזנבאום ובמברגר היו מודעים לקרבת המשפחה העתיקה הזו, אולם לא נמצאה לכך שום תמיכה בכתובים.

במברגר התמסר ללימוד ועד מהרה הלך שמו לפניו ותלמידים אחדים באו ללמוד תורה מפיו,⁵¹⁷ אולם טרם היה לו תפקיד רבני רשמי.⁵¹⁸ בין התלמידים שהוזכרו כמי שלמדו אצלו באותה תקופה בוויזנברון כבחורים, יש להזכיר את שמו של הרב אשר שטרן,⁵¹⁹ שלימים היה רבה של העיר המבורג. לאחר מעברו של הרב במברגר לוויזנברון, שטרן התגורר זמן מה בידנהוף באונטרצל, אצל חברו הטוב יונה רוזנבאום, עד שקיבל את משרת המורה הפרטי של ילדי משפחתו של הברון יואל יעקב הירש, בתוככי העיר וירצבורג ועבר לשם.⁵²⁰

הרב זליג פרום היה חברם של שטרן ויונה רוזנבאום מתקופת לימודיהם המשותפת אצל הרב במברגר בוויזנברון. הוא נישא לרחל, בתו הבכורה של הרב במברגר ולאחר זמן קיבל מינוי כרב בבאד הומבורג. כמה שנים אחר כך היה רבם של אחדים מבני משפחת רוטשילד בפרנקפורט.⁵²¹ אולם תלמידו הקרוב ביותר של הרב במברגר היה הרב יונה רוזנבאום, בנו הצעיר של מנדל רוזנבאום. כשנסע הרב אליעזר ברגמן, המורה הפרטי ששכר רוזנבאום לילדיו (וחתנו), לארץ ישראל בשנת 1834, שלח רוזנבאום את בנו יונה לוויזנברון אל במברגר, כדי שישמש לו מורה פרטי.⁵²² בשונה מברגמן שעבר לגור בבית רוזנבאום ולימד את כל ילדיו, יונה שהיה אז עוד לפני גיל בר מצווה (נולד ב-1822) נשלח לוויזנברון הרחוקה מעט. גם בזה אפשר לראות אמון גדול של רוזנבאום, שהעדיף תמיד לשמור את ילדיו לצידו עד שבגרו. יונה גילה יכולות לימודיות גבוהות ביותר. הוא למד אצל במברגר במשך כשנתיים ועבר ללמוד בישיבה המפורסמת בפירודא, פירת', אצל הרב המבורג והרב קרגואי, אולם מפעם לפעם המשיך לנסוע אל הרב במברגר לוויזנברון ולמד גם במסגרת החבורה שהתכנסה בביתו עד שעבר לוויזנברון.

⁵¹⁷ אונא, זכרון יוסף, בעמ' 556.

⁵¹⁸ שמידט, הרבי מוויזנברון, בעמ' ט.

⁵¹⁹ ראו: Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 840. מאז תקופת לימודיהם המשותפים בוויזנברון אצל הרב במברגר, הרב אשר שטרן היה חברו הקרוב ביותר של הרב יונה רוזנבאום. כאמור לעיל, הם הוציאו יחד את הספר "גידולי טהרה" (קרגוי, גידולי טהרה).

⁵²⁰ Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 840.

⁵²¹ במברגר, זכר י"ד, בעמ' 2; שמידט, הרבי מוויזנברון, בעמ' יד. הוא היה סבו של הפילוסוף הנודע אריך פרום, ראו: Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 351.

⁵²² Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p. 32. לאחר מכן למד יונה אצל קרוב משפחתו הרב אברהם וקסלר בשוואבך ואצל הרב מנדל קרגאו בפירת'. את הסמיכה לרבנות קיבל מהרב במברגר כשחזר לצל ולוויזנברון בשנת 1842 (Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 748).

כבר באותה עת הכיר רוזנבאום מקרוב את הרב במברגר, ולימודיו של יונה אצלו מן הסתם סייעו לפרנסת משפחת במברגר (חנותו של במברגר בוויזנברון ככל הנראה לא הייתה רווחית במיוחד. סופר כי העדיף להשקיע את זמנו בלימוד, ולא פעם ויתר על עסקאות, כדי לפנות לכך את זמנו⁵²³). יונה העביר לאביו את התרשמותו העמוקה מן הרב הצעיר.⁵²⁴ רוזנבאום ידע אפוא היטב את מי הוא מקדם, עת שכנע את מנהיגי האורתודוקסים למנות את במברגר הצעיר לנציגם ב"וועידת וירצבורג לענייני היהודים", כפי שמפורט להלן.

את הרב בינג היה קל לשכנע. בין משפחות בינג ובמברגר הייתה היכרות ותיקה. הרב בינג הכיר הרב במברגר אישית לפחות משנת 1830, אז חתמו ביחד כעדים על שטר נדוניה של אחד מקרובי משפחתו של הרב במברגר, שהעניק הרב זעקל וורמסר הרב של פולדה (חותנו של במברגר).⁵²⁵ נוסף על כך, סבו של הרב במברגר, משה ליב האצפלה, רבה לשעבר של היידינגספלד, היה שותפו של הרב בינג בהקמת הרבנות המחוזית שם, וחבר בבית דינו של הרב בינג בוירצבורג.⁵²⁶

ייצוג האורתודוקסיה בוועידת בוואריה לענייני הדת היהודית, 1836

את פרסומו המשמעותי הראשון קנה הרב במברגר בשנת 1836. שלטונות בוואריה יזמו כינוס לדיון בנושא "האמנציפציה היהודית", שהיה נושא מרכזי בפוליטיקה הבאוורית מאז צו היהודים שחוקק בשנת 1813. רבני כל הזרמים והשיטות וכל הקהילות הגדולות של יהודי בוואריה קיבלו רשות לשלוח נציגים שיטענו בכינוס.

בראש הכינוס הוצב קרל ארנסט מוי דה זונס,⁵²⁷ פרופסור לטבע היסטוריון ומרצה מוביל למשפטים באוניברסיטת וירצבורג, שכיהן אז כיושב ראש הוועדה הממלכתית למשפט חוקתי. על מוי דה זונס הוטל להכריע בשאלת הנהגת הקהילות היהודיות. אנשי הזרמים החדשים טענו שבתור הקבוצה שהפכה קבוצת הרוב, ההובלה של הקהילה צריכה להיות בידיהם. לעומתם טענו נציגי

⁵²³ במברגר, נשיא הלוויים, בעמ' תקד. מוזכר שם שבמברגר לא נטל תשלום מתלמידיו, אולם הדבר אינו סביר לפחות במקרה של רוזנבאום. יונה רוזנבאום דר בביתו במשך זמן מסוים, ולא סביר להניח שאדם כמו מנדל רוזנבאום נמנע מלשלם בעבור לימודיו של בנו.

⁵²⁴ Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p. 21.

⁵²⁵ ראו: במברגר, [קבלה על נדוניה](#).

⁵²⁶ Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 415.

⁵²⁷ קראפט קרל ארנסט מוי דה זונס (Karl Ernst Freiherr von Moy de Sons) (1867–1799) היה בן למשפחת אצולה בוואריה ממוצא צרפתי. הוא היה היסטוריון ומומחה למשפטים וחיבר ספר לימוד אקדמי על חוקת בוואריה, שנחשב התיאור המקיף הראשון של החוק החוקתי והמינהלי של בוואריה. מוי דה זונס שימש איש סגל בכמה אוניברסיטאות בבואריה ובהן אוניברסיטאות וירצבורג ומינכן.

האורתודוקסיה שהם "שומרי הגחלת" היהודית, וכי ניהול ענייני הדת צריך להישאר בידי נאמני הדת. עיקר הדיון היה על הכנסת התיקונים בתפילה ובסידורו הפיזי של בית הכנסת, שדרשו אז נציגי הזרמים החדשים.

הרב אברהם בינג כבר היה מבוגר מאוד ובריאותו כבר הייתה רעועה באותה עת, והוא לא היה מסוגל לעמוד בעומס הפיזי – ואף לא בזה הנפשי – שדרש הוויכוח הפומבי שהתנהל בציבור היהודי עוד לפני אותו כינוס.⁵²⁸ לפיכך ביקשו האורתודוקסים של מחוז פרנקוניה, ובראשם מנדל רוזנבאום, שהיה אז אחד האנשים הקרובים ביותר לרב בינג, למצוא נציג ראוי שיוכל לעמוד במשימה.

בניו של רוזנבאום ואחרים, ותלמידים נוספים שלמדו באותה עת אצל הרב המבורג והרב קרגוויא בפירת', המליצו על הרב יצחק דב במברגר. כאמור לעיל, בייחוד הלל אותו בנו הצעיר ביותר, יונה (לימים ראש ישיבת צל וחותרו של הרב דוד צבי הופמן), שכאמור למד בוויזנברון אצל הרב במברגר, ושב לאונטרצל כמעריך. מנדל רוזנבאום הגיע אפוא למסקנה שבמברגר הוא היחיד היכול לייצג נאמנה את האורתודוקסיה בכינוס האמור.⁵²⁹

במברגר מצידו התייצב לוועידה חדור להט, וניהל ויכוח חריף מול הנציג הרפורמי הבולט בבוואריה, הרב גבריאל נויבורגר, שהיה אז הרב של מחוז אשפנבורג. כאן המקום לציין שלרוזנבאום כבר הייתה התקלות מסוימת עם נויבורגר בעבר, כאשר התבקש בידי מתנגדיו של הרב באשפנבורג לסייע להם להעבירו מתפקידו, בשל מחלוקות פנימיות שם על דרכה הדתית של הקהילה. הוא לא הצליח בכך מייד, שכן לרב נויבורגר הייתה תמיכתו של חבר הפרלמנט הבווארי מנירנברג הגראף פון גיך,⁵³⁰ אולם רוזנבאום הצליח להשיג את תמיכתו של ידידו הגרף פון רכברג, מושל פרנקוניה, שהיה בכיר יותר מבחינת מעמדו הפוליטי, בהדחת נויבורגר. לאחר כמה שנים, בשנת 1845, אכן פוטר נויבורגר ממשרתו.⁵³¹

על הכינוס ועל המאבק בין הרפורמים והאורתודוקסים, ועל מהלכיו של רוזנבאום בעניין, נכתב באחד ההספדים על רוזנבאום:⁵³²

⁵²⁸ במברגר, הקדמה, בעמ' 9.

⁵²⁹ Strauss, The Rosenbaums of Zell, at pp. 21, 32.

⁵³⁰ פרנץ פרידריך קארל פון גיך (Franz Friedrich Carl Graf von Giech) היה בן למשפחת אצולה בעלת נכסים רבים בבוואריה ונשא בתפקיד רשמי בממשל המחוזי.

⁵³¹ א"ק, על המדיניות בו יאמר – באייערן, בעמ' 15; ; Lowenstein, The religious Reform movement, at p. 273; Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p. 20.

⁵³² א"ק, על המדיניות בו יאמר – באייערן, בעמ' 15.

בשנת 36' למספרם קרא יועץ הממשלה נסיך וואלערשטיין, אספה מכל ערי המחוזות מרבנים ושאר אנשים, אשר המה יועצו ויוסדו [=יתיעצו וייסדו] יחד על ההתחדשות בענייני היהדות, ועל פיהם יקום דבר. להאספה הזאת נקרא גם הרב באמבערגער בתור נבחר.

היו אז במחוז אונטר פראנקען אך שני רבנים, הרב הגדול ה' [הרב] בינג זצ"ל מווירצבורג, ה' נייבורגער מעיר אשאפענבורג. ה' נייבורגער אשר עמד בראש המהלכים [533] אשר תמכה בידי ממשל הגראף פאן גיעד, הוא במרבית עזותו הפיל אימה חשכה על העומדים [534], אבל יען כי הרב במבערגער לבש קנאת ה' נגדו, לכן **צלחה ביד המת** ה' [הרב] **רוזענבאום**, להשיג מאת הגראף פאן רעכטנבערג [535] כתב פקודה אשר הרס כל חפץ המהלכים, וגם גילה אוזני היועצים מאת הסכנה הרובצת על פתח הדת, עד כי היה לאין ואפס כל פעולת המהלכים בחפצם עלתה בתהו.

כינוס של 1836 הצליח הרב במברגר אפוא לשכנע את פרופסור מוי דה-זונס, שהיה קתולי אדוק, ובעל גישה שמרנית מובהקת, לאמץ את גישת האורתודוקסים במלואה.⁵³⁶ יש לשער שגישתו הקתולית השמרנית של דה-זונס סייעה לשמרנים היהודים להשיג את מטרתם, שכן הרב במברגר הצליח לשכנע אותו שכמוהו הוא רואה ערך בחיים של היהודים והגרמנים זה לצד זה, אבל בגבולות ברורים, ותוך מניעת התבוללות.⁵³⁷ טיעון זה, ומן הסתם גם אחרים, שכנע את מוי דה-זונס שבעצמו פרסם כחמש שנים קודם לכן ספר ביקורתי על נישואי תערובת בוואריה.⁵³⁸ זמן קצר לאחר כינוס 1836, מונה מוי דה-זונס כפרופסור בפקולטה למשפט חוקתי באוניברסיטת מינכן – תפקיד שממנו

⁵³³ הכוונה לרפורמים. הכינויים "הולכים" לרפורמים ו"עומדים" לאורתודוקסים מבוססת על הפסוק "כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲנִי אֶת מְשַׁמְרֵי תְּשׁוּבָתוֹ וְגַם אֶת הַיְהוּדִים אֲנִי אֶת בְּיָתֵי וְגַם תְּשׁוּבָתוֹ אֶת חֲצָרֵי וְנִתְתִּי לָךְ מִהַלְכִים בֵּין הָעֹמְדִים הָאֵלֶּה" (זכריה ג, ז). העומדים הם שומרי משמרת הקודש וההולכים הם מי שהולכים ממנה.

⁵³⁴ הכוונה לאורתודוקסים. ראו בהערה הקודמת.

⁵³⁵ הכוונה לגראף פון רכברג שהוזכר לעיל. יש לציין שבאותו זמן, 1839, הגראף כבר עבר למינכן וכיהן כחבר המועצה המלכותית ולכן כבר לא היה מעורב ישירות בניהול מחוז פרנקוניה.

⁵³⁶ שמידט, הרבי מווירצבורג, בעמ' י.

⁵³⁷ בעניין שיתוף פעולה והעדפה של קתולים דווקא את הזרם האורתודוקסי השוו: מנקין, יהודי גליציה והחוקה האוסטרית, בעמ' 177–178. וראו התייחסות של כפרי נוצרי אחד שאמר: "אני לא סובל יהודים שלא מקיימים את השאבעס" (מובא אצל ברויאר עדה ודיוקנה, בעמ' 267).

⁵³⁸ Moy de-Sons, Beleuchtung der Verhandlungen über die gemischten Ehen in der bayerischen Kammer der Abgeordneten im Jahre 1831.

הודח לאחר כעשר שנים בהוראת המלך לודוויג הראשון, מפני שהיה מראשי המבקרים שלו בגין פרשת לולה מונטז, שהוזכרה לעיל.

ההצלחה בכינוס נרשמה אפוא על שמו של הרב יצחק דב במברגר, ובמידה רבה של צדק, אבל זאת יש לדעת: את הפוליטיקה שמאחורי ההצלחה של במברגר, הגה, תכנן, ניהל והוציא לפועל בהצלחה יתרה מנדל רוזנבאום.

היתר מגורים ליהודים בוירצבורג

הרב אברהם בינג עזב את תפקידו בשנת 1839 (נפטר בפברואר 1841), והשאיר אחריו קהילה תוססת ומתפתחת במהירות. אומנם בעיר וירצבורג גופא התגוררו אז "רק" 425 יהודים,⁵³⁹ אולם יש לזכור שרק כשלושים שנה קודם לכן לא הייתה כלל אפשרות ליהודים להתגורר בתוך העיר, ואפילו שהיית המיוחדים שבהם – סוחרים ואנשי כספים ובהם מנדל רוזנבאום – הוגבלה לשעות היום בלבד. יואל הירש (אחיו של יעקב הירש⁵⁴⁰ סבו של הברון מוריס הירש), היה ספק לצבא המלך והיה היהודי הראשון שקיבל היתר ישיבה בתוך העיר, כבר בשנת 1808.

בשנת 1814 התירו השלטונות לרב בינג להעביר את מושב הרבנות מהעיירה היידינגספלד אל תוככי העיר וירצבורג, והוא החל מייד בבניית מוסדות קהילה רבים, בעיקר באמצעות תמיכה כספית של משפחת הירש, באמצעות יואל הירש שכבר היה אז בנקאי מבוסס מאוד בעיר.⁵⁴¹ למשפחת הירש היו קשרים חברתיים ועסקיים עם בני משפחת רוזנבאום.⁵⁴²

בסוף שנות הארבעים של המאה ה-19 נשלח אליעזר ברגמן כשד"ר לגרמניה לאסוף כספים בעבור כולל הו"ד שהיה ממקימיו ומרבניו. בין השאר הוא נסע אל יואל פון הירש מוירצבורג, בתקווה שהקשרים בינו לבין משפחת חותנו יסייעו לפילנתרופ להרים תרומה נדיבה לכולל.⁵⁴³

בסוף שנות העשרים של המאה ה-19 החלו השלטונות הוירצבורגיים לתת היתרי ישיבה בתוך העיר, אם כי במשורה, והמבקשים היו צריכים היה לנמק את בקשת המגורים בעיר בנימוק חזק. תלמידי הישיבה לא נזקקו להיתר, שכן הם היו רשומים תחת אחריות ישיבת הרב בינג, שפעילותה הייתה

⁵³⁹ הורביץ, הגאון רבי אברהם הלוי בינג, בעמ' תשס"ז; שמידט, הרבי מוירצבורג, בעמ' י.

⁵⁴⁰ יעקב הירש, היה בעל האדמה היהודי החוקי הראשון בבוארי. הוא עזר לממלכה לממן את קרבות הבלימה מול צבא צרפת וזכה בשנת 1818 לתואר פְּרוֹנוֹת. הוא היה מן החלוצים שסימנו את נתיב העיסוק בבנקאות ליהודי בוואריה וגרמניה כולה (עיינו למשל טורי, קווים לחקר כניסת היהודים, בעמ' 36).

⁵⁴¹ הורביץ, הגאון רבי אברהם הלוי בינג, בעמ' תשס"ו.

⁵⁴² ראו ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 32, 37, 94.

⁵⁴³ ראו למשל מכתבם של הרב נחמן קורונל ורבי יצחק קובו המובא אצל ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 232.

ברישיון, והתגוררו בבתיהם של אנשים מן הקהילה. עם זאת, אם מישהו מהתלמידים נישא וביקש לרכוש או לשכור בית משל עצמו, היה עליו לבקש היתר כזה. בישיבה למדו באותה עת כבר יותר ממאה תלמידים, ובעיר פעלו אז כבר שבעה בתי כנסיות.

נתעכב לרגע על עניין אישורי הישיבה בעיר. בארכיון העיר וירצבורג שמורה תיקייה גדושה של "בקשות של יהודים לשהייה זמנית בוירצבורג".⁵⁴⁴ אחד מחשובי התלמידים של הרב בינג היה הרב דוד וייסקופף. וייסקופף, שלימים היה רבה של העיר אאוב ואחר כך הרב של נסיכות ולרשטיין, היה החברותא של הרב אליעזר ברגמן – המורה הפרטי של ילדיו של מנדל רוזנבאום, ולימים חתנו – בישיבת וירצבורג, וחברו עוד מימי לימודיהם המשותפים בילדותם ב"חדר" אצל הרב אברהם בוהיים (BÖHEIM) בעיירה גונצנהאוזן.⁵⁴⁵

וייסקופף וברגמן היו ידידי נפש. שניהם דרו בביתו של הרב בינג כעוזריו הקרובים ביותר. אחרי שברגמן נשלח בידי הרב בינג לרוזנבאום באונטרצל, נהיה וייסקופף למשמשו האישי של הרב בינג. ברגמן התגורר ביודנהוף באונטרצל עוד הרבה לפני שנישא לרבקה סילא רוזנבאום, שכן הוא עבר לשם יחד עם משפחת רוזנבאום כדי ללמד את ילדי רוזנבאום לימודי קודש (וסביר להניח שלימד גם את שאר ילדי צל היהודים האחרים, שהיו אז מעטים). הוא אף סייע לרוזנבאום להסדיר את חייה הדתיים של הקהילה המתהווה.

נוכח זאת, במהרה הפך גם וייסקופף לבן בית בבית משפחת רוזנבאום באונטרצל, ולא חלף זמן רב עד שבני רוזנבאום שידכו אותו עם בת דודתם, פוגלה (ציפורה) רוזנבאום, אחיינתו של מנדל, בתו של אחיו זעקל רוזנבאום מתיילהיים, ואחותו של הנער דוד שהתגורר איתם באונטרצל.⁵⁴⁶ בשלב כלשהו אף החזיקה משפחת וייסקופף בזכות מטריקלית בצל אם מיין.⁵⁴⁷

⁵⁴⁴ Staatsarchiv Würzburg: Magistratsakten (former Judenakten) 52b fol. 116–123. בתיקייה כלולות בקשות משנת 1826 עד שנת 1837.

⁵⁴⁵ הרב אברהם בוהיים (1767–1845), יליד פירתי היה רבה של גונצנהאוזן. הוא הוסמך על ידי הרב יצחק פרנקל בשוואבך ב-1814. הוא ייסד בגונצנהאוזן תלמוד תורה שאליו הגיעו ילדים מכל הכפרים בסביבתו, וכך הניח תשתית ללימודים תורניים בסביבתו (Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 202).

⁵⁴⁶ וייסקופף היה שותפו של אליעזר ברגמן לרעיון העלייה לארץ ישראל ב-1832–1833, ויחד עימו עשה לרעיון נפשות ואף אסף כספים למימושו, אך עם הזמן התחרט ולא עלה עם ברגמן.

⁵⁴⁷ רבים מבני משפחת וייסקופף התגוררו בצל תקופה מסוימת. לצרוס וייסקופף בנו של דוד וייסקופף, חזר אל צל אם מיין בשנות החמישים של המאה ה-19, והיה בעל זכות ישיבה מטריקלית שם (Diözesanarchiv Würzburg: (Amtsbücher aus Pfarreien 5905, Fiche 24 – Taufregister Zell am Main).

ב-27 בינואר 1826, לקראת נישואיו, הגיש וייסקופף בקשה לקבל היתר לישיבת קבע בוירצבורג. המסמך השתמר בארכיון העיר וירצבורג,⁵⁴⁸ ובשל ייחודו, כדאי הוא להתעכב עליו. בבקשה נכתב שווייסקופף הוא אזרח מטריקלי של גונצנהאוזן ויש לו אישור להיות סופר סת"ם.⁵⁴⁹

הטיעונים שהעלה לבקשת קבלת היתר הישיבה במסמך הרשמי היו כדלהן:

1. הוא אינו נשוי עדיין אבל כבר מאורס. יש לו אישור נישואים לשאת את פוגלה רוזנבאום מתייליהיים. החתונה אומנם תתקיים בוירצבורג ואומנם הם מבקשים לגור בה, אבל הם יהיו אזרחים רשומים מבחינה מטרקלית בגונצנהאוזן.
2. המקצוע שלו לא יתפוס מקום עבודה של מישהו אחר בוירצבורג;
3. הוא מעתיק ספרים יהודיים לשימוש של היהודים;
4. עיקר עיסוקו הוא להיות יד ימינו של הרב המחוזי הרב אברהם בינג, שהוא משמשו בוירצבורג מאז 1815.
5. עכשיו כאשר הוא מתחתן, הוא זקוק לאישור מגורים בעיר, שכן לא יוכל עוד להתגורר עוד בבית הרב בינג.

לטופס הבקשה צורף מסמך המלצה מאת הרב אברהם בינג, שהעיד על כישורי המבקש והצהיר שהוא זקוק לו לשם עבודתו הרבנית, וכן שהקהילה והישיבה משלמות לו שכר. נוסף על כך, לבקשה צורף מסמך מראש עיריית גונצנהאוזן, מ-17 בינואר 1826, שבו אישר שיש לדוד וויסקוף זכות ישיבה בעיר, ושהוא ממתין שתתפנה בה זכות מטריקלית לישיבת קבע. ראש העיר גם אישר שווייסקופף הוא המועמד הראשון לזכות לפי המטריקל.

עם זאת, ראש העירייה סייג את האישור בהדגשה כי על וייסקופף מוטלת עדיין חובה להכין "שק מים (מעור)" למכבי האש של העיר; עליו לתת מס בשווי תנובת שלושה עצי פרי, וכן עליו לקנות סט מדים של כיבוי האש ולהתאמן להיות לוחם אש.

לא ידוע אם הבקשה אושרה או לא, אולם ידוע שווייסקופף גר תקופה קצרה באונטרצל לפני יציאתו לשמש כרב בעיר אאוב בשנת 1830.⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ Stadtarchiv Würzburg: Magistratsakten (former Judenakten) 52b fol. 117–118.

⁵⁴⁹ במקור נכתב "כותב עשרת הדברות" (Zehngebotsschreiber). יש להניח שהכוונה היא לסופר סת"ם, אולם מגוף הבקשה עולה גם שנהג להעתיק ספרי קודש בכתב יד לשם פרנסה.

⁵⁵⁰ Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 892.

חילופי גברי ברבנות וירצבורג

נראה אפוא שלקראת תום ימי רבנותו של הרב בינג נכנסו החיים היהודיים בוירצבורג למסלול של שגרה, שהקיף את כל תחומי החיים. רבנות וירצבורג הייתה אפוא משמעותית לא רק לתושביה אלא גם לאלפי היהודים שהתגוררו בעשרות הכפרים והעיירות שהיו שייכים לבישופות של וירצבורג. באווירה זו, המאבק על ירושת הרב בינג ברבנות היה צפוי להיות קשה ומורכב.

בפני מנדל רוזנבאום עמדו בהקשר זה משימות אחדות:

1. לשכנע את ראשי הציבור האורתודוקסי לתלות את יהבם במועמד צעיר ולא מאוד ידוע, שלא הגיע ממשפחת רבנים ידועה;⁵⁵¹
2. לשכנע את הרב יצחק דב במברגר להגיש את מועמדותו למשרה;
3. לשכנע את השלטונות לוותר על הדרישה שלמועמדים לתפקיד רב המחוז תהיה השכלה אקדמית וידע בנושאים כלל-גרמניים מעבר לדרישות ההילכתיות היהודיות;
4. לשכנע את אנשי הקהילה לבחור ברב במברגר.

עבודתו של רוזנבאום על שכנוע ראשי האורתודוקסים לא הייתה פשוטה כלל וכלל, מפני שרבים סברו – ונראה כי היה זה בהיגיון רב – שאפשר יהיה להשיג פשרה עם הרפורמים, באמצעות העמדה לבחירה של רב אורתודוקסי שיש לו גם תואר אקדמי, ואולי בכך להציל את הרבנות מ"נפילה בידי הרפורמים".⁵⁵² אולם אנשי הקהילה הרפורמית, בהובלת הבנקאי פאוסט הירש, עשו ככל שישכלו כדי לקדם בחירה של אחד משני מועמדים: ד"ר מקס ליליאנטל ממיןכן (ששימש אז רב בלטביה)⁵⁵³

⁵⁵¹ כאמור לעיל, סבו של הרב במברגר מצד אימו היה הרב משה האצפלד, הרב בהיידנינגספלד (משם גם שם משפחתו – היידנינגספלד כונתה בפי היהודים האצפלד), אך אביו שמחה היה סוחר ולא נשא תפקיד רבני, וכנראה גם לא היה בעל אמצעים כלכליים (שמידט, הרב מוירצבורג, בעמ' ט).

⁵⁵² Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p. 21.

⁵⁵³ מנחם ליליינטל (1815–1882) למד זמן מה בישיבת הרב המבורג בפירת. הוא הוסמך לרבנות בידי הרב הירש אאוב, הרב של מינכן. עד אמצע שנות השלושים של המאה ה-19 היה אורתודוקסי, אולם אז פגש ברב הרפורמי לודוויג פיליפסון ואימץ רעיונות רפורמיים. הוא שימש כיועץ הצאר הרוסי לחינוכם של היהודים ב"תחום המושב" (ראו: דסלר, שנות דור ודור, בעמ' 28 בהערות שוליים 9). לימים היגר ליליינטל לארצות הברית והיה רב רפורמי בסינסנטי. לימים הוא ניסה אף לקרוא תיגר על בן טיפוחים אחר של מנדל רוזנבאום, הרב אברהם רייס (שלימד בישיבת צל ואף נשא אישה בבית רוזנבאום, בצל), כאשר הגיע לארצות הברית. רייס שהיגר לארצות הברית ב-1840 נחשב לרב האורתודוקסי המוסמך הראשון באמריקה, והיו שראו בו הרב הראשי ליהודי אמריקה (Sharfman, The First) (Rabbi, at pp. 172–173).

וד"ר שלזינגר מפרנקפורט.⁵⁵⁴ יש לציין כאן כי לאחר בחירת הרב במברגר, ככל הנראה למדו הוא ופאוסט הירש לעבוד ביחד. הרב במברגר ויתר ככל יכולתו, בגבולות ההלכה, על צורתו הפנימית של בית הכנסת. הם תפקדו יחד במוסדות הקהילה (וכידוע הקהילה האורתודוקסית בוירצבורג לא נפרדה מן הקהילה הכללית גם כשהותר הדבר בידי השלטונות). כך למשל בפנקס הכתובות המלכותי של וירצבורג משנת 1846, שש שנים לאחר בחירת הרב במברגר, בקטגוריה "בעלי תפקידים ישראלים" (Israelitischer Rultus) מנוי הבנקאי פאוסט הירש כאחד משלושת הסגנים (מנהלי הקהילה) של הרב המחוזי והחזן הראשי זליגמן במברגר.⁵⁵⁵

רוזנבאום עבר בעיירות רבות במחוז וירצבורג ושכנע את ראשי הקהילות הקטנות שעדיף להם רב מן "הסוג הישן", הדומה לרב בינג שהכול העריצו, וכאשר השיג את הבטחתם להצביע בעבורו, פנה לבמברגר כדי שיציג את מועמדותו.

במברגר, שקיבל סמיכה נוספת לרבנות מהרב בינג לאחר פולמוס 1836,⁵⁵⁶ לא היה יכול לסרב לרוזנבאום. את הסמיכה שלח לו הרב בינג בזמנו, בלי שביקש זאת, ויתר על כן, בשנות חייו האחרונות נהג הרב בינג להפנות שאלות ושואלים שהגיעו אליו אל הרב במברגר בוויזנברון.⁵⁵⁷ מכאן אפשר אולי לשער שהרב בינג סימן אותו בעצמו כיוורשו, ועל כן כשפנה אליו רוזנבאום כבר לא יכול היה "לברוח" מן הרבנות כפי שעשה בהזדמנויות קודמות.

לצורך המועמדות למשרת הרב המחוזי בוירצבורג, ב-22 בפברואר 1839, קיבל הרב במברגר סמיכה רשמית גם מהרב אברהם יוסף וקסלר, הרב המחוזי בשוואבך,⁵⁵⁸ סמיכה שהייתה מקובלת על השלטונות. הסמיכה הושגה בתיווכו של רוזנבאום שהיה קשור לרב וקסלר בכמה קשרי משפחה, ובייחוד באמצעות ביתו אליסה שהייתה נשואה לשלמה וקסלר, אחיו של הרב אברהם וקסלר. המשימה הבאה של רוזנבאום הייתה מורכבת. בסוף שנות השלושים כבר היו לו קשרים חזקים עם נושאי משרה מקומיים בוירצבורג, אולם הדרישה שלרב תהיה גם השכלה כללית גרמנית ותואר אקדמי הייתה חובה כלל-בווארית. לא זו אף זו, וירצבורג הייתה העיר האונברסיטאית החשובה ביותר בבוואריה באותה עת, ונראה היה שיהא זה בלתי אפשרי לוותר על דרישה זו.

⁵⁵⁴ שמידט, הרב מוירצבורג, בעמ' י. הניסיונות לגלות באיזה שלזינגר מדובר לא צלחו עד כה.

⁵⁵⁵ על כך ראו Hanecker, Umfassendes Adreßbuch für Würzburg, at p. 94.

⁵⁵⁶ סמיכה נוספת על זו שקיבל מרבתינו בפירת' הרב מנדל קרויאר והרב וולף המבורג. את נוסח הסמיכה אפשר לראות אצל במברגר, נשיא הלוויים, בעמ' תקו (מצוטט מתוך נספח Herz Bamberger, Geschichte der Rabbiner IV (der Stadt und des Betzirktes Wuertzburg, 1905).

⁵⁵⁷ במברגר, נשיא הלוויים, בעמ' תקו.

⁵⁵⁸ Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 1135.

וירצבורג הייתה המקום שממנו צמחה הדרישה לתואר כפול – אקדמי ורבני. איזמר שורש תיאר זאת בהקשר לבחירת הרב נתן מרקוס אדלר לרב של אולדנבורג.⁵⁵⁹ שורש סבר שזו הייתה דרכה בפועל של ישיבתו של הרב בינג, רבו של הרב אדלר. למעשה, הישיבה העמידה דור חדש של רבנים אורתודוקסים שאפתניים, שרכשו בו-בזמן את שני התארים, ואחרי כן שימשו ברבנויות המרכזיות ביותר בגרמניה ובאירופה בכלל. לדברי שורש גם אם הרב בינג לא התלהב מהלימודים האקדמיים, היה זה בשל "ביטול התורה שבעניין", כלומר ההפרעה ללימודים בישיבה ולא התנגדות עקרונית ללימודים אקדמיים.⁵⁶⁰ בכל מקרה גם אם היה אי-נחת כזה מצד הרב בינג, הוא הביא להתנגדות חלקית מאוד מצידו – ושוב: אם בכלל. עובדה בלתי ניתנת לערעור היא שרבים מתלמידיו הקרובים ביותר למדו באוניברסיטה ע"ש יוליוס מקסימיליאן בוירצבורג.

נקודה זו מעניינת למדי, מפני שבדומה לוויכוח על שאלת הפרישה מהקהילה הכללית,⁵⁶¹ שהסעיר את עולמם של יהודי גרמניה כמה עשרות שנים לאחר מותו של הרב בינג, דווקא אלה שאפשר לכנותם "אולטרה אורתודוקסים", היו פתוחים יותר הן לרכישת השכלה כללית חילונית ומדעית והן להישארות בקהילה הכללית ושיתוף פעולה עם מוסדותיה. דווקא הנאו-אורתודוקסים נטו לייצר מסגרות נבדלות עם גבולות ברורים. אולי אפשר להסביר זאת בכך שהחרדים יותר, מהטיפוס הישן, כמו בינג, רוזנבאום ובמברגר, היו בטוחים בעצמם מספיק מבחינה דתית, ולא חששו משיתוף פעולה עם רפורמים ואף עם גויים, כאשר היה בזה צורך, מפני שידעו לשמור על גבולותיהם.⁵⁶² לעומת זאת, אנשי האורתודוקסיה המודרניים יותר, כמו רש"ר הירש למשל, ראו סכנה גדולה בחיבור עם הרפורמים, מפני שכוח הפיתוי של ההקלה ההילכתית, היה בעיניהם גדול מאוד.

להלכה, כבר בשנת 1833 – כשבע שנים לפני שהעניין הפך קריטי לשם בחירת הרב במברגר נטול ההשכלה האקדמית – פנה הרב בינג לשלטונות בבקשה לבטל את הדרישה לאקדמיזציה של הרבנות.⁵⁶³ אולם פנייתו זו הייתה עקרונית, ובאה משום שבינג לא סבר שיש מקום לקשור בין שני

⁵⁵⁹ Schorsch, *The Emergence of the Modern Rabbinate*, at p. 208. שורש, הפנייה לעבר, בעמ' 24, 36–37.

⁵⁶⁰ לשם השוואה, עמדתו העקרונית של הרב במברגר הייתה בעד לימודי מדעים והשכלה כללית מלכתחילה. הוא ביטא עמדה זו בפירוש בכתב גלוי לרב שמשון רפאל הירש בשנת 1859, כשעמדה על הפרק הקמת הסמינר למורים יהודיים בוירצבורג: "אני רוצה שמורי הדת ירכשו לעצמם השכלה כללית חילונית, אבל אינני רוצה שזה ייעשה על חשבון הידיעה ביהדות" (מובא אצל שמידט, הרב מווירצבורג, בעמ' יא).

⁵⁶¹ ראו למשל ברויאר, פרקים מתוך ביוגרפיה, בעמ' 32.

⁵⁶² ברויאר כתב שבמברגר "עם שהיה שמרן וקפדן לגבי עצמו והנהיג אחריו, הרי שהתייחס יחס פייסני כלפי אנשים המנוכרים למסורת היהודית" (ברויאר, עדה ודיקונה, בעמ' 56).

⁵⁶³ Schorsch, *The Emergence of the Modern Rabbinate*, at p. 219.

סוגי ההשכלה ולהתנתות משרת רבנות בהשכלה כללית. לשיטתו של הרב בינג, לרב דרושה השכלה רבנית, כלומר תלמודית-הילכתית, אבל היא לא עמדה בסתירה לרכישת השכלה נוספת.⁵⁶⁴ למעשה, כאמור לעיל, העובדה שבחירי תלמידיו שלמדו בישיבתו למדו גם לימודים אקדמיים במקביל (באוניברסיטת וירצבורג) או לאחר שעזבו את הישיבה – ובהם הרב נתן אדלר, חכם יצחק ברנייס והרב יעקב אטלינגר וגם בנו, בער יששכר בינג – מעידה על יחס עקרוני חיובי לרכישת השכלה כללית בצד ההשכלה התורנית. תלמידו הראשון של הרב בינג שקיבל תואר דוקטור היה הרב אברהם וולף, לימים רבה של קופנהגן, שקיבל את התואר באוניברסיטת גיסן כבר ב-1821.⁵⁶⁵ לא מן הנמנע כמובן, אם כי קשה להעלות על הדעת, שבנו וכה רבים מתלמידיו פעלו כך בניגוד גמור לדעתו של הרב בינג, והוא בעצם לא היה שבע רצון מפנייתם לאקדמיה.

לרב במברגר לא הייתה השכלה אקדמית. השכלתו התורנית נרכשה כאמור בישיבת הרב המבורגר בפירת', כך שלא באמת הייתה לו בכלל אפשרות לרכוש השכלה אקדמית. משרד הדתות הבווארי הסכימו להמיר את חובת ההשכלה האקדמית לשם הצגת המועמדות למשרת רב המחוז, בבחינה שתבדוק ידע כללי ומדעי כפי שהיה קבוע בחוק לפני הדרישה לאקדמיה. נוסף על כך דרשו השלטונות כי למועמד יהיה מעמד אזרחי חוקי (קרי, רישום מטריקלי) וכי יצהיר שמעולם לא עסק בחלפנות או בהלוואות.⁵⁶⁶

בשני התנאים הללו עמד הרב במברגר ללא קושי, אולם הדרישה כי יעבור מבחן של השכלה כללית גרמה קושי. הגם שבמברגר שלט בגרמנית,⁵⁶⁷ השכלתו הכללית הגרמנית לקתה בחסר לפחות מן הצד הפורמלי (מבחינה עניינית, ההשכלה שרכש כאוטודידקט הייתה כנראה מקיפה ומעמיקה יותר מרבים שרכשו תואר אקדמי⁵⁶⁸). אולם באמצעות קשר עם חלק מתלמידיו – אלה שבאו אליו לעיתים מווירצבורג לוויזנברון – אלה שפנו גם לללימודים באוניברסיטה בזמן שלמדו בישיבת בינג – הבין במברגר בהדרגה כי גם רב אורתודוקסי צריך להיות בעל ידע ב"מדעים החילוניים". היות שניחן בתכונות טובות ובהן זיכרון מצוין, עקשנות לימודית וחתירה לידע, תוך זמן קצר רכש ידע מספק כדי לעבור את הבחינה. מכל מקום, במקומות אחדים מוזכר כי "חבריו" או "חסידיו" דאגו

⁵⁶⁴ שורש, הפנייה לעבר, בעמ' 36.

⁵⁶⁵ שם, בעמ' 69.

⁵⁶⁶ שמידט, הרב מווירצבורג, בעמ' י'.

⁵⁶⁷ רעייתו, קיילה לבית וורמסר מפולדה הייתה אישה מעשית ומסופר כי לימדה אותו גרמנית גבוהה במשך שנות

נישואיהם הראשונות (הם נישאו בשנת 1829). ראו: Ginzburg, Bamberger Seligman Bear.

⁵⁶⁸ שורש כתב שהיה מסוגל לקרוא חיבורים לטיניים ויווניים בשפת המקור (שורש, הפנייה לעבר, בעמ' 36).

לבטל את חובת הבחינה בעבורו, ונראה כי היה זה מנדל רוזנבאום שניצל את קשריו עם שר הפנים והדתות דאז, תאודור פון צוהל, כדי להשיג לו פטור מחובת הבחינה.⁵⁶⁹

בהספד על הרב במברגר, שהובא ב-Allgemeinen Zeitung des Judentums, לאחר פטירתו בשנת 1878, נכתב:⁵⁷⁰

בשנת 1839 התפטר הרב הראשי הקשיש אברהם בינג מתפקידו, והרבנות הראשית הגדולה של וירצבורג... חולקה על פי צו משרד [הדתות של] בוואריה. במברגר, שחבריו עודדו אותו להתמודד על התפקיד, הוגבל על ידי הנסיבות אך החליט לפעול להיבחר לרבנות וירצבורג. חסידיו הצליחו להבטיח כי הבחינה שנקבעה בחוק, שהתפרסה גם על נושאים כלל גרמניים והשכלה כללית, הוארכה וכי הוא ייבחר לרב המחוז של וירצבורג ב-19 במרץ 1840. למרות המאבקים שנאלץ לסבול בשנים הראשונות של כהונתו, הוא הצליח לרכוש את האהבה והכבוד מצד בני קהילתו. אפילו אלה שלא כיבדו את דרכו [הדתית] והלכו בדרכם שלהם, העריכו אותו בגלל האדיקות המכובדת שלו ואופיו האיתן.

בסוף התהליך, ב-19 במרץ 1840, נבחר אפוא הרב במברגר לרב המחוזי של וירצבורג והגליל, והחל במלאכה שתעמיד אותו בשורה הראשונה של רבני גרמניה החשובים ביותר. מנדל רוזנבאום היה הדמות המרכזית שהביאה לבחירתו של הרב במברגר בפועל. כפי שראינו, מנדל רוזנבאום עצמו – בעת שהמליץ ליהודי מחוז קיסנינגן לבחור בבנו של הרב במברגר, הרב משה אריה לרב המחוזי שם, העיד על עצמו כעל דבר שהיה מוסכם על הכול, שהיה זה הוא ופעולתו האחראים לבחירת הרב יצחק דב במברגר:⁵⁷¹

ראו את זאת, האם לא תסכימו עמי שהבחירה הזו [של הרב במברגר] הייתה מוצלחת ביותר? ואף שזכיתי בעזרת האל לעשות דברים רבים למען אחיי בני ישראל, הרי פעולתי זו היא הגדולה מכולם!

דברים מפורשים נכתבו על כך – ומפרספקטיבה של זמן – בדברי הספד על רוזנבאום שפורסמו במדור "על המדינות בו יאמר" בעיתון "הלבנון". על ההספד חתום בראשי תיבות א"ק שכתב אותו

⁵⁶⁹ שמידט, הרב מווירצבורג, בעמ' י".

⁵⁷⁰ .M.K., Seeligmann Bär Bamberger, at p. 716

⁵⁷¹ .Rosenbaum, Brief des Herrn M. Rosenbaum, at p. 298

בעקבות הידיעה על פטירתו של רוזנבאום, שקרא באיזרעליט בשבוע שלפני כן. לא ברור מי היה אותו א"ק, אבל ניכר כי שמו של רוזנבאום ופועלו היו ידועים לו: 572

רבי מענדעל ראזענבוים נתן על ליבו להוציא לאור שני דברים נכבדים: האחד להוריד מכיסא הרבנות את ה' נייבורגער, והשני, להושיב על כסא הרבנות ווירצבורג את הרב באמבערגער. הדבר הראשון צלחה בידו עד מהרה, יען כי הקהילות לא היו נוחים מה' נייבורגער, וע"כ [ועל כן] ירד מכסאו והחל להתעסק במסחור, ופתח את חנותו ביום השבת, להורות הלכתו לרבים. אבל הדבר השני, הנה גם אוהביו חשבו לדבר שיגעון, יען איך אפשר להושיב על כסא רבנות ווירצבורג איש אשר לא מילא לימודיו בבתי הלימודים, בעת אשר היו 30 חניכים רבנים מלומדים אשר נתנו עיניהם בהרבנות הזאת. בכל זאת לא הוציא רבי מנדל המחשבה הזאת מלבדו ולהשתדל להפיק רצון הממשלה להרשות למנות את הרב במברגר לרב אף כי לא שקד על בתי הלימוד משאר הלימודים.

נוכח הצלחתו של רוזנבאום בפעולותיו לבחירת הרב במברגר, ונוכח העובדה שידידו הגראף פון רכברג התקדם בתפקידיו הממלכתיים, החליט רוזנבאום להקדיש חלק ניכר מזמנו לפעול בענייני הציבור היהודי מול ממשלת בוואריה. החל בשנת 1837 ישב פון רכברג במינכן כחבר מועצת המלך וכאחד ממקורביו הקרובים ביותר. בהמשך מונה לנשיא בית המשפט העליון של הממלכה. לרוזנבאום היה אפוא ידיד קרוב, שישב ליד אוזנו של מלך בוואריה. רוזנבאום הושפע מאוד מיחסו של הרב במברגר לממלכה. סופר על הרב במברגר שהקפיד מאוד בכבודה של המלכות, והחזיק בדעה שכבוד המדינה הוא ערך נעלה. לשיטתו, כל עוד האדם אזרח של מדינה מסוימת, עליו להקפיד על חוקיה ולהיזהר בכבודה. דוגמה לכך אפשר למצוא בכך שכאשר אירע ששלח מכתב בידי מישוהו ולא באמצעות שירותי הדואר הממלכתיים, נהג לקרוע בול דואר בשווי המתאים, כדי לא לקפח את הכנסותיה של המדינה.⁵⁷³ הגם שאפשר תמיד לחשוד בסיפורים מעין אלה שיש מאחוריהם אגנדה של המספר, בכל זאת אפשר לראות בסיפור הד לאיזו תפיסה לאומית עקרונית, הרואה במדינה המודרנית כלי תפעולי לארגון הלאום.

⁵⁷² א"ק, על המדינות בו יאמר – באייערן, בעמ' 15.

⁵⁷³ מובא אצל Stern, Der Wuerzburger Raw, at p. 185.

ביטול ההגבלות על הסחר של יהודים

בשנת 1854 עלה בידי מנדל רוזנבאום ליצור לחץ מסיבי על בית המחוקקים הבווארי שיקל את תקנות הסחר שהוטלו על היהודים בבואריה. הוא הפעיל את כל קשריו במשרדי הממשלה והדבר הגיע עד לאינסטנציה העליונה ביותר האפשרית, קרי הועמד להחלטתו של המלך מקסימיליאן השני. היה זה מהלך חסר תקדים ששינה את מעמדם של היהודים בבואריה באופן חסר תקדים. עד שינוי זה, ובייחוד מאז צו היהודים שחוקק בשנת 1813, היו הגבלות רבות על תעסוקתם של יהודי בוואריה – גם אלה מהם שהיו בעלי זכות ישיבה. לחסרי הזכויות – שהיו חלק גדול מיהדות בוואריה – התאפשרה רק רוכלות, קבצנות ועוד אי-אלו עבודות דחק מזדמנות.⁵⁷⁴

בכתב העת "שומר ציון הנאמן", פורסמה ב-22 בספטמבר 1854, רשימה על הצלחת רוזנבאום בביטול ההגבלות על הסחר של יהודים. נראה כי את הדברים כתב הרב יעקב אטלינגר,⁵⁷⁵ רבה של אלטונה, שהכיר את רוזנבאום מימי לימודיו אצל הרב בינג בוורצבורג ומתוקף חברותו הקרובה עם הרב אליעזר ברגמן חתנו של רוזנבאום⁵⁷⁶ ועם בניו הגדולים יותר.

ככל יתר בני החבורה הקרובה לרב בינג, ביקר גם הוא ביודנהוף באונטרצל, והיה מודע לאישיותו ולפעולותיו של רוזנבאום מימים ימימה. בדבריו בעקבות ביטול ההגבלות על הסחר היהודי, לא חסד הכותב מחמאות מרוזנבאום ותיאר אותו בסופרלטיבים יוצאי דופן:⁵⁷⁷

בימים אלה קיבלנו הוכחה נוספת לכך שהממשל העליון של המדינה שלנו לא רק שואף ללא הרף לשפר את רווחתנו, אלא שגם יותר מכול הוא יכול להגן על הדת

⁵⁷⁴ טורי, קווים לחקר כניסת היהודים, בעמ' 97–98, 100–102, 119–123; Gothelf, Die Rechtsverhältnisse der Juden in Bayern, at p. 7.

⁵⁷⁵ הדיווח אינו חתום ומן הסתם נכתב בידי אחד מעורכי העיתון. ייתכן כי הכותב היה ד"ר שמואל ענאך (אָנאָך), מנהל בית הספר העברי באלטונה (לימים רב בפולדה), שערך את כתב העת "שומר ציון הנאמן" לצד הרב אטלינגר (אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, בעמ' 62, 78 בהערה 9). אף כי בדרך כלל היה הרב אטלינגר אחראי דווקא למוסף בעברית של כתב העת (וענאך היה אחראי לחלק בגרמנית), לפי סגנון הדברים ונוכח היכרותו הקודמת והקרובה עם רוזנבאום סביר לשער שהיה זה דווקא אטלינגר שכתב את הדברים, אולם יש להזכיר שגם לענאך הייתה היכרות עם בית רוזנבאום, שכן גם הוא למד אצל הרב בינג ואצל הרב פֶּרְנֵייס בוורצבורג, ורק לאחר מכן פנה ללימודים האקדמיים בארלנגן (שורש, הפנייה לעבר, בעמ' 66).

⁵⁷⁶ זמן מה אף למדו ב"חברותא". שניהם למדו כמובן בחברותות גם עם תלמידים אחרים בישיבה, בני גילם, ולימדו בה תלמידים צעירים מהם, ולמעשה גם מבוגרים מהם. ידועה למשל קרבתם וחברותם עם חכם יצחק ברנייס (1792–1849) שהיה מבוגר מהם בשנים אחדות, ובא זמן-מה אחריהם לישיבת הרב בינג. בין השאר מסופר על כך שאטלינגר למד ממנו את חלק יורה דעה בשולחן ערוך, ובתמורה לימוד אותו את מורה הנבוכים של רמב"ם (ראו למשל: הורוויץ, הספד בעל ה'ערוך לנר' על 'החכם' ברנייס, בעמ' צא).

⁵⁷⁷ Ettliger (or Enoch), Zeitungsnachrichten, at p. 75 (ההדגשה במקור).

הנכבדת, האדוקה בהחלט [=האולטרה אורתודוקסיה], בדרך שהיא נדירה מאוד בימינו.

ההחלטה של מועצת השרים הגבוהה ביותר, שקיבלה אישור רשמי מהמשרד המלכותי של השלטון המקומי, ביטלה את כל החוקים המגבילים שהיו קיימים עד התקופה האחרונה על הסחר של יהודים. לדבר הזה, ידעו היהודים באשר הם, אחראי האדון מנדל רוזנבאום מצל שליז וירצבורג, האיש הידוע והמוערך בזכות אדיקותו המחמירה ואופיו הבלתי מתפשר.

הצדיק עשה מאמצים גדולים שהוכתרו בהצלחה עוד לפני פרסום החוקים האלה על ידי המשרד המלכותי של השלטון המקומי. הוד מלכותו סיפר לאחר מכן למר רוזנבאום באופן אישי, כיצד התקבלו בברכה שאיפותיו ודעתו על מה שהיה צריך להיעשות בהקדם האפשרי, מתוך הכרה במאמציו וביתרונותיו.

התקנות הרלוונטיות עצמן אומרות כך: "הוד מלכותו מצפה בביטחון כי ההקלות האלה לא ינוצלו לרעה בשום מקום כנגד האינטרסים של היהודים". זהו אכן, קידוש השם בדרגה הגבוהה ביותר, ואנו מאחלים ליורשיו [578] להיות כמותו.

מלבד הדיווח על פעולות רוזנבאום בעניין ההקלות, בולטת בידיעה העיתונאית עובדת פגישתו האישית של רוזנבאום עם המלך מקסימיליאן השני. על פגישה זו יש כמה וכמה סיפורים שעברו בעל פה והועלו על הכתב, ועוד נשוב לדון בהם בהמשך.

קשריו של רוזנבאום עם שר הפנים הבווארי תיאודור פון צוהל

כפי הנראה, ידידו הקרוב ביותר של מנדל רוזנבאום ברשויות השלטון הבוואריות, היה תיאודור קארל יוהן נפמוק פון צוהל (Theodor von Zwehl) (1800–1875).⁵⁷⁹ פון צוהל שימש בתפקידי שירות רבים שהחשובים והעיקריים בהם היו שר הפנים והשר לענייני חינוך וכנסיות. בשל נסיבותיו המשפחתיות (פון צוהל איבד את הוריו הביולוגיים בגיל צעיר מאוד) הוא גדל אצל קרובי משפחה בזלצבורג ובמינכן, אולם בעת לימודיו התיכוניים התגורר בוירצבורג ובה סיים את

⁵⁷⁸ מן הסתם הכוונה היא בעיקר לאליה רפאל רוזנבאום, שהחל באותה עת לעסוק גם הוא בצורכי ציבור (בייחוד עם הרב במברגר בוירצבורג), וליונה שבאותה עת החזיק על כתפיו את הישיבה לצעירים בצל אם מייך.

⁵⁷⁹ ראו בתמונה 18 בנספח 4 בחיבור זה.

חוק לימודיו בשנת 1818. מייד בתום לימודיו התיכונים הוא החל ללמוד משפטים באוניברסיטת וירצבורג (אחר כך עבר ללמוד בהיידלברג).

במהלך לימודיו הפך פעיל ציבור, ואף הסתבך לא פעם עם השלטונות בשל כך. באמצע שנות העשרים של המאה ה-19 החל לעבוד בתפקיד זוטרי במשרד הפנים הבווארי ועד מהרה התקדם ושימש בתפקידים בכירים במשרד ומחוץ לו. מראשית שנות החמישים, בד בבד עם תפקידיו האחרים, היה פון צוהל הממונה העליון על עניינים דתיים בתחומי בוואריה – תפקיד שכלל פיקוח על הכנסיות ובתי הכנסת, וכפועל יוצא מזה גם על בתי הספר, שהיו רובם ככולם בניהול הכנסיות המקומיות והקהילות היהודיות הרשמיות.

פון צוהל כיהן כנשיא מחוז בוואריה עילית (בשנים 1848–1849), ואחר כך כשר הפנים של בוואריה (בשנים 1849–1864 ושוב בשנים 1870–1875) וכנשיא מחוז פרנקוניה עילית (בשנים 1864–1868).⁵⁸⁰ נראה כי פון צוהל זכה באמון ובהערכה מצד כלל הקבוצות הדתיות והאתניות בבואריה. מבחינת אמונתו הדתית הוא היה קתולי ודגל בקתוליות של בוואריה, אולם הוא היה פתוח יותר מרבים אחרים לקבוצות אחרות, קשוב לצורכיהן והכיר בתרומתן למדינה. נראה שספג לא פעם ביקורת על יחסו הפתוח.⁵⁸¹

פון צוהל היה מקורב למדיי למקסימיליאן השני, מלך בוואריה, שסמך על שיקול דעתו בענייני דת וחינוך, ואף אפשר לו לחוקק חוקים אחדים בתחומים אלה. נראה כי היה גורם מאזן בין צורכי הסקולריזציה של המדינה לבין רצונו של המלך מקסימיליאן השני, שלא לאבד כליל את אופיה הקתולי של המדינה, ואת הקשר עם הכנסייה והפולחן הדתי.⁵⁸²

⁵⁸⁰ Heigel, Zwehl, Theodor von, at p. 518.

⁵⁸¹ Ibid, at p. 519.

⁵⁸² לעומת זאת, זמן קצר לאחר כניסתו של לודוויג השני לתפקיד, הועבר פון צוהל מתפקידו לתקופה בת כשנתיים, שכן לא היה מקורב לאנשיו של המלך החדש. הוא עצמו היה די מרוצה מפיתוריו וטען שמבחינתו הפיתורין הם מחמאה, משום שלא היה שייך לשום קבוצה ולא ביקש לשרת אף מפלגה, אלא את העם (Heigel, Zwehl,) (Theodor von, at p. 520).

ההחלטה הנורמטיבית

לאחר עבודה משותפת ארוכת שנים עם מנדל רוזנבאום, ולאחר איזון בין כל הלחצים הפוליטיים והדתיים הרבים שרחשו בבוואריה פרסם תאודור פון צוהל את "ההחלטה הנורמטיבית".⁵⁸³ היה זה ב-29 ביוני 1863, אז פורסם "חוזר השר לענייני כנסיות ובתי ספר"⁵⁸⁴ בשמו של המלך מקסימיליאן, ובו צו המסדיר את שוויון הזכויות של יהודי בוואריה. חוק זה בעצם ביטל סופית את הוראות צו היהודים מיוני 1813.⁵⁸⁵

על רמת הקרבה שחש פון צוהל אל מנדל רוזנבאום אפשר ללמוד ממכתבו אל בנו של של רוזנבאום, אליה רפאל, שהיה לממשיך דרכו בשתדלנות, וירש מאביו את חיבתם וקרבתם של אנשי הדרג העליון בממשלת בוואריה.⁵⁸⁶ הרב מאיר מרקוס להמן, שככל הנראה קיבל את המכתב מאליה רפאל, פרסם אותו בדער איזראעליט בתוך הספדו על רוזנבאום.⁵⁸⁷ משום מה השמיט להמן את חתימתו של צוהל על המכתב. הסיבה לכך בלתי ברורה, אולם ייתכן שפשוט לא רצה לעשות זאת בלי רשות מפורשת מפון צוהל. אולם אין לנו ספק שהכותב היה פון צוהל. הייגל, שכתב על אודות פון צוהל, הזכיר כי הרבה לבלות במייסבאך, ובייחוד בילה שם עם משפחתו חופשות סתיו שנתיות.⁵⁸⁸ המכתב, שתרגומו מובא להלן, נתקבל ממייסבאך בסתיו, כפי שמוזכר בו בפירושו. מכל מקום, שטראוס העתיק את המכתב מתוך הספדו של להמן בספרו⁵⁸⁹ בשפת המקור, והוסיף בשולי הדברים את שמו של צוהל. להלן תרגומם של הדברים:

⁵⁸³ בדיונים הפוליטיים שקדמו לפרסום החוק, כונתה הצעת החוק "ההחלטה הנורמטיבית" (Normativentschliessung) וכך התקבע שמו.

⁵⁸⁴ Ministerial-Blatt für Kirchens und Schulangelegenheiten 1865, Nr. 18 S. 218. חוזר השר לענייני כנסיות ובתי ספר מובא במלואו אצל פייילכנפלד (Feilchenfeld, Zur Reform des bayerischen Judenedikts, at pp. 87–89).

⁵⁸⁵ Feilchenfeld, Zur Reform des bayerischen Judenedikts, at pp. 19.

⁵⁸⁶ היה פעיל למשל בשינוי חוק המולדת, הנישואין והשהות הבווארי מ-25 באפריל 1867 שבו נקבעה זכותו של יליד בוואריה "למולדת במקום שהוריו מצאו באחרונה את מולדתם" כמצוטט אצל טורי, בין מהפכה, ראקציה ואמנציפציה, בעמ' 174.

⁵⁸⁷ Lehmann, Rabbi Mendel Rosenbaum, at pp. 829–830.

⁵⁸⁸ "במשך כשלושים שנה בילו צוהל ובני משפחתו שבועות אחדים בכל סתיו באזור היידידותי של מייסבאך, שם תמיד היה אורח רצוי לאזרחי המקום" (Heigel, Zwehl, Theodor von, at p. 520), ההדגשה נוספה.

⁵⁸⁹ Strauss, The Rosenbaums of Zell, at pp. 153–154.

מר רוזנבאום היקר,

אתמול, כאן במייסבאך, שבה אני שוהה בחופשה כבר כמה שבועות, קיבלתי את המכתב מ-28 במרץ, שבישר לי בשורה מזעזעת ובלתי צפויה על דבר פטירתו של אביך, חברי הטוב והנאמן ביותר.

אין לי די מילים לתאר עד כמה המוות של איש הכבוד הזה, שעמד לצידי בנאמנות כל כך זקופה והיה כל כך נאמן לי בכל מצב בחיי, טלטל אותי. קשה לנו מאוד אלה שנותרו בחיים, לדעת שהצדיק שלנו נעלם לנצח ממראה עינינו, ולא יהיה עוד לקבל את תודתנו, להכיל את האכזבות שלנו ואת אהבתנו העמוקה, על הטוב שלנו בעולם הזה.

הוא היה אחד מאותם גברים נדירים שלא רק שליבם נמצא במקום הנכון, אלא שהם גם נמצאים במקום הנכון שבו החיים מציבים אותם, בזכות אותה הרמוניה שמחה בין כוח רצון לבין המודעות, שאינה שם רק בחייהם ובמעשיהם, אלא בכל דרך שבה הם מתבטאים, ובכך מעניקים תחושת ביטחון לכל סביבתם. ועתה התמיכה שלנו הלכה מכולנו לכל החיים! זה קשה וכואב ואין לי מילים לומר זאת בבירור. איך נגע בי לדעת שהאציל הזה חשב עליי בשעתו האחרונה!

גסיסתו, כמו מותם של צדיקים אמיתיים, היה מרוממת נפש לפני שמת. אלוהים בהחלט לקח אותו במהירות וזו הנחמה היחידה שלנו, מכיוון שבוודאי ברור לנו שטוב לו יותר ונוח לו יותר בבית אבינו שבשמיים מאשר איתנו, ושיש לנו שם כעת מתווך אל אבינו, המבקש מאיתנו לאסוף כוח ולהתמיד ללכת בדרכו למרות הכאב שנחת עלינו.

במובן זה, יהי רצון שמן השמיים יברכו את משפחתך וייתנו לך את הכוח לסבול בהכנעה את מה שבלתי ניתן לשנות.

יהיו ברכתיו העשירות ביותר של האלוהים איתך.

אנו מבקש שנישאר מחוברים באהבה, לזכרו של המת. אני מקווה שכך יהיה. אני נשבע על כך מעל הקבר הטרי.

באהבה נאמנה ומסורה שלך

תיאודור פון צוהל (השר)

מייסבאך, 1 באוקטובר 1868.

בדברים אלה ניכרים כבוד אמיתי והערכה עצומה ובאה בהם לידי ביטוי חברות אמיצה רבת-שנים. אין ספק שיחסייהם של מנדל רוזנבאום ותיאודור פון צוהל השפיעו על מעמדה של האורתודוקסיה היהודית בבוואריה בתקופה הרלוונטית. כך למשל כתב מרדכי ברויאר:⁵⁹⁰

...בנהגה כך התייצבה ממשלת בוואריה לצד הזרם האורתודוקסי. כבר בעבר אירע פעמים רבות, שנטתה חסד לזרם האורתודוקסי במאבקו נגד התנועה הרפורמית; הדבר היה קשור בחלקו ביחסי הרעות שנקמו בין מנדל רוזנבאום ירא השמיים לבין שר הפנים תיאודור פון צוהל.

בדיון שלו על הצו, שעליו חתם פון צוהל ב-1863, שנרמל את מעמדם של היהודים בבוואריה וביטל סופית את ההגבלות של 1813, ביקש פייילכנפלד להסביר שהממשלה הבווארית ביקשה לקבוע בבירור איזו קהילה דתית יהודית היא מחשיבה כאותנטית יותר. לדעת פייילכנפלד,⁵⁹¹ החלטת השרים שבאה לידי ביטוי ב"החלטה הנורמטיבית"⁵⁹² של שר הפנים פון צוהל משנת 1863, שהוזכרה לעיל, ביכרה באופן טבעי את הזרם האורתודוקסי, מכיוון ששיטתו של זרם זה היא שייצגה את היהדות שכלפיה כוון הצו המגביל בשנת 1813.

אין לשלול כמובן את הניתוח הזה של פייילכנפלד, אולם אפשר גם לקבוע שעבודתו הפוליטית של רוזנבאום, ובייחוד השפעתו על פון צוהל, באו כאן לידי ביטוי, כשם שבאו לידי ביטוי בהשפעה עליו ועל פון רכברג בעת בחירת הרב יצחק דב במברגר לרבה של וירצבורג, עשרים ושלוש שנים קודם לכן.

בשולי הדברים נעיר שהמסגרת הניסוחית של החלטה הנורמטיבית חרגה מאוד ממה שהיה אפשר לכנות "נורמטיבי" בשנת 1863. בהקדמה לחוק הוסבר כי קהילות דתיות כפריות רבות התבטלו בעקבות חופש התנועה היחסי, והמעבר אל הערים הגדולות ואל הקהילות המגוונות שבהן; ובכל זאת החוק נועד:⁵⁹³

להבטיח שכל אזרח ישראלי [יהודי] יוכל לעסוק בענייני דתו ובמנהגיו הדתיים לפי מה שהוכר על ידי רשות המדינה, משרד ממשלת הממלכה מחויב להקדיש תשומת לב רבה לאותם היבטים ועקרונות ולהבטיח לקהילה הדתית כפי שחוקקה על ידי

⁵⁹⁰ ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 278.

⁵⁹¹ Feilchenfeld, Zur Reform des bayerischen Judenedikt, at p. 19.

⁵⁹² חוזר השר לענייני כנסיות ובתי ספר Ministerial-Blatt für Kirchens und Schulangelegenheiten 1865, Nr. 18.

at p. 218. וראו גם Feilchenfeld, Zur Reform des bayerischen Judenedikt, at pp. 87–89.

⁵⁹³ Ibid, at p. 87.

המדינה בשנת 1813 את הנוהג של תרבותה שהובטח באותה תקופה [כלומר הזרם האורתודוקסי].

כך למשל על פי הצו אסור היה לשנות את נוהלי ההתנהגות בהקשר למה שהוגדר בחוק בתור "מוסדות מבוססים" (Wohlhergebrachte Einrichtungen), ובהם: 1. בית ספר היהודי; 2. מקווה הטהרה; 3. חנות בשר הכשר; 4. בית הטהרה. כדי לשנות דבר-מה בהתנהלות הוטל צורך בהסכמתו של הרב הנבחר, ולפחות שליש מחברי הקהילה.⁵⁹⁴

פעולותיו של רוזנבאום במינכן והעצומה לביטול חוק מרשם היהודים

המגביל משנת 1813⁵⁹⁵

רוזנבאום ניהל קשרים ותכתובות עם בית המלוכה הבווארי זמן רב לפני שנות החמישים של המאה ה-19. הקשרים ההדוקים היו בעיקר עם לויטפולד, הנסיך העוצר, אחיו של מקסימיליאן השני, שהיה מרבה לשהות בוויירצבורג, וככל הנראה ראה ברוזנבאום יועץ כלכלי.⁵⁹⁶

תכתובות וקשרים עם בית המלוכה אף מוזכרים בהתכתבויות מאוחרות יותר, אולם עדויות כתובות יש לנו בעיקר משנות החמישים.⁵⁹⁷

ברטורא פרסם את עצומת האזרחים היהודים של מינכן, שהוגשה לבית הנבחרים הבווארי ב-21 בפברואר 1850.⁵⁹⁸ בעצומה ביקשה קהילת מינכן להמשיך לפעול למען יישום החלטת הפרלמנט

⁵⁹⁴ Ibid, at p. 21.

⁵⁹⁵ הצו מובא במלואו בנספח לספרו של פיילכנפלד שיצא לאור ב-1920 (Feilchenfeld, Zur Reform des bayerischen) (Judenedikts, at pp. 85-87).

⁵⁹⁶ לויטפולד קארל ג'וזף וילהלם לודוויג, יורש העצר של בוואריה (1812-1912). על פי מסורת המשפחה, בדרך כזו או אחרת רוזנבאום נתן לו עצות כלכליות בתחילת דרכו כאשר הנסיך שהה באזור וירצבורג (שם נולד) שבה החזיק בית וניהל עסקים. פרומקין כינה את רוזנבאום "שר האוצר של לעאפולד מלך ביינרען" (פרומקין, תולדות חכמי ירושלים (חלק ג), בעמ' 254). יעקב גליס כתב: "רבי מנדל רוזנבוים, שר אוצרו של ליאופולד מלך בוריה" (גליס, מדמויות ירושלים, בעמ' לו). לויטפולד אכן היה השליט דה-פקטו של בוואריה בשנים 1886-1912, בשל אי-כשירותו של לודוויג השני, אולם מעולם לא היה מלך בוואריה הרשמי, ובוודאי לא בימי חייו של רוזנבאום. גם דוד תדהר (תדהר, אנציקלופדיה, בעמ' 3860) כתב: "נשא לאשה את רבקה צילה בת הרב מנדל רוזנבוים מעיר ציעל (מי שהיה שר האוצר של ליאופולד מלך בויערען)". מרדכי אליאב (אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, בעמ' 228-229) כתב על רוזנבאום שהיה "סוכן האוצר של ליאופולד מבוואריה", אך לא הזכיר את דבר "מלכותו". פרומקין, תדהר, גליס ואליאב לא ציינו את מקורות המידע הזה, אולם הדברים מובאים במסגרת סקירות של תולדותיו של הרב אליעזר ברגמן, וייתכן שמקורם במידע שהתקבל מצאצאי משפחת ברגמן.

⁵⁹⁷ Harris, The People Speak, at p. 198.

⁵⁹⁸ ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 12, 14.

הבווארי מדצמבר 1849, ולהשוות את זכויות האזרחים היהודים עם אלו של הנוצרים. מן העצומה מובן שניתנה הבטחה בעניין זה מאת המלך מקסימיליאן השני, אך "לשכת יועצי הרייך" ערערה על החלטת הפרלמנט והעניין נדחה.

על העצומה הזו הוסיפו את חתימתם כלל ראשי הקהילות היהודיות בבוואריה, באמצעות עצומה נילוויית, שפורסמה ב-8 במרץ 1850. הגם שעצומת יהודי מינכן לא הוגשה בידי רוזנבאום, נראה שהחלטה של המלך לתמוך בתהליך, קשורה להשפעה עליו מצד שר הפנים, תאודור פון צוהל, שנכנס לתפקידו באותה שנה. באותה עת, פון צוהל היה כבר שנים אחדות האיש החזק בתחומי הפנים והדתות בבוואריה, והיה תומך פעיל ונלהב בהשוואת זכויות היהודים.

כפי שמוזכר רבות בעבודה זו, פון צוהל היה ידיד קרוב מאוד של רוזנבאום. ידידות זו נולדה בתקופת מגוריה של משפחת צוהל בוירצבורג כאשר הוא כיהן בתפקיד מושל מחוז פרנקוניה. חברות אמיצה נוצרה בין שתי המשפחות פון צוהל ורוזנבאום. נראה שהקשר הראשוני נוצר באמצעות תרזה, רעייתו של פון צוהל, שהייתה מגיעה אל החנויות של רוזנבאום בצל ולגן הירק ביודנהוף לרכוש סחורה והעריכה מאוד את יושרם של בני משפחת רוזנבאום.

תרזה פון פידול צו קווינטנבך פון צוהל, ראתה במנדל דמות רוחנית נעלה והשפיעה אף על בעלה להעריך את "הגביר היהודי מצל", ולקשור עמו קשרים. שטראוס⁵⁹⁹ הביא סיפור על הכרת תודה עצומה שחשה רעייתו של פון צוהל למנדל רוזנבאום. לפי המסופר חלה בנה היחיד⁶⁰⁰ והרופאים אמרו נואש מלרפאותו. בצר לה פנתה תרזה פון צוהל אל רוזנבאום וביקשה סיוע. רוזנבאום נענה מיד ובא בטליתו ובתפיליו להתפלל ליד מיטת הילד. כאשר הילד הבריא תלו זאת בני הזוג פון צוהל בתפילתו של רוזנבאום.⁶⁰¹

שטראוס מסר שם שרוזנבאום סירב לקבל גמול חומרי, אולם ביקש שפון צוהל יפעל לקידום פגישה שלו עם המלך, כדי שיוכל לשטוח באוזניו את דאגותיו בשל מצבם העגום של נתיניו היהודים. לימים מילא פון צוהל את הבטחתו, וארגן פגישה כזו באמצעות שכנועו של הכומר של בית המלוכה, שזו פעולה ראויה. שטראוס לא הגדיר מסגרת של זמן שבה התרחשה הפגישה הספציפית הזו, אולם

⁵⁹⁹ Strauss, *The Rosenbaums of Zell*, at pp. 24–25.

⁶⁰⁰ שטראוס כתב שהילד שחלה, היה הבן יחיד שלהם (only child), אולם בבדיקה באתרי גנאלוגיה אחדים, אפשר לראות שהיו לבני הזוג פון צוהל חמישה או שישה בנים. ייתכן שהסיפור הוא מראשית נישואיהם ומדובר בבן הבכור לפני שנולדו אחרים, ובכל מקרה, נראה שאין בעובדה זו כדי להפריך את עצם הסיפור, משום שבמסירה בעל פה מוספים ומושמטים פרטים מכל מיני סיבות – בכוונת מכוון ושלא בכוונה. נראה שאפשר לקבל את גרעין הסיפור ולנכות ממנו פרטים ציוריים אחדים, שמספרים עממיים מוספים לתפארת האווירה הסיפורית.

⁶⁰¹ להרחבה בעניין האינטראקציה ההדדית בענייני רפואה וחולי בין יהודים ונוצרים בגרמניה בעת החשה עיינו: זינגר, בעל השם והרופא, ובייחוד בפרק השלישי.

נדמה שאפשר להניח שהיה זה בין שנת 1849, שנת מינויו של פון צוהל למשרד הפנים לבין שנת 1853, שבה כבר התנהל שיח ער בין רוזנבאום לבין בית המלוכה והפרלמנט.

במחקריו על התקופה מצא מרדכי ברויאר שבציבור הרפורמי רווחה הסברה – המוטעית – שהרב יצחק דב במברגר לא היה מעוניין בהקלות האמנציפטוריות שקיוו יהודים רבים להשיג, מפני שחשש שבמתן שוויון זכויות ליהודים טמונה סכנה של הרחבת תופעת ההתבוללות. כדי להסביר שהייתה זו טעות כתב ברויאר דברים שמהם אפשר להבין שעוד לפני מינויו פון צוהל ומעברו למינכן, כבר בשנת 1848, היה רוזנבאום פעיל למען השגת אמנציפציה ליהודי בוואריה.

כך כתב ברויאר: ⁶⁰²

בשנת 1848 פשטה שמועה במחנה הרפורמה שהרב יצחק דב זליגמן בר במברגר מוורצבורג, ראש רבני בוואריה, הגיש תזכיר לממשלה ובו ביקש לעכב את החקיקה האמנציפטורית שעמדה להתקבל. האמת שבשמועה זו מוטלת בספק רב. אישיות ידועה ורבת השפעה מקרב האורתודוקסיה המחמירה, ר' מנדל רוזנבאום מן העיירה צל ליד וירצבורג, שהיה מקורב מאוד אל הרב במברגר, היה פעיל מאוד בעניין האמנציפציה בבוואריה.

אין חולק על כך שרוזנבאום היה מעורב אישית בכל העצומות בעניין האמנציפציה, שהוגשו בידי יהודים לפרלמנט ולבית המלוכה בשנת 1850. ⁶⁰³ מידיעה עיתונאית שהתפרסמה ביולי 1850 בכתב העת Allgemeine Zeitung des Judentums ⁶⁰⁴ אפשר להבין על נקלה כי באותו זמן כבר היה הרב מנדל רוזנבאום אישיות מוכרת לא רק בקרב חוגי האורתודוקסיה היהודית, אלא גם בקרב הציבור היהודי הכללי, בעקבות הפעילות הענפה שלו במינכן למען השגת אמנציפציה.

הטקסט של אותה רשימה, שאותו כתב עורך ה"אלגמיינה" לודוויג פיליפסון, ⁶⁰⁵ אינו כולל יותר מדי עובדות על רוזנבאום או על פעילותו, מלבד המידע שהוא "עסוק במינכן" וכן כי "בסך הכול נראה כי המאמצים שלו מוצלחים למדי". נוכח יובש הפרטים הנמסרים אפשר לחוש ברשימה העיתונאית

⁶⁰² ברויאר, אסיף, בעמ' 167.

⁶⁰³ ראו למשל, ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 12–15.

⁶⁰⁴ Philippson, Aus Mittelfranken, at p. 428.

⁶⁰⁵ לודוויג (יהודה) פיליפסון (1811–1889) מייסד Allgemeine Zeitung des Judentums ועורכו הראשי. העיתון היה כתב העת המרכזי של יהדות גרמניה במחצית השנייה של המאה ה-19. פיליפסון היה רב רפורמי, פרשן, וסופר רב-תחומי.

הזו שהכותב, פיליפסון, אינו מחבב את רוזנבאום ברמה האישית. את חתנו של רוזנבאום, הרב אליעזר ברגמן, שסבב באותה עת בין ערי גרמניה למטרת איסוף כספים בעבור כולל הו"ד בירושלים, ביקר פיליפסון בנחרצות. כך למשל:⁶⁰⁶

ייעודו המדומיין של מר ברגמן, הוא להניח קופסאות איסוף לירושלים בכל בתי הכנסת, שבהם יש השפעה של רב מנדל צל הידוע, שנוסע בפראק השחור שלו למינכן פעמים רבות לגמול חסד עם הציבור. מסירת כספנו מאפשרת לנו לחוש גדולים.

פיליפסון בעצם מאשים את ברגמן בכך שהוא מנצל את אהדת יהודי גרמניה לרוזנבאום, כדי להשיג תרומות. נראה כי חוסר האהדה האישית לרוזנבאום, ובוודאי לברגמן, נבעה מן העובדה שהם היו שייכים בעיניו לאסכולה דתית שמרנית, שפיליפסון, ממנהיגי היהדות הרפורמית דאז, ועיתונו, ניהלו נגדה מאבק, פרקטי ופילוסופי, מפני שנראתה בעיניהם מאובנת ומסכנת את התהליך האמנציפטורי.

עם זאת, נראה כי פיליפסון ידע להפריד בין המחלוקת האידיאולוגית הפנים-יהודית לבין הייצוג היהודי למען זכויות היהודים בגרמניה בכלל, ובבוואריה בפרט. בנשימה אחת הביע פיליפסון שביעות רצון מפורשת מהשפעתו המוצלחת של רוזנבאום על הממשלה ומקידום האמנציפציה; ובאותה נשימה מתח ביקורת כלפי האינטרסנטיות שבאיסוף הכספים של ברגמן לכולל הו"ד. הוא סבר ש"בלבושו המשובח ודרכי התנהגותו מצליח [ברגמן] להרשים את יהודי הקהילות האדוקות" וכך הם מעבירים אליו כספים, במקום בשיטה המוצלחת של מונטיפיורי, למשל.⁶⁰⁷ פיליפסון אומנם לא דגל בתפיסות לאומיות, אבל בוודאי היה פרו-יהודי, ותמך בכל מיני מפעלים לטובת יהודי ארץ

⁶⁰⁶ Ibid (left Colum). והשוו: מלאכי, בדרך לציין, בעמ' 388.

⁶⁰⁷ Ibid. סוגיית איסוף הכספים בנפרד בידי ברגמן היא סוגיה מורכבת, וכבר נדונה במקומות אחדים ואין כאן מקום להרחיב עליה. בקציר האומר: חלקן של הקהילות היהודיות באירופה בתרומות כספים ליושבי ארץ ישראל היה גדול בשיעור ניכר מזה של קהילות אחרות. בייחוד הדברים אמורים בגרמניה בכלל ובקהילות דרום גרמניה בפרט. בעת חלוקת הכספים, וועד הפקידים והאמרכלים מאמשרדם (פקוא"מ) שהיה אמון על איסוף הכספים בעבור תושבי ארץ הקודש, ופרנסי היישוב היהודי בארץ ישראל, לא התייחסו לארץ המקור שממנה הגיעה התרומה, וחילקו את הכסף לכוללות לפי מספר נפשות שהשתייכו לכל כולל (על דרך חלוקת הכספים ראו ברטל, מבוא). ברגמן ויהוסף שוורץ, אנשי כולל הו"ד ועימם אנשי הכולל הספרדי חלקו על שיטת הפקוא"מ, ושלחו שד"רים עצמאיים לאסוף כספים באירופה, ולא דרך הפקוא"מ. בעקבות זאת התעוררה מחלוקת קשה. לבסוף נחתמה פשרה מסוימת שאפשרה את פעילות שתי שיטות האיסוף (ראו אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, בעמ' 246-247; ברטל, גלות בארץ; מכמן, התהוות המוסד 'פקידי ואמרכלי דערי הקודש' באמסטרדם, ובמקורות רבים אחרים).

ישראל, ובהם הקמת בית חולים בירושלים.⁶⁰⁸ על כל פנים, הוא התנגד מכל וכול לשיטת הכוללים ולכספי החלוקה של הפקוא"מ.⁶⁰⁹

סטפן שוורץ הביא את תשובת המלך מקסימיליאן על פנייתו של רוזנבאום בשנת 1853 בעניין זכויות ההתיישבות של יהודים בתחומי הממלכה, שממנה עולה שכבר היה בין המלך לבין רוזנבאום מפגש אחד לפחות. ב-22 בדצמבר 1853, נכתב מאת המלך מקסימיליאן השני אל רוזנבאום: "נראה כי לא חלה עלייה במספר היתרי המגורים ליהודים [בבוואריה] בשל ההשפעה השלילית שהפעילו היהודים על העסקים והמסחר."⁶¹⁰

לעומת זאת, המועצה המלכותית הבווארית קיבלה ב-21 ביוני 1855, את בקשתו האישית של מנדל רוזנבאום לביטול ההוראות המיוחדות נגד היהודים "בהוראתו הנעלית ביותר של הוד מלכותו". הבקשה הוגשה בפגישתו של רוזנבאום "עם הדרג הגבוה ביותר", ונראה כי הכוונה לפגישה אישית עם המלך מקסימיליאן השני ב-1 ביוני 1855. המועצה המלכותית הבטיחה למלך הכנה מיידית של דוח מפורט בנושא המבוקש.

ממקורות אחדים של מסורת משפחות צאצאי רב מנדל רוזנבאום וממקורות אחרים ידוע שרוזנבאום נפגש עם מלך בוואריה. לא ידוע כמה פעמים התרחשה פגישה אישית שכזו, ובעניין זה אף נמסרו כמה פרטים ציוריים. נציין כאן שאחד הסיפורים הללו עוסק בפגישה עם המלך שנערכה ביום שישי וגררה הזמנה חוזרת אל הארמון למחרת, ביום השבת, ואת הקשיים שנבעו עקב כך בשל אדיקותו של רוזנבאום.⁶¹¹ 1 ביוני 1855 המוזכר בקטע המובא להלן, אכן חל ביום שישי.

שוורץ הביא כמה קטעים מן הבקשה הזו של רוזנבאום ולהלן תרגומם:⁶¹²

בשנה הקודמת העזתי להתקרב לכיסא הנשגב של הוד מלכותך בבקשה הצנועה ביותר, להניח בצד את הצווים המדכאים שלפיהם נאסר על יהודים לקבל הזמנות לסחורות. הוד מלכותך, אנא בטל אותם ואנא הענק בחסד פטריארכלי אמיתי לאלף אלפי נתינים נאמנים של הוד מלכותך הנושאים כפיהם אל השמיים בתפילה החמה ביותר, להשפיע מברכותיו האדירות של אלוהים על מלכם אדונם האהוב.

⁶⁰⁸ ראו למשל: הלפרין, להאמין ולהחלים.

⁶⁰⁹ גצל קרסל הביע צער על כך שאהדתו ליהודי ארץ ישראל לא נחקרה מספיק, מפני שהייתה אפופה באנטי-לאומיות שלו: "כלל לך ללודויג פיליפזון שעם היותו מראשי המדברים בהתכחשות לאומית היה חובב ציון שבצבצה בכל מיני דרכים, וחבל שנעלם מעיני העוסקים בו צד זה שלו" (קרסל, מהוד שבהו"ד, בעמ' 2).

⁶¹⁰ Schwarz, Die Juden in Bayern, at p. 288.

⁶¹¹ הסיפור התגלגל בכמה שינויי פרטים במקומות רבים וראו למשל: ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 12; מלאכי, בדרך לציון, 409–408; 24–26; Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p.

⁶¹² Schwarz, Die Juden in Bayern, at pp. 288–290

הוד מלכותך, הואיל לעשות את מעשה החסד הזה, והבהיר כי המעמדות הגבוהים ביותר אינם רוצים שמי שתחתיהם יהיו מדוכאים מפני הגבוהים ביותר. הודעה מלכותית זו הייתה קרן אור שהעניקה לבני ישראל השפופים עמוקות אפשרות הצצה לעתיד טוב יותר, והיא בהחלט מעניקה לי את האומץ לשוב ולהתקרב לכס המלכות שלך ולבקש את הבקשה המרתיעה ביותר שאפשר לבקש מן הגבוה ביותר, בדבריו מלאי ההשראה, כי יבטל כליל את שאר החוקים החריגים.

בעוד שהיהודים בפלאץ הם בעלי אזרחות מאז 1791, והם כפופים רק למגבלות מסוימות של המשטרה, על פי צו אימפריאלי מיום 17 במאי 1808; והיהודים בבאדן שטיינפלד לשעבר, בזכות הצו החוקתי של 1809, שווים לנוצרים מכל הבחינות. היהודים בממלכה [בבוואריה] הם ככל הנראה 60,000 נפשות, מוגבלים לפי המידה המדויקת שנקבעה בצו של 10 ביוני 1813.

11,000 נפשות מתוך חמישה מיליון איש, עם הון של 4–10 אלפי גולדן, היגרו בשנת 1830 כדי להיות כפופים לחקיקה מיטיבה יותר בחוץ לארץ. ישנם שני חוקים חריגים עיקריים שיוצרים את הלחץ הזה המביא להשלכות אלה, והם:

1. חוקים משטרתיים חריגים [מיוחדים ליהודים];

2. האיסור על תוספת [יהודים] במספר העולה על המספר במטריקל.

מטרת החוקים המשטרתיים החריגים האלה [כנגד היהודים], כמו חוקי ההגבלה בחוק האזרחי לשעבר, שמבוטל כעת, היא אך ורק כדי להגן על נוצרים מפני תשלום יתר. אם כבר כבודו השתכנע לפי המשפט האזרחי כי אי-אפשר להשיג ציות באמצעות חוקים חריגים, ולכן הם בוטלו בהוראתו, אפשר לבטל גם את החוקים המשטרתיים החריגים [כלפי היהודים] מאותה סיבה. המשך קיומם הוא כיום רק אמצעי למסירת מידע, כדי להפעיל לחץ בלתי חוקי על האוכלוסייה היהודית. מכיוון שקשה לראות מהו הגבול בין חוקי המשטרה לבין החוק האזרחי, רבות מהגבלות החוק האזרחי שהוסרו, ממשיכות בפועל להיות מיושמות תחת הכותרת "איסורי המשטרה".

אך דבר אינו מביש יותר מאשר הקללות המוטחות והפעלת הלחץ המשפיל כנגד ציבור של אנשים חסרי הגנה שנרדף כבר במשך מאות שנים. אין דבר רע כלל בציפייה לשינוי התנאים והכללים. אם לפי הכללים נוהגים להתעלל [ביהודים], יש לבטל זאת באמצעות איסורים כלליים שיחולו על כל הנושאים תפקידים, שכן אי-אפשר יהיה להוכיח שיש סוג של מעשי פגיעה בקהילה שמבוצעים אך רק על ידי יהודים, או שיש סוגים של תעסוקה שקיימים רק בעבורם. עברות ונזק יכולים להיעשות לא רק בידי

יהודים. לפיכך לא רק רצוי לבטל את כל החוקי החריגים של המשטרה, אלא יש לעשות זאת בדחיפות.

אולם בדרך מעורפלת יותר, אבקש על היהודים הנאלצים להגביל את מקום מגוריהם למספר שאינו עולה על המספר המטריקלי. עניין זה מעמיד בסתירה את הריבוי הטבעי של היהודים בדרך שנוגדת את חוקי הטבע בכלל, כאשר נקבעו הזכויות של הרוב המאושר כחוק. גם כל שאר התנאים המגבילים את ההתיישבות אינם יכולים להיות מוצדקים מסיבות פוליטיות או משפטיות.

גם צמצום מספר היהודים הכללי בהוראה בחוק, רק מכיוון שהם יהודים, לאחוז באמצעים שעל פיהם אפשר להשפיל אותם בפומבי, לתייג אותם, ללא הבחנה, כמזיקים, להזין את האוכלוסייה בחוסר שביעות רצון מהם ולטפח חוסר אמון, לשלחב את היצרים ולמנוע התקרבות הדדית בין האוכלוסיות [היהודית והנוצרית, אינו מוצדק].

הדרישות החוקיות והתנאים המוקדמים לקבלה אזרחית בקהילה חייבות להיות זהות לכלל האזרחים במדינה, שנשלטת ברצינות. היעדר תנאים מוקדמים אלה לא אמור בשום דרך להצדיק התהגות של כל עירייה בודדת, ולהעניק לה זכות להתנגד לקבלתם של תושבי המדינה ילידיים, רק בשל העובדה שאמונתם היא של בני דת משה ומפני שעד כה אף יהודי, או רק מספר מסוים מהם, לא התגורר בתחום העירייה. אם היהודי מצידו עומד בדרישות שנקבעו, אם הוא נכנס מרצונו לתחום הפעילות החקלאית או המסחר, או שאר האומנויות וכן הלאה, או אם התבקש ללמוד ענף מזון ראוי, אין זה מן הצדק לפעול למנוע ממנו לבסס את מצב משפחתו באופן המותר לנוצרים.

כל המגבלות הנוגעות ליהודים, באשר הם כאלה, בהקשר זה, רק נוגדות את כוונת החוק לאפשר להם להיכנס לצורות התעסוקה השימושיות, ובכך יש לשלול מהם את הסיכוי להשיג את המטרה הרצויה בדרך שנקבעה. בסופו של דבר זה יהרוס את הנטייה שלהם ללכת בדרך הישר. זה רק נס שטרם הגיעו למצב זה, וכי המוסר של חבריי לאמונה לא התערער. נהפוך הוא, אני יכול ואעשה את כל הסקרים והבדיקות להוכיח זאת בכל מקום שבו הם נמצאים. אנא אשר כי למלכותך המלכותית אין נתינים נאמנים יותר מהיהודים, התלויים ביראת כבוד ובצייתנות לעוצר העצמאי שמונה על ידי אלוהים, וכי כל ההאשמות מצד האוכלוסייה הכפרית על מרמה של סוכני סחורות ושינוי מחירים נגרמת על ידי השמצה זדונית.

את הדרך שבה היהודים סובלים בסבלנות את מה שמוטל עליהם על פי צו החוק אפשר להסביר רק על ידי אמונתם האיתנה בדת שקיבלו ישירות מידו של אלוהים אל אבותיהם. שלמה המלך הטיף: "ירא את האל בני ומלך ועם שונים אל תתערב".^[613] עם זאת, כפי שכבר נאמר בכבוד רב, הלחץ על כלל האוכלוסייה הישראלית יכול לגרום לרבים, ובמיוחד לצעירים שבהם לעזוב את המדינה. בטיולים עסקיים וחינוכיים הם לומדים להכיר את תנאי החיים של יהודים במדינות אירופה אחרות והשוואה לתנאי ביתם גורמת להם להחליט לחפש חוקים פחות מעיקים בחוץ לארץ. בזאת, הוד מלכותך מאבד גרעין של נתינים נאמנים באמת, מה שבוודאי אינו תואם את רצון הוד מלכותך. מותר להאמין לקול הפנימי השמור להוד מלכותך, המורה על אהבת הצדק והחוכמה, ועל שינוי התנאים הללו בבוואריה ולכן אני מעז להגיש בביטחון את הבקשה הכנועה ביותר, ולבקש מהוד מלכותך להגיש הצעת חוק לפרלמנט המדינה, ולפיו:

1. יבוטלו חוקים חריגים [כנגד יהודים] של המשטרות המקומיות הפרטיות;
2. יבוטל לחלוטין האיסור על התיישבות של יהודים מעבר למספר הנקוב ברשימות המטריקל.

מתוך עמדה של יראת כבוד

הצייתן ביותר מכל הצייתנים של הוד מלכותך

מנדל רוזנבאום

1 ביוני 1855

מן המילים הפותחות את הפנייה "בשנה הקודמת העזתי להתקרב לכיסא הנשגב של הוד מלכותך", אפשר ללמוד שפגישה אחת לפחות התרחשה בשנת 1854. פנייה זו נעשתה לאחר כשנתיים של הכנה דיפלומטית ושל ישיבות ופגישות עבודה רבות עם פקידי הממשלה הבווארית. באותן שנים נסע רוזנבאום בין וירצבורג ומינכן כמה וכמה פעמים. מרחק הנסיעה הוא יותר מ-250 קילומטרים ובאותה עת רק הנסיעה לכל כיוון נמשכה כחמישה-שישה ימים. לעיתים שהה רוזנבאום במינכן תקופות ארוכות ולא פעם התאכסן בבתי קרובים ומכרים כדי לחסוך בהוצאות. בתחילה מימן רוזנבאום את חלק הארי של עלות פעילותו ממקורותיו הכספיים העצמיים. בשלב ההוא של תחילת שנות החמישים, הוא כבר היה אדם אמיד למדי והיו בבעלותו חנויות, מפעל

⁶¹³ משלי כא, כד.

מסמרים ותחנת קמח בצל אם מיין. נוסף על כך הוא היה בעל עדרי בקר וצאן רבים שהיו מפוזרים ברחבי פרנקוניה והיו ברשותו קרקעות, בתים ונכסי נדל"ן אחרים וכמה חלקות יער. בדרך כלל היו לו שותפים), למשל בכפר בורגלאואר, בעיירה תיילהיים שבה נולד ובה נישא, וכמובן בעיירה אונטרצל. במכתבה מ-15 באוגוסט 1835 מתעניינת הבת רבקה סילא אצל בני משפחתה באונטרצל במצבן של הנחלות בעיירות אוברלאורינגן וקליהוף.⁶¹⁴ יש לשער שקליהוף הוא שיבוש (במקור של רבקה סילא או בתמלול של ברטורא את דבריה), שכתבה בגרמנית באותיות עבריות שם של עיירה אחרת. ייתכן שהכוונה לקלקהוף (Kalkhof), מתחם בתחומי העיירה וונפריד (Wanfreid) השוכנת כ-180 קילומטרים מצפון לצל, אולם אי-אפשר לקבוע מסמרות בעניין בלי בדיקה מקיפה יותר. על כל פנים, באותה תקופה הותיר רוזנבאום את עסקיו להתנהל בידי בניו ובידי עובדיו והקדיש את כל זמנו לשליחותו הציבורית. עם כל הקרבתו הרבה הפילנתרופית והבלתי מתפשרת, הוצאותו שהייתה במינכן היו גבוהות ובשלב מסוים כבר היו כנראה מעבר ליכולתו של רוזנבאום לספוג. לפיכך, בשנת 1855 שיגרו אנשי מועצת הקהילה היהודית של פרנקוניה התחתית, שישבו בוורצבורג, מכתב אל הקהילות היהודיות בנירנברג ובמינכן, ובו ביקשו את תמיכתן הכספית והשתתפותם במימון הוצאות שליחותו של רוזנבאום במינכן:⁶¹⁵

וירצבורג, 4 ביולי 1855

מועצת הקהילה היהודית כאן [וירצבורג]

אל

כבוד יושבי הראש של קהילות נירנברג ומינכן

כאשר בראשית שנת 1853 נגזרו הגזרות על תחום הסחר בבקר וההגבלות על מסחר בסחורות רבות, זה ערער את קיומם של רבים מהיהודים. האזרחים הללו היו מיואשים ושררה אווירה של מורת רוח כללית. ידוע שהאדון מנדל רוזנבאום מצל שעל יד וירצבורג הביא לנסיגה [של המדינה] מן ההוראות האלה. הוא פעל למען מטרה זו ללא לאות וללא הפסקה, לרווחת כלל הקהילות שלנו.

⁶¹⁴ ראו ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 104.

⁶¹⁵ המכתב המצוטט למעלה הוא אחד משני מכתבים בנושא זה השמורים בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (Würzburg Diwaz, 2, Gleichstellung und Emanzipation 1831–1867 (D/Wu2/2)). פענוח הטקסטים ותמלולו נעשה בעזרת ד"ר כריס פלוטהאו מזינסהיים, באדן-וירטמברג, גרמניה. הטקסט כתוב בכתב יד צפוף בגרמנית וכמה מן המילים קשות לפענוח, ולפיכך הושלמו בתרגום בניחוש מושכל על פי ההקשר (ארבע מילים). התרגום מגרמנית לעברית נעשה על ידי כותב החיבור.

בהסתמך על הלהט הקדוש של האדם הזה ועל השפעתו האמינה, התאפשר לו גם לעבוד כדי להשיג מאת הממשלה הגבוהה ביותר הצעת חוק פרלמנטרית, שלפיה יש לבטל את כל המגבלות שהטילה המשטרה כלפי יהודים. איש אדוק זה גם קיבל על עצמו את המשימה הזו. לשם כך הוא היה במינכן די הרבה זמן והייתה לנו ההזדמנות להשתכנע, שהוא עשוי להצליח בפגישתו עם הוד מלכותו המלך וגם עם כמה שרים.

מכיוון שמר מנדל רוזנבאום הקריב את זמנו ואת כוחו ואפילו את בריאותו ואת עסקיו, כדי להשיג תוצאות חשובות אלה, אין זה הגיוני לצפות כי הוא גם יישא בעלויות השהות הנוכחית שלו במינכן (ואשר כנראה הוא יאלץ לחזור עליהן שוב ושוב) וכן הוצאות אחרות.

העמדת הכספים לרשותו יכולה להיות משימה לא קלה אם תוטל רק על היהודים של פרנקוניה התחתית, ראשית, מכיוון שלנושא שבו הוא פעל הייתה השפעה נרחבת, והוא חשוב לא פחות בעבור כל אנשי בוואריה, אך במיוחד מכיוון שקהילות פרנקוניה התחתית גייסו כספים רבים במשך כמה שנים, כדי לשלם עבור נסיעותיו של מר רוזנבאום לשיחות המשא ומתן ולשליחויות הקודמות למינכן.

לכן החתום מטה רוצה ומבקש את שיתוף הפעולה של כל היהודים בבוואריה. ומכאן אנו פונים בבקשה, בדרך הצנועה ביותר שבה אנו יכולים, ושואלים אותך: האם תוכל בבקשה לאסוף תרומות מחברי קהילותיך, כמו גם מאנשים מאמינים עמיתים בקהילות הקטנות יותר שבאזורך.

נא לשלוח את התמורה מאיסוף כספים זה ל-

מר סימ. עמ. אופנהיימר, אצלנו [בווירצבורג].

אנו נעריך מאוד את הנכונות שלך לשלב בין המאמצים שלך למאמצים שלנו, שנועדו כולם להשיג את המטרה הרצויה.

ידידיך הכנועים ביותר תמיד.

אי-אפשר שלא להתרשם מן הקרדיטציה המוחלטת שניתנה במכתב זה למנדל רוזנבאום בתור מי שהביא לשינוי המצב המעיק, וכמי שביכולתו להשפיע פוליטית על ממשלת בוואריה ועל המלך מקסימיליאן השני בעצמו. כך למשל האמירה: "ידוע שהאדון מנדל רוזנבאום מצל שעל יד וירצבורג הביא לנסיגה מן ההוראות האלה" אינה מאזכרת שותפים של רוזנבאום לעבודה הפוליטית-

דיפלומטית שעשה במינכן – שבוודאי היו – ואין בה אזכור מפורש של מאמצים מצד אישים אחרים בעניין, שמן הסתם היו (כפי שאפשר ללמוד מסיפת המכתב).

רוזנבאום זכה אפוא באמון מוחלט ממועצת הקהילה היהודית של פרנקוניה. בשולי הדברים אפשר לומר ששנות החמישים של המאה ה-19 פגעו בעסקיו של רוזנבאום, ומצוואתו של אליה רפאל, המובאת במלואה בספרו של שטראוס, אפשר ללמוד שבשנות השבעים של המאה ה-19, משפחת רוזנבאום כבר לא הייתה אמידה כפי שהייתה בעבר.⁶¹⁶

הכתובת למשלוח הכספים שנמסרה בחתימת המכתב היא Herrn Sim. Em. Oppenheimer, שהיה ככל הנראה גזבר הקהילה בוירצבורג. פתיחת הקיצור ההגייונית ביותר של השם שנמסר היא Simon Emanuel, ובעברית שמעון עמנואל. אדם בשם שמעון עמנואל אופנהיימר (1812–1886), יליד הסדורף (Hessdorf), שהיה בנם של שרה קרנלה ועמנואל לב אופנהיימר, אכן חי בוירצבורג בתקופה הרלוונטית. הסדורף הוא כפר בפרנקוניה תחתית כ-85 קילומטרים מזרחית מוירצבורג. מן הכפר הזה הגיע גם משה גולדשמידט, חתנו של רוזנבאום, שהיה מקורב ביותר לחותנו, ושימש גם כמנהל חלק מעסקיו. גולדשמידט אף הצטרף לרוזנבאום לא-פעם לפגישות רשמיות, ובהן לפחות פגישה אחת עם המלך.

אופנהיימר הגיע לוירצבורג בשנת 1840 ועסק במסחר זעיר, ובמהירות יחסית הפך לאחד מחשובי הסוחרים בעיר. נראה שהוא הפך די במהירות לאחד מראשי הקהילה היהודית בוירצבורג, נוכח הצלחתו העסקית.⁶¹⁷ בספר הכתובות של וירצבורג שמו רשום ברשימת חברי ועד הקהילה היהודית.⁶¹⁸

⁶¹⁶ Strauss, The Rosenbaums of Zell, at pp. 139–152.

⁶¹⁷ אופנהיימר צמח בעסקיו עד שבשנות השבעים של המאה ה-19 פתח מפעל סיטונאי לייצור נעליים, שנשא את שמו המקוצר בדיוק כמו במכתב דן "Sim. Em. Oppenheimer". ב-1886 נרכש המפעל על ידי הרמן בוקסבאום והיה השלד העסקי לשם הפירמה H. Buxbaum & Co., ראו: "Oppenheimer, Simon Emanuel" בארכיון אוניברסיטת וירצבורג: <http://www.historisches-unterfranken.uni-wuerzburg.de>. כניסה: 21 במרץ 2020.

⁶¹⁸ באתר האוספים הבווארי <https://bavarica.digitale-sammlungen.de> אפשר למצוא את הרישום הנזכר לעיל בפנקס הכתובות של מחוז וירצבורג והעיר האוניברסיטאית וירצבורג לשנת 1852 (Adress-Handbuch für die kgl. bayer. Kreis-Haupt- und Universitäts-Stadt Würzburg, at p. 111). אופנהיימר גם רשום כבעל אינטרס מסחרי בלוח הבווארי לענייני זכויות מסחריות ואינטרסים מסחריים לשנת 1869: [Bayerischer Anzeiger für](http://www.bayerischer-anzeiger-fuer-wuerzburg.de) [Handelsgerichte und Handelsinteressen](http://www.bayerischer-anzeiger-fuer-wuerzburg.de), at p. 87.

אפשר להעלות השערה כי מדובר בקרוב משפחתו של יוסף אופנהיימר, שהיה אחד מידידיה של רבקה סילא ברגמן, שאותו היא מזכירה כמה פעמים במכתביה לבית הוריה.⁶¹⁹ יוסף אופנהיימר היה תושב רשום בצל אם מיין משנת 1847,⁶²⁰ ונראה אפוא שהייתה גם קרבה בינו לבין רוזנבאום, שהיה המנהיג הבלתי מעורער של קהילת צל (ויחד עם האחים רוזנטל גם בעל הבית של רוב הדיירים ביודנהוף באונטרצל). בשנת 1890 קיבלה משפחת אופנהיימר זיכיון ממשפחת גולדשמידט (בתו וחתנו של רוזנבאום) למכור את הקמח לאפיית מצות מתחנת הקמח שהוריש להם רוזנבאום בצל אם מיין.⁶²¹

נראה שקהילות אחדות נענו לבקשת הסיוע הכספי, אולם דווקא קהילת מינכן לא הגיבה לפנייה, ובארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי שמורה פנייה נוספת לקהילה זו:⁶²²

11 בפברואר 1856

מועצת המנהלים של הקהילה היהודית [בוורצבורג]

אל ראשי הקהילה היהודית במינכן הנכבדים ביותר

מאחר שלא קיבלנו תשובה על מכתבנו, שנכתב בכנות הרבה ביותר, מ-4 ביולי של השנה שעברה, אנו חוזרים על בקשתנו. מפני שבדיוק כמו שרוב היישובים במדינה זו [בוואריה] שביקשנו מהם כי יתרמו למימון נסיעותיו ופעולתו של מ' רוזנבאום לבירה [מינכן], לשהותו שם ולמאמציו לקידום רווחתם של חברינו לאמונה. הלוא ידוע לכם כי הנציג המחוייב למשימה הזו של ענייננו נמצא כעת שוב במינכן, וכי מעורבותו נובעת מהסיכוי הטוב שיש לו לשפר את תנאינו האזרחיים. לכן אנו מקווים כי לא תהססו בשנית להביע את מעורבותכם בעניין המשותף שלנו באמצעות תרומה לכיסוי העלויות.

שליחותו של רוזנבאום אל המלך ואל מועצת השרים החלה כאמור לעיל לכל המאוחר בשנת 1849, עת מונה ידידו פון צוהל לתפקידו הבכיר. אחרי מרץ 1848, עת הודח מלך בוואריה לודוויג הראשון מתפקידו ופינה את מקומו לבנו, מקסימיליאן השני, נוצר חלון הזדמנויות לשינוי המצב החוקתי

⁶¹⁹ ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 43, 49, 59.

⁶²⁰ Fauth, Juden aus Zell a. Main im Nationalsozialismus, at p. 147.

⁶²¹ ראו מודעת פרסום על כך בכתב העת Der Israelit מ-17 בנובמבר 1890.

⁶²² הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, תיק: Würzburg Diwaz, 2, Gleichstellung und Emanzipation 1831–1867 (D/Wu2/2). ראו תמונה 16 בנספח 4 בחיבור זה.

ששרר בממלכה, מאז חוק המטריקל (צו היהודים) משנת 1813, שהגביל את זכות הישיבה של יהודים בבוואריה.

אהדת המלך הבווארי, מקסימיליאן השני, ואהדת רבים משרי הממשלה הייתה נתונה לרוזנבאום ובייחוד השרים תאודור פון צוהל ולודוויג פון דר פפורדטן (Pfordten), אך היו שרים, חברי פרלמנט ויועצים בממשלת הממלכה – בייחוד אלה מהם שהיו אנשי הכנסייה הקתולית – שהתנגדו לשינוי החוקה.

תפילה סודית להצלחת שליחותו של מנדל רוזנבאום

עוד בשנת 1850 כבר הספיק הרב יצחק דב במברגר, רב מחוז וירצבורג ובן טיפוחיו של רוזנבאום, שעמד גם בראש מועצת רבני בוואריה, לחבר תפילה מיוחדת, סודית, להצלחת שליחותו של רוזנבאום אצל מלך בוואריה לשם השגת אמנציפציה.

גם בדרך ניסוח התפילה הזו יש עדות לכך שכבר אז, ב-1850, היה השיח בין רוזנבאום לבין בית המלוכה בעיצומו, כלומר שהתקיימו כבר פגישות בעבר ומתוכננות פגישות בעתיד. ניכר גם כי הרב במברגר ראה בו רוזנבאום את נציגם המובהק והבלעדי של היהודים בפני השלטונות (ולפחות של האורתודוקסים שבהם, אם כי הרב במברגר היה ידוע בגישתו המעדיפה את כלל ישראל וכנגד היפרדות הרורתודוקסים מהקהילות הכלליות).

עותק של התפילה נמצא בידי נפתלי בר-גיורא (במברגר), מצאצאי הרב במברגר וחוקר יהדות בוואריה בעצמו, ופורסם בשנות השמונים של המאה ה-20.⁶²³ בהקדמתו לנוסח התפילה כינה בר-גיורא את רוזנבאום "שר החוץ של הרב במברגר" ובעקבות תחקיריו המשפחתיים, הוסיף כי רוזנבאום כבר באותו פרק זמן, קרי סוף שנות הארבעים וראשית שנות החמישים, נהג לנסוע למינכן ולשהות בה כנציגם של יהודי בוואריה בתור השתדלן הראשי. המועד המדויק של חיבור התפילה אינו ידוע, אולם אפשר להניח שהמדובר ממש בתחילת 1850, שכן כבר בינואר 1850 פרסם הרב במברגר חוברת בשם "מילים אחדות ומידע על האמנציפציה של היהודים".⁶²⁴

לפי ברויאר גם מחוברת זו אפשר ללמוד שאין בכלל ספק בדבר כוונתו של הרב במברגר לתמוך באמנציפציה (כנגד השמועות שרווחו כאילו הוא מתנגד לה מטעמי חשש מהתבוללות), הן בשל

⁶²³ בר גיורא-במברגר, תפילתו של הרב יצחק דב הלוי במברגר זצ"ל. בר-גיורא מצאו במקרה אצל קרוב משפחתו, צאצא אחר ממשפחת במברגר, שהתגורר בניו יורק.

⁶²⁴ Bamberger, Einige Worte des Aufschlusses im Betreff der Emanzipation der Juden.

פעילותו הענפה של רוזנבאום מקורבו, כפי שהזכרנו לעיל, והן בגלל שם החוברת ודברי הסיכום של במברגר, שברויאר תרגם כך: ⁶²⁵

מטרתנו אינה רווחה גשמית – לכך איני משמש פרקליט – אלא שחרור של קבוצה שלמה של בני אדם מן האזיקים המעיקים ביותר. יבורכו מן השמים אלה שנבחרו לתרום למעשה זה של צדק ואהבה, כי אכן זו באמת משימה שמיימית להעניק זכויות לבני אדם.

אפשר לומר שבדברים דלעיל במברגר בירך את כל העוסקים במלאכה, ובהם רוזנבאום ואנשי הממשלה הבווארית, שתמכו במהלכיו, אך הדברים הללו באים לידי ביטוי מפורש יותר בתפילה הרב במברגר המובאת להלן. יש לשים לב שהחוברת בדבר התמיכה באמנציפציה נכתבה בגרמנית, פורסמה רשמית והייתה נחלת הכלל. ברור שהרב במברגר נקט בה זהירות ניסוחית. לעומתה התפילה הייתה סודית, ולא הופצה ברבים. להפך: היא נמסרה אך ורק למתי מעט אנשי סוד נאמנים.

את התפילה המיוחדת להצלחתו של רוזנבאום בשליחות למינכן אל המלך והממשלה חיבר הרב במברגר בעברית רבנית. נוסח התפילה הועתק בכתב יד והופץ בכחמישים עותקים בקרב מנהיגים יהודים מובילים (רבנים ופרנסי ציבור), כדי שיאמרו אותו מדי יום, לשם קידום ביטול הגזרות שבחוק (מ-1813) ולהצלחת פעולותיו של רוזנבאום. כאמור, עצם קיומה של התפילה נשמר בסוד, כדי שלא תיחשב למרידה במלכות.

כך הורה הרב במברגר למי שקיבלו ממנו את נוסח התפילה: ⁶²⁶

⁶²⁵ ברויאר, אסיף, בעמ' 167.

⁶²⁶ בר גיורא-במברגר, תפילתו של הרב יצחק דב הלוי במברגר זצ"ל, בעמ' קלז-קלח. בשולי הדברים נוסף כאן שהנוהג לחבר תפילה מיוחדת בשעת צורך היה עניין שבשגרה אצל רבני דרום גרמניה. מחבר חיבור זה מצא באחד הספרים הישנים שבהם השתמש לצורך עבודה זו, עותק מודפס של תפילה מיוחדת שחיבר הרב אברהם בינג בשנת 1835 בשל התפרצות מגפת חולירע. נוסח התפילה אינו ייחודי, והיא מנוסחת כמו עוד עשרות רבות של תפילות תחנונים, אולם מעניין להשוות את ההוראות שנוספו בתחילתה להוראות שנתן הרב במברגר כ-15 שנים לאחר מכן בתפילה להצלחת שליחותו של רוזנבאום: "תפלה זאת נתיסדה על פי אדמ"ו [אדוננו מורנו ורבנו] הרב המה"ג [המאור הגדול] שמו נודע בשערים, תהלתו בקהל חסידים נשיא הלוי מוה"ר [מורנו ורבנו הרב רבין] אברהם בינג נר"ו [נטרהו רחמנא ופרקיה] אב"ד ור"ם בקרית בוירצבורג והמדינה יע"א [יגן עליה אלוהים] וצוה לאמרה החזן בקול והקהל יענו מלה במלה אחר תפלת י"ח קודם תחנה, בכל קהלות ישראל שמצודתו פרוסה עליהם והסרים למשמעתו, בעת ובעונה שהמידת הדין מתוחה על בני אדם בחול"י ר"ע, אולי יחוס עם עני ואביון, וירחם שארית עמו אמון" [בינג, תפילה לביטול מגפת חולירע].

נוסחא זו נלע"ד [נראה לעניות דעתי] לאמרה בכל יום כל עוד יש תקוה שתופר הגזירה הישנה, ובלבד ביחידות ולא ידבר עם שום אדם ממנה ואע"פ [ואף על פי] שאין בה נגד חוק המדינה דבר, כי בודאי רשות נתנה שיתפלל על דבר שיבקש מאת המלך יר"ה [ירוס הודו] שיעלה בקשתו אפי"ה [אפילו הכי (כלומר, אפילו כך)] יש להסתירה מבני אדם, פן יטעה לומר שהוא נגד דת וחוק המדינה.

הגם שבסביבתם הקרובה של הרב במברגר ומנדל רוזנבאום היו אנשים אחדים שעסקו בקבלה, נראה שהצורך להסתיר את דבר התפילה, ולתיתה רק לקומץ מנהיגים, נבע מפחד מהלשנה בפני השלטונות, כאילו היו בה ניסיונות קריאת תיגר על חוקי הממלכה. בממשל הבווארי היו לא מעט גורמים עוינים ליהודים וליהדות, ואלה היו ששים למראה כל צל של חשד בדבר נאמנותו של הרב במברגר למלך. נוכח זאת, למשל, בגוף התפילה מוזכר – אבל רק בראשי התיבות של שמו: צ"ר – מי שנתפס בעיני הרב במברגר האחראי הראשי להמשך ההגבלות המוטלות על היהודים. במברגר חזר על קיצור השם צ' ור' פעמים אחדות, ולפי דעתו של בר-גיורא הוא כיוון בדברים אלה לשר בממשלת בוואריה בשם פון צנטנר, שהאות הראשונה והאות האחרונה בשמו יוצרות את הצירוף "צרי" 627 – מילה שמובנה הסמנטי הוא אויב. עוד הוא הצביע על משחק המילים "שר" ו"צרי". עוד נשוב לדברים בהמשך, אבל נאמר כאן שמוכן שהיה בנוסח התפילה ממד של סיכון מסוים, למשל שמא מישהו יפענח את הקיצור צ"ר כמכוון לשר פון צנטנר, ויעביר את הדברים לשלטונות. מכאן התעורר הצורך של הרב במברגר לבקש חשאיות מנמעני נוסח התפילה. להלן נוסחה המלא של תפילת הרב במברגר להצלחת שליחותו של מנדל רוזנבאום לביטול חוק המטריקל משנת 1813: 628

לך ד' הגדולה והגבורה והנצח וההוד, כי כל בשמים ובארץ לך ד' הממלכה והמתנשא
לכל ראש אתה ד' מלך ומלכותך בכל משלה. אשר בידך נפש כל חי ורוח כל בשר
איש, אתה הבוחן לבבות יודע נגע לבב עמך שארית ישראל היושבים במלכות בייערן
אשר קמו שרי המלך הראשון וגזרו גזירה על שארית ישראל היושבים תחתם שיהיו
עיני שרי מדינה זו פקוחות עליהם שלא יתרבו ישראל בארץ הזאת ובמקום שרבים
הם יתמעטו אחת לאחת כעין גזירת פרעה ועי"ז [ועל ידי זה] נתמעטו נפשות רבות
מישראל בארץ הזאת ורבים אשר הלכו מחמת כן בסכנת נפשות מעבר לים.

627 שם, בעמ' קלז.

628 שם, בעמ' קלח-קלט (כל ההדגשות נוספו).

ועתה הגיעה עת דודים **שרצון המלך ורצון מקצת שריו ויועציו לעשות חסד עם עמך ישראל להקל עליהם העול** ואבל כמה צוררים אויבים ורעים קמו נגד הטובים וימאנו להקל מעולם ולהסיר חרפה מאתנו **ובפרט הצר הצורר (צ' ר')** ואשר אתו בעצתו הרעה. על כן באנו אליך ד' אלדי [אלוהי] ישראל אשר אתה עמנו בגלותנו ראה נא בעינינו ושור בשפלותינו מלכנו ואלדנו [ואלוהינו]. האב הרחמן שים נא ברכה והצלחה ורוחה בכל מעשה ידינו וכל הנמנין על עמך ישראל ופרט על שארית ישראל היושבים בבייערן עצה טובה ומחשבה טובה. אמצו ברכו וגדלו וקיימו. קיים עצתך כמו שנאמר יתן לך כלבבך וכל עצתך ימלא, ונאמר ותגזר אמר ויקם לך ועל דרכיך נגה אור. וכל היועצים על עמך ישראל ובפרט על שארית ישראל היושבים במדינת בייערן עצה שאינה טובה תופר עצתו **ובפרט עצת הצורר (צ' ר')** ואשר אתו בעצתו הרעה כדבר שנאמר ד' הפיר עצת גוים הניא מחשבות עמים ונאמר עוצו עצה ותופר דברו דבר ולא יקום כי עמנו אל.

סכל נא ד' את עצת הצר הצורר (צ' ר') ואשר בעצתו הרעה והפר מחשבתו כאשר סיכלת את עצת אחיתופל וכאשר הפרת את מחשבות המן בן המדתא צורר כל היהודים והפוך את מחשבתם הרעה לטובת עמך ישראל. אנא האל זכור לשארית ישראל היושבים במדינת בייערן איך התנדבו עמך ישראל להציל אחיהם היושבים בארץ אבותנו ארץ הקדושה בדוחק גדול להוציאם מצרותם צרת הרעב והוציא נא גם אותנו מצרותינו ובפרט מצר גזירה ישנה זו והפר נא עצת כל הקמים עלינו לרעה והטה נא לבב המלך ויועציו ושריו ופקידיו ושופטיו לטובת עמך ישראל גלה עינהם ויכירו וידעו העוולה הגדול אשר עשו זה שנים רבות מקדם ויעמדו כולם כאחד להפיר הגזירה הרעה הזאת, **כי אתה ד' אשר עשית חסד ורחמים עם עבדך מנחם בן יצחק אריה, לתתו לחן ולחסד ולרחמים בעיני שרי ויועצי המלך עד שהמה מעצמם פתחו לנו שערי רחמים מלמטה**, ועל כן פתח נא לנו ד' אלדינו [אלוהינו] גם אתה שערי רחמים מלמעלה ויכבשו רחמך את כעסך ויגולו רחמך על מידותיך והכנס לנו לפניך משורת הדין **ותתן את עבדך מנחם בן יצחק אריה לחן ולחסד ולרחמים בעיני המלך וכל שריו ויועציו ועבדיו** כאשר נתת את מרדכי היהודי לחן ולחסד ולרחמים בעיני המלך אחשוורוש. זכור נא לו את אשר נדד מביתו והשתדל לטובת שארית ישראל היושבים בבייערן. ע"כ [על כן] תצליחוהו נא במעשה ידיו והקם תקים עצתו וחפץ ד' בידו יצליח. עשה למען שמך, עשה למען גדלך, עשה למען

תורתך, עשה למען קדושתך, למען יחלצו ידידך הושיע עמך ועננו. יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ד' צורי וגואלי. אמן.

מן המסמך הדתי הזה אפשר ללמוד הן על הפן השתדלני והן על הפן הפוליטי שהיו בבסיס פעולתו של רוזנבאום. הוא היה צריך למצוא חן בעיני המלך, אבל לא היה די בזה, ורוזנבאום היה צריך גם להביא להצבעה פוליטית בעניין. המלך לא היה כול יכול. היו משריו שנטו להקלת העול מן היהודים, אולם מולם עמדו מתנגדים חזקים מאוד.

צו היהודים 1813

כדי להבהיר את השתלשלות הדברים ננסה לארגן אותם מעט לפי סדר כרונולוגי. ב-1 בינואר 1806 הוכתר מקסימיליאן יוסף למלך בוואריה הראשון. הוא הקים פרלמנט חדש (Landtag) שהורכב משני בתים: מועצת המדינה ומועצת הנבחרים. ראש השרים שמינה מקסימיליאן הראשון היה האלקטור מקסימיליאן פון מונטגלאס,⁶²⁹ והלה פיתח בהדרגה מערכת בירוקרטית חוקתית-חילונית, ליברלית יחסית, אך נוקשה, שהייתה מבוססת על ירושת החוקים המהפכניים הצרפתיים, אולם אימצה גם יוזמות פנים-בוואריות חדשות. בחוקה משנת 1808 נקבע העיקרון שלפיו הכול שווים בפני החוק, וכמו כן הוענקה לאזרחים זכות הגנה על רכושם; הובטח להם חופש דת ומצפון ואף נקבעה עצמאות מערכת המשפט.⁶³⁰

הכנסייה אומנם איבדה את מעמדה החוקי ואת שליטתה בחיי האזרחים וברכושם, אולם נותרו לה מוקדי כוח לא מעטים בשלטון המרכזי, ועוד יותר מכך, בקרב הכוחות הפוליטיים המקומיים במחוזות בוואריה. עוד לפני שנחתם, בשנת 1817, "קונקורדט" – הסכם ההסדרה בין הממלכה לבין הכנסייה הקתולית – כבר הושבו לאנשי ההגמוניות המחוזיות אחדות מסמכויותיהן. גם אם כוחם ירד מאוד ורכוש רב של הכנסייה נלקח ממנה, אנשיה עדיין הפעילו לחץ מסיבי על אנשי שלומם בשלטון המרכזי, כדי לאזן, לפי תפיסתם, את החוקים הליברליים, ובכלל זה את ההקלות שזכו להם יהודי הממלכה.

⁶²⁹ ראו עליו בהערה 67 לעיל.

⁶³⁰ Sorkin, Jewish Emancipation, at p. 112

נשוב אל תפילתו המיוחדת של הרב במברגר להצלחת שליחותו של רוזנבאום. בר-גיורא פירש את ראשי התיבות צ"ר כמכוונים אל שר בממשלת בוואריה בשם פון צנטנר. באתר הארכיון של הפרלמנטים הגרמניים (Bundesarchiv) אפשר לראות ששר בשם פרופסור פרידריך פון צנטנר כיהן בממשלתו של מלך בוואריה, אולם היה זה עוד בתקופת שלטונו של לודוויג הראשון. בדיקה פשוטה העלתה שבתקופה שבה כתב במברגר את נוסח התפילה, פון צנטנר כבר לא היה בין החיים זה כ-15 שנים.⁶³¹

עם זאת, נראה כי בר-גיורא לא הגיע לשם "צנטנר" במקרה. מן הסתם השם פון צנטנר היה ידוע לו ממקורות אחרים כמי שהיה שר בווארי אטישמי ועין ליהודי הממלכה, ואפשר שקרוב משפחתו שהחזיק בכתב היד של נוסח התפילה מסר לו פרטים נוספים שהיו ידועים לו מאבותיו, ואלי גם פרט זה היה בהם. על כל פנים, סקירת תולדות תפקידו של פון צנטנר בממשל הבווארי מלמדת כי בשנת 1813 הוא מונה לתפקיד שר הפנים בממשלו הרפורמטורי של פון מונטגלאס (Maximilian von Montgelas). מלבד זה היה פון צנטנר חבר בוועדה החשאית העליונה של בוואריה והיה גם הממונה על החינוך.

1813 הייתה השנה שבה נחקק חוק המרשם היהודי (Juden Matrikel) שכבר הזכרנו לעיל כמה פעמים. שמו הרשמי של החוק היה: חוק על מעמדם של בני האמונה היהודית בבוואריה (Edikt über die Verhältnisse der jüdischen Glaubensgenossen im Königreiche Baiern)⁶³², שבמקורות רבים, עבריים וגרמניים מכונה פשוט "צו היהודים" (Juden Edickt). על החוק שנכנס לתוקף ב-10 ביוני 1813 היה חתום פון מונטגלאס, ועקרונית היו בו סעיפים אחדים, שהיו מי שראו בהם שלב בדרך להטמעת הציבור היהודי בבוואריה בקרב האוכלוסיה הכללית. אולם היהודים, ובייחוד האורתודוקסים שבהם, ראו בחוק זה פגיעה אנושה באוטונומיה שלהם, שכן הצו הורה על ביטול סמכות השיפוט היהודית, והכריח את היהודים ברישום אצל נציג הממשל המקומי, כדי לבחון קבלת זכאות לתושבות. בכל יישוב נקבע מספר מקסימלי של משפחות יהודיות שמותר להן לגור בו. נקבע שמספר זה לא יעלה לעולם.⁶³³

מבחינה יהודית, חוק המטריקל הוא אבן דרך, לטוב ולרע, בתולדות האמנציפציה של היהודים בבוואריה, עד להשגת שוויון הזכויות המשפטי המלא בחוקת הרייך הגרמני שנוסד בידי אוטו פון ביסמרק בשנת 1871.

⁶³¹ על פרידריך פון צנטנר (1752–1835) ראו ב[ארכיון הפרלמנט הגרמני](#) (Das Bundes Archiv, Nachlass Z). כניסה: 20 במרץ 2020.

⁶³² את החוק בנוסחו המקורי אפשר למצוא במקורות רבים, ראו למשל באתר [Rijo Reasrch](#). כניסה: 20 במרץ 2020.

⁶³³ Sorkin, Jewish Emancipation, at pp. 113–114.

כנגד סעיפיו הקשים של חוק זה נלחמו הרב במברגר ומנדל רוזנבאום, וביתר שאת לאחר ההתפתחויות בשלטון הבווארי במהפכת אביב העמים של 1848. כזכור, בוואריה הייתה המדינה היחידה שבה הודח אז המלך מתפקידו, וחילופי המלכים יצרו אפשרות להשפיע על שינוי של צו היהודים מ-1813.

פעולתו המובהקת ביותר של רוזנבאום מול הממשלה הבווארית הייתה ביטול סעיף 12 לחוק המטריקל, שבו נקבעה ב-1813 מגמת הממשל הבווארי של המלך לודוויג והשרים פון צנטנר ופון מוטגלס, ולפיה אסור שיהודי המדינה יתרבו, ועדיף אף שמספרם יפחת.

זו לשון סעיף 12 בחוק :

Die Zahl der Juden-Familien an den Orten, wo sie dermal bestehen, darf in der Regel nicht vermehrt werden, sie soll vielmehr nach und nach vermindert werden, wenn sie zu groß ist.

ובעברית :

הכלל הוא שמספר המשפחות היהודיות החיות כיום במקום מסוים [זמן החקיקה 1813] לא יגדל, ויש אף להפחיתו בהדרגה אם מתברר שהוא גדול מדי.

בהחלט ייתכן שבר-גיורא צדק כאשר כתב שהשר המוזכר בראשי תיבות בתפילה הוא פון צנטנר, אך נראה כי שגה כשכתב עליו "הידוע ביותר באותו עת כאנטישמי".⁶³⁴ פון צנטנר היה ככל הנראה השר שדחף לחיקוק "הצו המגביל" בשנת 1813 וב-1850 אכן באה שעת כושר "להפר את עצת" אותו פון צנטנר, שהייתה בתוקף עד אז כבר כמעט 37 שנים, אף שהוא עצמו כבר לא היה חי. עם זאת, אין להוציא מכלל אפשרות שהפענוח הנכון של הקיצור צ"ר מכוון דווקא לדמות אחרת. אפשר להציע למשל את שמו של העיתונאי האקטיביסט ארנסט זנדר (Zander). במהלך איסוף החומרים למחקר זה צץ מדי פעם שמו של זנדר, שהיה עורך עיתון בווארי שנקט קו קתולי שמרני, עם תפוצה רחבה והשפעה בלתי מבוטלת : "Der Volksbote für den Bürger und Landmann".⁶³⁵

⁶³⁴ בר גיורא-במברגר, תפילתו של הרב יצחק דב הלוי במברגר זצ"ל, בעמ' קלז.

⁶³⁵ Volksbote für den Bürger und Landmann – שליח העם (או מילולית : נער השליחויות של העם) לאזרח העיר ולאיש הכפר (או : לחקלאי).

Der Volksbote יצא לאור במינכן בשנים 1848 עד 1872.⁶³⁶ זנדר (1803–1872) היה יליד מקלנבורג. הוא נולד למשפחה פרוטסטנטית, המיר את אמונתו לקתוליות יוקדת (ויש סברה שאף התאסלם לזמן-מה בשנת 1830).

זנדר היה קול מטריד בציבוריות הבווארית ולא חסך שבטו מאיש. זנדר היה מתנגד קולני להענקת זכויות כלשהן ליהודים.⁶³⁷ הוא היה אנטי יהודי מובהק וממובילי ההתנגדות לתהליך האמנציפטורי,⁶³⁸ ומכיוון שהיו לו תומכים והשפעה מסוימת גם בבית הנבחרים ובבית המלוכה, ייתכן בהחלט שאליו כיוון הרב במברגר בתפילתו.

בשולי הדברים נוסף כי אפשר שנוסח תפילתו של הרב במברגר מתכתב עם החידה השירית שחיבר הפרשן רבי אברהם אבן עזרא על יציאת מצרים וקריעת ים סוף:

אַרְבָּעָה עֲמָדוֹי עַל הַיָּם:

צוֹר וְצִיר צֹאן וְצָר.

צָר הַצִּיק לְצֹאן,

וְצֹאן צָרַח לְצִיר,

וְצִיר צָעַק לְצוֹר,

וְצוֹר צָנָה לְצִיר:

צָא וְחַלְץ צֹאנֵי מִיַּד צָר!

בין הצור (האל) והצָר (האויב – במקור פרעה ובמקרה דנן פון צנטנר או זנדר) ניצבים הצאן (עם ישראל) והציר (במקור משה ובמקרה דנן מנדל רוזנבאום). בכל דור ודור יש צור וציר צאן וצר, ובכל דור ודור הצר מציק לצאן והצור שולח את הציר להציל את הצאן מיד הצר. ההשוואה הנרמזת שערך במברגר בין מנדל רוזנבאום למשה רבנו (המנהיג המכוון של עם ישראל) וההשוואה המפורשת שהוא נוקט בינו לבין מרדכי היהודי (הלוחם האולטימטיבי בגזרות האיש הצר, המן): "...כאשר נתת את מרדכי היהודי לחן ולחסד ולרחמים בעיני המלך אחשורוש", מעידות על הערכה עצומה, ואולי אף הערצה של ממש, מצד הרב יצחק דב במברגר למנדל רוזנבאום.

⁶³⁶ ראו סיכום ממצה: Hoser, Volksbote für den Bürger und Landmann.

⁶³⁷ Ibid, וראו עליו ועל פעולותיו נגד התהליך האמנציפטורי תיאורים רבים אצל האריס (Harris, The People Speak).

⁶³⁸ כך למשל כתב זנדר בעיתונו ביולי 1848: "בקשר לאמנציפיה היהודית... אם אנחנו מספיק כנים כדי להבדיל היטב במדינה, במונחים בורגניים ופוליטיים, שהיהודים שייכים לאותה דת... כך כל אחד ירצה להיות יהודי... הקוראים הבלתי מוטים כבר יודעים מה דעתם על חופש הדת הזה" (Zander, Deutschland – München, at p. 341).

עוד על הקשר עם בית המלוכה הבווארי

אחד מנכדיו הרבים של רוזנבאום, הרב יצחק ליכט,⁶³⁹ בנם של ביתו חנה-האנכן (יוהנה) רוזנבאום ונחמיה (נחום) ליכט, נולד בדרימסטדט ב-1844. בנערותו הוא למד יחד עם הרב הילה וקסלר בישיבת רוזנבאום בצל אם מיין, אך בראשית שנות השישים של המאה ה-19 הוא היגר לארצות הברית (יחד עם אחיו יוסף). בשנת 1868 הוא מונה לרב קהילה בניו אורלינס, והפך פעיל בולט בענייני הציבור היהודי בארצות הברית וביחוד בענייני צדקה.⁶⁴⁰

ליכט סיפר מפי יוהנה אימו, שכאשר ערך רוזנבאום את פגישתו הראשונה עם המלך לודוויג הראשון, הוא טען בשם יהודי בוואריה שהקשיחות של החוקים שהוחלו על היהודים גורמת למאות ולאלפים מהם להגר לאמריקה, וכי המלך השיב לו את התשובה ההיסטורית: "אני לא פרעה. אני מבטיח לא לרוץ אחריהם לתוך הים".⁶⁴¹

אגב הדברים נציין שאחיו של הרב יצחק ליכט, הרב יוסף ליכט, התחתן בארצות הברית עם ביתו של הרב אברהם רייס, שנחשב לרב המוסמך הראשון שהגיע לארצות הברית. רייס עצמו היה נשוי לרחל ליכט דודתו של יוסף.⁶⁴² הרב רייס היה בן טיפוחיה של משפחת רוזנבאום בצל והתגורר ביוזנהוף תחת חסותו של רב מנדל (ואף החליף את אליעזר ברגמן בתפקידו הרבני בישיבת רוזנבאום בצל, בעת שהלה עלה ארצה).⁶⁴³ הרב רייס העריץ את רוזנבאום, ואין פלא שיוסף ליכט, נכדו של מושא הערצתו, קיבל ממנו עבודה כרב וכחזן בקהילתו, ולימים אף את ידה של בתו (בת דודתו).

הדברים שייחס ליכט למלך לודוויג הראשון תואמים, מבחינת רוח הדברים, לאופיו האימפולסיבי והווכחני של לודוויג. לעומתו, המלך מקסימיליאן השני היה זהיר יותר בהתבטאויותיו. על כל פנים, הקשר המשמעותי של רוזנבאום עם בית המלוכה הבווארי היה בתקופתו של מקסימיליאן השני, ועד כה מלבד בדיווחים של צאצאיו של רוזנבאום, שבהם עולה גם שמו של המלך לודוויג הראשון, לא מצאנו במסמכים עדות מובהקת לפגישה מוקדמת עם לודוויג. עדות במרומז אפשר למצוא בכך

⁶³⁹ ליכט הגיע לקהילת שנגראי בניו אורלינס מבלטימור בשנת 1868 כדי לשמש חזן, אך כאשר הרב שכיחן לפניו עזב, מונה גם לרב. הוא כיהן שם עד שנת 1872 אז מונה לחזן בבית הכנסת הליברלי סיני. בשנת 1879, חזר ליכט לקהילת שנגראי ואיחד אותה עם קהילה אחרת שנקראה נפוצות יהודה על שם הפילנתרופ היהודי יהודה טורו. מדובר בבית כנסת ובקהילה שבמרוצת השנים השתייכו לזרם הרפורמי. ליכט עצמו היה תחילה בעל קו מסורתי, אם כי כמנהג רבים מן היהודים האורתודוקסים שהיגרו באותה עת לארצות הברית היה בעל תפיסה הלכתית מודרנית למדי, ולבטח לא הקפיד על בני קהילתו גם כאשר לא נהגו על פי ההלכה. עם השנים הנהיג עוד ועוד הקלות ושינויים בסדרי התפילה והמנהג, ויש שראו בו אחד ממייסדיה של היהדות הרפורמית בארצות הברית.

⁶⁴⁰ הוא היה חבר בוועד המנהל של ארגון הצדקה היהודי באמריקה (Heller, Biographical sketches, at p. 73).

⁶⁴¹ Miller, Leucht, I.L.

⁶⁴² Sharfman, The First Rabbi, at pp. 33–34. התיאור שגוי בכמה וכמה פרטים טכניים, אולם רוח הדברים נכוחה.

⁶⁴³ Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 740.

שיש דיווחים שרוזנבאום נפגש עם המלך עוד בשנות הארבעים של המאה ה-19, ומכיוון שמקסימיליאן השני הוכתר רק באמצע 1848, נראה שהייתה לפחות פגישה אחת גם עם לודוויג.⁶⁴⁴ מקסימיליאן השני נולד במינכן בשנת 1811. הוא היה בנו של לודוויג הראשון מלך בוואריה. בחודש מרץ 1848 הועבר לודוויג ממלכותו בשל רומן שערורייתי עם השחקנית לולה מונטז. מונטז הסתכסה עם הכנסייה ולודוויג שסירב לוותר עליה, הודח והכיסא הועבר לבנו, מקסימיליאן. שלטונו של מקסימיליאן התאפיין בטיפוח המחקר המדעי, האמנות והתרבות, והוא השתדל להיטיב עם נתיניו, ובהם היהודים. הוא היה מודע מאוד לבעיות היהודים בארצו ולשאלת היהודים בעולם (בין השאר באמצעות קשריו עם מנדל רוזנבאום). עוד כיורש עזר, בחודש מאי 1838, ביקר מקסימיליאן בארץ ישראל, ובהמשך השקיע כספים רבים בחיזוק האחיזה הנוצרית-קתולית במקומות הקדושים בה. שיאו של הביקור הרומנטי בירושלים היה טקס שבו הוכתר בתואר 'אביר מסדר הקבר הקדוש', ונחגר בחרבו של גוטפריד מביון.⁶⁴⁵

דוח ממשלתי מיוחד למלך מקסימיליאן השני על מצב יהודי בוואריה

צעד משמעותי ביותר לקראת שוויון זכויות מלא נעשה בשנת 1858: בעקבות עתירה נוספת של מנדל רוזנבאום⁶⁴⁶ אל המלך מקסימיליאן השני הטיל המלך על נשיא מועצת השרים בלנדטאג, לודוויג פון דר פפורדטן,⁶⁴⁷ להכין דוח שבעצם פתח מחדש את סוגיית האמנציפציה היהודית. פון דר פפורדטן שהכיר את רוזנבאום באמצעות פון צוהל (ייתכן שעוד בתקופתו כפרופסור בוורצבורג), נפגש עימו והכין דוח שעליו חתמו כל שרי ממשלתו.⁶⁴⁸ פון דר פפורדטן קבע שהגיע הזמן לעדכן את צו היהודים משנת 1813. בדוח הוא הביא בתור דוגמה סיפור של 61 יהודים שנאלצו לשלם את אותם מיסים כמו שכניהם הנוצרים והדגיש שהם אף שירתו בצבא בוואריה, אך למרות זאת הם הוגבלו מבחינה אזרחית, ובייחוד הוגבלה זכותם "הטבעית ביותר" – הזכות להקים משפחה. פון

⁶⁴⁴ ראו למשל רמז לכך בהספדו של מרקוס להמן על אליה רפאל רוזנבאום: Lehmann, Deutschland – Würzburg : 26. August, at p. 1226.

⁶⁴⁵ גורן, ארץ ישראל במאה הי"ט, בעמ' 133.

⁶⁴⁶ Harris, The People Speak, at p. 199.

⁶⁴⁷ לודוויג קארל היינריך פרייהר פון דר פפורדטן (Ludwig Karl Heinrich Freiherr von der Pfordten) (1811–1880). פון דר פפורדטן היה פרופסור למשפטים מאוניברסיטת וירצבורג וייתכן שכבר שם הכיר את רוזנבאום, אולם לא נמצאו לכך עקבות. הוא את דרכו הפוליטית החל דווקא בסקסוניה, אולם חזר לבוואריה לבקשת המלך מקסימיליאן ושימש שר החוץ ולאחר מכן כנשיא. כפרוטסטנטי, הוא הוביל קו ליברלי מאוד, ובין השאר מבחינת היחס ליהודים. אחת מפעולותיו המפורסמות היא הגירוש של ריכארד וגנר ממינכן ב-1866.

⁶⁴⁸ לודוויג הראשון העביר את דר פון פפורדטן ממשרתו בוורצבורג ב-1841, מפני שהיה שותף לרעיונות מתקדמים מדי לטעמו. הוא מונה אז לשופט אזורי באשפנבורג (ראו Harris, The People Speak, at p. 86).

דר פפורדטן הביע הבנה לתלונותיהם של היהודים וסבר שאם היהודים מצויים עדיין רק במעמד של "נסבלים", אין פלא שזה מעורר בקרבם מרירות נגד החוק. לדבריו, מה אפשר לצפות מצעיר משכיל ומוכשר, שהממשלה אוסרת עליו את הדבר הבסיסי ביותר, להקים בית חוקי? בדוח שהכין פון דר פפורדטן הסביר את דבריו מכמה היבטים: הוא הראה כי התקדמות ההדרגתית באמצעות חקיקה בנושא הסדרת מעמדם יהודים לא הוכיחה את עצמה. לדבריו, קצב ההתקדמות אינו מתאים למציאות המשתנה וההגבלות שנותרו הן עדיין בגדר נטל כמעט בלתי אפשרי על היהודים.

פון דר פפורדטן השתמש בכל הטקטיקות האפשריות כדי להבטיח קידום של האמנציפציה היהודית. המלך קיבל את ההצעה והורה למשרד הפנים לנסח טיוטת חוק ולנטרל בעיות אפשריות. למרבה האכזבה של רוזנבאום ויהודי בוואריה, הדוח שהוכן לפי הנחיותיו של שר הפנים פון ריגרסברג,⁶⁴⁹ שינה את הצעתו המקורית של פפורדטן משמעותית. פון ריגרסברג השמרן החליף את תאודור פון צוהל, חברו הקרוב של רוזנבאום, במשרד הפנים, בין השאר מפני שכוחו של נשיא מועצת השרים פון דן פפורדטן היה אז בירידה (מסיבות הקשורות בדיונים על איחוד גרמניה). פון דן פפורדטן הגיש את התפטרותו בדצמבר 1858 (נשאר בפועל עד יולי 1859),⁶⁵⁰ וכך איבד רוזנבאום את נגישותו למלך לזמן-מה.

פגישות רוזנבאום עם המלך

אולם ההתקדמות כבר נעשתה. בהספד על אליה רפאל רוזנבאום⁶⁵¹ סוכמה בקצרה אחת הפגישות של מנדל רוזנבאום – שאליה הצטרפו גם אליה רפאל ומשה גולדשמידט, חתנו של רוזנבאום ויד ימינו – עם המלך מקסימיליאן השני בשנת 1861. היה זה לאחר ביטולם הסופי של הסעיפים המגבילים בצו היהודים מ-1813. הפגישה הטקסית התקיימה כאות כבוד למנדל רוזנבאום מאת המלך, ומובאת בהספד על אליה רפאל, כדי להבהיר שהוא היה ממשיך דרכו של אביו הידוע.⁶⁵²

⁶⁴⁹ אוגוסט לות'ר פון ריגרסברג (1815–1888) יליד וירצבורג. משפטן ואיש משטרה, שכיהן בתפקידי ממשל אחדים עד התמנותו לשר הפנים (החליף את תאודור פון צוהל בשנת 1952 וכיהן בו עד 1859).

⁶⁵⁰ Harris, *The People Speak*, at pp. 200–201.

⁶⁵¹ Lehmann, *Deutschland – Würzburg* 26. August, at pp. 1226–1227.

⁶⁵² Ibid, at p. 1226.

בעקבות הדוגמה של אביו האדוק, שהיה נלהב מכל יהודי [653] – הרב מנדל (צל) הידוע זכר צדיק לברכה – הוא [אליה רפאל] ייצג בחום רב את עמדתם הנכונה ביותר של יהודי בוואריה, וניצל את השפעתו כדי לפעול לטובתם. עוד בשנות הארבעים ליווה את אביו למינכן כדי להשיג הקלות מן החוקים הנוקשים כנגד היהודים שנחקקו בממשלה. כמו כן, עשה רב מנדל מסע נוסף בשנת 1861, בהשתתפותו [של אליה רפאל] ובליוי חתנו ג' [משה גולדשמידט], לבקר את כס המלכות, לרגל ביטולו של סעיף 12 בחוק המטריקל של היהודים, כמו גם הפטור מההגבלות בסעיפי חוקי הסחר, שהוחמרו בשנות החמישים וטופלו בקפדנות בייחוד בפרנקוניה התחתונה. הפגישה עם המלך הנעלה מכול, מקס, הייתה הצלחה מהדהדת; מילותיו הבלתי נשכחות של המלך החינני היו: "אני לא מעוניין שהנושא [היהודי] יגרום עוד שום לחץ בארצי!" ואכן, בינואר 1862 בוטלו סעיפי חוק המטריקל ואותן הגבלות מרגיזות על הסחר.

בין הפגישות האלו, הראשונה ככל הנראה עם המלך לודוויג הראשון במהלך שנות הארבעים של המאה ה-19 והאחרונה הידועה לנו, בשנת 1861 עם המלך מקסימיליאן השני, היו ככל הנראה כמה וכמה פגישות עם מקסימיליאן, ועוד פגישות רבות מספור עם אנשי ממשלו, ובראשם פון צוהל, פון רכברג ופון דר פפורדטון, שהביאו את דברי רוזנבאום לאוזני המלך.

לפי שטראוס, רוזנבאום נפגש עם מקסימיליאן לראשונה בשנת 1853: 654

רב מנדל, שקל לבקש ראיון אצל מלך בוואריה מקסימיליאן השני. הוא הבין שזה יהיה קשה מאוד מכיוון שיהודי הוא אזרח סוג ב', ומלכים במדינות פיאודליות לא הרבו להיפגש עם נתיניהם היהודים. בשנת 1853, כשהרב מנדל היה בן יותר משבעים שנה, הוא הצליח להשיג ראיון כזה.

כאמור, נראה שהיו פגישות אישיות עם מלכי בוואריה עוד לפני 1853, אולם אין בכך כדי לבטל את דבריו של שטראוס. כל פגישה אישית של יהודי עם המלך הייתה מבצע מורכב, שדרש הכנה דיפלומטית ושימוש בכלים פוליטיים מתקדמים. לפי שטראוס, הראיון הושג, באמצעות היחסים

653 אפשר: שהיה מתלהב מכל מה שיהודי.

654 Strauss, The Rosenbaums of Zell, at p. 24

האישיים בין בני משפחותיהם של פון צוהל ומנדל רוזנבאום, שהיו אז כבר בני שנים רבות. על כל פנים, הפגישה הזו הייתה לפני ביטול ההגבלות על הסחר, ולאחר שרוזנבאום הצליח לשכנע את המלך והשרים לבטלם, נערכה פגישה אישית נוספת, בשנת 1854.

הזכרנו לעיל את דברי השבח של הרב אטלינגר ב"שומר ציון הנאמן" לאחר הפגישה האישית הזו של רוזנבאום עם המלך מקסימיליאן השני, שהתקיימה בעקבות "ההחלטה של מועצת השרים הגבוהה ביותר, שקיבלה אישור רשמי מהמשרד המלכותי של השלטון המקומי, וביטלה את כל החוקים המגבילים שהיו קיימים עד התקופה האחרונה על הסחר של יהודים".⁶⁵⁵

אטלינגר תיאר שם את הפגישה אישית עם המלך מקסימיליאן השני, ומפאתם חשיבותם של הדברים נחזור עליהם:⁶⁵⁶

לדבר הזה, ידעו היהודים באשר הם, אחראי האדון מנדל רוזנבאום מצל שליך וירצבורג, האיש הידוע והמוערך בזכות אדיקותו המחמירה ואופיו הבלתי מתפשר. הצדיק עשה מאמצים גדולים שהוכתרו בהצלחה עוד לפני פרסום החוקים האלה על ידי המשרד המלכותי של השלטון המקומי. הוד מלכותו סיפר לאחר מכן למר רוזנבאום באופן אישי כיצד התקבלו בברכה שאיפותיו ודעתו על מה שהיה צריך להיעשות בהקדם האפשרי, מתוך הכרה במאמציו וביתרונותיו. התקנות הרלוונטיות עצמן אומרות כך: "הוד מלכותו מצפה בביטחון כי ההקלות האלה לא ינוצלו לרעה בשום מקום כנגד האינטרסים של היהודים". זהו אכן, קידוש השם בדרגה הגבוהה ביותר, ואנו מאחלים ליורשיו להיות כמותו.

באמצעות עבודתו הפוליטית והשתדלנית של מנדל רוזנבאום בוטלו חוקי הסחר המגבילים בשנת 1854, והצו המגביל של 1813 בוטל בשנת 1861. למנדל רוזנבאום היה אפוא חלק חשוב ומרכזי בשיפור מצבם של יהודי בוואריה.

⁶⁵⁵ Ettliger (or Enoch), Zeitungsnachrichten, at p. 75.

⁶⁵⁶ שם (חלק מההדגשות במקור וחלק נוסף).

4. מנדל רוזנבאום ורעיון שיבת היהודים לארץ ישראל

פתיחה

נקדים ונאמר: אין בידינו התייחסות מפורשת של מנדל רוזנבאום לרעיון שיבת היהודים לארץ ישראל – לא מבחינה עקרונית ולא מבחינה מעשית. על תפיסתו ואמונותיו בהקשר זה אנו יכולים ללמוד רק מתמיכתו בעולים לארץ ישראל עוד בשלב מוקדם מאוד, יחסית, בתולדות עליית יהודי אירופה ארצה, וכן מתרומות כספים שתרם ליישוב בארץ ישראל ושאר מאחרים לצורך זה. סיוע נוסף להנחה בדבר תפיסתו נוכל למצוא בדבריהם ובמעשיהם של אנשי חוגו הקרוב, ובמשתמע מפעולות שבהן היה מעורב. בדברים שלהלן נבקש אפוא למתוח חוט מחבר בין פעולותיו של רוזנבאום לטובת יהודי בוואריה ולטובת יהודי ארץ ישראל. יתר על כן, נבקש להציג את הפעלתנות סביב שאלת ארץ ישראל כחוליה נוספת של העסקנות הקהילתית שבמרכזה עמד רוזנבאום. נוכח ההיסטוריוגרפיה המקובלת בסוגיית ה"פרוטו-לאומיות" היהודית, נבקש אפוא לטעון שהפעילות של מנדל רוזנבאום ואנשי חבורתו הווירצבורגית מעניק משנה תוקף לערך הפרשני של המושג פרוטו-לאומיות, דהיינו: בעשייה הציבורית והפוליטית הנמרצת למען ביטחונם של היהודים וביסוס קיומם בשטחי בוואריה במחצית הראשונה של המאה ה-19 – כפי שתואר עד כה – יש המחשה של קידום האינטרס היהודי הקיבוצי. תחילה כמובן הפעולה ממוקדת בקרוב ובמוכר, אך אפשר לראות שהפעולות הללו אינן מצטיירות כמקומיות בלבד אלא הן חוליה בשרשרת מהלכים מעשיים ורעיוניים כלל-יהודיים אחרים. נבקש אפוא להציע לראות במגמות אלה את אחד משורשי השורשים של תהליך ההתהוות הלאומית, שבלעדיה לא הייתה מתאפשרת לבסוף הקמת הבית היהודי הלאומי בארץ ישראל.

נוכח זאת, למרות היעדרם של נתונים קונקרטיים מצאנו לנכון לתאר את תפיסתו המסתברות של מנדל רוזנבאום בעניין ארץ ישראל, בניסיון למקם את פעולותיו כחוליה בשרשרת של פעילות יהודית מתחדשת בשדה החברתי-דתי-קהילתי, שיהדות גרמניה הייתה בו נדבך משמעותי, ובתוכה יהדות בוואריה הייתה סמן כיוון עיקרי ובתוכה רוזנבאום ואנשי חוגו מאזור וירצבורג, שהיו חלוצים ומנהיגים של התחדשות זו.

רוחה של הקבוצה⁶⁵⁷ שנוצרה מסביב לשיבת וירצבורג עוד בימיו של הרב אברהם בינג וביתר שאת בימי הרב יצחק דב במברגר מרחפת מעל מחקרנו. נראה כי הפעילות ברמה המקומית והאזורית

⁶⁵⁷ על "רוח הקבוצה" ועל השפעה של מנהיגים בה על "הרגש הקבוצתי" ובנייה תהליכית של נרטיב קבוצתי ראו למשל:

.Barsade & Gibson, [Group Affect](#), at pp. 121–122

הניחה יסודות לפעלתנות מסוג חדש: לאומי (ובשלב הראשוני: פרוטו-לאומי). נוכח זאת יש בחיבורנו תרומה לחקר הפעילות הציבורית היהודית נוכח עליית הרעיונות חדשים באירופה בכלל וביהדות אירופה בפרט, בפרק הזמן שבין המהפכה הצרפתית לבין אירועי אביב העמים, ובכלל במקביל לתהליך האמנציפציה המתמשך במרכז אירופה, שהתעכב והתחדש חדשים לבקרים. הייתה זו תקופה שבה התנסו יהודים רבים, אולי לראשונה בחייהם, בעצם העלאת שאלת עתידם בארצות מושבם ותנאי קיומם בהן – והרי רבים רבים מהם אכן החליטו לעזוב.

השאלות ששאלו יהודי הזמן את עצמם היו הרבה יותר במישור הפרקטי והחומרי, ולא דווקא במישור הדתי-גאולתי. נוכח התמורות החוקיות במקומות רבים החלו גם ניצנים ראשונים של שינוי בתחומי העיסוק של היהודים. היו שהשתלבו בתחומי הכלכלה ובייחוד בבנקאות, והיו שפנו לתעשייה בתחומים כגון מתכת, טקסטיל ומזון.⁶⁵⁸

מנדל רוזנבאום ופעילותו ממחישים עד כמה החתירה לשפר את תנאי הקיום של היהודים בבוואריה הלך והפך לעניין אקוטי. שאלת היישוב בארץ ישראל לא הייתה אלא סניף של שינויים מקיפים יותר, אשר השפיעו על צורת החשיבה של מנהיגים יהודים. חשוב לומר: היהדות הגרמנית האורתודוקסית הייתה חלק אינטגרלי בתהליך זה. אין לצייר את האורתודוקסיה הבווארית בקווי המתאר הסטראוטיפיים בתור מגזר שמרני ופסיבי, שמתעורר לפעולה רק בשאלות ההתמודדות עם מגמות הרפורמה הדתית. אחדים ממנהיגי האורתודוקסיה ניצבו במרכז הבמה של המחשבה הציבורית המתחדשת. יתר על כן: לא מעטים מבני הקבוצה האורתודוקסית היו סְמָנִים בולטים של רוח התקופה.

לא זו אף זו, ההנהגה של האורתודוקסיה בבוואריה – הרבנית והעסקנית – הושפעה עמוקות הן מעלייתה של הרפורמה והן מהגירתם של המוני יהודים צעירים לאמריקה. העברת שאלת יישוב ארץ ישראל מן המישור האוטופי-רעיוני אל המישור המעשי – כלומר הפחתה מסוימת של הציפייה לפעולה אלוהית כחלק מרכזי באידיאולוגיה הדתית המקובלת – והעברת משאבים אנושיים וכלכליים אל יישוב הארץ כמפעל אנושי ולצרכים אנושיים (חומריים ורוחניים כאחד), מסמנת תמורה תפיסתית של ממש. יש בה סינתזה של פתרונות לבעיות השעה: הצורך בפרודוקטוביזציה של היהודים; הצלת היהדות התורנית אל מול סכנות ההתבוללות; חדירת הרפורמה הדתית, וההגירה לאמריקה.

בשים לב לעובדות היסטוריות אלו מתבקש לראות בניצניו של רעיון השיבה לארץ ישראל גם הצעת חלופה נוספת: קידום הפרודוקטיביזציה ושיפור חומרי של תנאי הקיום של היהודים, אך לא על

⁶⁵⁸ ראו בהרחבה אצל טורי, קווים לחקר כניסת היהודים לחיים האזרחיים בגרמניה, במקומות רבים.

אדמת בוואריה וגם לא באמריקה הרחוקה. הנהגת האורתודוקסיה הבווארית הייתה מודעת ומעורבת בניסיונות הכבירים לשיפור מצבם של אזרחי הממלכה, מימי מלחמות נפוליאון עד מהפכות 1848 ואף בהמשך (ובכלל זה הצעות ותוכניות רבות לשיפור מצב היהודים בבוואריה), אבל גם ראתה את הקשיים העצומים הגלומים בתהליך. בהתחלת המחשבה והמעש בכיוון שיבה לארץ ישראל אפשר אפוא לראות שילוב מגמות רוחניות-אמוניות, כלכליות-חומריות וחברתיות-פוליטיות פרוטו לאומיות.

ארץ ישראל במחצית המאה ה-19 – רקע כללי

בטרם נתאר את גישתם של רוזנבאום ואנשי חוגו החברתי לארץ ישראל ולהתיישבות בה, נביא להלן תיאור קצר של המצב הפוליטי בארץ ישראל, שהייתה לו, מטבע הדברים, השפעה כבירה על עצם המעשיות של רעיון העלייה וההתיישבות.

ארץ ישראל⁶⁵⁹ הייתה חלק מהאימפריה העות'מאנית במשך כ-400 שנים. בראשית המאה ה-19 התגוררו בה דרך קבע לא יותר מ-200,000 תושבים. חלק הארי מתושבי ארץ ישראל חיו בכמה ערים, שגודל אוכלוסייתן לא עלה על 10,000 נפש (ירושלים ועכו היו הגדולות ביותר בתחילה המאה).⁶⁶⁰ היישוב היהודי בארץ ישראל כולה כלל בתחילת המאה ה-19 בסביבות 6,000 נפש. בשנת 1860 מספר היהודים בה (לרבות יהודי צידון) נאמד ביותר מ-10,500 נפש;⁶⁶¹ בחלוף כ-20 שנה היישוב היהודי בארץ ישראל כבר כלל יותר מ-25,000 נפש. רוב מוחלט של יהודי הארץ התגוררו באחת מן הערים ירושלים, חברון, צפת וטבריה.

במהלך המאה ה-19 הלכה עוצמתה של האימפריה העות'מאנית ופחתה, ובמחצית המאה היא הגיעה לנקודת שפל של ממש. עוד בראשית המאה החלו התקוממויות במקומות אחדים ברחבי האימפריה, ובייחוד בארצות הבלקן. גם בטורקיה גופא חשו רבים בהתרופפות כוחם של השלטונות, באי-הסדר ששרר במערכות הצבאיות ובהיעדר יוזמה בזירה הבין-לאומית. עוד בשנת 1815 הופרדו חלק מן האיים היווניים מן האימפריה העות'מאנית ובריטניה פרסה עליהם את חסותה. יוון היבשתית עצמה זכתה בעצמאות מלאה בשנת 1832. בשנים שלאחר מכן השתחררו עמים אחרים

⁶⁵⁹ מעמדן של כלל הטריטוריות שאפשר לכנותן "ארץ ישראל" השתנה במהלך ההיסטוריה. גם גבולות הארץ בכל אזכור של הצירוף "ארץ ישראל" אינם קורלטיביים. אדרבה, מונחים אחדים – ובהם "גבולות ההבטחה", "כיבושי בית דוד", "המנדט הבריטי" וכיוצא באלה – מסרטטים כל אחד גבולות אחרים.

⁶⁶⁰ בן אריה, ירושלים במאה ה-19, בעמ' 10–13.

⁶⁶¹ בהט ואח', רציפות היישוב היהודי בארץ ישראל, בעמ' 116.

מעולה המכביד של האימפריה (בייחוד המדינות מונטנגרו, סרביה, בולגריה בוסניה ורומניה).

בטריטוריות הערביות הקרובות לטורקיה התחזקה תחושת אי-שקט על סף התמרדות.⁶⁶²

ניסיונות ליצור באימפריה העות'מאנית רפורמות ברוח המהפכה הצרפתית – שנעשו עוד בסוף המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19 – כשלו, אולם בעקבות זאת נוצר תהליך שבו החלה להיבנות התערבותם של שליטי אירופה בענייניה הפנימיים של האימפריה הדועכת, שכונתה בעיתונות האירופית בת הזמן: "החולה שעל חוף הבוספורוס".⁶⁶³

צרפת ואנגליה החלו להתעניין בירושלים עוד בראשית המאה ה-19, בשל סכסוך בין זרמים פרוטסטנטיים לבין הנוצרים האורתודוקסים על השליטה בכנסיית הקבר בירושלים (ובאתרים נוספים בשטחה של ארץ ישראל), אולם תהליך התרופפותה של האימפריה העמיק את מעורבותן בה. בשנת 1838 הייתה זו אנגליה שפתחה ראשונה קונסוליה של מעצמה זרה בירושלים. צרפת החרתה החזיקה אחריה ואף היא הקימה קונסוליה בירושלים בשנת 1843. בשנת 1844 הביע שר החוץ הבריטי חשש מכך שדווקא העדויות על חולשת העות'מאנים עלולות "להרדים" את ההיערכות למלחמה מצידה, והזהיר מפני הכוחות הרבים שעדיין יש לאימפריה העות'מאנית ומן הנזקים שהיא עשויה להסב.⁶⁶⁴

מעורבותן של מדינות אירופיות בנעשה בארץ ישראל פתחה פתח ליהודי אותן מדינות – ובעצם ליהודים בכלל – אפשרות לעלות ארצה, דבר שנמנע מהן עד אז, והתאפשר רק ליהודים שהייתה להם נתינות עות'מאנית.

כפי שכבר הוזכר בחיבור זה, בואו של נפוליאון לארץ ישראל בשנת 1799 היה אות שבישר על שינוי מגמה בת מאות שנים בשטחי המזרח התיכון בכלל וארץ ישראל בפרט.⁶⁶⁵ אולם למרות האותות המבשרים, משימתו ומאוויו של נפוליאון לא התממשו, והעות'מאנים⁶⁶⁶ המשיכו לשלוט באזור עד שנת 1831, עת נכבשה ארץ ישראל בידי המצרים בהנהגת מוחמד עלי.⁶⁶⁷ לפיכך, יש הטוענים

⁶⁶² בן-צבי, ארץ ישראל ויישובה, בעמ' 328.

⁶⁶³ ראו למשל ארליך, מבוא להיסטוריה של המזרח התיכון בעת החדשה, בעמ' 7.

⁶⁶⁴ בן-צבי, ארץ ישראל ויישובה, בעמ' 327.

⁶⁶⁵ דוגמה למגמת השינוי היא הרעיון ליצור חיבור בין ים סוף לים התיכון, כדי לקצר את הדרך הימית בין אסיה לבין אירופה, שהתגבש בתקופת פלישת נפוליאון ומומש כעבור כחמישים שנה בחפירת תעלת סואץ. גם ראשית המיפוי המודרני של האזור הייתה בפעילותו של הקרטוגרף פייר ז'אקוטין, המודד הראשי של נפוליאון (בן אריה, ירושלים במאה ה-19, בעמ' 9).

⁶⁶⁶ בהובלת אחמד פאשה אל-גי'זאר (הקצב), מושל צפון ארץ ישראל מטעם השער העליון הטורקי. שמו, "הגוזר", ניתן לו בשל חיבתו הרבה לעריפת ראשי מתנגדיו.

⁶⁶⁷ מוחמד עלי נחשב מייסד מצרים המודרנית, וכל שליטי מצרים עד אחרון מלכי מצרים, ובהם פארוק – שהודח בידי גמאל עבד אל-נאצר במהפכת הקצינים בשנת 1952 – היו מהשושלת שייסד.

שהשלטון בארץ ישראל בשליש הראשון של המאה ה-19 לא היה שונה מהותית מזה שהיה במאה ה-18, וכי יש לראות את ראשית העת החדשה באזור רק בתחילת שלטונו של מוחמד עלי.⁶⁶⁸ הגם ששלטון המצרים בארץ ישראל נמשך פחות מעשר שנים, במהלכו התחוללו שינויים כבירים מבחינה תפיסתית. התמורה הקונספטואלית המשמעותית ביותר הייתה פתיחותו היחסית של מוחמד עלי כלפי זרים, בני דתות ולאומים אחרים. פעולות שלא התאפשרו לנוצרים וליהודים במשך מאות שנים, הותרו במהירות על ידי שלטונו של עלי.

בתקופת שלטון המצרים התגבר קצב העולים היהודים ממערב אירופה וממרכזה אל ארץ ישראל, ובהם אנשי חוגו של מנדל רוזנבאום. בתו של רוזנבאום, רבקה סילא, תיארה את שלטון המצרים במכתב להוריה מאוגוסט 1835, מירושלים לצל אם מייך:⁶⁶⁹

גם עלי לכתוב לאבי אהובי, שהפחה טוב מאוד, בייחוד לפראנזשים, היינו לנוכרים. אירע ששני נוכרים, יהודים, עשו משהו לא כהלכה בענייני משכונות. הושיבו אותם. מאזלם, שהוא העליון בעיר, ציווה להלקותם. נודע הדבר לפחה: מיד שלח להכריז בעיר מאזלם הודח. סיבה: הלקה שני פראנזשים.

כאשר הטורקים כבשו מחדש את האזור מידי המצרים, בשנת 1840, הם כבר לא היו אותם טורקים: בשנת 1839 החלו בטורקיה גופא רפורמות מפליגות (התנטימאת).⁶⁷⁰ הרפורמות הללו כללו ליברליזציה יחסית והענקת זכויות לעדות המיעוטים, ועל כן מששבו הטורקים לשלוט בארץ ישראל, הם המשיכו את התהליך שהתחיל השלטון המצרי. אפשר אפוא לומר שמשנת 1840 עד סוף השלטון העות'מאני היו ליהודים יוצאי אירופה תנאי מחייה טובים יחסית בכל רחבי האימפריה העות'מאנית.

מבט על מקומה של ארץ ישראל בתפיסת מנדל רוזנבאום ואנשי חוגו

בהמשך דיונו נתמקד בתפיסתו של מנדל רוזנבאום את רעיון השיבה הארצית לארץ ישראל ויחסו לפרודוקטיביזציה של היהודים. כאן נבקש להביא בקווים כלליים את הגישה הרעיונית ששררה בסביבתו החברתית, כדי ליצור תשתית לדיונו.

⁶⁶⁸ בן אריה, ירושלים במאה ה-19, בעמ' 10–11.

⁶⁶⁹ ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 105 (ההדגשה נוספה).

⁶⁷⁰ ארליך, מבוא להיסטוריה של המזרח התיכון בעת החדשה, בעמ' 7–9.

אם מביטים ממרחק הזמן על ראשית ההתארגנות של עליית יהודים מבואריה לארץ ישראל, אפשר על נקלה לראות שהיא מצויה בממשק קרוב עד מאוד עם רוזנבאום ועם אזורי השפעתו. בין העולים היו מבני משפחתו, מעובדיו ומידידיו. מילדיו של רוזנבאום ומנכדיו היו שהיגרו לארץ ישראל עוד בשלבים מוקדמים יחסית של המאה ה-19, ויש יסוד לסבור שהיה בדעתו שלו לעשות זאת בעצמו ביום מן הימים.⁶⁷¹

להלן נראה כי לפחות שניים ממי שתוארו בידי רבים "שלושת העולים הראשונים מגרמניה לארץ ישראל בעת החדשה"⁶⁷² היו נתונים להשפעתו הישירה של מנדל רוזנבאום: יהוסף שוורץ ואליעזר ברגמן. במידה לא פחותה מכך אפשר לומר גם שרוזנבאום היה נתון להשפעתם של שני תלמידי חכמים ומלומדים אלה, שהיו "משוגעים לדבר" בענייני ארץ ישראל. שוורץ וברגמן היו שניהם מועסקים בידי רוזנבאום והתגוררו בביתו. ברגמן אף היה חתנו.

במרוצת הזמן עלו ארצה אנשים נוספים מסביבתו הקרובה. העלייה לארץ ישראל באותן השנים הייתה חייבת להיות מגוּבָּה באמונה חזקה בתעודת ישראל – ובנסיבות עלייתם של אישים כברגמן ושוורץ, אף בתפיסה פרוטו-לאומית מסוימת. היא לא הייתה עלייה של יהודים מבוגרים שעלו לארץ ישראל כדי להיקבר בעֶפְרָה, אדרבה, להפך: הם עלו ארצה כדי לחונן את עפרה. בזמנים שבהם רק החלה היתכנות של התבססות יהודית בבואריה – שהרי הממלכה הלכה והקלה את עול החוקים המפלים מעל יהודיה, גם אם במאוחר וגם אם במעט – היה זה דווקא הגיוני לבקש להישאר בה. לא זו אף זו: גם אלה שלא האמינו בכך ולא ראו את עתידם בגרמניה, העדיפו להגר למדינות אירופיות אחרות, וביתר שאת מעבר לים, לארצות הברית של אמריקה – ובהם גם לא-מעט מצאצאי רוזנבאום. מאז שנות השלושים של המאה ה-19 הייתה בוואריה המקור המרכזי למהגרים יהודים מגרמניה לאמריקה.⁶⁷³

נראה אפוא שבקרב אנשי הזרם השמרני בבואריה, ובייחוד בפרנקוניה התחתית, התעוררו ניצניה של מחשבה בדבר שיבה לארץ ישראל, שלא באמצעות המתנה לימות המשיח, אלא באמצעות נקיטת פעולות מעשיות בקשר לכך, בשלב מוקדם מאוד יחסית להתעוררות הפרוטו-לאומית בקרב קיבוצים יהודיים אחרים.

⁶⁷¹ לפי מכתבו של ברגמן אל רוזנבאום ממאי 1836, אפשר להבין בבירור שעניין העלייה של רוזנבאום ארצה היה כל העת בשיח ביניהם (ראו ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 119–121), וביתר שאת אפשר לראות זאת במכתבו לגיסו, אליה רפאל, מדצמבר 1846 (ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 165–166). ראו על כך בהמשך פרק זה.

⁶⁷² ראו למשל וילהלם, דור דור ועוליו, בעמ' 132 ואילך.

⁶⁷³ בעקבות הלחץ של חוקי המטריקל, שסקרנו בפרקים הקודמים, בקרב הדור הצעיר שררה תחושה של חוסר מסוגלות לבסס עתיד בגרמניה (ראו ברקאי, תקווה וכיליון – עיונים בתולדות יהודי גרמניה במאות ה-19 וה-20).

במאמר מוסגר, ננצל את ההזדמנות לעמוד על המושג "רוח הקבוצה" שהזכרנו לעיל. נקודת המוצא להגדרת המושג "קבוצה" היא האינטרקציה החברתית – יחסי הגומלין שמקיימים חבריה.⁶⁷⁴ בלי גלוש לסוציו-פילוסופיה, נציין שחלק מן הקבוצות הן פורמליות וחלק בלתי פורמליות. בין הפורמלי לבלתי פורמלי מתקיים רצף מסוים של קבוצות, שיש להם מאפיינים פורמליים ומאפיינים בלתי פורמליים. לאחר שאדם משתייך לקבוצה סוציולוגית מסוימת, הדינמיקה הקבוצתית משפיעה, בין השאר, על התכנים שבהם הוא עוסק. ככל שהקבוצה גדולה יותר כך קטנה מחויבותו לפעול ב"רוח הקבוצה", שכן כבר נוצר מגוון דעות. לעומת זאת, קבוצה קטנה מתנהלת יותר "פנים אל פנים". נוצרים בה יחסים קרובים יותר והפרט הופך יותר ויותר אחראי להצלחת הקבוצה. במאה ה-19 הקבוצה החברתית לא הייתה דבר של מה בכך. אדרבה, היא תפסה מקום מרכזי הרבה יותר ממה שמקובל בזמננו, וגם בני האדם האינדיבידואלים ביותר, האוטודידקטים ביותר, גדולי העצמאיים מחשבתית וגם אלה שפעלו בשולי הקבוצות, היו זקוקים לכוחה של הקבוצה בחיי היום-יום. הם הושפעו ממנה לא פחות משהשפיעו עליה. נבקש אפוא להעתיק את מרכז הכובד של הטיעון מהמישור הרעיוני גרדא אל המישור הסוציולוגי: כך למשל, משהתעוררו בקרב הקבוצה המובחנת של רוזנבאום – הקהילה האורתודוקסית הקשורה לשיבות פירת' ווירצבורג – ניצנו של הרעיון בדבר שיבה לארץ ישראל, הרעיון הפך בהדרגה נוכח בשיח של הקבוצה, וחברי הקבוצה לא יכלו להימלט ממנו. הם יכלו כמובן להביע דעה לכאן או לכאן, להחליט שלא להחליט, או לא להביע דעה בכלל, אבל הנושא כבר הפך לעניינם – וכך בכל עניין אחר שעמד על הפרק. היותה של הקבוצה קטנה יחסית, הביא את העניין לכל חבריה והם לא יכלו להתעלם ממנו.

נצביע אפוא על פן אחר של התמודדות ישירה עם המצוקה החברתית-כלכלית של יהודי בוואריה: לצד הפתרון – שהיה פרקטי מאוד וכמעט לא-אידיאולוגי – שבהגירה אל מעבר לים, בקבוצה החברתית שהתקמה סביב ישיבות פירת' ווירצבורג בלט כיוון אחר ושונה של מחשבה ושל עשייה. המומנט האידיאולוגי הדתי והלאומי (ואולי אפילו פרוטו-דתי-לאומי כאידיאולוגיה נבדלת) בולט עוד יותר כשרואים את זה בהשוואה ל"מצביעים ברגליים" מן השורה – אלפי היהודים הבוואריים שבחרו להגר לאמריקה.

תפיסה דתית-לאומית מעין זו, הייתה בגדר חידוש בתקופת רוזנבאום, בייחוד מצד אנשים אדוקים מאוד, הדבקים בערכי הדת ובהקפדה על ההלכה, שכן הייתה בה מעין קריאת תיגר על הגלות,

⁶⁷⁴ קבוצה היא יחידה חברתית המורכבת משני אנשים ויותר המקיימים פעילות גומלין (אינטראקציה) ומזדהים זה עם זה, לפחות בפרמטרים מסוימים (נוה ושות', סוציולוגיה – במעגלי חברה, בעמ' 8-9).

שנתפסה במסורת כעונש על חטאי העם. עם כל זאת, ביטויי המעשי של הלך-רוח זה בא לידי ביטוי לאו-דווקא בהגות רעיונית, אלא בנקיטת צעדים פרקטיים.

בשים לב להערותיו המתודולוגית והתוכניות של ישראל ברטל,⁶⁷⁵ נראה שאפשר להצביע על שוני מהותי בין התפיסה שהתפתחה בישיבת הרב בינג בוורצבורג לבין הלך הרוח בקרב תלמידי הגר"א, למשל, ואפשר לראות זאת היטב במתחים שנוצרו לימים בין קבוצות אלה בירושלים. לא ערכנו מחקר סטטיסטי לבדיקת שיעורי ההשתלבות של בני היישוב הישן ביישוב החדש שלאחר 1882, ומוצאם הרעיוני. ספק אם אפשר כלל לערוך מחקר שכזה, אולם קריאה בטקסטים בני התקופה מותחת קו ברור בין התפיסה הפרוטו-לאומית שהתפתחה בוואריה לבין תפיסות מסורתיות מזרח אירופאיות – אף ששתי התפיסות הביאו לעליית יהודים לארץ ישראל באותו פרק זמן, ואף שבשתי הקבוצות הובעו תפיסות משיחיות. ברטל העיר כבר על כך שאין לראות, למשל, באליעזר ברגמן – מייצגה של הגישה הווירצבורגית, כפי שנראה בהמשך – "כאילו איש זה נושא את מסורת הגר"א בתחום ההתיישבות והעלייה".⁶⁷⁶

בזהירות המתבקשת נציע כי התבססותה של תודעה פרוטו-דתית-לאומית כזו, הייתה בסיס רוחני ופרגמטי להתפתחות הזרם היהודי-לאומי בכלל, ושל זה הדתי-לאומי בפרט. על בסיס פעילותם ורעיונותיהם של אישים כמו מנדל רוזנבאום, מסביבתו וממקומות אחרים, שהגו ופעלו באותה עת באו הוגי התוכניות הפרוטו-ציוניות באמצע המאה ה-19. אחרי כן יכלו מייסדי אגודות חיבת ציון לפעול את פעולתם, מפני שחלק מן הציבור היהודי באירופה כבר היה בשל מזה זמן להקשיב לרעיונות מעין אלה.

אפשר אפוא גם לקשור בין פעולותיו הפרוטו-הלאומיות של רוזנבאום לשיפור מעמדם האזרחי של יהודי בוואריה ואת תרומותיו האישיות ומאמציו לטובת היישוב היהודי ארץ ישראל, כאחת מאבני הבניין שבהם נבנו יסודות התנועה הציונית ולבסוף הקמת הבית היהודי הלאומי בארץ ישראל. אולם גם באומרנו זאת נדגיש כי אין לקבוע מסמרות בדבר עמדתו העתידית של רוזנבאום כלפי תנועת חיבת ציון, הציונות בכלל והציונות ההרצליאנית בפרט – לו היה חי בתקופות הרלוונטיות. סביר בהחלט להניח שהוא לא היה רואה בעין יפה את חילון הרעיון הלאומי ואת ההתרחקות מחיי

⁶⁷⁵ תפיסתו של ברטל נפרסה בכמה מקומות וראו למשל ברטל, ציפיות משיחיות ומקומן במציאות ההיסטורית, בעמ' 159–160.

⁶⁷⁶ ברטל, משיחיות והיסטוריוגרפיה, בעמ' 253.

תורה ומצוות. אנו יודעים למשל שגיננו שלמה וקסלר, שעלה ארצה בשנת 1888, הפך בארץ לחסיד ברסלב ולימים התנגד בכל מאודו לחינוך הציוני, אם לא לציונות עצמה.⁶⁷⁷

עם זאת, גם אם נצא מנקודת הנחה כי יחסו של מנדל רוזנבאום לתנועה הציונית העתידית ולמנהיגיה החילונים היה יחס מבקר, אפשר בהחלט גם להניח שכאחד ממניחי התשתית לגישתו המכילה של הרב יצחק דב במברגר בוירצבורג – זו שהוצבה כנגד תפיסות מתבדלות, כמו שהתפתחו בבית מדרש של הרב שמשון רפאל הירש בפרנקפורט או של חת"ס סופר בפרשבורג – הוא לא היה נרתע משיתוף פעולה בין הציבור היהודי האורתודוקסי לבין הציבור היהודי הכללי. ואין הדברים אמורים דווקא בנושא ארץ ישראל, אלא בכלל הנושאים שעמדו על סדר-היום הלאומי.⁶⁷⁸

לחוקרים ולאנשי אקדמיה שונים יש גישות שונות בשאלת ראשית הציונות – מהן שונות בניואנסים ומהן שונות בתכלית. במקומות אחדים אף התגלע ויכוח על אודות התיאור ההיסטורי הנכון של ראשית הציונות: לפי גישה אחת, יש לראות בציונות סניף של תופעה מודרנית שהתחוללה באירופה במאה ה-19: הולדת הלאומיות. אם כך נגרוס, אפשר יהיה להתייחס לשורשים המסורתיים של היהודים כאל אמצעים מיתולוגיים המשמשים ליצירת "קהילה מדומיינת" הנושאת זיכרון קולקטיבי, שאינו משקף מודעות היסטורית אותנטית. לפי גישה אחרת, אין להבין את התנועה הזו מבלי להבין את זיקתה היסודית למניעים קדומים, ומבלי להכיר בכך שמה שעמד בלב ההתעוררות הלאומית היהודית החזקה של המאה ה-20, אינו אלא אותה רוח קולקטיבית של שותפות הגורל ושותפות בשאיפות לגאולה, שליוותה את חיי היהודים לדורותיהם.

מבלי להיכנס כאן לשאלת ההגדרה של "מי זכאי לתואר מבשר ציונות"⁶⁷⁹ ננסה להציע דרך משלבת. נאמר כי הניעות בין ישן לחדש, בין הכמיהה הדתית-הרעיונית המתמשכת לבין פעולה מתחדשת, יוצרת קושי מהותי בבואנו לקבוע מהו פרק הזמן שבו התחולל בקרב היהודים המפנה; פרק הזמן שבו אפשר להצביע על התרחשות התמורה שבה נהיו הכיסופים הדתיים לשוב לציון ו"לחדש שם את המלוכה" לעניין עם משמעות לאומית אקוטית – כלומר עניין שבהקשר אליו אפשר להבחין במעשים בפועל.

⁶⁷⁷ לפי חוקר החסידות צבי מרק, שלמה וקסלר היה ממתנגדי הרב אברהם יצחק הכהן קוק ואנטי ציוני מובהק (מרק, [הקולות שהושכחו](#)). על יחס האורתודוקסיה הגרמנית לציונות ראו למשל ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 314–315.

⁶⁷⁸ אפשר לומר – כהצעה בלבד, הטעונה עיון – כי בגישה האורתודוקסית הלא-מתבדלת, כפי שהתפתחה בישיבת וירצבורג ובתחומי השפעתה, יש סימנים מטרימים לגישתו העתידית של הרב אברהם יצחק קוק, המנוסחת למשל במאמרו "תעודת ישראל ולאומיותו".

⁶⁷⁹ על כך עיינו למשל במאמרו של כ"ץ, לברור המושג מבשרי הציונות. כ"ץ קבע קריטריונים אחדים שלפיהם, לדעתו, אפשר לקשור בין קריאה מוקדמת ליישוב ארץ ישראל לבין הציונות.

למרות התמורה אין להפחית מחשיבות הרצף. ללא הרצף – המסורתי במהותו – לא היה אפשר לחולל תמורה. הכול מסכימים כי היה מפנה, והכול מסכימים כי הייתה המשכיות. נותר רק להכריע מה משמעותי יותר בהיסטוריה של עם ישראל: הרצף או התמורה⁶⁸⁰ – ובעצם, אין באמת צורך להכריע. אולי יפים כאן דבריו של ניטשה בתרגומו של ישראל אלדד:⁶⁸¹

מה שקרוי היום באירופה 'אומה', הוא יותר בגדר *res facta* דהיינו מוצר, מאשר *nata* דהיינו ילוד (לפעמים אף דומה עד כדי הטעייה ל- *res ficta et picta* – יצור מצוייר ומדומיין), הוא מכל מקום משהו מתהווה, צעיר, על נקלה בר-הסט, עדיין לא גזע, ובוודאי לא מסוג *aera perennius* [הערת המתרגם: חזק מעֶשֶׂת, עומד לעד] כסוגם של היהודים.

הלאומיות היהודית על פי ניטשה היא אפוא עניין קדום, רצוף, שלא נולד עם הלאומיות האירופית בעת החדשה. נסכם את הנקודה הזו כך: התמיכה בשיבת יהודים לארץ ישראל, מתוך תפיסה כמו לאומית, הדוגלת בגאולת האדמה, ובפרודוקטיביות בכלל, לפני עידן הציונות, היא תופעה שאפשר וצריך לראות בה פרוטו-ציונות, מן הטעם הפשוט שברור שרבים מאלה שפנו בהמשכו של התהליך

⁶⁸⁰ הניסיון להבדיל בין "הרעיון הלאומי הציוני" לבין "הכמיהה המסורתית לציון", בא לידי ביטוי כבר בדברי דוברים בולטים בדור התחייה. מדובר בעצם בניסיון לנתק את זיקת הציונות לשורשיה המסורתיים ולראותה כתוצר אקסקלוסיבי של "פריצת הלאומיות". ועם זאת, גם הניסיון להצמיד את "הרעיון הלאומי הציוני" ל"כמיהה המסורתית לציון" נעשה כבר בדור ההוא (וכמובן מוסיף להיעשות מאז). שני כיוונים אידיאולוגיים אלה, שנמצאים, לכאורה, על שני קצות רצף הם יותר טיעונים מתחום התעמולה וההצדקה הרעיונית ופחות עומדים לבחינה היסטוריוגרפית אובייקטיבית. אולי נכון יותר לבקש להשתחרר משניהם ולהציב תחתיים כיוון חדש, סינתטי-משהו, ולפיו תהליכי ההתחדשות הכלליים באותה תקופה, ששינו את דפוס ההתנהגות היהודית – הפרטיקולרית והקולקטיבית – תוך כדי ניסיון פרקטי להיטיב את מצב היהודים כפרטים ולטפח תודעה עצמית קיבוצית. אין בכך כדי לקבוע כי דווקא ההתחדשות הזאת צבעה בצבעים דטרמיניסטיים את מה שיבוא בעתיד, ואף לא לקבוע שהיא מחקה את שרידי המורשת המסורתית, אלא שהמורשת לבשה צורות חדשות, מפני שהמציאות הכתיבה שינוי וכך גם חלק ניכר מהציבור בחר בהתנכרות למורשת. אפשר להדגים זאת למשל בעמדתו הבסיסית של הסופר העברי מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בקריאתו ל"שינוי ערכין": "הגענו לעת שבה שני עולמות מתנגשים: היות או חדלון! להיות היהודים האחרונים או עברים ראשונים" (ברדיצ'בסקי, שינוי ערכין, בעמ' כז–נה). אך מנגד, יחזקאל קויפמן קבל על ברדיצ'בסקי, שלדבריו ביקש "לשחרר את הרעיון הלאומי מזיקתו אל 'האידיאה היהודית' (קויפמן, גולה ונכר, חלק ב, בעמ' 386 וראו שמעוני, האידיאולוגיה הציונית, בעמ' 303). קויפמן כינה את גישתו של ברדיצ'בסקי בכינויים קשים כגון "היסטרית" ו"אימפרסיוניסטית". לשיטתו "הערכים הישנים לא היו סיבות הגלות, אלא סיבות קיומה הלאומי של הגלות. היהדות היתה מקור כוחה ואונה של כנסת ישראל לפנים, וכשלונה של היהדות הוא ראשית ההרס של הזמן הזה" (קויפמן, גולה ונכר, חלק ב, בעמ' 400). מה שברדיצ'בסקי ראה כגורם הורס, תפס קויפמן כגורם המרכזי של עצם הקיום הלאומי.

⁶⁸¹ מובא אצל מלאך, חקר הלאומיות והמקרה היהודי-הישראלי, בעמ' 135.

אל הציונות, למגוון זרמיה, הושפעו מן התפיסות הללו ופיתחו אותן.⁶⁸² אולם אין בדברים הללו שום כוונה לטעון שכל יהודי שתמך בפרודוקטיביזציה ובהקמת התיישבות יהודית בארץ ישראל במאה ה-19 היה, אוטומטית, תומך בתנועה הציונית.

שאלת יישוב הארץ היא חלק אימננטי מן הסוגיה הנחקרת בחיבור זה. אין זהות בין השאלה הזו לשאלת **עיתוי** השיבה לארץ ישראל, שליוותה את היהדות המסורתית מאז היציאה לגלות, מפני שכוונתנו – ובכך עשוי חיבורנו לתרום להבנת התקופה – להציבה בתור **שאלה פרקטית** בדבר המשך הקיום היהודי, נוכח השינויים הדתיים, הפוליטיים והחברתיים שהתחוללו באירופה בכלל, ובגרמניה בפרט, בדור שלאחר מלחמות נפוליאון.⁶⁸³

מכאן שאין להסיק דבר על יחסו האפשרי של רוזנבאום לציונות – אילו האריך ימים והיה רואה בהתהוותה – אלא רק על תפיסתו את רעיון יישוב ארץ ישראל כביטוי לתפיסה פרוטו-לאומית. בהקשר זה נבקש להתעכב, בקצרה, על סוגיה נוספת הקשורה לעצם רעיון העלייה וההתיישבות בארץ ישראל: האיסור ההילכתי על חזרה עצמאית לארץ ישראל, שכינויו שהתקבע בקרב היהודים במשך הדורות הוא **"שלוש השבועות"**. בבסיסה של כל דרישה של חבר אנשים להגדרה עצמית בתור לאום יש כמה מרכיבים אלמנטריים, שהעיקרי והפונדמנטלי שבהם הוא זיקה לכברת ארץ. אם יש כברת ארץ כזו – ואם הקבוצה גם מחזיקה בה בפועל – יש לקיים בה חקלאות, כוחות ביטחון (להגנה על הגבולות מפני אויב חיצוני ולשמירה על החוקים והסדר מבית) ומערכת פוליטית לניהול ענייני המדינה. ליהודים, שחיו במשך שנים כה רבות בתודעת גלות, הרחק מפיסת האדמה שבה ראו ארץ מולדת מאז היותם לעם, לא הייתה הזדמנות לפתח חקלאות לאומית, כוחות ביטחון לאומיים או כישורים פוליטיים לאומיים. בני אומות אחרות שנקלעו לסיטואציה דומה התבוללו בסביבה הכללית תוך פרק זמן קצר.

⁶⁸² ראו למשל את נאומו של ד"ר קרפל ליפא, מראשי חిבת ציון ברומניה, זקן הצירים בקונגרס הציוני הראשון, שנשא בקונגרס את נאום הפתיחה. הוא העיד על כך שהתעורר לרעיונות הציוניים בעקבות השפעת ספרו של שמעון ברמן שתכנן תוכנית להקמת מושבה יהודית חקלאית בארץ ישראל בשנות השישים והשבעים של המאה ה-19 (ראו על כך, סמואל, קדם-ציונות, בעמ' 105).

⁶⁸³ לשם השוואה אפשר לראות את הפעילות הפוליטית היהודית בשנות השישים של המאה ה-19 בגליציה. רחל מנקין טענה שהשינויים המפליגים בתנאי הקיום באירופה הניעו יהודים לא מעטים לקחת חלק יותר פעיל בהגדרת המטרות הקולקטיביות של החיבור היהודי. במקרה הגליציאני שהיא תיארה מדובר היה בהתארגנות פוליטית יהודית לייצוג האינטרסים היהודיים בפרלמנט של קיסרות בית הבסבורג, שנעשתה בד בבד עם ההתעוררות של קבוצות לאומיות אחרות בממלכה. התארגנות הזו לא הייתה קשורה לרעיון ההתיישבות בארץ ישראל, אם כי אפשר לראות שאישים שפעלו בזירה זו פעלו גם בעניין ארץ ישראל, למשל רבה של קרקוב (בנו של חת"ם סופר) הרב שמעון סופר (ראו מנקין, יהודי גליציה והחוקה האוסטרית).

מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה היא עובדת תודעת הנבדלות שליוותה את עם ישראל במשך שנות גלותו הרבות, ומן העובדה הזו נגזרת שאלה: מדוע לא עשו היהודים דבר כדי לשוב כאומה לארץ מולדתם? אכן, תמיד היו יהודים בארץ ישראל, אולם אפשר לומר כי עד המאה ה-19 לא הועלתה הצעה רצינית לשיבה המונית של יהודים ארצה ולכינון מדינה יהודית בשטחה.

ברור שהיעדר תנאים חומריים וצורכי קיום והישרדות בסיסיים השפיעו על עצם העלאת הרעיון לשוב לארץ ישראל כאומה, ובכל זאת נראה שהמגבלה העיקרית הייתה זו שנבעה מתפיסה דתית. בראייה לאחור, לעיתים נראה כי היכולת לצאת מן הקיבעון המחשבתי המגביל את רעיון השיבה לארץ ישראל הייתה יכולה להיות רק נחלתם של מי שהתרחקו מעולם התורה והאמונה, וכי הם היו אלה שסחפו אחריהם גם חלק מציבור המאמינים שהתעורר גם אצלם "הרגש הלאומי", ומצאו דרך ליישב את הרגש הלאומי הזה עם איסורי שלוש השבועות, לעומת אחרים שהמשיכו לדבוק באיסור ההילכתי.⁶⁸⁴ אולם אפשר לקבוע כי הרגש הלאומי לא התעורר אצל האורתודוקסים רק בעקבות התעוררותם של מי שרחקו מן הדת. אדרבה, למשל במחקרנו – שבו אנו מבקשים לתאר את האווירה הפרוטו-לאומית בקרב מובילי האורתודוקסיה בבוואריה כבר בשליש הראשון של המאה ה-19, ובהם מנדל רוזנבאום – אפשר לראות דוגמה לכך ש"התעוררות הרגש הלאומי" הייתה גם הייתה בקרב אנשים שהוסיפו להחזיק בתפיסות של תורה ואמונה.

על כל פנים, העילות היסודיות שהשפיעו על המשך שגרת החיים היהודיים בגלות היו, לבטח, תפרוסת האוכלוסייה היהודית על פני אזורים נרחבים באירופה ובאסיה (ובדיעבד, גם באפריקה) והתקבצותם בקהילות קטנות יחסית (בדרך כלל בשל הגבלות מטעם השלטונות). היותם של היהודים מיעוט תאולוגי נבדל מחברת הרוב ומוסדותיה חקק בקרבם נרטיב של גלות בתור מצב קיומי שהתקבל על דעתם. הבסיס הקיומי החומרי של יהודי העולם היה קשור תמיד להיתר לקיום אורחות חייהם בלב חברות הרוב הלא-יהודיות.

עם זאת, עצם עליית קרנה של היהדות הרבנית-הילכתית השפיעה גם היא על מציאות חייהם של היהודים, והביאה להתהוות אורח חיים, שלפיו קיום מצוות ולימוד תורה הם תמצית עבודת האל ואין בלתם. היהדות הרבנית שיחררה את הפולחן היהודי מן המרכז הפולחני העתיק בירושלים,

⁶⁸⁴ השוון למשל תפיסתו המאוחרת של הרב אברהם יצחק קוק שקבע כי הרגש הלאומי רק "נרדם" בקרב המאמינים, "ככל הכחות שמתמעטים באפס מעשה". לפי דבריו, הרגש הלאומי השתמר במשך כל שנות הגלות באמצעות אנשי האמונה, ורק באמצעות ההעברה שלהם אותו מדור לדור היה יכול להתפרץ אצל אותם שהתרחקו מן הדת (קוק), תעודת ישראל ולאומיותו, בעמ' 46–47.

ובכך בעצם הבנתה יהדות אחרת. היו מי שקידשו את תנאי הקיום האלה ומצאו לעצמם את הטקסטים המתאימים להיתלות בהם, לפי מה שהתוו "שלוש השבועות".⁶⁸⁵

אחת העילות לכך שלא הועלתה – כמעט מעולם – תוכנית מסודרת, מעשית, ארצית, לעליית יהודים לארץ ישראל ולניסיון להקים בה מדינה יהודית לפני המאה ה-19 הייתה אפוא האמונה המסורתית, המיסטית, שהשתרשה בקרב מאמיני היהדות הרבנית, בייחוד בתקופת ימי הביניים, ולפיה בעת היציאה לגלות השביע האל את הגולים בשתי שבועות: "שלא יעלו בחומה" ו"שלא ימרדו באומות העולם"; ואת המגלים בשבועה נוספת: "שלא ישעבדו את ישראל יותר מדי". שבועות אלו כונו במסורת היהודית "שלוש השבועות". כפי שהדגשנו לעיל, הקשיים על עצם העלאת רעיון השיבה לארץ ישראל היו מציאותיים וקשורים לתנאי החיים בקרב הקיבוצים היהודיים בכל רחבי העולם. העילה התאולוגית בדבר הימנעות מפעולה בעניין בשל "שלוש השבועות" היא יותר הסבר רעיוני, שאפשר לתת בדיעבד לשם יישוב הדיסוננס המתעורר נוכח אי-העשייה למען שיבה לציון במשך כל הרבה מאות שנים.⁶⁸⁶

בקציר האומר נאמר שהתפיסה שהחלה לקנות שביתה בחוגי פיורדא ווירצבורג הייתה בבחינת פרשנות חדשה בפועל לאיסורי שלוש השבועות, ולפיה האיסור על עלייה ארצה ניתן לגולי בבל, ועל כן הוא חל רק על עלייה מבבל, אבל לא משאר הארצות. יתר על כן, עליית יחידים ואפילו עלייה של קבוצות ספורדיות, אינה נחשבת כלל כעלייה בחומה או כמרידה באומות, והטענה הרווחת ביותר הייתה שמכיוון שאומות העולם הפרו את שבועתם "שלא לשעבד את עם ישראל יותר מדי", בטלו גם שבועותיו של עם ישראל. על כך נוספה התפיסה הקבלית בדבר היות שנת ת"ר (1840) שנת תחילת תהליך הגאולה. נבקש להציע כי ההבחנה הפרשנית בין האיסור שהוחל רק על יהודי בבל בזמנם,

⁶⁸⁵ היו גם, כמובן, מי שמרדו נגד סדר מקודש זה, ומקרה שבתאי צבי ומייסדי כתות אחרים יוכיחו (להרחבה עיינו ברנאי, שבתאות – היבטים חברתיים).

⁶⁸⁶ שלוש השבועות מבוססות על דרשת רבי יוסי ברבי חנינא בתלמוד הבבלי במסכת כתובות (דפים קי ע"ב–קיא, ע"א). מסופר שם שרבי זירא היה מתחמק מפני רבו, רב יהודה, מכיוון שרצה לעלות לארץ ישראל, אך רב יהודה אסר זאת מפני שדרש את הפסוקים: "בְּבִלְהָ יִבְאֹוּ וְשָׁמָּה יִהְיוּ עַד יוֹם פְּקֻדֵי אֲתָם נְאֻם יְהוָה וְהַעֲלִיתִים וְהַשִּׁיבְתִים אֶל הַמְּקוֹם הַזֶּה" (ירמיהו כז, כב), ו"הַשְּׁבִיעִתִי אֶתְכֶם בְּנוֹת יְרוּשָׁלַם בְּצָבָאוֹת אוּ בְּאֵילוֹת הַשָּׂדֶה אִם תַּעֲרִירוּ וְאִם תַּעֲזְרוּ אֶת הָאֲהָבָה עַד שְׁתַּחֲפֹץ" (שיר השירים ב, ז) כאוסרים עלייה ארצה, עד שהאל יפקוד את העם. בתלמוד מסופר שרב יהודה תמך בגישת רבי יוסי ברבי חנינא שמנה את שלוש השבועות הנ"ל. משמעות השבועות לעם ישראל היא שלא יעלו לארץ בכוח, על ידי הקמת צבא ונגד רצונן של אומות העולם, אלא יחכו שהקב"ה ישלח את המשיח והוא שישב את העם אל הארץ. במשך שנות הגלות היו פוסקים רבים שאסרו כלל על עלייה לארץ. עם זאת, היו גם פוסקים אחרים שאמרו שמצוות יישוב ארץ ישראל לא בטלה, וכי אין בדברים שבתלמוד משום הלכה למעשה, אלא דעה בעלמא שתפקידה להעביר מסר, אך אין היא מחייבת. על השבועות הללו הוסיפו חכמי התלמוד שבועה נוספת: "שלא ידחקו את הקץ", כשהכוונה היא שלא יאמינו במשיחי שקר (היו שפירשו שלא ירבו בתחינות לקירוב הגאולה, וזו תגיע כאשר האל יחליט).

לבין היעדר איסור עלייה לתושבי ארצות אחרות עשויה הייתה להתקבל על הדעת רק בדור שכבר הפנים מונחים משכיליים מסוימים ברוח הזמן, ולפיהם אפשר להעניק משקל לקונטקסט היסטורי ספציפי, במובן של: "מה שהיה נכון במקום מסוים ובזמן מסוים שוב אינו מחייב אותנו במקום ובזמן שבו אנו נמצאים". כלומר, גם בקרב האורתודוקסיה היה מקום לשינויים מדודים ברוח הזמן.⁶⁸⁷

אפשר לשאול אפוא האם המחקר בן זמננו מצביע על כך שהפרוטו-לאומיות שהחלה מתגבשת במחצית הראשונה של המאה ה-19 הייתה מעין החייאה של לאומיות רדומה, המשך של מושג לאומי קדום יותר ביהודית ההיסטורית? שמא מדובר בביטוי מודרני של קהילה דתית או של קבוצה אתנית שהתגבשה כציבור פוליטי, ואימצה לה עבר לאומי?

בסוגיית הלאומיות, צמיחתה ושורשיה, הן בהיבט הכללי והן במקרה הישראלי-יהודי כבר נשתברו קולמוסים אין-ספור. כבר דנו בכך – גם אם על קצה המזלג – במקומות אחדים בעבודה זו. אולם נאמר כי על שאלה זו אפשר להשיב, ולו באופן חלקי, באמצעות הדיון על שלוש השבועות. אך מעבר לכך, נראה כי הגישה הסינתטית, שבה שולבו מרכיבים כמו-לאומיים עתיקים (מוסכמות קולקטיביות ומבנים חברתיים נורמטיביים כגון חוקים דתיים, ריטואל דתי, שפת דיבור נבדלת ועוד), ששימרו במידה רבה את הלכידות של בני העם היהודי בארצות פזורה רבות, מציעה לנו פתרון הולם.

לפי גישה משולבת זו, היה בקיום היהודי מצע נוח לקליטת הרעיונות הלאומיים המודרניים. עם זאת, היכולת לעדכן את התפיסה הדתית – כמו למשל ההסברים שניתנו מדוע שלוש השבועות כבר אינן בתוקף, וכי יש לעלות ארצה וליישב אותה, מתוך כוונה לחדש את השלטון היהודי העצמאי בארץ ישראל – מראה כי שני הפרמטרים גם יחד ההמשכיות והשינויים, הרצף והתמורה, שהתלכדו במחצית הראשונה של המאה ה-19 לתפיסה פרוטו-לאומית, הם מרכיביה של הלאומיות היהודית

⁶⁸⁷ לשם המחשה נביא כאן דוגמה לתפיסה הזו, כפי שניסח אותה רבי הילה וקסלר, נכדו של רוזנבאום, שפטר את איסור העלייה ארצה בשלוש השבועות. מדבריו מובן שמעת שאומות העולם עברו את גבול השעבוד המותר להם, התגובה היהודית המתבקשת צריכה להיות רכישת קרקע בארץ ישראל (וכסלר, דבר אזהרה לישראל, בעמ' 25). לשיטת וקסלר הגויים הרי מאשימים את היהודים שאינם נאמנים לארצות מגוריהם וכי עיניהם "נשואות אל ירושלים ואל הארץ המובטחת", ודווקא משום כך הוא קרא לעם ישראל: "הבה ונוכיח על ידי מעשה שיירצה בעיני ה', כי אין אנו יראים מפני האשמה זו וכי אנו בוטחים בו". כלומר במקום לנהוג כמנהג הרפורמה ולמחוק את ציון מן התודעה היהודית, יש לדעתו לעשות פעולה אקוטית לחיזוק הקשר עם ארץ ישראל והיא: "לרכוש בעלות על חלקים נרחבים ככל האפשר של אדמת הקודש" (שם, וראו גם בעמ' 11). למרות הסתמכותו של וקסלר על חלומותיו ופרשנותו הקבלית להם, אפשר ללמוד מכאן על תפיסת העולם שלו, ולפיה יש לעשות מעשים פיזיים לקידומה של הגאולה ואין לחכות לגאולה ניסית. הלך רוח זה לא היה זר בישיבת צל אם מיין, וברור שווקסלר נולד וגדל בצל עלייתם ארצה של דודתו ודודו סילא ואליעזר ברגמן, ובאווירה שלא האמינה עוד בתוקפן של שלוש השבועות. וקסלר, האולטרה-חרדי, לא ראה אפוא באיסור הנובע משלוש השבועות סיבה לעיכוב רעיון ההתיישבות היהודית בארץ ישראל, מפני שלטעמו איסורי שלוש השבועות תלויים זה בזה, ונוצר מצב שבו הם אינם מתקיימים עוד.

המודרנית; הם שאפשרו תהליך יציב של אימוץ הרעיונות הלאומיים, שהביאו בסופו של התהליך להקמת מדינת ישראל. נוכח מחשבה זו, ברצוני להציע את המקרה שאנו דנים בו כמקרה מבחן להבנת סוגיית "הכנת הקרקע" לתהליך השילוב בין החדש לבין הישן.

האווירה שבה חיו רבנים ופעילי ציבור אורתודוקסיים דוגמת רוזנבאום ואנשי חוגו, הייתה קשובה לציטיגייסט, להלכי הרוח של התקופה ושל הסביבה. זוהי בעצם הפרוטו-היסטוריה של הלאומיות היהודית: ההקשבה לצורכי העם, הדאגה לציבור וזיהוי ההזדמנויות בעת שהעולם הולך ומשתנה ופותח אפשרויות חדשות בפני היחיד ובפני הציבור. אנשי הציבור ההלו שעסקו גם בפעילות פוליטית-שתדלנית במסגרת קביעת רף חדש של שילוב היהודים בחיי החברה, אימצו לעצמם גם את דפוס החשיבה המודרני, חשיבה שאיננה מתיימרת – בינתיים – להיות "גאולתית" במובן של קריאה מובהקת לפתרון לאומי כוללני (כמו שיקרה דור או שניים לאחר מכן, והמקרה של נכדו של רוזנבאום, רבי הילה וקסלר יוכיח), אולם כבר אינה מקומית-תועלתנית בלבד. יש בה ממד נוסף, של הכרת ערך. היא לא ממוקדת ב"כיבוי שריפות" של גזרה זו או אחרת, אלא חותרת לגיבוש ייצוג ציבורי יהודי מוצהר. השילוב של ייצוג של אינטרסים ובד בבד אימוץ הכמיהה "לחדש ימינו כקדם", הוא-הוא יסוד המסקנה שמקומו של רוזנבאום בהיסטוריה איננו רק בתור דמות מקומית, אלא דוגמה לאישיות ראשונית המאפיינת דור שלם של אנשי ציבור.

פרוטו-לאומיות – מדרום גרמניה לארץ ישראל במחצית הראשונה של

המאה ה-19

לעליית יהודים לארץ ישראל בכלל וממדינות גרמניה בפרט, לפני "עידן הלאומיות", אפשר ליחס בדרך כלל מניעים דתיים. עם זאת, עוד לפני 1848 כבר נשמעו קולות מטרימים, שאפשר למצוא בהם נימות פרוטו-לאומיות.

כאמור לעיל, במערב התיכון של ארצות הברית נוסדו בשנים ההן קהילות יהודיות רבות, שחבריהם היו מיוצאי דרום גרמניה. לצד תנועת ההגירה המתמדת של יהודים מהאזורים הדרומיים של גרמניה לארצות הברית, החל קומץ יהודים לתכנן שיבה לארץ האבות המיתולוגית, למולדת הישנה, ובהמשך פנו אחדים מהם ועלו לארץ ישראל בפועל.

רבים מן העולים הראשונים הללו השתייכו למעגלים החברתיים שמנדל רוזנבאום היה בהם דמות מרכזית, ואפשר להצביע על כך בכמה מעגלים: כלל יהדות בוואריה; האורתודוקסיה בבוואריה; יהדות חבל פרנקוניה ובייחוד יהדות מחוז וירצבורג. אם נרד לרזולוציה מזוקקת עוד יותר נראה

שהעולים הראשונים היו רובם מושפעים מהלך הרוח הקבלי שרווח בישיבות פירתי ווירצבורג – שני מוסדות תורניים שמנדל רוזנבאום היה מפטרוניהם הכלכליים וידיד קרוב של ראשיהן, הרבנים אברהם בנימין וולף המבורג, הרב מנדל קרגאו והרב אברהם בינג.

את תחילתו של תהליך שימת ארץ ישראל וגאולתה המעשית במוקד המחשבה, אפשר כנראה לסמן עוד בתורתו של רבם של שלושת הרבנים הנזכרים בישיבת פרנקפורט, הרב נתן אדלר (שכונה הנשר הגדול) – שהיה גם רבם של רבנים חשובים אחרים בני התקופה, שהידוע שבהם הוא הרב משה שרייבר, חת"ם סופר.⁶⁸⁸

הרב אדלר היה ידוע כמי שארץ ישראל מופנמת אצלו בהנהגותיו היום-יומיות, ואת תפיסתו זו העביר לתלמידיו הקרובים. הוא הביע את אבלו על החורבן המתמשך בכל דרשה פומבית שנשא ולמרות התמיהות על הנהגותיו ועל נטייתו הקבלית והלחץ שהופעל כלפיו מצד רבנים אחרים ומצד חלק מן הציבור בפרנקפורט (שהגיע אפילו עד כדי חרמות שהוטלו עליו) הנהיג בבית מדרשו את מנהג בני ארץ ישראל ושינה ממנהג קהילות אשכנז שהיה מקובל מימים ימימה. כך למשל נהג הרב אדלר לדבר, להתפלל וללמוד בהברה ספרדית, כפי שמקובל בקרב בני ארץ ישראל, כדי להיות מוכן לעלות לארץ ישראל בכל רגע ממש. את ההברה הספרדית רכש הרב אדלר בעקבות אירוח של שד"רים אחדים מקהילת הספרדים של היישוב הישן, שבאו מארץ ישראל לאירופה כדי לאסוף תרומות. נוסף על כך, הוא הנהיג שבבית מדרשו יעלו הכוהנים לדוכן בברכת כוהנים בכל יום כמנהג ארץ ישראל, ושלא כמנהג אשכנז.⁶⁸⁹

התעוררות הלאומיות באירופה וצמיחת האנטישמיות בלבושה המודרני, הגזעני, נחשבות תופעות תשתיות להיווצרות הציונות כתנועת התחייה הלאומית של העם היהודי "שארץ ישראל מגמתה".⁶⁹⁰ ואומנם אפשר לראות בהם זרזים מכריעים להתקבלות התפיסה הציונית – על מגוון זרמיה – בקרב היהודים, אך אפשר גם להצביע על כך שגם כאשר לא הייתה ליהודים אחיזה מדינית בארץ ישראל (במשך יותר מ-1,800 שנים), התרבות היהודית התמידה – ברמה הדקלרטיבית ובביטויים סמליים מובהקים – לשמר את הזיקה לארץ ישראל. שאיפת היהודים לחידוש האחיזה בציון בבחינת "והביאנו לציון עירך ברינה", "השיבה שופטינו כבראשונה ועוד הצהרות כמיהה מעין אלו, באו לידי ביטוי בשיח היהודי הריטואלי והרבני-אמוני במרוצת הדורות.

⁶⁸⁸ Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 132.

⁶⁸⁹ הלחמי, חכמי ישראל, בעמ' קפ"ד-קפ"ה.

⁶⁹⁰ שמעוני, האידאולוגיה הציונית, בעמ' 28; השו: קויפמן, מבחר כתבים לאומיים, בעמ' 188-189.

תוכניות מוקדמות אחדות ליישוב ארץ ישראל הועלו בגרמניה כבר בראשית שנות ה-20 של המאה ה-19, אם מן הצד הדתי ואם מן הצד הפרוטו-לאומי. תוכנית "חילונית" כזו פורסמה למשל כבר בשנת 1821 מטעם האגודה לתרבות ומדע של היהודים (Verein für die Cultur und die Wissenschaft der Juden)⁶⁹¹ תוך התכתבות פעילה עם מרדכי עמנואל נוח, שלאחר כמה שנים פרסם את תוכניתו, הידועה יותר, להקים את מושבת "אררט", סמוך לבאפלו בארצות הברית, כדי שתשמש עיר מקלט אוטונומית ליהודים.⁶⁹²

מטבע הדברים, חשיבותה של התוכנית הזו היא אך ורק בזמנה המוקדם. האגודה עצמה התפרקה זמן קצר לאחר שהוקמה (וגם ההתכתבות בין חברי האגודה לבין נח אינה מחזקת את חשיבותה, שכן גם בהצעתו של נח לא היה ממש, מלבד טקס הנחת אבן הפינה). ההיסטוריה מלמדת שהייתה זו אפיזודה חולפת ולא דוגמה למחשבה מדינית. אפשר להצביע על כך שהעלייה לארץ ישראל מקרב חוגי האורתודוקסיה בבוואריה טמנה בחובה מרכיב הרבה יותר מעשי, הרבה יותר מחושב, ועם הרבה יותר התאמה לצייטגייסט של העידן ההיסטורי הפוליטי דאז – עידן שבו נפתח פתח לעשייה ציבורית אחרת, חדשנית, מעשית. את שינוי המגמה הובילו אנשי ציבור מוכרים של הקהילה, ולא דמויות כמו חברי "האגודה לתרבות ומדע של היהודים".⁶⁹³

הגיבוי שנתנו רבני ומנהיגי האורתודוקסיה בבוואריה לרעיון העלייה ויישוב הארץ היה המשך רציף של דפוסי הנהגתם ולא פעולה מנותקת, מקבילה. עוד כמה שנים קודם להתארגנות "האגודה לתרבות ומדע של היהודים" כבר התנהל שיח ערני בקרב תלמידי ישיבת פיורדא, בעיר פירת' שבבוואריה, על דבר הצורך לכונן התיישבות יהודית בארץ ישראל ועל דבר האפשרות המעשית לעשות זאת, במובן של ההנחיה הקבלית: "באתערותא דלתתא אתער הכי נמי לעילא"⁶⁹⁴ – בהתעוררות מלמטה מתעוררים גם למעלה. התעוררות לפעולה בקרב הכוחות הארציים אמורה הייתה לגרום לכוחות העליונים להתעורר לפעולה. בישיבת פיורדא היו רבים שעסקו בתורת הנסתר

⁶⁹¹ האגודה לתרבות ולמדע של היהודים הוקמה ב-1822. היא ביקשה לתווך בין היהודים לחברה שבה חיו מבלי לדרוש מהם להמיר את דתם. האגודה נחשבת לגוף הראשון שהציב את היהדות כאובייקט למחקר אקדמי. היא העמידה את מחקר ההיסטוריה היהודית, ספרותה, הווייתה וחוקי הדת שלה, כיעד מרכזי לחינוך דור היהודים הצעיר בתחילת המאה ה-19 (על האיגוד ראו ליבנה-פרוידנטל, האיגוד).

⁶⁹² Sarna, Jacksonian Jew. וראו גם אצל וילהלם, דור דור ועוליו, בעמ' 133 ועיינו גם אצל ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 11–13.

⁶⁹³ על תפיסת אנשי האגודה לתרבות ומדע של היהודים ביחס למקומה של הדת בתרבות היהודית ראו ברויאר, עדה ודיוקנה, בעמ' 158–159. על השפעת הקבוצה מחוץ לגרמניה ראו פיינר, השכלה והיסטוריה, בעמ' 171–172.

⁶⁹⁴ על פי האמור בספר הזוהר, חלק ב, קפד, ע"ב.

– ובייחוד תלמידי הרב מנדל קרגאו – ואחדים מהם עברו ללמוד בישיבת הרב אברהם בינג בוירצבורג באמצע העשור השני של המאה ה-19 לאחר סגירת הישיבה בפירת' בצו השלטונות. בקרב תלמידי חכמים אלה היה רעיון השיבה הארצית לארץ ישראל נוכח בשיח, והוא הלך והתהווה כנרטיב במהלך שנות העשרים של המאה. בשנות השלושים הרעיון קיבל צורה מעשית יותר, נוכח שנת ת"ר (1840) המתקרבת, והאמונה שרווחה בקרב רבים מן העוסקים בקבלה, שהיא תהיה שנת הגאולה, על סמך הכתוב בספר הזוהר שם נכתב ששנת ת"ר לאלף השישי תהיה שנה של גאולה:⁶⁹⁵ "ובשית מאה שנין לשתיא תתפתחון תרעי דחכמתא לעילא, ומבועי דחכמתא לתתא", כלומר: ובשש מאות שנה [לאלף] השישי יפתחו שעריה של החכמה מלמעלה, ומעיינות החוכמה ינבעו מלמטה. חכמי קבלה רבים צירפו את המשפט הזה לפירושי גימטריות ונוטריקונים למיניהם, ולחלומות ולמסרים אלוהיים נוספים שחוו, ולפיכך קבעו את שנת ת"ר כשנת תחילת תהליך הגאולה.

החלוץ הפעיל ביותר בחוגי ישיבות פירת' ווירצבורג בכיוון עלייה מעשית לארץ ישראל היה הרב אליעזר ברגמן, חתנו של מנדל רוזנבאום, שהיה יד ימינו באותה עת בביסוס המושבה היהודית שהקים רוזנבאום בצל אם מיין. ברגמן, שעליו נרחיב בהמשך, היה איש מעשי ורציונלי. כך למשל, הגם שבוודאי קיווה לגאולה בשנת ת"ר, ככל הנראה לא הסכים להשמטת הבית "התנערי מעפר קומי" מהפיוט "לכה דודי" כפי שנהגו ככל הנראה חלק מן הפרושים בירושלים.⁶⁹⁶ כמו בגרמניה, גם בעת מגוריו בארץ ישראל ברגמן עסק במסחר⁶⁹⁷ וביוזמות ציבוריות (שבראשן הקמת כולל הו"ד), ואם כי עצם אמונתו בתורת הנסתר, כשל שאר בני החבורה, הייתה ברורה ומובהקת, לא ניכר כי בחלוף שנת ת"ר חל שינוי כלשהו בתפיסתו. כך למשל, זמן קצר לאחר הגיעו לירושלים החל ברגמן לשלוח לבית חותנו, רוזנבאום, מגוון תוכניות מעשיות למסחר, ליישוב הארץ

⁶⁹⁵ ספר הזוהר, חלק א', קי"ז, ע"א.

⁶⁹⁶ כך נראה מתשובת הרב הירש להרן אליו, שהובאה אצל ברטל, ציפיות משחיות ומקומן במציאות ההיסטורית. כפי שהדגיש כבר ברטל (שם), יש בידינו רק את תשובת להרן, אולם בנייתו הטקסט ניכר שלהרן ניסח את הדברים לפי תפיסתו את דעת שומעו, וברור שהוא לא מתווכח עימו (מובן שאין בדברים דבר מעבר להנחה מושכלת). ייתכן שכמנהג וירצבורג (ראו הופמן, מלמד להועיל, חלק ב', סימן מח), לברגמן הייתה עמדה כנגד השמטת בית זה מן הפיוט גם בהזדמנויות אחרות.

⁶⁹⁷ ברגמן ניסה להתחיל כמה וכמה ענפי מסחר, למשל מסחר באריגים שייבא מבוואריה (אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, בעמ' 228–232), בהקמת שירות דואר דרך ביירות וטריאסט ועוד ועוד, כפי שאפשר למצוא במכתבים רבים המובאים אצל ברטורא, ישאו הרים שלום.

ואפילו המצאה למכשיר לחימום מי מקווה, אבל יחד עם זה הוא גם מיהר לשלוח לו חביות עם "עפר מארץ ישראל" ממקומות אחדים בסביבות ירושלים.⁶⁹⁸

אברהם ברטורא, צאצאו של ברגמן, פירט 18 תוכניות ליישוב ארץ ישראל במאות ה-18 וה-19 על פי הלקסיקון האנציקלופדי היהודי (Jüdisches Lexikon: ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens),⁶⁹⁹ מהן ידועות יותר ומהן בלתי ידועות כלל. יש עוד מספר לא-מבוטל של תוכניות שנהגו במהלך המאה ה-19, ונוסף להן אפשר לציין תוכניות נוספות שאינן מצויות ברשימה שערך ברטורא: תוכניתו של ד"ר חיים לוריא⁷⁰⁰ מייסדה של "החברה הראשונה ליישוב ארץ ישראל"; תוכניתו של שמעון ברמן מארצות הברית,⁷⁰¹ תוכניתו של הרב פנחס משה אלחנן וקסלר, נכדו של מנדל רוזנבאום⁷⁰² ותוכניתו של משה דוד שוב, איש "חבורה יישוב ארץ ישראל על ידי עבודת אדמה" שהוקמה במוינשט שברומניה.⁷⁰³

נוכח האמור לעיל, בקציר האומר אפשר לקבוע שהשיח הפרוטו-ציוני על אודות יישוב ארץ ישראל רווח בקרב יהודים ממגוון מקומות בעולם. השיח הזה הלך והתפשט; אישים מרכזיים ביהדות העולם הביעו את דעתם בנושא – לחיוב ולשלילה – ולאחר 1848 גם העיתונות היהודית ברחבי העולם עסקה בסוגיה זו באינטנסיביות.⁷⁰⁴

השיח המוקדם בדבר יישוב מעשי של ארץ ישראל בדרום גרמניה, לבש צורה מעשית מוקדמת מאוד בישיבת הרב בינג בוורצבורג. חבורת תלמידים מבני הישיבה גמרו אומר לעלות לארץ ישראל והחלו בהכנות מעשיות לכך. בין חברי הקבוצה היו יהוסף שוורץ, אליעזר ברגמן, תלמידו-חניכו אברהם

⁶⁹⁸ ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 111–112. העפר שימש רבים ממאמיני תורת הנסתר כביטוי לפסוק "וכיפר אדמתו עמו". על פי הנוהג היה חופן עפר מוכנס לקברו של אדם כדי לכפר על חטאיו. אמונה אחרת גרסה כי יש בכך כדי להקל על גלגול המחילות בשעת תחיית המתים.

⁶⁹⁹ ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 59–63.

⁷⁰⁰ קרסל, החברה הראשונה ליישוב ארץ ישראל.

⁷⁰¹ ברמן, מסעות שמעון. ראו גם: סמואל, קדם-ציונות.

⁷⁰² וכסלר, דבר אזהרה לישראל. ראו גם: סמואל, קדם-ציונות.

⁷⁰³ גרוסמן, הפנקס של "חבורה יישוב ארץ-ישראל".

⁷⁰⁴ ראו לציין כאן את עיסוקו הרצוף בעניין זה של יצחק ליסר, יליד גרמניה, שהיגר לארצות הברית בשנות העשרים. הוא היה המייסד והעורך של העיתון אוקסידנט הפילדלפי (The Occident and American Jewish Advocate), הביטאון המרכזי של יהדות ארצות הברית במאה ה-19. העיתון יצא לאור מ-1843 ומראשיתו, ליסר – שתמך בכל מאודו בניסיונות להתיישבות חקלאית בארץ ישראל – העניק לרבים מתומכי יישוב ארץ ישראל במה חופשית בעיתונו לשטוח את תוכניותיהם. עם מנסחי הרעיון באוקסידנט אפשר למנות את ישראל בועז (ורדר קרסון), קונסול ארצות הברית בארץ ישראל, יליד פילדלפיה שהתגייס; מרדכי עמנואל נח, הוגה רעיון מדינת היהודים אררט שלימים העביר את תמיכתו ליישוב ארץ ישראל; ובמיוחד שמעון ברמן שהגה תוכנית מעשית לרכישת קרקע להקמת מושבה יהודית ליד טבריה. בין השאר, ליסר תמך גם בתוכניותיו של משה זקס (המבורגר, הישיבה הרמה בפיוורדא, כרך ג', בעמ' 634).

רייס (לימים הרב האורתודוקסי הראשון בארצות הברית⁷⁰⁵), אלעזר אוטנוזוסר (לימים רבה של העיירה הוכברג), ונתן שנייטאך (לימים דיין בפירת'). גם בער יששכר בינג, בנו של הרב בינג, נמנה עם החבורה הזו. כאמור לעיל, המקדם המשמעותי ביותר לרעיון יישוב ארץ ישראל בחבורה שהתלכדה סביב הרב אברהם בינג בוורצבורג היה אליעזר ברגמן.

לדאבון הלב, חומרים ארכיוניים רבים על אנשי ישיבת וירצבורג וגישתם כלפי יישוב ארץ ישראל אבדו בצוק העיתים. כך למשל, הגם שפנקסי ארגון הפקידים והאמרכלים, הפקוא"מ מאמשטרדם, שנוסד בידי בני משפחת להרן בשנת 1809, נמצאו ופורסמו, הארכיון הענק של מכתבים שנשלחו אל הפקוא"מ אבד. היו מן הסתם מתגלים בו מכתבים מווירצבורג ומצל אם מיי. גם למשפחות הברונים רוטשילד והירש היו ארכיונים מסודרים שכללו חומר תיעודי רב ממכתבי אנשי קהילות בגרמניה – ובהם לבטח גם מווירצבורג – ועם אנשי היישוב בארץ ישראל, וגם ארכיונים אלה אבדו כמעט לגמרי. גם למונטפיורי היה ארכיון, שהיה בו תיעוד עצום על מפעלותיו, אך הוא נשרף.⁷⁰⁶

עליית מקורבי רוזנבאום

מנדל רוזנבאום היה איש מעשה. הפעלתנות שלו במישור הכלכלי ובמישור הציבורי הייתה בהיזון חוזר מתמיד עם הרשת החברתית שהתקיימה בסביבתו. אנשים בולטים בסביבתו השפיעו עליו והוא השפיע עליהם והטביע את חותמו על חיי הסביבה המיידית שלו ובמעגלים רחוקים יותר. אכן, רוזנבאום ידע לקשור את הקשרים עם אנשי בית המלוכה, שרי הממשלה ואנשי השלטון המקומי וכן עם מנהיגים כלכליים וחברתיים בכל הרמות. הוא השכיל לתפעל את הרשת החברתית שלו, לגייסה לפעולה והניע בה תהליכים. אבל לא פחות מכך להיות מושפע ממה ככלל, ומאישים מסוימים בה בפרט. הוא ידע לשאוב ממנה כוחות, ולראות בה מקור סמכות.

לקבוצה שהתגבשה סביב ישיבות וירצבורג ופירדא נודעת חשיבות היסטורית בלתי מבוטלת, ומסכת חייו של מנדל רוזנבאום היא למעשה קור אחד – אכן, מן העיקריים והתשתיתיים שבקורים – מקורכי הרשת החברתית הזו. הבנה עמוקה של מקומו של רוזנבאום מצריכה אפוא גם הבנה של המגמות שהסתעפו מתוך אותה חבורה – ובייחוד של אנשי המפתח של קבוצה חברתית זו במרחב פעילותם.

להלן מתוארים מקרים פרטיים אחדים של הקבוצה, מתוך כוונה להראות עד כמה הייתה זו חבורה מהודקת, שהייתה מושפעת ממגמות מסוימות מאוד והביאה לידי ביטוי מחויבות לישן (למשל

⁷⁰⁵ היו אף מי שראו ברייס את הרב הראשי ליהודי אמריקה (Sharfman, The First Rabbi, at pp. 172).

⁷⁰⁶ יש טענה שהושמד במכוון בידי יורשיו (ראו למשל מורגנשטרן, השיבה לירושלים, בעמ' יט).

דבקות בהלכה הרבנית) תוך פתיחות לחדש (למשל שילוב לימודים אקדמיים בהכשרה הישיבתית) ואימוץ הרוחות הפרוטו-לאומיות שהחלו לנשב באותה עת בכל רחבי אירופה. בין מקורביו של רוזנבאום שעלו לארץ ישראל אפשר למנות כמה וכמה שמות. הקרובים אליו ביותר היו מזכירו יהוסף שוורץ, חתנו ובתו אליעזר וסילא ברגמן ופטר רומפף שהיה אחד מפועליו הלא-יהודים בבית החרושת למסמרים בצל אם מיין, ובשל התפעמותו העמוקה מרוזנבאום ובני משפחתו החליט להתגייר ועלה לארץ ישראל. כדי להדגים את מקומן של ישיבות פירת' ווירצבורג, שרוזנבאום היה מעורב בחיי שניהן, ביישוב ארץ ישראל, ושרבים מתלמידיהן היו שייכים לחוגו הקרוב, נביא להלן תיאור של אחדים מבני החבורה ועשייתם למען יישוב ארץ ישראל.

משה זקס

רבים מחוקרי העלויות לארץ ישראל במאה ה-19 מזכירים את הרב משה זקס (Sachs) בתור מי שהיה העולה הראשון מקרב יהודי גרמניה לארץ ישראל במאה ה-19. זקס נולד בעיירה דרייסיגאקר (Dreissigacker) שבמחוז מיינינגן במדינת סקסוניה בשנת 1800 ונפטר בירושלים בשנת 1870.⁷⁰⁷ זקס הגיע ארצה כבר בשנת 1831. ככל הידוע הוא לא נמנה עם חבורת תלמידיו של הרב אברהם בינג בוורצבורג – הסביבה החברתית שממנה עלו ארצה העולה השני, החוקר יהוסף שווארץ והעולה השלישי (הראשון שעלה כבעל משפחה, עם רעייתו וילדיו) הרב אליעזר לצארוס ברגמן, שנרחיב עליהם להלן – אך במשך זמן מה למד בישיבת פיורדא. כללנו את שמו של זקס כאן, מפני שהיו בינו ובין אליעזר ברגמן קשרים עוד זמן רב לפני שברגמן הגיע ארצה.⁷⁰⁸ ברגמן, כפי שנראה בהמשך, אומנם עיצב את תפיסתו הפרוטו-לאומית תחת השפעתו של הרב בינג, אולם נראה ששניהם, זקס וברגמן, שאבו את כמיהתם הראשונית וכיסופיהם לארץ ישראל מאותו מקור רוחני: הרב אברהם בנימין וולף המבורג, רבם בישיבת פיורדא, היא פירת'. שניהם למדו בפיורדא באותן שנים.⁷⁰⁹

⁷⁰⁷ תדהר, אנציקלופדיה, בעמ' 1108–1109. וראו בהרחבה פרידמן, משה זאקס.

⁷⁰⁸ פרידמן, משה זאקס, בעמ' 45; השוו: Sharfman, The First Rabbi, at p. 32.

⁷⁰⁹ זקס כלול ברשימת תלמידי פיורדא (ראו, המבורג, הישיבה הרמה בפיורדא, כרך ג', בעמ' 196). לפי שרפמן, גם זקס עבר ללמוד בוורצבורג אצל הרב בינג (Sharfman, The First Rabbi, at p. 32), ואם כך, בוודאי היו קשרים והיכרות בינו לבין חוגו של הרב בינג, ומשפחת רוזנבאום בכלל זה, אולם נראה ששרפמן הסיק מכלל ואין לכך שום עדות אחרת.

על כל פנים, כאשר עזב ברגמן לישיבת וירצבורג, פנה זקס ללמוד בישיבות בפראג, בניקולשבורג, בפרשבורג ובפאקש.⁷¹⁰ זקס נסע לירושלים בשנת 1830 (הגיע כנראה בתחילת 1831), והתיישב בירושלים. בשנת 1832 נשא את בתו של הגביר צדוק הלוי קרויז (שכונה הרוטשילד הירושלמי),⁷¹¹ שעלה ארצה ממוגילוב.

זקס ערך תוכניות ליוזמות חקלאיות ולהקמת יישובים יהודיים בארץ ישראל.⁷¹² בשנת 1834 הוא יצא לאירופה כדי לעשות נפשות לרעיון הקמת יישוב חקלאי בארץ ישראל ולצורך איסוף כספים לשם כך.⁷¹³ ב-1836 ערך זקס סדרת פגישות עם אנשי ממשל אוסטריים, ובהם קלמנט פון מטרניך, והגיש תזכיר ובו הצעה ליישוב יהודים בארץ ישראל ולפרנסתם בעבודה חקלאית, בתמיכת אוסטריה.⁷¹⁴

בשנת 1838 שהה זקס במשך זמן קצר בווינה, וייתכן שהתכוון להשתלם ברפואה באוניברסיטה המקומית, אך בשנת 1839 הוא כבר שב לירושלים. ייתכן שקטע את לימודיו כי הגיעה אליו הידיעה שבינתיים הגיע רופא לירושלים, אולם סביר שמעולם לא התכוון ללמוד בצורה מקיפה, אלא רק להשתלם בקורס רפואה קצר.⁷¹⁵

לאחר ששב לירושלים נוכח זקס שבאותה עת תוכניותיו לבסס את ההתיישבות בארץ ישראל על חקלאות – ועל פרודוקטיביזציה בכלל – אינן יכולות לצאת אל הפועל, נכנע למשטר החלוקה עד שתכשר השעה, אם כי לא ויתר על תפיסתו העקרונית. בשנת 1837, הקימו יהוסף שוורץ ואליעזר ברגמן עם שותפיהם ההולנדיים את כולל הו"ד, בעבור יוצאי הולנד ודויטשלנד (גרמניה), וזקס, שהיה אז במסע בגרמניה, הצטרף להנהגת הכולל החדש עוד בהיותו שם.

ראש ועד הפקידים והאמרכלים (להלן: פקוא"ם) הרב הירש להרן התרעם מאוד על כוונתם להקים את הכולל. הוא פנה אל רבניהם ותומכיהם של זאקס, ברגמן ושווארץ, ובהם הרב המבורג, מנדל

⁷¹⁰ Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 766.

⁷¹¹ עליו ועל ר' צדוק'ס חוש (חצרו של רבי צדוק) ראו המבורגר, שלושה עולמות, בעמ' יז-כא.

⁷¹² וילהלם, דור דור ועוליו, בעמ' 134–135; גליס, מדמויות ירושלים, בעמ' ס.

⁷¹³ זקס נסע דרך צפון אפריקה, כדי להפציר בחותנו צדוק קרויז, ששהה בתוניסיה, שישוב ארצה משהייתו הארוכה שם (ראו בדברי להרן המובאים אצל פרידמן, משה זאקס, בעמ' 45). בתוניסיה פגש זקס בנסיך הגרמני הרמן פון פוקלר-מוסקאו (von Pückler-Muskau), שהתרשם ממנו מאוד (ובייחוד מצורתו החיצונית – וצריך עיון גדול) וצייד אותו בהמלצות למתן תמיכה לקידום רעיונותיו ההתיישבותיים (ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 125; וילהלם, דור דור ועוליו, בעמ' 135).

⁷¹⁴ גליס, מדמויות ירושלים, בעמ' סאה.

⁷¹⁵ הרופא הראשון שהגיע לירושלים היה, ככל הנראה, ד"ר שמעון פרנקל, שליחו של מונטפיורי, שהגיע רק בשנת 1843 (פרידמן, משה זקס, בעמ' 239–240).

רוזנבאום, חת"ם סופר והרב אברהם וכסלר, כדי שישפיעו עליהם לחדול מעיסוקם באיסוף כספים ייחודי ליוצאי גרמניה ולהקמת כולל נפרד.

בשנת 1854 היה זקס שותף בהקמת "חברה קדישא תפארת ישראל העוסקים להרים קרן עבודת קרקעות", עם האיכר הגרמני, גר הצדק פטר קלאסון מדנציג ואחרים, כדי לנסות להתחיל תוכנית התיישבות חקלאית באזור יפו. בשנת 1860, יצא שוב לאירופה, בשליחות כולל הו"ד, יצר קשר עם ד"ר חיים לוריא ועם הרב צבי הירש קלישר, והיה שותף רעיוני לתוכניותיהם לקניית קרקעות לשם התיישבות יהודית בארץ ישראל.

בדצמבר 1867 כתב זקס ב"המגיד" על הצורך בהכנת תוכניות מסודרות להקמת התיישבות יהודית בארץ ישראל. הוא התנה זאת בקבלת רישיון מהשלטונות העות'מאניים. בעניין איסוף הכספים לשם הוצאת תוכניות אלו מן הכוח אל הפועל קבע זקס שיש לפעול לכך בנפרד מהאיסוף הרגיל של הנדבות "לחלוקה". לדבריו יש לערוך איסוף מיוחד להתיישבויות, שמקורו יהיה בעיזבונות של גבירים ובתרומות מיוחדות, ובלבד שה"חלוקה" לא תיפגע:⁷¹⁶

ועתה בית ישראל, אל תרגזו בדרך כזה, וכמעשה ארץ אמעקא בארץ כנען לא תעשו. ואם כוונתכם לעשות ג"כ [גם כן] קאלאניע לאחב"י באה"ק [לאחינו בית ישראל בארץ הקודש] – כזאת תעשו ויהי ד' עמכם: **קחו רשיון מהשררה השולטן** יר"ה [ירוש הודו] – ואח"כ טוב הדבר לקנות קרקעות בכל מקום שיושבים אחינו באה"ק, אפי' שיש ביוקר כי אין הנאה בקרקעות – ואח"כ צריך כל בעל השדה כלי עבודת הקרקע עם עבדים ועם סך גדול כסף ההוצאות, **קרן קיימת שיתיסד ע"י הרוזנים הגדולים שעודם בחיים או מהגבירים לאחר שיעזבו פטירתם עזבון דוקא לתכלית יישוב ארץ ישראל**, ומפירותהן ימלאו כל החסרונות הנוגעים בעבודת קרקעות – אבל בהנדבות הכלליות שמשלחים מחוצא לארץ להכא [לכאן], אל תגעו בו יד לההוצאות ישוב ארץ ישראל, אין זה כ"א [כי אם] רציחה ממש ובפרט מה שנוגע לאחב"י שהתורה אמנותם!

דברי זקס אלו באים לאחר שרק כמה חודשים לפני כן הוא דחק – במילים נוקבות של ממש – במבשר הציונות, הרב הירש קלישר, שיוציא כבר אל הפועל את תוכניותיו ולא יסתפק עוד בדיבורים:⁷¹⁷

⁷¹⁶ זאקס, אזיען – ירושלים (1), בעמ' 395, ההדגשות נוספו.

⁷¹⁷ זאקס, אזיען – ירושלים (2), בעמ' 252.

ואתה צבי ישראל הירש קאלישער עד מה אתה יושב בביתך. קח המטה ולך בגולה לבקש תרופה מאחיד, כל ישראל חברים בפאריס ולאנדאן, וה' עמך בכל אשר אתה הולך, וחבריך חבא אית לי – כמה אלפים ורבבות כסף נראה מכ"ע [מכוליה עלמא = מכל העולם], עזבו המתים באמעריקא וענגלאנד, לענין דברים טובים, הלא מהם תקנו שדות וכרמים בארץ הקדושה. כי רב לכם כסף בחוצה לארץ. אין יראת שמים שלכם. ומה שותק הרב, הבעל, הדרשן והלומד דעת ומורה צדק בישראל, שלא לשמיע כשופר לקחת מעיזבון המתים לכה"פ [לכל הפחות] חלק גדול ולקנות קרקעות באה"ק [בארץ הקודש], ע"ז [על זה] נאמר: משיב חכמים אחר. מי יתן מציון תשועת ישראל ב"ב [במהרה בימינו].

באוקטובר 1868 פרסם זקס קריאה לתמיכה בניסיונות גאולת האדמה "החילוניים" של קרל נטר, שליחה של חברת כ"ח והפציר ביהודי הגולה לרכז את התרומה לרכישת קרקעות למסגרת זו ולא לפזרה בין אוספי תרומות שונים.⁷¹⁸

זקס היה אפוא במעגל קרוב לאנשי חוגו של רוזנבאום, ואולי, כדברי שרפמן, אף שהה גם זמן מסוים בישיבת וירצבורג.⁷¹⁹ אולם אף אם אי-אפשר לדבר על קשר ישיר בין זקס ורוזנבאום, אפשר לדבר על השתייכותם הסוציולוגית לאותה קבוצה רעיונית, שהתגבשה בקרב אחדים מתלמידי ישיבות פירת' ווריצבורג, תלמידיהם של הרבנים בינג, המבורג וקרנאו.

יהוסף שוורץ

מי שהוכתר כעולה השני מגרמניה בשנות השלושים של המאה ה-19, היה יהוסף שוורץ. עליו אפשר לומר שהיה מן המקורבים ביותר לרוזנבאום במשך תקופה מסוימת. הוא שימש מעין מזכירו האישי של רוזנבאום, בזמן לימודיו במקביל בישיבת הרב בינג ובאוניברסיטת וירצבורג. יהוסף שוורץ, נולד בפלוס (Floss) שבמזרח בוואריה בשנת 1804. ב-1820 הגיע לוורצבורג כדי ללמוד בישיבת הרב בינג. בישיבה הוא היה חניכו של הרב אליעזר ברגמן. ברגמן, שהיה מבוגר משוורץ בכחמש שנים, היה אז מעין חברותא בוגרת ומדריך לרבים מן התלמידים הצעירים יותר בישיבת הרב בינג – עד שהרב בינג שלח את ברגמן אל מנדל רוזנבאום באונטרצל.

⁷¹⁸ זאקס, אזיען – ירושלים (3), בעמ' 324.

⁷¹⁹ Sharfman, The First Rabbi, at p. 32.

יהוסף שווארץ הלך אחרי ברגמן אל אונטרצל. כאשר עבר ברגמן להתגורר ביודנהוף המתהווה באונטרצל, אצל מעסיקו (ולימים חמו) רוזנבאום, הפך גם שוורץ בן בית בבית רוזנבאום, ועד מהרה נעשה גם הוא אחד מעובדיו של מנדל רוזנבאום. במשך שנים אחדות הוא טיפל בעניינים אדמיניסטרטיביים של המשק החקלאי של רוזנבאום ומפעל המסמרים.⁷²⁰ בד בבד עם עבודתו למד תורה עם ברגמן ועם תלמידי ישיבת צל, ועוד שנים רבות לאחר מכן התייחס שוורץ אל ברגמן כאל אחד מרבותיו.

רבים רואים בשוורץ ראש וראשון לחוקרי ארץ ישראל בעת החדשה.⁷²¹ הוא עסק בתחומי דעת מגוונים, ובהם גאוגרפיה של ארץ ישראל (פרסם מפה מתקדמת לזמנו), אסטרונומיה, היסטוריה, ולשון. הוא תמך מאוד באימוץ ההברה הספרדית בעברית,⁷²² ומיום בואו ארצה שינה את לבושו ללבוש שהיה מקובל בקרב בני היישוב הספרדי.

שוורץ הקדים את אליעזר וסילא ברגמן ברגמן בעלייה לארץ ישראל בכשנה וחצי, מפני שהיה עדיין רווק והנסיעה היה פשוטה יותר בעבורו. וכשמשפחת ברגמן עלתה, היה זה שוורץ ששכנע אותה לבחור להתגורר בירושלים, על פני צפת וטבריה.⁷²³

לא ברור מי "הדביק" את מי "חיידק ארץ ישראל" בישיבת וירצבורג,⁷²⁴ אבל נראה שרבים מתלמידי הישיבה – ובהם שוורץ וברגמן – ובוודאי אלה מהם שעסקו בתורת הנסתר, הגיעו לתפיסה שלפיה יש לקדם את הגאולה על ידי עשייה גשמית.⁷²⁵

לאחר שגמלה בלבו ההחלטה לעלות לארץ ישראל, הוא פנה ללימודי גאוגרפיה ושפות שמיות באוניברסיטה ע"ש יוליוס מקסימיליאן בוירצבורג, מתוך כוונה לעלות לארץ הקודש ולחקור אותה מבחינה מדעית. לימים פירסם שוורץ את הספר המדעי הראשון שהודפס בארץ ישראל בעברית בעת

⁷²⁰ וילהלם כתב ששוורץ היה פקיד במשק החקלאי של רוזנבאום רק בשנת 1832 (וילהלם, דור דור ועוליו, בעמ' 140), אולם אזכוריו הרבים במכתבי סילא ואליעזר לצל מעידים על קרבה רבה ועל שהות ממושכת יותר במחיצתם (ברטורא, ישאו הרים שלום).

⁷²¹ ראו ברשימתו הממצה של חיים באר על אודותיו (באר, [הגיאוגרף שגילה את ארץ ישראל](#)).

⁷²² ראו במאמרו בעיתון המליץ משנת 1861 (שווארץ, [ע"ד הברת האשכנזים והספרדים](#), בעמ' 610–612).

⁷²³ ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 85.

⁷²⁴ וילהלם כתב שיייתכן ששוורץ השפיע על ברגמן ללכת אחריו לירושלים (וילהלם, דור דור ועוליו, בעמ' 141). אולם נראה שדווקא ההפך הוא הנכון, וכי השפעתו של ברגמן על שוורץ הייתה דומיננטית יותר. אליעזר ברגמן ואליעזר אוטנזוסר החלו בהכנות לעלייה ארצה עוד לפני עליית זקס ושוורץ, אלא שהיותם אנשי משפחה המטופלים בילדים ומושקעים במסחר, לא התאפשר להם לעלות לארץ ישראל בצורה ספונטנית יותר, כפי שעשו זקס ושוורץ (על הכנותיהם לנסיעה ראו בהמשך פרק זה).

⁷²⁵ המבורגר כתב שההחלטה לעלות ארצה גמלה בליבו של שוורץ במהלך פרעות הפ-הפ (המבורגר, הישיבה הרמה בפירודא, כרך ב', בעמ' 576), אולם אין הדבר מסתבר, שכן שוורץ הגיע לוירצבורג במהלך השנה שלאחר המהומות.

החדשה. ספרו עסק בגאוגרפיה ובאסטרונומיה ובשאר חקירות מתחום המדעים בהקשר לארץ ישראל בזמנו.⁷²⁶

במכתבו מ-2 בספטמבר 1835 כתב רוזנבאום לברגמן: "לוט חשבוננו של שווארץ"⁷²⁷ וייתכן שהדברים מכוונים לסגירת חשבון בין מעסיק ומועסק לשעבר, אם כי בהחלט ייתכן שהכוונה היא ששילם בעבורו חוב אחר. את הכספים ששולמו על ידי רוזנבאום בצל החזיר שוורץ למשפחת ברגמן בירושלים. מנדל רוזנבאום אף טיפל בחובות כספיים אחרים שנותרו לשוורץ בבוואריה.⁷²⁸ מן המכתבים של אליעזר וסילא ברגמן אל מנדל רוזנבאום ניכרים יחסי קרבה הדוקים מאוד בינם לבין יהוסף שוורץ. יתר על כן, אפשר ללמוד מן המכתבים על קרבה של שוורץ לבית רוזנבאום כולו. כמעט בכל מקום שהוזכר שמו של שוורץ במכתבים, כינה אותו ברגמן "ידיד נפשי".⁷²⁹ לא זו אף זו, שווארץ נהג להוסיף מדי פעם דברים משלו אל בית רוזנבאום בשולי מכתביהם של אליעזר וסילא, משל היה בן משפחה של ממש.⁷³⁰ מכאן שהקשר בין שוורץ ובין מנדל רוזנבאום היה קשר קרוב מאוד, שחרג מיחסי עובד-מעביד.

מבין בני החבורה, שוורץ וברגמן אף מימשו את כוונות העלייה לארץ ישראל, אך האחרים נסוגו מן הרעיון בשל הקשיים העצומים שהיו כרוכים בהוצאתו לפועל. שוורץ, שעלה ארצה כשנה ומחצה לפני משפחת ברגמן, היטלטל בדרכים במשך כשנתיים.⁷³¹ ממכתב שכתב לו אחיו הגדול, הרב חיים שוורץ,⁷³² שהיה רבה של העיר הרבן (Huerben) אחת הקהילות היהודיות הגדולות בבוואריה דאז, אפשר ללמוד כי שוורץ היה מעין חלוץ לבחינת המצב בארץ ישראל, וכי השאיר אחריו רבים שציפו למוצא פיו בכל הקשור לתנאי המחיה, אפשרויות הפרנסה והיתכנות ההתיישבות בארץ ישראל.⁷³³

⁷²⁶ ספר דברי יוסף כלל שני חלקים, שהידוע בהם הוא החלק השני: "תבואות הארץ" (שווארץ, דברי יוסף).

⁷²⁷ ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 118.

⁷²⁸ ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 98–100.

⁷²⁹ ראו למשל: ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 58, 71, 83, 85, 89.

⁷³⁰ שם, בעמ' 76: "ושמח שמחתי במאוד מאוד כראותי את פני ידיד-נפשי מורנו הרב אליעזר נרו יאיר", וראו גם שם, בעמ' 96.

⁷³¹ קרסל, יהוסף שווארץ, בעמ' 5.

⁷³² הרב חיים שווארץ (1800–1875) למד אף הוא בישיבת בינג בווייצבורג, אולם הוא הגיע אליה בגיל מבוגר יותר, ואף שהיה קרוב בגיל לראשוני תלמידיה, ובהם ברנייס, אדלר, ברגמן ואטלינגר, לא נמנה עם אנשי חבורתם. באוניברסיטת וירצבורג הוא למד במקביל לאחיו יהוסף, שהיה צעיר ממנו בארבע שנים (Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 801). הוא שימש אחד הנציגים של המשלחת האורתודוקסית בוועידת וירצבורג לבחינת מצב הדת בבוואריה, ב-1836 ולאחר שמונה לרב של הרבן השתתף בפעולות שונות לשיפור מעמדם של היהודים בבוואריה.

⁷³³ קרסל, יהוסף שווארץ, בעמ' 5.

לרב חיים שוורץ היה קבוע עם בית רוזנבאום, כך עולה ממכתב של ברגמן אל רוזנבאום בצל מאוקטובר 1835.⁷³⁴

חלק מהזמן היה שוורץ דחוק מבחינה כספית ורבקה סילא פנתה בעניינו אל אביה שינצל את השפעתו על אחיו ובני משפחתו של שווארץ, כדי שישלחו לו כספי תמיכה, ורוזנבאום שלח גם הוא כסף בעבור שוורץ.⁷³⁵

מכיוון שביתם של בני הזוג ברגמן היה גדול יותר מזה שלו, לפני ששווארץ התחתן בשנת תקצ"ה (1835), הוא קבע את לימודו בביתם, כפי שהיה רגיל בצל אם מיין.⁷³⁶ בכפוף לתוכניותיהם לרכישת קרקע להתיישבות בארץ ישראל ולשם עבודה חקלאית יהודית בה, בשנת תר"ח (1848) דנו ברגמן ושוורץ בשאלת חיוב תרומות ומעשרות:⁷³⁷

מה שהשיבותי להרב המופלג ר' אליעזר בערגמאן נ"ע בשנת תר"ח בענין מי שקנה קרקע בא"י בזמן הזה שהיא חייב מדאורייתא בתרומו ומעשרות: ר"מ [רבי ומורי] סבר שזמן הזה מי שקנה קרקע בא"י חייב בתרומ"ע מדאורייתא' וסמך דבריו מהירושלמי שביעית ריש פ"ו [תחילת פרק ו'] אבותיך לא נתחייבו עד שעה שקני כול' [עד ששלטו בכול הארץ]. אבל אתם ראשון ראשון קונה ומתחייב ע"כ [עד כאן] "לא ירדתי לסף דעת וכונת מעלתו בזה: הלא כל מחלוקת ר' יוסי בר חנינה (והוא שיטת ר' יוסי דסדר עולם) ומחלוקת רבי לעזר דוקא על ירושת ועלית עזרא. ובאמת סברה לומר כיון שגלו פעם אחת מהארץ אף שיעלו שנית יהיו פטורין.

עמדתו של שוורץ בענייני יישוב ארץ ישראל הייתה שונה מזו של זקס וברגמן, וניכר בה לא פעם חוסר עקביות. למשל ב-1839 תמך בהצעתו של מונטיפיורי לרכוש קרקעות ולהעסיק יהודים בחקלאות. הוא כתב לאחיו חיים, בהרבן: "ואפשר שמה' יצא הדבר להיות הענין הזה תחלת הגאולה בדרך הטבע"⁷³⁸ ובמכתב אחר הוא התייחס מפורשות לגאולה הצפויה בשנת ת"ר: "ועיני כל אחינו בני ישראל אל ה' שיוציאנו מאפלה לאורה בביאת הגואל צדק בשנה הבאה ת"ר אמך"⁷³⁹ אולם בהמשך נראה כי הוא התרחק מעיסוק בעניינים ציבוריים, ובכלל זה מתוכניות ליישוב הארץ או

⁷³⁴ ברטורא, ישאו הרים שלום בעמ' 110-111.

⁷³⁵ שם, בעמ' 118.

⁷³⁶ שם, בעמ' 112.

⁷³⁷ שווארץ, דברי יוסף, חלק א', בעמ' ק"מ-קמ"א.

⁷³⁸ מורגנשטרן, גאולה וטבע בירושלים הנבנית.

⁷³⁹ שם.

לבניית שכונות מחוץ לירושלים, ואפשר לתלות זאת באכזבתו מכך שלא התממשה אמונתו המוקדמת בהיותה של שנת ת"ר שנת הגאולה.

שוורץ התמקד בחקירותיו האסטרונומיות והגאוגרפיות, ומלבד שליחותו לאיסוף כספים באמריקה ב-1849 – שממנה שב ארצה ב-1851 יחד עם ידידו מצל אם מיין, הגר-צדק פטר רומפף⁷⁴⁰ – ומלבד תמיכתו בהקמת בית הספר של משפחת למל,⁷⁴¹ לא היה מעורב מאוד בענייני הציבור בירושלים. יש הבדל בולט בין כתיבתו של יהוסף שווארץ כאיש מדע: גאוגרף, קרטוגרף, אסטרונום (ואפילו כהיסטוריון) לבין כתיבתו במכתביו לאחיו. בספריו נקט לשון עניינית ותמציתית, אך במכתביו הפרטיים קרא דרור לרגשותיו. לקראת שנת ת"ר (1840) הביע שוורץ הרציונליסט תפיסה מיסטית עת קישר בין אמונותיו הקבליות לבין תופעות טבע שתיעד.⁷⁴²

לסיכום, יהוסף שווארץ, אישיות מרכזי בתולדות התפתחות היישוב הישן בארץ ישראל, הושפע לא מעט מהאווירה הפרוטו-לאומית ששררה בבית רוזנבאום ובישיבת בינג בוורצבורג, והיה מראשוני הראשונים שעלו לארץ ישראל מגרמניה, חדור בתודעה משיחית, שלפיה פרודוקטיביזציה של היהודים ופנייה אל דרך כמו-לאומית, היא בגדר "עשייה מלמטה" שתעורר את האל מלמעלה להביא משיח.

הרב אליעזר ברגמן

אליעזר ברגמן, חתנו של מנדל רוזנבאום, נולד בהיידנהיים שבבוואריה בשנת 1799. הוא גדל להיות תלמיד חכם מבטיח ו"יצק מים על ידיהם" של שניים מן הרבנים החשובים ביותר בתחילת המאה ה-19 בדרום גרמניה, הרב אברהם בנימין וולף המבורג והרב אברהם בינג. שניהם סימנו אותו כתלמיד חכם גדול.

הלל וייס ניתח את הדמויות ההיסטוריות ששימשו רקע לבניית הדמויות בנוסחו המוקדם של הסיפור "עגונות" של ש"י עגנון – הסיפור הראשון של עגנון שפורסם בשנת 1908 והביא לשינוי שמו ולפרסומו הגדול. וייס הצביע על הקשר בין אחיעזר השד"ר מכולל הו"ד שבסיפור, לבין אליעזר ברגמן.⁷⁴³

⁷⁴⁰ וילהלם, דור דור ועוליו, בעמ' 140.

⁷⁴¹ מלאכי, לתולדות בית ספר למל בירושלים, בעמ' 411.

⁷⁴² ש.ס.

⁷⁴³ וייס, עגונות ועידו ועינם, חלק 1, בעמ' 29–32.

אל פיורדא-פירת' הגיע ברגמן ב-1810, כילד יתום מאב, בן 11, שאימו נישאה בשנית ועברה לבית בעלה החדש. במשך כשש שנים התגורר בביתו של הרב המבורג.⁷⁴⁴ לאחר סגירת הישיבה בפיורדא וסילוק כ-100 מתלמידיה (ובהם ברגמן) מן העיר, במסגרת המאבק בין הרפורמים והאורתודוקסים על רבנות העיר, עבר ברגמן בשנת 1817 לישיבה שהלכה והתקמה בוורצבורג והיה אחד מראשוני תלמידיה.

לוורצבורג הגיע עם חברו מילדות, דוד וייסקופף, לימים הרב של נסיכות ולרשטיין, ושניהם החלו לדון ביניהם על אפשרות מעשית לעלות לארץ ישראל ולהתיישב בה. החברותא של ברגמן ללימוד תורה ולהתדיינות הלכתית, ואחד מחבריו הקרובים ביותר בישיבת וורצבורג היה הרב יעקב (יוקב) אטלינגר, מן הידועים ביותר בקרב רבני גרמניה במאה ה-19, מחבר הספר "ערוך לנר". אטלינגר אף שהיה בבית רוזנבאום בתיילהיים זמן מה לאחר שברח מוורצבורג בעת הפרעות ב-1819, ומשם פנה להמשך לימודיו בישיבת פיורדא, שנפתחה מחדש למשך כמה שנים.⁷⁴⁵

הרב וייסקופף (נולד ב-1798 ונפטר ב-1882) היה מקורב ביותר לבית רוזנבאום בצל אם מיין. לימים הוא כיהן כרב בעיר אאוב ואחר כך כרבה הראשי של ולרשטיין, שם אף יסד ישיבה. גם הוא נמנה עם גדולי רבני גרמניה במאה ה-19. קרבתו לבית רוזנבאום נבעה הן מלימודיו בישיבת הרב בינג, שמנדל רוזנבאום היה, עם בני משפחת הירש, אחד מפטרוניה ותומכיה הכלכליים, והן מחברותו הקרובה ביותר עם אליעזר ברגמן חתנו של רוזנבאום משחר נעוריהם.⁷⁴⁶

לאחר נישואי ברגמן עם רבקה סילא בתו של מנדל רוזנבאום, נישא וייסקופף לבת דודתה, אחייניתו של מנדל, ווגעל, בת אחיו זעקל פנחס רוזנבאום.⁷⁴⁷ זעקל היה שותפו של רוזנבאום בחלק מעסקיו, והוא נותר בתיילהיים להוביל את הקהילה היהודית שם, אחרי שמנדל עקר לאונטרצל.

כדי להבהיר את מעמדו של ברגמן בעיני רבני גרמניה החשובים נביא קטע מדברי ההספד של הרב וייסקופף על הרב אטלינגר. כשנפטר הרב אטלינגר בשנת 1871, השתמש וייסקופף בחברותו הקרובה של אטלינגר עם ברגמן כדי להאדיר את שמו של אטלינגר:⁷⁴⁸

...וכבר היה [אטלינגר] גדול בתורה וחכמה ומדע ויראתו קודמת לחכמתו

המתקיימת, ולהוסיף דעת באמיתתה של תוה"ק [תורתנו הקדושה] הקריב עצמו

⁷⁴⁴ ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 11, 17.

⁷⁴⁵ המבורגר, הישיבה הרמה בפיורדא, כרך ב', בעמ' 576.

⁷⁴⁶ חברותם האמיצה ופעולתם למען ארץ ישראל מוזכרות בהספד על הרב וייסקופף (מרץ 1882), כ-30 שנים אחרי מות

אליעזר ברגמן (Lehmann, Rabbi David Weisskopf, at p. 283) וראו גם דסלר, שנות דור ודור, ג', בעמ' 72.

⁷⁴⁷ Lehmann, Rabbi David Weisskopf, at p. 283.

⁷⁴⁸ וייסקופף, קינה לדוד, בעמ' 126.

לאדמ"ו הגה"ג [לאדוננו, מורנו ורבנו הגאון הגדול] מופלא שבמופלאים הרב אב"ד מו"ה אברהם בינג הלוי זצ"ל ולדיבוק חברים עם הצדיק המנוח והמפורסם לתהלה הגה"ג מו"ה אליעזר זצ"ל בערנמאן איש ירושלים תו"ת והנהו תרי תלמידים התאחדו זה בזה בהלכה ברורה כברזל.

וייסקופף כתב שם שאטלינגר וברגמן סייעו לו בפרשנות של חוכמת רבו הרב בינג,⁷⁴⁹ ויחד נחשבו שלושת תלמידי החכמים הללו, ועימם הרב יצחק ברנייס, והרב נתן מרקוס אדלר, לחבורה מצומצמת ומלוכדת, שהייתה שמנה וסולתה של ישיבת וירצבורג.⁷⁵⁰ לברגמן היו אפשרויות להתמנות לרב בקהילות חשובות ברחבי גרמניה, אולם הרב בינג ייעד אותו לסייע לחברו, מנדל רוזנבאום, לייסד את ההתיישבות היהודית באונטרצל הסמוכה. יש להניח ששני הידידים, בינג ורוזנבאום, גם סיכמו מראש שברגמן יישא את בתו הגדולה של רוזנבאום. אחד התנאים שברגמן הציב, ורוזנבאום נענה לו, היה שבתוך פרק זמן מסוים יעלו בני הזוג להשתקע בארץ ישראל. רבותיו של ברגמן, אנשי שיחו של רוזנבאום, המבורג ובינג, תמכו בעליית משפחת ברגמן. כשעלה ברגמן לארץ ישראל, הרב וולף המבורג, ראש הישיבה בפירת' תמך מפורשות בנסיעת ברגמן לארץ ישראל וקבע שהיא "עושה קידוש השם גדול מאוד".⁷⁵¹ תמיכתו של המבורג בברגמן ובעלייתו באה למרות התנגדותו המפורשת של ראש הפקוא"מ, הירש צבי להרן, לעליית ברגמן. להרן כתב אל המבורג: "ליזר נרו יאיר מצל גם לא שמע לעצתי ועשה הכול על דעת עצמו, הן בעצם הנסיעה... והן בשאר דברים... ואילו התייעץ עימי, הייתי אומר לו, כלך מלעסוק במשא ומתן בארץ ישראל".⁷⁵² להרן ראה בישיבת ארץ ישראל עניין למי שעולה כדי לעסוק בתורה בלבד, ולא ראה בהפיכתה לארץ נושבת אידיאל מעשי. לעומתו, שאיפתו המוצהרת של ברגמן הייתה "ויבאו-נא אחרינו, אם ירצה השם לטובה, על פי מכתבינו אשר נכתוב משם".⁷⁵³ הוא האמין בכל מאודו שהגיע זמן הגאולה. בעמוד הראשון של פנקסי חידושי התורה שכתב בארץ ישראל (שקדמו לו כמה פנקסים בגרמניה) – פנקס שפתח בהגיעו לירושלים לאחר התלאות

⁷⁴⁹ שם.

⁷⁵⁰ ברגמן אף מוזכר בהספד של הרב מאיר להמן על דוד וייסקופף עצמו: "חברותו הנצחית עם אליעזר ברגמן מהיידנהיים, שהרוויח הרבה זכויות בעבודתו הרבה למען ארץ ישראל, נוצרה עוד בלימודם אצל הרב אברהם ביהעם בנוצנהאוזן, מקום שבו נולד דוד (Lehmann, Rabbi David Weisskopf, at p. 831).

⁷⁵¹ ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 45.

⁷⁵² ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 46.

⁷⁵³ ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 45.

העצמות שפקדו אותו ואת משפחתו בדרך – כתב ברגמן: "זכו – אחישנה. יחיד או ציבור [אם] ממהרין ביאת משיח צדקנו, בזכות... [בלתי קריא], יבוא [המשיח] בחישה".⁷⁵⁴ הוא האמין אפוא בעשייה ארצית שתעורר את העשייה האלוהית.

באוגוסט 1834 פרסמו ברגמן וחברו מן הישיבה בפירדא הרב אלעזר אוטנזוסר כרוז ובו ביקשו מתומכי רעיון העלייה לארץ ישראל תמיכה כספית למימון מסעם היקר. אוטנזוסר עבר עם ברגמן לישיבה בוורצבורג ב-1817, וב-1829 הפך רבה של קהילת הוכברג הסמוכה.⁷⁵⁵

ברגמן הצהיר שיש בידו די כסף לנסיעה, אך הוסיף כי לתחושתו אין זה נכון "לכלות את הקרן" ("היכא דכליא קרנא") על הוצאות הנסיעה, ולכן הציע לתומכים לתת כהלוואה שני דוקאטים לכל הפחות, מתוך ידיעה שאולי לא יוחזרו.⁷⁵⁶

ברטורא הביא צילום של הכרוז ושל קבלה על הלוואת שני דוקאטים שקיבל אדם, שאנו מפענחים את שמו כוולף אדלר.⁷⁵⁷ ברטורא קרא את שמות הנאמנים שברגמן, מנסחו של הכרוז, מינה לאיסוף הכספים ולשמירתם עד הוצאת התוכנית לפועל, כך: "ב"י ברוד"ר י"ה רומאן בוורצבורג".

לאחר עיון מדוקדק יותר הגענו לכלל מסקנה שהמדובר ככל הנראה בבער יששכר בינג,⁷⁵⁸ בנו של הרב בינג ובד"ר הרב פיליפ רומאן.⁷⁵⁹ אצל שני האישים הללו התמזגו לימוד התורה והלימוד באקדמיה. שניהם היו חברים קרובים של ברגמן ואוטנזוסר ושניהם היו מן הקרובים ביותר לרב אברהם בינג.

על פי אנטה טייגל מצל אם מיין, החוקרת את "ועידת התיקונים בדת" שהתקיימה בשנת 1836 בוורצבורג, הרב ד"ר פיליפ רומאן (1810–1842) היה יד ימינו האדמיניסטרטיבית של הרב בינג באותה עת וריכז בעבורו את הטיפול בוועידה. נוכח זאת, אין כמעט ספק שרומאן פעל בשיתוף פעולה הדוק עם רוזנבאום, שהרי רוזנבאום היה הדמות הדומיננטית מאחורי הקלעים באותה

⁷⁵⁴ ברגמן, הלכות התליות בארץ, בעמ' 8.

⁷⁵⁵ Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 693. אוטנזוסר אומנם נסוג מתוכניתם לעלייה משותפת, כנראה בשל התנגדות משפחתו, אך המשיך לתמוך ככל יכולתו בעלייה לארץ ישראל, ולימים אף היה נאמן מטעם הפקוא"מ ומעין מבקר-פנים בשאלת איסוף הכספים לארץ ישראל בדרום גרמניה. הוא היה תלמידו וקרוב משפחתו של דוד אוטנזוסר, אחד מן המורים בישיבת פיורדא, שהיה מן המדרבנים המוקדמים לרעיון הלאומיות, ופרסם, בין שאר ספריו, ספר על ההיסטוריה של היהודים (אטטענזאסער, דיא געשיכטע דער יהודים), שהיה נפוץ בקרב יהודי בוואריה (פיינר, השכלה והיסטוריה, בעמ' 103). בחלק השלישי של הספר יש תיאורים רבים שאפשר ללמוד מהם על עמדה פרוטו-לאומית. ברשימת המזמינים מראש של הספר (שצורפה בסוף הכרך השלישי) מנויים כמה שמות מעניינים ובהם אחדים מבני משפחת רוטשילד, משה הס והרב וולף המבורג.

⁷⁵⁶ ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 24–25.

⁷⁵⁷ שם, בעמ' 25, 27.

⁷⁵⁸ על בער בינג ראו בהמשך.

⁷⁵⁹ ראו עליו: Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 744.

וועידה, והוא היה מי שהביא את הרב במברגר לנאום בה. בשנת 1837 הפך רומאן לרב המחוזי של הסן-קאסל.⁷⁶⁰

הירתמותם של שני תלמידי הרב בינג אלה מוסיפה נדבך בהבנת הלך הרוח הישיבתי בעניין יישוב ארץ ישראל, שכן מדובר בכאלה שנשלחו על ידו לרבנויות משמעותיות והיו מעמודי התווך בישיבה. במכתב מאוקטובר 1835 כתב ברגמן לצל אם מיין בענייני כתיבת סת"ם ושחיטה בארץ ישראל. הוא הבהיר שלעוסקים בתחום זה תימצא פרנסה טובה בירושלים ובחברון. הוא מבקש במיוחד להודיע את הדבר לשניים: "לידידנו המופלא והמהולל ר' יוסף אופנהיימר"⁷⁶¹ נרו יאיר ולהנער הכוהן פייטל נרו יאיר.⁷⁶² אפשר להניח מן הסתם שידע כי שני אלה הם מועמדים הגיוניים לעלייה ושותפי דעה לתפיסה, שהגיע זמן לעשות בפועל למען יישוב ארץ ישראל, והוא מנסה להמריצם. במכתב שמוען "לעיר צעללי" – ומן הסתם אל מנדל רוזנבאום – שנשמר בפנקסי הפקוא"מ, ניסה להרחיק להניא את ברגמן מלהקים את כולל הו"ד:⁷⁶³

...לא פללתי לראות כזאת. שכתב לי שהעיקר הוא הלמוד בא"י [בארץ ישראל]

בישיבה עם תלמידים בפלפול וסברא ולא למוד אפילו משנה וגמרא בלתי זה [בליל פלפול], בכך צריך להוציא רוב הממון המתקבץ לספוק [שיספיק למימון] ראש ישיבה ודעימי [ואלה שחברו לו] שני חברים מקשיבים ולפרנס עשרה תלמידים הגונים על פי הרב הנז' [הנזכר לעיל] ודעימי, והמעוט מהמקובץ יהי אפשר לסיועת האחרים להיות צותא חדא [ביחד] וכו', וכל הממון הב' [הבא] מאשכנז והולנדא אינו שייך כ"א [כי אם] לבני אותן מדינות, ואין לזולתם לא ספרדי ולא אשכנזי שאינו מבני מדינות ההם.

צר לי עליו שנכנס זה כלל בלבו ובדעתו, ונותן יד לשאר בני מדינות ההם שבא"י לחרור ריב ולעשות מחלוקת. ומחלוקת גרוע בכל מקום שהוא, וביותר בא"י ת"ו [תיבנה ותיכונן].

[...] אינני רוצה להשיבו כלל על כתב ההוא, שלא לכנוס במצה ומריבה עמו. אבל מכ"ת [ממעלת כבוד תורתו] יצ"ו וישמרהו צורו וגואלו, אם דעתו עולה בקנה א'

⁷⁶⁰ על פיליפ רומאן ראו גם אצל שורש (Schorsch, *The Emergence of the Modern Rabbinate*, at p. 247).

⁷⁶¹ יוסף אופנהיימר היה תושב ברישום מטריקלי בצל אם מיין (Fauth, *Juden aus Zell a. Main*, at p. 147) ומשפחתו היה מקורבת מאוד למשפחת רוזנבאום. לימים אף העבירו להם את הזכות שלהם לשווק את הקמח מטחנת הקמח של משפחת רוזנבאום.

⁷⁶² ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 113.

⁷⁶³ מכתב 14, פנקס 6 עמ' 230א, המובא אצל פרידמן, משה זאקס, בעמ' 46.

[אחד] בזה עם דעתי, מהראוי שיכתוב לו להסירו ממחשבות אלו, ויעמוד קנה במקומו. כבר רץ ובא למדינה שם ר' משה זאקס גם הוא בא לייסד ישיבה, ולא אאבה ולא אשמע לו.

ניכר שלהרן רחש כבוד לברגמן (ולשוורץ) הרבה יותר מזה שהוא העניק לזקס. על זקס הוא התבטא במילים חריפות ביותר. הוא כתב למשל על כך שזקס עלה לירושלים "כדי לשאת אשה, שלא מצא באשכנז מי ששיאנו בתו",⁷⁶⁴ ובמקומות אחדים כתב על כך שמכיוון שזקס עבר בישיבות רבות ולא למד בצורה מסודרת במקום תורה אחד, אין תורתו שלמה. ברגמן, לשיטת להרן הוא "מופלג גדול בתורה ומוסמך להורותה מרבו הגאון",⁷⁶⁵ הרב בינג.

ברגמן עצמו העיד, אגב אורחא, באחד ממכתביו (לידידו הרב יהודה ליב קניגסברגר⁷⁶⁶) מינואר 1847, שמעמדו בירושלים גבוה יותר משל אחרים. הוא מצהיר שאם יעדיף מכותבו לשלוח דווקא אליו את הכסף למען ארץ ישראל שהוא אוסף, "מאחר ששמי יותר מפורסם פה עיר-הקודש"⁷⁶⁷ הוא יעבירנו לרב יוסף שוורץ ולרב יצחק אופלטקא, שהיו האמונים על הטיפול בכספי התרומות לכולל הו"ד באותו פרק זמן.⁷⁶⁸

אפשר לקבוע שפעילותו של הרב אליעזר ברגמן מתאימה להגדירו כמבשר ציונות לפי הקריטריונים שקבע יעקב כ"ץ בעניין זה.⁷⁶⁹ ברגמן ניסה להשפיע על אחרים להעתיק את חייהם אל ארץ ישראל.

⁷⁶⁴ פרידמן, משה זאקס, בעמ' 38 (מכתב 10, פנקס 6 עמ' 202ב).

⁷⁶⁵ שם בעמ' 34.

⁷⁶⁶ רבי יהודה ליב קניגסברגר (1791–1862) יליד דויטשקרויץ (Deutschkreutz) באוסטריה, שכונתה בידי יהודיה צעהלים (פּוֹלֵם, בשל הצלב שבשמה). הוא הוסמך לרבנות בידי חת"ם סופר בפרשבורג. תחילה היה רב ודיין בעיר רכניץ (Rechnitz) שבאוסטריה ומשנת 1830 כיהן כרב הראשון בעיר הסמוכה שטיינמאנגר (Steinmanger) שבמערב הונגריה, שהייתה בעלת אופי גרמני (כיום שם העיר סומבתי'הלי (Szombathely)). לא ברור מתי והיכן נוצר הקשר בין ברגמן וקניגסברגר, אך ברגמן מדבר על "זיכרונות נעימים לידידותינו העמוקה" (ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 166). מן המכתב שבידינו נראה שהייתה ביניהם התכתבות ענפה (שם, בעמ' 166–167).

⁷⁶⁷ ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 167.

⁷⁶⁸ אפשר להוסיף כאן למשל את הסתמכותו של הרב דוד צבי הופמן על חידושי הלכות של אליעזר ברגמן (שהוא מכנה גיסו של חמי [יונה רוזנבאום] מוהר"ר אליעזר צעלל) בענייני מקוואות (הופמן, מלמד להועיל, חלק ב, סימן עא) ובמקום אחר כתב הופמן: "תחילה אציגה לפניך העתק מכתב הרה"ג מו"ה אליעזר בערגמאן איש ירושלים" (הופמן, מלמד להועיל, חלק ג, סימן קא, ודומה לכך גם בסימן קג). מכאן אפשר גם ללמוד שהיו מכתבים נוספים של ברגמן, שנשתמרו בידי משפחת רוזנבאום על ענפיה השונים, אך אבדו בצוק העיתים.

⁷⁶⁹ כ"ץ קבע שהמימוש וההגשמה בציונות החלו כבר לפני היות הציונות תנועה, כלומר לפני פעילותו של הרצל, עם ראשית ההתיישבות בארץ בשנות השמונים של המאה ה-19. ובכל זאת מבקש הוא "...להבחין בין מבשרים של הציונות ובין מבטאים סתם של הרעיון הציוני" (כ"ץ, לבריור המושג מבשרי ציונות, בעמ' 267). את ההבחנה הוא תלה ב"כוח הליכוד החברותי של הרעיון הציוני" (שם, בעמ' 269, ההדגשה נוספה), אך מייד הוסיף ש"בהופעתו הראשונה אין הרעיון מתגלה במשמעותו הציבורית החיונית אלא למספר מועט של בני-אדם [...]. בעוד שהרוב של

הוא לחץ על רוזנבאום בעניין ואף ניסה לשכנע את הברון רוטשילד לעלות ארצה ולקבוע בה את מושבו. במכתב אליו מירושלים לפרנקפורט מ-1 באפריל 1848 כתב: ⁷⁷⁰

...אילו העתיק הברון את ביתו המפורסם בכל העולם ואת מושבו עצמו לכאן, לארץ זו, שהיא לבדה האהובה והמובטחת, היתה הארץ מתאושת וחיה, הרבה יותר ממה שהיא חיה עכשיו.

כאשר הגיע ברגמן לצידון, תחנתו הראשונה בארץ ישראל, ⁷⁷¹ מיהר לכתוב לידידו, הסוחר אברהם מנדל, שישב בוונציה, מכתב שבו פירט את הסחורות שביקש שישלח אליו ארצה, כדי לכוון עסקים בארץ הקודש. אגב העניינים העסקיים, הוא לא שכח לפרט מה הם התחומים שבהם אפשר למצוא פרנסה בארץ ואילו אנשי מקצוע דרושים להתיישבות היהודית בה. יתר על כן, הוא ניצל את

ההזדמנות כדי לעשות נפשות לרעיון העלייה ארצה ולהטיף למנדל לעשות זאת בעצמו: ⁷⁷²

יכול אני לצפות לבואו הקרוב, עם בני משפחתו היקרים? אשמח אז מאוד להיות לו להועיל ככל האפשר. כי העובדה, שכאן אינה באמת מארץ-הקודש ^[773], ודאי לא יעכב בעדו יותר מבעדי, להתיישב כאן לאיזה זמן. ואם יתקבץ לכאן קהל קטן מבני מדינתנו, אם ירצה השם לטובה, כי אז יקל עלינו הרבה יותר לעלות מכאן לקהילה קדושה טבריה או לקהילה קדושה אחרת.

ניכר כי ברגמן, השתדל לחיות בארץ ישראל מיגיע כפיו. על פי הדגם שטבע חותנו בישיבת רוזנבאום בצל אם מיין, דגם ראשוני של "תורה ועבודה". הוא ניסה ענפי מסחר שונים, ואף יסד שירות דואר מארץ ישראל לאירופה (דרך מתווכים בביירות וטריאסט). ⁷⁷⁴ גם כאשר נכשל מסחרו ובלית ברירה

חברי החברה עדיין נתון הוא למהלך-מחשבה, שאין בו מן הרעיון החדש ולא כלום" (שם, בעמ' 270). כ"ץ מסביר שרק ברטרוסקטיבה של ניתוח התהליך ההיסטורי הכללי אפשר לקבוע אם אישיות מסוימת היא "מבשר" ממש או שיש בה רק "הזדהות מקרית של הלכי-רוח". נראה שלפחות מבחינת סיווג הזהות ישנה קורלציה מסוימת בין "מבשרי הציונות" לבין "מבטאים סתם של הרעיון הציוני", וההבחנה ביניהם רלוונטית רק לעניין עוצמת השפעתם על אחרים, אך לא מבחינת תוכן דבריהם.

⁷⁷⁰ מובא אצל ברטורא, ירושלים בעיני רואיה, בעמ' 40-41.

⁷⁷¹ ברגמן שהתחבט בשאלה אם היא אכן צידון קדושה בקדושת ארץ ישראל, סבר שצידון היא מקום ראוי להתיישבות, בוודאי בתור תחנה ראשונה בסביבות ארץ הקודש, מפני שהתיישבות בה מקרבת את היהודים להתיישבות בארץ ישראל ממש, ראו למשל ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 71, ולעומת זאת שם, בעמ' 97.

⁷⁷² ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 62-72.

⁷⁷³ הכוונה, כאמור, לכך שיש מחלוקת בדבר חלוקתה של קדושת ארץ ישראל על צידון.

⁷⁷⁴ Rosenbaum, Zeitungsnachrichten und Korrespondenten, at p. 557. ראו חותמת של שירות הדואר על מכתב של יהוסף שוורץ: מורגנשטרן, השיבה לירושלים, בעמ' 201.

נטל מן החלוקה, לא חדל מלהטיף לפרודוקטיביזציה של יושבי הארץ, שרק בעזרתה, לטעמו, היה אפשר לחזק ולבצר את היישוב היהודי בארץ ישראל.

השפעתם ההדדית של ברגמן ורוזנבאום זה על זה ניכרת ברבים מן המכתבים שנכתבו בין ירושלים וצל אם מיין. מחויבותו של רוזנבאום לתמיכה כלכלית בחתנו לא פחתה גם לאחר מותה האלים של בתו סילא ואף לאחר נישואיו השניים של ברגמן. ברגמן הוסיף להגיע אל צל אם מיין בכל ביקוריו בגרמניה ולדור בבית חותנו. רוזנבאום היה זה שסייע לברגמן להגיע לפשרה עם הפקוא"מ בעניין איסוף הכספים הנפרד לכולל הו"ד ב-1850, יחד עם שני רבנים מסביבתו שהיו מקורבים לו ונתונים להשפעתו: הרב יצחק דב במברגר מווירצבורג והרב אלעזר אוטנזוסר מהוכברג,⁷⁷⁵ שהיו חבריו של ברגמן מזה שנים ונשאו בתפקיד גבאי ארץ ישראל מטעם פקוא"מ.

פטר רומפף

כאן המקום לספר בקצרה את סיפורו של הגר-צדק פטר (אברהם) רומפף (Peter Rumpf). זהו מקרה מעניין שאפשר ללמוד ממנו לא-מעט על משפחת רוזנבאום בכלל ועל מנדל רוזנבאום בפרט. רומפף נולד בהלטרן (כיום Haltern am See), בסביבות 1825.⁷⁷⁶ הוא עבד במשך כמה שנים במפעל המסמרים של רוזנבאום, תחת הנהלתו של משה, בנו הגדול של רוזנבאום, שכבר הוכר אז כמומחה לייצור מסמרים.⁷⁷⁷

הלטרן היא עיר קטנה ששכנה במדינת ליפה (Lippe)⁷⁷⁸ כ-75 קילומטרים צפונית לדיסלדורף, כלומר הייתה מרוחקת מאות קילומטרים מווירצבורג ומצל אם מיין, ועל כן לא ברור כיצד התגלגל רומפף לעבודה במפעל של רוזנבאום.

כבר כנער החל רומפף לעבוד כפועל מתכת. אומנם ייתכן שמוצאו היה ממשפחה שהתמחתה בחרושת ברזל, ואפילו בייצור מסמרים, ולפיכך הביאו רוזנבאום במיוחד ממרחק כה רב לעבוד אצלו, כאשר חיפש פועלי מתכת מומחים. אולם מכיוון שאצל רוזנבאום עבד רומפף ככל הנראה מגיל 15, קשה להניח שכבר נחשב מומחה בגיל כה צעיר.

⁷⁷⁵ ראו למשל: ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 130. והשוו קרגילה, פשר משנת תרכ"ב על חלוקת כספי קהילות מערב אירופה, שם שמו של רוזנבאום כלל לא מוזכר, למרות שההסכם ככל הנראה נחתם בביתו.

⁷⁷⁶ כך אפשר להסיק ממה שנמסר במפקד מונטפירוי תרכ"ו-1866.

⁷⁷⁷ Staatsarchiv Würzburg: Regierung von Unterfranken 8516 – מספר 19 בטבלה שם. ראו גם בתיק ארכיון לענייני רישום כלליים של יהודים ב-Unterfranken, שבו מנויים כל מי שקיבלו אישור בין השנים 1831-1834.

⁷⁷⁸ ליפה היא הקטנה משלוש המדינות שאוחדו בשנת 1946 בידי הבריטים למדינת נורדרין-וסטפליה.

בחיפושינו אחר מוצאו של פטר רומפף מצאנו כי בעיר הלטרן הוקם מפעל מסמרים בשנת 1851 בידי אדם ששמו היה היינריך רומפף.⁷⁷⁹ נוכח זאת, השערה שהועלתה במהלך מחקר זה היא שהיינריך רומפף היה אחיו או בן דודו של פטר, וכי שניהם עבדו אצל רוזנבאום, שם רכשו את הידע בייצור המסמרים. נראה כי לאחר כמה שנים, כאשר פטר פנה אל היהדות והתגלגל לאמסטרדם ואחר כך לאמריקה,⁷⁸⁰ היינריך חזר לעיר הולדתם הלטרן, והקים בה מפעל מסמרים עם הידע שרכש. לא עלה בידנו לאמת השערה זו או להפריכה, אולם זהות שם המשפחה, אותו מקום הלידה ואותו תחום עיסוק מחזקים מאוד השערה זו.

בשנת 1856 ביקר לודוויג אוגוסט פרנקל בארץ ישראל בשליחות משפחת למל, כדי לבחון אפשרויות לתרומה שלהם לחינוך ילדי היישוב היהודי בירושלים. פרנקל פרסם את רשמיו משליחותו בארץ ישראל בספרו הידוע "ירושלימה". בין השאר סיפר:⁷⁸¹

לא מצאתי בירושלים רק שנים, אשר עזבו דת הנוצרים לבוא בברית היהודים ולהסתפח בנחלת דתם [...] שם האחד וואַרדער גרעססאָן [ורדר קרסון], יליד נוצרים מִפֿהילאדעלפֿיא, הבא זה עשר שנה ירושלימה למול בשר ערלתו, הנהו חי מנשך כספו, ושמו כהיום ישראל בעז.

שם השני: **פעטער רומפף, חורש יתדות מפרייסען התחתון, הוא התחיל להכיר את דת היהודים בעמדו במשכורת אצל כמ"ר משה ראָזענבוים בעיר צעלל הסמוך לוורצבורג** ובכל זאת לא מנע מהיות כארבעה שנים כאחד הצירורים לחברי המשלחת הממירים אשר בבאזעל; עדי בואו אחרי התגוררו בקרית וויען, פרעסבורג, פסט ובטעמעשוואר, זה עשר שנה, לק"ק אמסטרדאם, ושם בא בברית היהודים. אחרי כן בא לעיר המבורג ויגרשהו מהסתפח שם, ויסע למרחקי אמעריקא, ושם ארח לחברה עם הרב כמ"ר יוסף שווארץ נ"י, בספורי האיש הזה מאדמת הקדש, התעוררה התשוקה בקרבו, לבוא ירושלימה, והנהו מתגורר פה זה שלש שנים.

מדברי פרנקל אנו לומדים שרומפף הגיע ארצה בסביבות 1856, אחרי מסע בן כעשר שנים שבו עבר בין גרמניה, שווייץ, רומניה, הולנד וארצות הברית. מכאן אפשר להסיק שפטר רומפף עבד

⁷⁷⁹ Lehmkuhl, Die Schild-Bürger von Haltern am See, at p. 60.

⁷⁸⁰ Leeser, News items – Baltimore, at p. 162.

⁷⁸¹ פרנקל, ירושלימה, בעמ' 199.

אצל רוזנבאום במפעל המסמרים כפועל מומחה בסוף שנות השלושים וראשית שנות הארבעים של המאה ה-19.

נפשו של רומפף דבקה בבני משפחת רוזנבאום, בהליכותיהם ובמנהגייהם הדתיים, ולאחר זמן מה הוא פנה אל רב מנדל וביקש ממנו לסייע לו להתגייר. אך רוזנבאום לא התלהב מן העניין, ודחה אותו שוב ושוב.⁷⁸² רומפף לא ויתר על חלומו. הוא ניסה להתגייר בכמה מקומות בגרמניה, ולבסוף נסע לאמסטרדם, שם הוכיח ידיעות מספיקות ביהדות, שלמד כאשר התגורר ביודנהוף בצל אם מיין. ככל הנראה הוא גם קלט מילים עבריות רבות, ואפילו סוגיות תלמודיות. גיורו התקבל כנראה כבר באמסטרדם ב-1845. מהולנד נסע לבאזל ושם למד תאולוגיה במוסד נוצרי מסיונרי, ולכן, לפי עדות המנהיג היהודי האמריקני יצחק ליסר, הוא עבר בחינה נוספת וגיור מחדש ב-27 בפברואר 1855 בבליטמור.⁷⁸³ משווייץ הוא שב לבוואריה ומשם נסע לארצות הברית, שם פגש, כבר כיהודי, את יהוסף שווארץ, שנסע לשם בשליחות כולל הו"ד. מן הסתם עד מהרה גילו השניים שניהם עבדו אצל רוזנבאום בצל אם מיין.

על כל פנים, כשחזר שווארץ לארץ, רומפף הצטרף אליו (בדרך ארצה עברו השניים בגרמניה וביקרו בין השאר בצל אם מיין) ולכל המאוחר מ-1856 התגורר רומפף בארץ ישראל. הוא מוזכר ברשימות אחדות כאחד מחכמי ירושלים, תחת התואר "גר צדק".⁷⁸⁴ פרומקין כתב עליו:⁷⁸⁵

הגר צדק פעטער רומפף חורש יתדות מפרייסין התחתון. הכיר דת היהודים בעבדו
אצל ר' משה ראזענבערג בעיר צעלל אצל ווירצבורג, ונתגייר בערך תר"ה בעיר
אמשטרדם ומשם נדד לאמריקא, שם נפגש עם החכם ר' יוסף שווארץ, ועמו עלה
ירושלימה.

ברור שהשם רוזנברג הוא פליטת קולמוס, וכי הכוונה למשה, בנו של מנדל רוזנבאום, שניהל את מפעל המסמרים אחרי אליעזר ברגמן. יעקב דוד וילהלם הוסיף על רומפף כמה פרטים אגב סקירה של יהוסף שווארץ:⁷⁸⁶

⁷⁸² Strauss, The Rosenbaums of Zell, at pp. 17–18.

⁷⁸³ Leeser, News items – Baltimore, at p. 162.

⁷⁸⁴ במפקד מונטפיורי תרכ"ו–1866 הוא מכונה הגר אברהם רומפף, נמסר שהוא חי כעשר שנים בירושלים, קרי מ-1856, וכי הוא בן 40 ללא ילדים. נראה שיצא ובא מארץ ישראל לגרמניה ובחזרה כמה פעמים, שכן ככל הנראה הגיע ארצה בפעם הראשונה כבר ב-1851 עם יהוסף שווארץ (וילהלם, דוד דור ועוליו), ולפי פרנקל לעיל, בסביבות 1853 (פרנקל, ירושלימה, בעמ' 199).

⁷⁸⁵ פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ג' בעמ' 264.

⁷⁸⁶ וילהלם, דוד דור ועוליו, בעמ' 140.

בשובו מאמריקה ביקר שוורץ בגרמניה והתראה עם משפחתו. ב-1851 חזר לירושלים, ביחד אתו בא מאמריקה לירושלים הגר פטר רומפף יליד גרמניה, שעבד אצל יהודי בצל על יד וירצבורג ושוורץ הכיר אותו כנראה משם [787]. רומפף התגייר באמשטרדם, נדד לאמריקה ועכשיו עלה עם שוורץ לארץ ישראל.

ברתולד שטראוס השלים את התמונה מתוך דברים ששמע מכמה מצאצאי משפחת רוזנבאום. הוא סיפר שהלימוד והעבודה במפעל היו לפעמים מתערבבים, וכך הייתה לרומפף הזדמנות לקלוט את תוכני הלימוד. כך תיאר זאת שטראוס: 788

מההכנסות [של המפעל ושאר ענפי המסחר והחקלאות] בני רוזנבאום פרנסו את עצמם, את משפחותיהם ואת תלמידי הישיבה. ובאותה עת הייתה להם הזדמנות "ללמוד וללמד" ברובו של כל יום. אין שום עדות לכך שאי-פעם פנו לקהילה היהודית לבקש כספים למען תחזוקת המוסד. תלמידי ישיבתו של רב מנדל היו תומכים בעצמם. הקהילה הקטנה בצל סיפקה שכר לימוד, אוכל ולינה ללא תשלום לכל התלמידים. בכל עת היו בישיבה מספר גדול יחסית של תלמידים, שאכלו על שולחנותיהם של הרבנים יונה ואליה רפאל רוזנבאום. שני האחים התגוררו בבתי סמוכים ביודנהוף, מספרים 211 ו-210, והם תמיד יכלו לומר ברכת המזון עם מניין של עשרה תלמידים ויותר.

השיעור הראשון של היום ניתן לפני הפסקת הצהריים, אז למד רב מנדל עם בניו בסדנה, כך שיהיה לפועלים פיקוח נאות, גם כאשר בני המשפחה לומדים. גם בבוקר המוקדם לא החמיצו את רצף השיעורים. אחד הגברים שעבדו בסדנה, רומפף שמו, התעניין לעומק בלמידה היום-יומית של בני רוזנבאום. הם לא היו מודעים לכך שהוא בכלל הקשיב בזמן שעבד. יום אחד, לאחר סיום אחד משיעורי הבוקר של הרב מנדל, הוא פנה אליו ואמר לו שהוא מתכוון להפוך ליהודי. רב מנדל התרגז

⁷⁸⁷ שוורץ, כפי שמסר וילהלם (שם, בעמ' 141), היה "בנעוריו בגרמניה בשנת 1832 פקיד במשק החקלאי של השתדלן מנדל רוזנבאום בצל על יד וירצבורג, שנקרא חשמן היהודים הבואריים", אולם כיוון שעזב את אונטרצל כבר בראשית שנות השלושים, לא סביר שפגש ברומפף עוד בבואריה, שכן רומפף נולד באמצע שנות העשרים של המאה ה-19 (שהרי לפי מפקד מונטפיווי היה כבן 40 ב-1866), ולא סביר שהגיע כפועל לאחוזה לפני שהיה בן 14-15, קרי לקראת סוף שנות השלושים. סביר להניח שבפגישתם באמריקה גילו שוורץ ורומפף כי יש להם עבר משותף אצל רוזנבאום וכך התחברו. לא סביר גם שחזר עם שוורץ ארצה ב-1851, שכן ליסר כתב שפגש אותו בבלטימור בשנת 1855 (Leeser, News items – Baltimore, at p. 162) וייתכן ששוורץ נסע כמה פעמים לארצות הברית.

⁷⁸⁸ מתורגם על פי 17-18. Strauss, The Rosenbaums of Zell, at pp.

מאוד, וענה לו שהוא לא יכול להסכים לכך, מכיוון שהדת היהודית אינה מעודדת המרת דת. נוסף על כך הוא חשש שיואשם בהפרת חוקי המדינה, אם ייתן לרומפף עזרה מעשית כלשהי בכיוון זה. רומפף השיב כי יש לו מספיק ידע יהודי כדי להבין את ההתחייבויות שהוא לוקח על עצמו, כי הוא האזין להוראה היום-יומית תקופה ארוכה. להפתעת המשפחה הוא הוכיח את ידיעותיו. כשהבין שרב מנדל ומשפחתו לא יעזרו לו, הוא אמר להם יום אחד שהוא ניגש לרב [אולי הרב במברגר?] וסיפר לו שהוא האזין הרבה וכי הוא נחוש לנסוע לירושלים כדי להתגייר. ואכן, למעשה, הוא עזב והפך לגר צדק. לאחר שנים רבות שב רומפף לבקר את רוזנבאום בצל. הוא הביא עמו מתנות קטנות כדי להראות את הכרת התודה. רב מנדל היה עדיין בחיים, ורומפף נתן לו לוח כסף שעליו היו חרוטים ביטויים של הערכה והכרת תודה. לוח זה עדיין ברשות המשפחה, ובמקור קיבעו אותו על מקל ההליכה שקיבל רב מנדל מן המלך [מקסימיליאן השני], אך הוא מופרד כעת.

הביקור בצל אם מיין שהזכיר שטראוס היה ביחד עם שוורץ בדרכם מאמריקה לארץ ישראל. המקל של רוזנבאום ולוח הכסף שקיבל מרומפף היו שמורים במשך שנים רבות בידי משפחתו של הרב דוד אלכסנדר וינטר, רבה האחרון של ליבק לפני השואה, שהיה בנה של שרה לבית רוזנבאום, נינתו של מנדל רוזנבאום, אולם לא הצלחנו לאתרם במהלך שנות מחקר זה. ליסר, שפגש את רומפף ב-27 בפברואר 1855 בבוטלימור העיד עליו ש"כנותו נבדקה ביסודיות".⁷⁸⁹ רומפף ככל הנראה לא נישא מעולם, ובשהותו בארץ ישראל התקיים מן החלוקה והשתדל לעסוק בלימוד התורה, שאליו, כאמור לעיל, התחבר מאוד עוד בבית רוזנבאום בצל אם מיין. לודוויג אוגוסט פרנקל לעג לו על כך, וביקר אותו בנחרצות:⁷⁹⁰

אך לא להחיות פה את נפשו מיגיע כפו, בעודנו מלא עלומים, וככחו אז כחו עתה לעבודה – כי על מה ולמה יאכל לחמו בזעת אפים ובלאות כח ויגיע כפים בארץ, בא השמש בחומה כשלהבת בוערה מתלקחת? הנהו לוקח מנה במשפט החלוקה, והנהו לומד להתפלל בשפת עבר, אשר אורו לא יבקע לנצח – כי אמרו אלי – "בגלגלתו התקועה ביתדות!"

⁷⁸⁹ Leeser, News items – Baltimore, at p. 162.

⁷⁹⁰ פרנקל, ירושלימה, בעמ' 199.

ההחלטה של רומפף לעלות ולהתגורר בארץ ישראל הושפעה מן הסתם בעיקר מפגישתו עם יהוסף שוורץ בארצות הברית, אולם אין זה מן הנמנע שכשם שספג את עצם היהדות בבית רוזנבאום, כך הפנים את התפיסה ולפיה ישיבה בארץ ישראל היא מצווה והיא צורך הזמן, והפגישה עם שוורץ רק הייתה קטליזטור לעלייתו. ייתכן שלרב אברהם רייס, שכיהן אז כרב בבלטימור ושבועדאי הכיר את רומפף משהותם המשותפת ביודנהוף בצל אם מיין, הייתה גם כן השפעה בכיוון זה. לפי דברי שטראוס דלעיל, עוד מלכתחילה, בשהותו בבית רוזנבאום בצל, תכנן לעלות לירושלים כדי להתגייר, אולם ייתכן ששטראוס "הסיק לאחור".

מנינו כאן כמה אישים שעלו בפועל לארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה ה-19, שלמנדל רוזנבאום הייתה השפעה כזו או אחרת על חייהם ועל בחירתם בעלייה לארץ ישראל. לשם חיזוק הבנת האווירה הפרוטו-לאומית ששררה בבית רוזנבאום ובחוגים שבהם הסתופף, נביא דוגמאות נוספות של אישים שהיו נתונים להשפעתו, ושבחרו לעסוק בענייני ארץ ישראל, אך לא עלו אליה בפועל – איש איש מסיבותיו המסוימות.

הרב אברהם רייס

הרב אברהם רייס היה בן בית בבית משפחת רוזנבאום, פשוטו כמשמעו. לימים נעשה רייס דמות מפתח בקרב יוצאי יהדות גרמניה שהיגרו לארצות הברית.⁷⁹¹ על מידת קרבתו למשפחת רוזנבאום ועל היותו בן בית בביתם אפשר ללמוד מן האמור במקומות רבים בהתכתבות שבין אליעזר ורבקה סילא ברגמן מן הדרך לארץ ישראל ומארץ ישראל גופא עם בית משפחתם בצל.⁷⁹² ברגמן כתב לרייס⁷⁹³ שמצא אצלו את המשקפיים שלקח ממנו בהשאלה, ומבקש את מחילתו על כך, וגם זה מעיד על קרבה רבה. על קשר קרוב בין רייס לבין רבקה סילא אפשר ללמוד למשל מן העובדה שהיא כותבת לו מסרים אישיים בתוך מכתבים להוריה באוקטובר 1835. היא מכנה אותו למשל "הבחור ר' אברהם רייס, שהוא ידידי הנאמן".⁷⁹⁴ רייס הרבה כנראה לכתוב לרבקה סילא, שכן היא שבה ומודה לו על "מכתביו הנאים".⁷⁹⁵

⁷⁹¹ על הרב רייס ופועלו בארצות הברית ראו בהרחבה Sharfman, The First Rabbi.

⁷⁹² ראו למשל ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 31–32.

⁷⁹³ שם, בעמ' 43.

⁷⁹⁴ שם, בעמ' 113.

⁷⁹⁵ למשל שם, בעמ' 59.

רייס, שלימים היה הראשון שניהן בתפקיד רבני רשמי בארצות הברית,⁷⁹⁶ נולד בשנת 1800 בגוכסהיים (Gochsheim) הממוקמת לא-הרחק מתיילהיים. יש להניח ששמעו של מנדל רוזנבאום הגיע אליו עוד בנעוריו בכפרו, שהיה באזור שבו החל רוזנבאום לקנות לעצמו שם. מאז היותו בר מצווה הוא למד בישיבת פיורדא ואחר כך בישיבת הרב בינג בוורצבורג, עם הרב אליעזר ברגמן, שהיה מעין חונך שלו.⁷⁹⁷ רייס הוסמך לרבנות בידי הרב בינג.

קרבתו לחוגו הקרוב של מנדל רוזנבאום הביאה את הרב רייס לקבל תפקיד רבני בישיבה של משפחת רוזנבאום באונטרצל, בסביבות שנת 1830.⁷⁹⁸ בשלב מסוים הוא אף היה "ראש בית המדרש" בישיבת רוזנבאום בצל,⁷⁹⁹ ונראה שמילא תפקיד זה במשך זמן-מה בשנים שבין עזיבת ברגמן לארץ ישראל לבין נישואיו והגירתו לארצות הברית, אז עמסו בניו של רוזנבאום, אליה רפאל ויונה, את הובלת הישיבה על עצמם.

בשו"ת "מלמד להועיל" הביא הרב דוד צבי הופמן העתקים של מכתבים משנת 1836, ובהם תשובה אל הרב דוד וייסקופף, מאת הרב וולף המבורגר והרב מנדל קרגאו בסוגיה הילכתית מסוימת וייסקופף היה אז רבה של העיר אאוב, אך היה תושב אונטרצל עד זמן קצר לפני כן.⁸⁰⁰ הופמן קיבל את המכתבים מחותנו הרב יונה רוזנבאום, כדי שיוכל להשיב על שאלה דומה. בתשובתו, ביקש הרב קרגאו להראות את הפלפול ההלכתי ל"בחור רבי אברהם רייס", שהיה אז הרב בישיבת רוזנבאום. נראה שעל אף שרייס כבר היה אז מבוגר למדיי וכבר הוסמך מזמן לרבנות, הרבנים הגדולים המשיכו להכשירו לתפקיד פוסק הלכה. אף שהיה אז בן 36 הוא כונה "הבחור" כיוון שהיה עדיין רווק. מכיוון שהוא נותר ברווקותו עד גיל מבוגר, בשנותיו באונטרצל הוא התגורר באחד החדרים בביתו של רוזנבאום. ממכתביה של רבקה סילא ברגמן אל הוריה באונטרצל נראה כי בינה ובין רייס היו קשרים הדוקים, שאפשר לראות בהם קשרי אחווה ממש.⁸⁰¹ ייתכן שרייס נותר רווק בשל צליעתו הניכרת, שנגרמה בנפילה מגובה, שבה שבר את רגלו כשהיה פעוט. מכל מקום הוא נותר צולע עד סוף ימיו.⁸⁰²

⁷⁹⁶ הוא כיהן כרבה של קהילת "נידחי ישראל" בבלטימור וניסה למנוע תיקונים רפורמיים בריטואל הדתי, אך התמיכה

בתנועה הרפורמית הפכה דומיננטית בקהילה. ראו במאמר על אודותיו: Levine, Abraham Rice.

⁷⁹⁷ ראו למשל המבורגר, הישיבה הרמה בפירדא, כרך ג', בעמ' 454–455, 581 ואילך.

⁷⁹⁸ Levine, Abraham Rice. לפי המבורגר, הישיבה הרמה בפירדא, כרך ג', בעמ' 583, היה זה ב-1832.

⁷⁹⁹ Wilke, Die Rabbiner der Emanzipationszeit, at p. 740; Sharfman, The First Rabbi, at p. 487.

⁸⁰⁰ הופמן, מלמד להועיל, חלק ב, סימן נד.

⁸⁰¹ ראו ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 104, ובמקומות נוספים שם.

⁸⁰² Sharfman, The First Rabbi, at p. 25.

בין רייס ובין בני משפחת רוזנבאום נוצר אפוא קשר הדוק מאוד. כאמור לעיל, הוא מוזכר במכתבי סילא ואליעזר ברגמן פעמים רבות מאוד, ונראה כי סילא התייחסה אליו כאל ידיד קרוב. גם אליעזר ראה בו ידיד קרוב, והרשה לעצמו לבקש ממנו לכתוב בשמו מכתבי עדכון לרב וולף המבורגר ולרב הירש להרן.⁸⁰³

בשלהי שנות השלושים של המאה ה-19 נשא רייס את רחל לבית ליכט לאישה. רחל הייתה קרובת משפחתו של רוזנבאום, וטקס הנישואין נערך ביודנהוף, בחצר של בית רוזנבאום באונטרצל.⁸⁰⁴ בשנת 1840, רק כמה חודשים אחרי החתונה, היגרו בני הזוג רייס לאמריקה.

זרם ההגירה מבוואריה לארצות הברית שהחל בשנות העשרים של המאה ה-19, הפך במהרה לשיטפון. נתוני האוכלוסייה מצביעים על גודל התנועה הזו: בשנת 1825 היו באמריקה כ-6,000 יהודים; עד 1848 היו 50,000; ובשנת 1860 הגיע מספרם ל-150,000. אחד המנהיגים והחלוצים הרוחניים של הגירה זו היה הרב אברהם רייס.⁸⁰⁵

נראה כי הגם שרייס לא עלה בעצמו לארץ, הוא ייחס חשיבות רבה ליישובו של עם ישראל בארץ הקדושה. במאמר שפורסם באוקסידנט⁸⁰⁶ בספטמבר 1843, הובאה דרשת שבת הגדול שנשא בקהילתו בבליטמור בשנת 1842, שבה קשר בין גאולת ישראל להיאחזות בארץ הקדושה:⁸⁰⁷

That our religion is intimately connected with the holiness of the place, I will endeavour to prove to you for the sake of greater clearness. Whatever exists can be referred back upon time and space; for whatever is or was is situated in "time" and occurs at a certain spot, which we call "space". Now it was a law in our religion that a certain religious act should be performed at a fixed time and at a fixed place, in order to prove that time and space also are closely connected with religion.

⁸⁰³ שם, בעמ' 38.

⁸⁰⁴ Levine, Abraham Rice שמה של הרעיה נכתב לעיתים רוזלה. רחל ליכט הייתה בתו של שמואל ליכט. הוא היה אחיו של נחום ליכט, בעלה של אחת מבנותיו של רוזנבאום הנכח (חנה) ליכט (Hannchen Leucht) שנולדה בתיילהיים בשנת 1812. משפחת נחום וחנה ליכט התגוררה אז באחד מבתי היודנהוף בצל. ייתכן שגם שידוך זה היה יוזמה של משפחת רוזנבאום.

⁸⁰⁵ Singer, [From Germany to Baltimore](#).

⁸⁰⁶ The Occident and American Jewish advocate, היה ביטאונה של היהדות האורתודוקסית בארצות הברית של אמצע המאה ה-19. המייסד והעורך יצחק ליסר תמך מאוד ביישוב ארץ ישראל (המבורגר, הישיבה הרמה בפירודא, כרך ג' בעמ' 632-634). בין השאר פורסמו אצלו מאמריו של שמעון ברמן, שהיה מהראשונים שהציעו תוכנית אופרטיבית ליישוב ארץ ישראל (ראו סמואל, קדם-ציונות).

⁸⁰⁷ Rice, The Messiah.

ברשימה אחרת שפורסמה באוקסידינט באוקטובר 1852, שכותרתה "The holy Land" מתואר איסוף כספים לטובת יושבי ארץ ישראל באמצעות משה מונטיפיורי. מוזכרת שם תוכניתו של גר הצדק ורדר קרסון (מיכאל ישראל בועז)⁸⁰⁸ לפתח התיישבות חקלאית בסביבות ירושלים (באזור עמק רפאים) ומוזכרת שם תרומתו של הרב רייס מבלטימור.⁸⁰⁹ קרסון פעל בירושלים בשיתוף פעולה עם רבי אליעזר ברגמן, יוסף שווארץ ואחדים מכולל הספרדים, ונראה כי הרב רייס העדיף למסור את תרומתו לחבורה זו.

בסתיו 1846 כתב רייס לרב הירש צבי להרן לאמסטרדם על חוסר שביעות רצונו מן החיים בארצות הברית.⁸¹⁰ הוא הודיע לו על רצונו העז להתיישב בארץ ישראל. הוא התכתב בעניין גם עם עמיתו, בן טיפוחיו האחר של רוזנבאום, הרב יצחק דב במברגר מווירצבורג.⁸¹¹ שרפמן כתב שאישתו האדוקה של רייס השפיעה גם היא על רצונו לעלות לארץ ישראל וכמובן השפיעה גם עובדת היותו של רבו-חברו אליעזר ברגמן בירושלים. הוא שאב מוטיבציה נוספת מעלייתו של בנימין ליליינטל, שיצא באותה שנה מסינסינטי להתיישב בארץ הקודש. להרן תמך ברעיון, אך כהרגלו הזהיר את רייס שעליו להתחייב שלא להיכנס לסכסוכים הקיימים בין הכוללים בירושלים.⁸¹²

לא עלה בידינו למצוא האם רייס עשה גם פעולות מעשיות כדי לעלות ארצה, אולם ברור שבסופו של דבר לא עלה הדבר בידו. ייתכן שהיה זה קשה מדי לעזוב את ארצות הברית, היות שרבים רחשו לו כבוד גדול והפצירו בו לשאת בעוד ועוד תפקידים ציבוריים, וכספי צדקה וכספי ציבור רבים עברו תחת ידיו. בין השאר רייס ורעייתו אימצו ילד יתום⁸¹³ וגם עובדה זו מן הסתם הקשתה על העלייה ארצה. אברהם רייס נפטר בשנת 1862 ונקבר בבלטימור.

⁸⁰⁸ קרסון היה פעיל פרוטו-ציוני ששימש זמן קצר קונסול ארצות הברית בארץ ישראל. בני משפחתו הנוצרים בארצות הברית סברו שנשתבשה עליו דעתו, אך נראה שהוא היה דמות כריזמטית שתרמה רבות להתבססות היישוב היהודי בארץ ישראל.

⁸⁰⁹ מאמר ללא שם הכותב, אם כי יש להניח שהדיווח נכתב בידי יצחק ליסר.

⁸¹⁰ רייס היה נתון ללחצים כבדים מצד חברים בקהילתו, קהילת "נדחי ישראל" בבלטימור, שיסכים לשינויים בסדרי התפילה ולצעדים רפורמיים נוספים. הוא התפטר ממשרתו והקים קהילה אורתודוקסית. כללית, רבנותו בארצות הברית הייתה מלווה במאבקים רבים (ראו אצל Sharfman, The First Rabbi והשוו (Levine, Abraham Rice).

⁸¹¹ Sharfman, The First Rabbi, at p. 193.

⁸¹² Ibid.

⁸¹³ שמו היה לאונרנד לה-קרויס, ושונה לאחר האימוץ ליצחק רייס. צוואתו שבה הוא מספר על כך ומסמכים רבים הקשורים לאברהם רייס שמורים בארכיון של המוזיאון היהודי של מרילנד (Jewish Museum of Maryland,)

[\(Person record – Rice Avraham\)](#)

בער יששכר בינג

בנו הבכור של הרב אברהם בינג, בער יששכר בינג, היה סוחר וסופר לעת מצוא. הוא נולד בשנת 1777 בפרנקפורט, כך שכאשר עבר עם הוריו להיידינגספלד כבר היה כבר כבן עשרים. הוא פנה ללימודים באוניברסיטת וירצבורג, ככל הנראה בברכת אביו.

בעבודתו הספרותית היה עניינו החיאת השפה העברית לשימוש בענייני חול. הוא לא נמנע מלכתוב על יחסים בין המינים, והיה בעל נטייה מסוימת לרומנטיקה. אפשר לראות בכתיבתו שיקוף של השיח בבית בינג, בישיבת הרב בינג ובסביבה החברתית שבה היה למנדל רוזנבאום מקום מרכזי.

ניכר כי השיח על אודות שיבה אפשרית לארץ, התמיכה בהחיאת השפה העברית כשפת דיבור והמחשבה האידיאולוגית הפרוטו-לאומית באה לידי ביטוי בתוכני היצירה של בער יששכר בינג. אידיאולוגיה כזו היא בדרך כלל עניין של השתייכות סוציולוגית לקבוצה מובחנת.⁸¹⁴

עוד בשנת 1810, כמעט חמישים שנה לפני הולדת אליעזר בן יהודה, פרסם בער בינג מעין מחזה, או סיפור דיאלוגי, בשם "עובד ותרצה או ספרות מני קדם ספור בשפת עברית ואשכנזית". את העלילה מיקם בינג בעיר התנ"כית "כִּלְנָה",⁸¹⁵ בתקופת המלך שפטיה.⁸¹⁶ בהקדמה – שאותה כתב דווקא בגרמנית – בינג עמד על הצורך להתמודד עם נטישת שפת האבות ועם שכחת אדמת האבות בבתי הספר היהודיים. הוא קרא לטפל ב"ריקבון שפת אבותנו הקדושה" וביקש "להרים את המסך המכסה" את התקופות שבהן הייתה לעם ישראל "ממשלה משלנו והמדינה שלנו, שבה היינו בשלטון, הייתה בעלת עוצמה".⁸¹⁷

בדבריו יש שורשים ברורים של מה שאפשר לכנות פרוטו-לאומיות, הן במובן הפוליטי והן במובן ה"אחד-העממי" של הציונות התרבותית.⁸¹⁸

⁸¹⁴ על פי ההגדרה המקובלת בסוציולוגיה קבוצה מתקיימת כאשר שני אנשים או יותר מגדירים עצמם כחברים בה, וקיומה מוכר על ידי לפחות אדם אחד אחר. קבוצה היא סוג של התארגנות חברתית של אנשים המקיימים יחסי גומלין, ולמערכת היחסים שלהם יש המשכיות ויציבות. החברים בקבוצה תלויים זה בזה, הם מזדהים כחברי הקבוצה ויש להם מכנה משותף תרבותי (לעיון ולהרחבה ראו להמן, הקבוצה, בעמ' 11–16).

⁸¹⁵ עיר בשם זה מוזכרת בבראשית י, י: "וַתְּהִי רְאשִׁית מְמִלְכָתוֹ בְּבֶל וְאַרְדּוֹ וְאַפְדּוֹ וְכַלְנֶה בְּאַרְץ שֹׁנֵר".

⁸¹⁶ מלך בשם זה לא מלך מעולם על ישראל, אולם לדוד המלך היה בן בשם זה, שפטיה בן אביטל.

⁸¹⁷ בינג, עובד ותרצה, בהקדמה בעמ' 4–5, ההדגשות נוספו.

⁸¹⁸ השו"ת Cahnman, German Jewry, at p. 211.

בשנת 1821 הוציא בינג לאור את הספר "דודאי יששכר" ובהקדמתו כתב:⁸¹⁹

הדודאים אשר אפזר הנה, קורא אהוב, הם מזימות ודבר חן אשר גזלו אחד אחר מעטי והיו למחברת קטנה. והנה שלחתי להטות לי חסד משכילי עמי ולהרים קרן לשונינו הקדושה אשר כעת ירדה מטה ואם תכון עצתי אזי אביא בעז"ה אל מכבש הדפוס ספר הליכות האהבה, חבור בשני חלקים בשפת עברית ואשכנזית. והמלאכה רבה ויקרה מאוד בעיני, מלאה נועם ומחמדים ובה אציב לי יד בקרב עמי ודי' ירהיבנו עוז.

בער יששכר בינג היה כבר בן 44 בעת הוצאת "דודאי יששכר", וייתכן שכבר רחק מעט מעל בית אביו ומעולם הלימוד בישיבה,⁸²⁰ אולם זעקל במברגר, נכדו של הרב במברגר, בכל זאת הכתיר אותו בתואר "מורנו ורבנו הרב יששכר בער בינג", כאשר הזכירו כאחד מנושאי ההספדים על אביו, הרב בינג, כשהגיעה הלווייתו של הרב לבית הקברות בהוכברג.

בכל מקרה נותר בער יששכר מחובר לחבורת התלמידים הראשונים בישיבה, ובהם אליעזר ברגמן ואלעזר אוטנוזוסר – שהרי הוא חתום כאחד הנאמנים על כרוז איסוף הכספים שלהם למימון הנסיעה לארץ ישראל ב-1834.

על כל פנים, "דודאי יששכר" הוא ספר שירה שעוסק בעניינים רומנטיים, קנאות, מאבקי כוח ושאר נושאים יום-יומיים, אם כי על פי ארמזים לפסוקי תורה.⁸²¹ בשום דרך אין הטקסט משקף כתיבה ישיבתית. אדרבה, הוא מזכיר מעט כתיבה משכילית מאוחרת יותר.

הספר "דודאי יששכר" הודפס על ידי המדפיס האוניברסיטאי הוותיק פרנץ ארנסט ניטריביט (Franz Ernst Nitribitt),⁸²² שהיה בעליו של הדפוס הממלכתי הרישמי בוורצבורג, שבו הודפסו כל המסמכים הרשמיים של מחוז וירצבורג וכל העבודות האקדמיות שפורסמו באוניברסיטה המקומית (Typis Francisci Ernesti Nitribitt, Wirceburgi Universitatis Typography). בער בינג למד באוניברסיטה ואפשר לשער שגם בבחירה בדפוס זה יש אמירה בדבר בחירתו לשלב בין עולם התורה

⁸¹⁹ בינג, דודאי יששכר, בעמ' 2.

⁸²⁰ במברגר, הקדמה, בעמ' 9.

⁸²¹ זקעל במברגר הזכיר את החיבור "דודאי יששכר" בצמוד לעובדה שבער בינג חיבר פירוש למגילת שיר השירים, וייתכן שגם "דודאי יששכר" נתפס כשייך לסוגה הזו (במברגר, הקדמה, בעמ' 10).

⁸²² פרנץ ארנסט ניטריביט היה מדפיס הספרים המלכותי של אוניברסיטת וירצבורג בשנים 1763–1820. במשך יותר מ-44 שנים הדפיס ניטריביט את כל הכתבים, עבודות המחקר והיצירות הספרותיות החשובות של חוקרי אוניברסיטת יוליוס מקסימיליאן בוורצבורג. הוא התמחה בהדפסה בשפות זרות מעבר לגרמנית ולטינית (Siebold, [Franz Ernst Nitribitt](#), at pp. 34–35).

שממנו בא לבין עולם ההשכלה. נראה שבער בינג לא חש בסתירה כלשהי, ושבישיבת אביו, הרב בינג, התקבל השילוב בין שני העולמות בהבנה.

שמו של המחבר בראש ספרו נכתב כך: "בער בן הרב מוהר"ר אברהם בינג נר"ו אב"ד דק"ק ווירצבורג". סביר להניח כי אם אביו לא היה שבע רצון מעבודתו הספרותית, הוא לא היה מציין כך את שמו. מעניין לציין שהעותק של ספר זה, המצוי בספרייה הלאומית בירושלים, נושא חותמת של הסמינר לרבנים בברלין. יתר על כן, בער בינג היה אחד מעוזריו של הרב וולף היידנהיים בעריכת המחזור לימים נוראים שהיה נפוץ מאוד בגרמניה, והוא אף היה מי שכתב את תרגום התפילות לגרמנית, ששולב בו.⁸²³

נראה אפוא שבער בינג נטה לשילוב בין עולם התורה והיהדות לבין רכישת השכלה כללית וקידום השימוש בעברית כשפת יום-יום. נכדו של בער, אינגן בינג, שהיה אדם עשיר מאוד,⁸²⁴ וכבר לא ניהל אורח חיים דתי כלל וכלל, העיד עליו שהשאיר את ניהול הכלכלה של המשפחה לרעייתו, והיה עסוק בקריאה בספרי קודש וכתובה משל עצמו, במשך כל שעות היום.⁸²⁵ תפיסתו האוהדת את רעיון העלייה והיישוב בארץ ישראל נלמדת, כאמור, בעיקר מהסכמתו לשמש נאמן לאיסוף הכספים לתוכניתם של ברגמן ואוטנוזוסר לעלות ארצה בשנת 1834, אולם אפשר לצרף לכך גם את אהדתו וניסיונותיו לחידוש השימוש היום-יומי בעברית כשפת דיבור, ולהסיק שהיה שותף לתפיסה זו.

משה פנחס אלחנן וקסלר

אחת הדוגמאות הבולטות ביותר להשפעת בית רוזנבאום על מגמת יישוב ארץ ישראל הוא הרב משה פנחס אלחנן (היל"ה) וקסלר, נכדו של מנדל רוזנבאום. הילה וקסלר נולד בשוואבך ב-1843 ונפטר בהוכברג ב-1891. בשלהי שנות השבעים של המאה ה-19 הגה וקסלר תוכנית לעידוד הגירה יהודית לארץ ישראל והקמת התיישבות יהודית אוטונומית בתחומיה. בווקסלר ובתפיסתו הקדם-ציונית

⁸²³ במברגר, הקדמה, בעמ' 10.

⁸²⁴ אינגן בינג (1840–1918) מנירנברג היה בעליו של מפעל הצעצועים הגדול ביותר בגרמניה במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 (Gebrüder Bing Nürnberger Metall und Lackierwaren Fabrik). הוא העסיק אלפי עובדים והמוצרים שלו נמכרו בכל רחבי העולם. בשעות הפנאי התמסר לתחביבו האמיתי: חקר מערות. מערת נטיפים מרשימה שגילה סמוך לעיירה שטרייטברג (Streitberg) בשנת 1905, קרויה על שמו Binghöhle, מפני שהוא היה זה שחקר אותה ומימן את הפיכתה למרכז מבקרים הפתוח לציבור. ראו עליו: Bing, Tales From My Life;

Bing, Reise-Erinnerungen

Bing, Tales From My Life, at p. 356 ⁸²⁵

כבר עסקנו בהרחבה במקום אחר,⁸²⁶ וכאן נביא את הדברים בקציר האומר, כדי לבסס את דברינו על האווירה כלפי עלייה לארץ ישראל והקמת התיישבות יהודית נרחבת בתחומה ועל פרודוקטיביזציה של היישוב היהודי בארץ ישראל בבית רוזנבאום ביוזנהוף בצל אם מיין ובישיבת רוזנבאום.

וקסלר, שהיה חניך הישיבה של סבו בצל אם מיין, ולמד תורה מפי דודיו, הרבנים יונה רוזנבאום ואליה רפאל רוזנבאום (שלימים היה גם חותנו), ספג את תפיסתו הלאומית בבית סבו, שבו התגורר בשנות לימודיו בצל אם מיין. לאחר מות סבו, הוא שב משוואבך עירת הולדתו, שם שימש כדיין, לסביבות וירצבורג וצל אם מיין, כאשר קיבל משרת הוראה במכינה שהקים הרב אוטנוזוסר בהוכברג ולאחר מכן כיהן כרב של הוכברג.

ברור כי השיח על אודות יישוב ארץ ישראל היה משמעותי בקרב המשפחה בפרט ובקרב חוגי האורתודוקסיה הוירצבורגית בכלל לאורך כל המאה ה-19. וקסלר הגה את תוכניתו ההתיישבותית ופרסם אותה בשלהי שנות השבעים של המאה, אבל הוא משתית את דבריו על תהליך שהחל עוד בשנות השלושים של המאה, עם פעילותם של סבו, דודיו ורבותיו בעניין זה.

וקסלר כתב קונטרס ובו "דבר אזהרה לישראל" שאליו הוסיף תוכנית לארגון התיישבות יהודית בארץ ישראל שבה ראה שילוב בין תפיסתו הפרוטו-לאומיות לבין פתרון ל"בעיית היהודים". וקסלר לא שכלל את רעיונותיו לכדי תוכנית מפורטת בת-ביצוע. הוא דיבר על הקמת אגודה לרכישת "בעלות על חלקים נרחבים ככל האפשר של אדמת הקודש"⁸²⁷ ולהתיישבות בה.

לצורך זה הציע להקים "ועד עליון" – ואף פירט מי יהיו החברים בוועד זה⁸²⁸ – "אשר מתפקידו יהיה להכין הצעת חוקה שתבטא את רעיון ההתיישבות באורח היעיל ביותר..."⁸²⁹ כמו כן הציע להקים "בכל מקום" ועדי משנה לוועד העליון, אשר תפקידם יתמצה בגיוס חברים פוטנציאליים לאגודה שתקום. הוא העריך שיצליח לגייס כאלף תומכים שיהיו מוכנים לתרום מכספם לטובת העניין, מעבר לכספים שהם תורמים באופן שגרתי "למען אחינו הנצרכים בארץ הקודש". וקסלר כתב על כאלף תורמים שיתרמו עשרה מרק בשנה, בארבעה תשלומים.

⁸²⁶ ראו בהרחבה סמואל, קדם-ציונות.

⁸²⁷ וקסלר, דבר אזהרה לישראל, בעמ' 25.

⁸²⁸ האישים שהוצעו בידי וקסלר היו שמשון רפאל הירש מפרנקפורט, עזריאל הילדסהיימר מברלין, מרקוס להמן ממיינץ, בנימין הירש מהלברשטדט, ודודו שהיה גם רבו ואבי רעייתו, אליה רפאל רוזנבאום מצל אם מיין. שמות האישים היו בבחינת הצעה בלבד "שאין צורך להתחשב בה" (וקסלר, דבר אזהרה לישראל, בעמ' 26). (ראו סמואל, קדם-ציונות, בעמ' 82–83).

⁸²⁹ וקסלר, דבר אזהרה לישראל, בעמ' 26.

וקסלר הבין כי הקמת "ישות יהודית-לאומית" בארץ ישראל, מחייבת תחילה פעולה מסיבית לרכישת הבעלות על כפרת ארץ, קרי: לפני התחלת הגירה המונית יש לגאול את אדמת ארץ ישראל מידי מי שמחזיקים בה כעת.⁸³⁰ וקסלר תכנן אפוא בעלות לאומית על מאגר קרקעות, שינוהל בידי ועד מרכזי – מעין קרן קימת לישראל – שתאפשר התיישבות יהודית על הקרקע היהודית-ציבורית שתירכש לפי החוקה שתיקבע.⁸³¹

החידוש בדבריו של וקסלר קשור קשר בל יינתק להכרת מוצאו, ולהכרת התנהלותם היום-יומית שלו ושל אנשי סביבתו בנוגע לתרומות למען תושבי ארץ ישראל, שבאותה עת היה עניין שבשגרה כבר עשרות שנים. וקסלר ביקש שלא לפגוע בכולל הו"ד ובהכנסותיו, אלא ביקש להמציא משהו חדש, נוסף על העניינים הרגילים משכבר הימים. וקסלר לא יצא כנגד החלוקה ונגד המשך שיגור הכסף ללומדי תורה. אדרבה, בשנת 1888 שלח את בנו שלמה לירושלים במגמה להצטרף לכולל הו"ד (אלא ששלמה לא הצטרף לכולל הו"ד ובחר להצטרף לאנשי ברסלב שמשכו את ליבו כנראה בשל נטייתו לעסוק בתורת הנסתר).⁸³² כך למשל כתב וקסלר:

יש בינינו אנשים אמידים כה רבים, שהיו יכולים לשאת בנקל בהוצאה שנתית שכזו [לרכישת קרקעות] בלי שתפגענה על ידי כך תרומותיהם הרגילות למען אחינו הנצרכים בארץ הקודש, ואל אלה בעיקר הייתי רוצה לפנות בדבר קדוש זה.

כפי שהוזכר בעבודה זו פעמים אחדות, מאז שנות השלושים של המאה התשע-עשרה הייתה משפחת רוזנבאום אחד מצומתי איסוף הכספים החשובים ביותר למען היישוב הישן נתמך ה"חלוקה".⁸³³ גם סביבתו הקרובה ביותר של וקסלר עסקה באופן פעיל בענייני ארץ ישראל, הן אידאולוגית והן כלכלית. כך למשל, הרב אלעזר אוטנוזור, חברו הקרוב של דודו של וקסלר, אליעזר ברגמן, היה ראש הישיבה להכשרת מורים שפעלה בהוכברג כמכינה לסמינר שהקימו הרב במברגר ואליה רפאל רוזנבאום בוירצבורג, רבי הילה וקסלר שימש בה המורה הראשי למקצועות הקודש במקביל

⁸³⁰ תובנה זו ליוותה את שאיפות השיבה לארץ ישראל כבר בתחילת פעולתם של מבשרי הציונות (ראו לבסקי, בין הלכה למעשה, בעמ' 438-439).

⁸³¹ התובנה המוקדמת של וקסלר בדבר הצורך בניהול מרכזי של המשאב הלאומי הראשון במעלה – קרקע – שבה ומוכיחה, שהוא הקדים את זמנו, זאת בדומה להבנתו החדה את מהותה החדשה של האנטישמיות ההולכת ומתהווה (ראו סמואל, קדם-ציונות, בעמ' 76-83). שהרי קדם בכמה שנים למי שנחשב הראשון שהציע הצעה דומה (הרמן צבי שפירא בוועידת קטוביץ בשנת 1884 הציע להקים קרן לאומית "...שתפקידה העיקרי יהיה לרכוש את אדמות ארץ ישראל, להלאימן לנהלן ולהקצותן למתיישבים יהודים" (לבסקי, בין הלכה למעשה, בעמ' 439).

⁸³² Strauss, *The Rosenbaums of Zell*, at pp. 43-50.

⁸³³ ראו למשל אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, בעמ' 121, 125, הערה 15.

להיותו רב העיירה הוכברג. אוטנוזוסר היה מן הנאמנים המופקדים על מנגנון איסוף הכספים למען ארץ ישראל ואחד ממבקרי החשבונות של ועד הפקידים והאמרכלים.⁸³⁴ כפי שתואר לעיל, אוטנוזוסר תכנן תחילה לעלות ארצה עם ברגמן ב-1834, אך לבסוף נשאר בגרמניה.

הסוחר אברהם גרינבאום מנירנברג, תלמידו הקרוב ביותר של וקסלר עוד בשוואבך, היה שליח של הפקוא"מ, לבדיקת אפשרויות רכישת מבנים בארץ ישראל באמצע שנות השמונים של המאה ה-19.⁸³⁵ וקסלר היה מצוי בפרטים של איסוף הכספים למען ארץ ישראל, ולכן אפשר להבין שהצעתו בדבר הקמת מנגנון חדש באה לשרת מטרה אחרת. וקסלר ביקש לגייס תמיכה נוספת לעלייה לארץ ישראל ולרכישת קרקעות בה, ממניעים פרקטיים שמעבר למניעים הדתיים-משיחיים – שבוודאי היו לו – והציע את הוועד החדש, כפתרון לבעיית היהודים על ידי יישובם בארץ ישראל. וקסלר ראה כאמור את השיבה לציון כחלק מתהליך הלאומיות שמתרחש בתקופתו:⁸³⁶

יש להודות כי חלה בדורנו התקדמות רבה לעיצובם הלאומי של כל אלה השייכים ללאום מסוים [...] תנועה אשר תראה לישראל, כפי הנראה, את הדרך שבה ילכו ואשר בה הם חייבים ללכת, בהתאם למקורות דברי ימיהם הקדומים והמקודשים.

ברור כי מגמתו של וקסלר בדבריו על הצורך בשטחים נרחבים להתיישבות ותיאורו הארוך את נדידת העמים לפני הגאולה, והדגשתו את נטיית הלאומים האירופים להתכנס לארצות לאומיות בזמנו, מכוונת לריכוז היהודים בארצם הלאומית – ארץ ישראל.

יוסף שלמון⁸³⁷ הגדיר את וקסלר "אולטרה-אורתודוקס", בדומה להגדרה שהוענקה למשל להלל ליכטנשטיין ולעקיבא יוסף שלזינגר. "אולטרה-אורתודוקס" היא הגדרה מובחנת מ"שריד", שלפי ההגדרה שהגדיר יעקב כ"ץ, הוא "שריד של היהדות האשכנזית טרם עליית האורתודוקסיה המודרנית מבית מדרשו של ש"ר הירש".⁸³⁸ כ"ץ כלל בקבוצה זו אישים בולטים אחדים, ובהם הרבנים קלישר, אטלינגר, גוטמאכר, ובמברגר. לפי קביעתו של שלמון, אכן קשה לראות את וקסלר כשייך לאחד הזרמים האחרים, אולם עם זאת יש לציין כי הוא היה בקשרים הדוקים עם אישים מכל הזרמים: למשל עם הרבנים שמשון רפאל הירש ודוד צבי הופמן (שהיה חברו מאז למדו יחד באונטרצל, וכן בשל נישואיו של הופמן לצירל רוזנבאום, בת דודו של וקסלר), אנשי הזרם

⁸³⁴ אליאב, אהבת ציון, בעמ' 231 ובהערה 123.

⁸³⁵ אליאב, אהבת ציון, בעמ' 294; גרינבוים, האוטוביוגרפיה, בעמ' 6-8.

⁸³⁶ וקסלר, דבר אזהרה לישראל, בעמ' 24-25.

⁸³⁷ שלמון, סקירה על הספר דבר אזהרה לישראל.

⁸³⁸ שם, בעמ' 358.

ה"נאו-אורתודוקסי"; עם הרבנים אליהו גוטמאכר ויצחק דב במברגר (בן טיפוחיו של סבו), אנשי זרם ה"שרידים" וכן עם הזרם אנשי האולטרה-אורתודוקסיה ובהם מהרי"ל דיסקין והרב עקיבא יוסף שלזינגר.

במאמר מוסגר נעיר כי נדמה לי שההבחנה הרטרופקטיבית שלנו בין שלושת הזרמים הללו נוטה להפריז בהבדלים שביניהם, ולקטלג כל אישיות תחת קטגוריה ספציפית גם במקרים שבהם אותה אישיות נחזית כשייכת ליותר מקטגוריה אחת. לדעתי וקסלר ושלזינגר "נופלים בשטח האפור" שבין ההגדרות ואי-אפשר לשייכם לקבוצה ספציפית, שכן האולטרה-אורתודוקסיות ששלמון סיווג אותם תחתיה, הייתה רחוקה מאוד, באותה העת, מן הפתרונות הכמו-ציוניים שהגו שניהם בשאלת הפתרון לבעיית היהודים, שהדיון בה היה בעיצומו באותם ימים, בעקבות גילויי האנטישמיות המודרנית.⁸³⁹

התפיסות של וקסלר יצרו מחלוקת קשה בינו לבין מנהיג הנאו-אורתודוקסיה בזמנו, הרב שמשון רפאל הירש. תפיסתו העקרונית של הירש עיינה את השמת יישוב ארץ ישראל במרכז סדר-היום הציבורי-יהודי. כך למשל כתב בספרו המפורסם "אגרות צפון":⁸⁴⁰

במדבר קיבל את התורה ובכך היה לעם במדבר, בלא ארץ ובלא אחוזת אדמה – [שם] היה לגוף אשר נשמתו תורתו [...] התורה, מילוי הרצון האלהי, הם לו אחוזת אדמתו ומטרתו [...] כי אין לנו אלא לקדש את עצמנו לעשיית רצונו, כדי שנקבל מידי ה' כשפע של אמצעים גם את הברכה היקרה לכל בני אדם [...] לכן ניתנו לו לאחווה ארץ וברכותיה, ניתנה לו מערכת מדינה, אך לא כמטרה ניתנו אלה.

לדעת הירש, תעודת היהדות היא לשמר את ערכיה ותרבותה, תוך קיום יחסי גומלין תקינים עם האוכלוסייה הגויית במקומות שאליהם הוגלה. הוא הרבה לצטט את דברי ירמיהו (כט, ה-ז):

בְּנֵי בְּתִים וְיָשְׁבוּ וְנִטְעוּ גִּנּוֹת וְאָכְלוּ אֶת פְּרִיָן. קָחוּ נָשִׁים וְהוֹלִידוּ בָּנִים וּבָנוֹת וְקָחוּ לְבָנֵיכֶם נָשִׁים וְאֶת בְּנוֹתֵיכֶם תִּנּוּ לְאִנְשֵׁים וְתִלְדְּנָה בָּנִים וּבָנוֹת וְרָבוּ שָׁם וְאָל

⁸³⁹ מכל מקום, שלמון עמד על הייחוד ועל החידוש שבמשנתו של וקסלר לעומת התורות הציוניות של ה"שרידים" כגון קלישר או גוטמאכר, בכך שבעת כתיבת הקונטרס – שלהי שנות השבעים של המאה ה-19 – הוא הקדים להבין את השוני שבין האנטישמיות הדתית לבין האנטישמיות החדשה. יתרה מזו, הדגיש שלמון, "מבשרי הציונות בשנות השישים ראו בתשובה הציונית מענה ליהודי מזרח אירופה וליהודי המזרח, ואילו וקסלר העתיק את תשומת הלב למרכז אירופה ולמערבה" (שלמון, שם, בעמ' 358-359).

⁸⁴⁰ הירש, אגרות צפון, איגרת ח.

תִּמְעָטוּ. וְדַרְשׁוּ אֶת שְׁלוֹם הָעִיר אֲשֶׁר הִגַּלְתִּי אֶתְכֶם שָׁמָּה וְהִתְפַּלְלוּ בְּעֵדָה אֶל יְהוָה
כִּי בְשָׁלוֹמָה יִהְיֶה לְכֶם שְׁלוֹם.

בעקבות פסוקים אלה, באגרת טז ב"אגרות צפון", כתב הירש במפורש:⁸⁴¹

התאחזותנו בארצות פזורנו אפשרית היא, בלי לפגוע ברוח היהודית; יען כי גם עצמאותינו המדינית בימי קדם לא היותה את עצם הלאומיות של עם ישראל, ולא שמשה מטרה לה, כי אם היתה רק אמצעי למלוי יעודו הרוחני. אף פעם לא היו הארץ והקרקע הקשר המאחד את ישראל, אלא התורה. על כן ישראל גוי אחד בארץ הוא אף בהיותו רחוק מאדמתו, ואף בהתאחזו בכל מקום ומקום, בארצות פזוריו עד שד' יקבץ את בניו על אדמתם ויהוו עם גם מבחינה חיצונית [...] העתיד הזה מהוה את התכלית הנסתרת של הגלות. אבל לא הוטל עלינו לקרבו על ידי מעשים ופעולות, כי אם לקוות ולצפות לו [...] ודוקא מפני [ש]הלאומיות הישראלית רוחנית היא מטבעה, יכול עם ישראל להיאחז בלב ובנפש בארצות מגוריו.

וקסלר שצמח ברוח ישיבות רוזנבאום ובינג קרא תיגר על תפיסה זו, וחיזוק לצדקת דרכה של משפחתו, מבחינה מעשית, קיבל באמצעות ניתוחו את תופעת האנטישמיות המודרנית שהחלה מתפשטת בתקופתו.

גישתו של מנדל רוזנבאום ליישוב ארץ ישראל

מנדל רוזנבאום היה איש מעשה. הוא לא השאיר אחריו יותר מקומץ מסמכים כתובים, ועמדתו בעניין יישוב ארץ ישראל – אם בכלל נוסחה על ידיו – לא הגיעה לידינו. עם זאת, אפשר להשתכנע ברמה גבוהה של סבירות מנומקת שהוא תמך בעלייה ארצה. לא זו אף זו, אפשר גם לקבוע שהיה בדעתו לעלות ארצה כשתהא השעה כשרה לכך, והוא לא התכוון להמתין לביאת המשיח. אלא שתחילה עסקיו הנרחבים ואחר כך פעולתו הציבורית דחו את מועד עלייתו, ובסופו של דבר גם לא אפשרו לתוכניתו זו לצאת אל הפועל.

⁸⁴¹ אגרות צפון, אגרת טז.

ממכתבי ברגמן אל רוזנבאום מירושלים אל צל אם מיין⁸⁴² אפשר להבין שלא-פחות מכתבים – וסביר להניח שאף יותר – נכתבו מצל אם מיין אל ירושלים, כלומר מבני משפחת רוזנבאום אל בני משפחת ברגמן. ממכתבים אלה לבטח היינו יכולים ללמוד טוב יותר על תפיסותיו של רוזנבאום ושל בניו וחתניו האחרים – בענייני ארץ ישראל כמו גם בעניינים אחרים – אולם למרבה הצער עד כה לא נתגלו מכתבים אלה. נראה שאלה מן המכתבים שנשמרו – אם נשמרו בכלל – אבדו בעת כיבוש הרובע היהודי על ידי הליגיון הירדני בשנת 1948 וגירוש תושביו היהודים. למרות זאת, אין להוציא מכלל אפשרות שחלק מן המכתבים הללו נמצאים בידי אחד מצאצאיהן הרבים של משפחות ברגמן ורוזנבאום, וכי הם מחכים לגאולתם.

הקשר בין ברגמן לבין בית משפחת אשתו הראשונה נותר איתן כשהיה, גם לאחר הירצחה של רבקה סילא רוזנבאום-ברגמן – ראשונת הנרצחים היהודים במעשה טרור בארץ ישראל בעת החדשה – ב-11 בדצמבר 1844⁸⁴³ ונישואיו השניים של אליעזר ברגמן לאלישבע שרה לבית אשר. במכתב שכתב אליעזר ברגמן לגיסו, אליה רפאל רוזנבאום, בדצמבר 1846, הוא העיד על דברים שכתב לו רוזנבאום – שלא השתמרו בידינו למרבה הצער – שמהם עולה שרוזנבאום תכנן את עלייתו לארץ ישראל:⁸⁴⁴

מדברי מורי-חמי, אבא האהוב, יחיה עד מאה שנה, לומדים אנו, שדעתו ותשוקתו מתגברות לעלות אלינו מהרה בעזר ה'. הרי אנו מצפים לו בגעגועים לשלום ובהצלחה רבה ובמילוי כל משאלות לבבו הטהור, לטובה בין כל ישראל, כן יהי רצון אמן סלה.

בינואר 1847, אגב הבשורה לרוזנבאום בצל אם מיין בדבר נישואי נכדו, בנימין, בנם של אליעזר ורבקה סילא, כתב אליעזר ברגמן:⁸⁴⁵

...גם בנו יחי' הנזכר [בנימין ברגמן] כתב מזל טוב וברכות לכולם על דבר שימחת אפריונו לטובה, גם שאל האם תתקיים נבואת מורי-חמי יחי' שיבוא בימות הקיץ השני – אם חס ושלום לא יבוא משיח צדקנו ביני וביני במקלו ובתרמילו, שרק ה' יודע – וסיים: הכי דברי כחתן היוצא מחופתו, הקטן בנימין וכו'

⁸⁴² המכתבים הועתקו בידי בני משפחת רוזנבאום לפנקס שנמצא בשנות העשרים של המאה ה-20 בידי משפחת אולמן בוירצבורג (ברטורא, ישאו הרים שלום, בעמ' 7).

⁸⁴³ ראו אצל גרינבוים, הסיפור שטרם סופר.

⁸⁴⁴ ברטורא, בלב קשוב, בעמ' 166.

⁸⁴⁵ שם, בעמ' 167.

מדברים אלה אפשר להבין שהייתה תוכנית עקרונית, שהובעה בידי רוזנבאום מפורשות, לעלות ארצה לקראת קיץ 1848 ("הקיץ השני" לאחר ינואר 1847). ייתכן שמהפכות "אביב העמים" והאינטנסיביות של העבודה הציבורית שעמס רוזנבאום על שכמו באותה עת, דחו את העלייה, וייתכן שהיו לכך סיבות נוספות או אחרות, אך הדברים מדברים בעד עצמם. ברור הוא שהאנשים הקרובים ביותר לרוזנבאום הבינו ממנו שהוא מתעתד לעלות ארצה.

נוכח העובדה שאחדים מבאי ביתו של מנדל רוזנבאום ומקרב בני משפחתו עלו ארצה בשלבים מוקדמים מאוד והיו אחרים נקשרו לרעיון שיבת היהודים לארץ ישראל באופן פעיל, וכן שידידיו הרבנים בינג והמבורג, ואחר כך גם הרב במברגר, היו מן התומכים המובהקים ביישוב ארץ ישראל, אפשר להניח שרוזנבאום עצמו תמך עקרונית בשיבה אקוטית לארץ ישראל, ולבטח לא סבר שיש איסור הלכתי על כך.

כפי שכבר הזכרנו בחיבור זה, כספים רבים מאוד נאספו בידי רוזנבאום ובניו⁸⁴⁶ באמצעות פקוא"מ ובאמצעות הקופות המיוחדות שפיזר ברגמן בקהילות רבות בגרמניה (שכוננו "קופות הפרשת חלה") לאחר סכסוך ממושך עם משפחת להרן ופקוא"מ ו"הפשר" ביניהם (שהושג בתיווכו של רוזנבאום). רוזנבאום סייע רבות לברגמן בפזורה של הקופות הללו ובאיסוף התרומות והעברתן לתעודתם בארץ ישראל.⁸⁴⁷

מובן שאי-אפשר להניח שום הנחה בדבר תמיכתו האפשרית בהקמת יישות מדינית, כמו ציונית, בארץ ישראל, וייתכן בהחלט שפעולה כזו לא הייתה מקובלת עליו, מסיבות אחדות (למשל רצון להמתין למשיח או אי-שמירת המצוות התלויות בארץ), אולם עדיין ברור שרוזנבאום תמך בעליית יהודים למגורי קבע בארץ ישראל.

את ההנחה הזו אפשר לחזק בעובדת עלייתם של אחדים ממקורביו, בתו וחתנו, מזכירו, וגר הצדק שהתקרב ליהדות בביתו. רבים מתומכי ההתיישבות והיישוב בארץ ישראל שמוצאם מבוואריה עברו בדרך כלשהי בסביבתו של מנדל רוזנבאום. כל תלמידי הרב בינג הכירו אותו היטב כאחד מפטרוני הישיבה העיקריים. כאלה היו, בין השאר, הרבנים דוד וייסקופף, יעקב אטלינגר ופיליפ רומאן, שהיו כל אחד מהם גבאי צדקה לאיסוף תרומות למען היישוב בארץ ישראל.

⁸⁴⁶ אליה רפאל רוזנבאום כתב ב-1877 שהוא מנהל איסוף כזה כבר 43 שנים (Rosenbaum, Zeitungsnachrichten)

(und Korrespondenten, at p. 557.

⁸⁴⁷ Ibid, at p. 558 והשוו: ברטורא, ירושלים בעיני רואיה, בעמ' 162.

יתר על כן, לא מעטים מתלמידי הרב נתן אדלר בפרנקפורט⁸⁴⁸ הפכו בדרך כזו או אחרת לתומכי רעיון היישוב, ואפשר להזכיר כאן למשל את ישראל בער קורשידט, חברו של הרב אברהם בינג מימיהם בישיבה (ייתכן שהייתה לו היכרות אף עם רוזנבאום, אם כי בשנות חייו המוקדמות, ובוודאי לפני שרוזנבאום עקר לאונטרצל).⁸⁴⁹

בנו של מנדל רוזנבאום, אליה רפאל, נחשב יורשו בשתדלנות בבוואריה ובאחריות הפיננסית לישיבה בוירצבורג, שהפכה עם השנים למוסד מוכר להכשרת מורים. הדעת נותנת שהייתה קרבת דעה גדולה מאוד – אם לא זהות רעיונית ממש – בין האב ובנו, ומדבריו ומעשיו של אליה רפאל אפשר ללמוד, ולו ברמז, על עמדתו של מנדל. אליה רפאל היה מעורב מאוד בניהול כספי התרומות מגרמניה (וממערב אירופה בכלל) לטובת היישוב בארץ ישראל. גם הוא הטיף לפרודוקטיביזציה של יהודי ארץ ישראל, לרכישת השכלה וללימוד שפות שיכולות לסייע במסחר בארץ הקודש. רשימתו בדער איזראעליט מקיץ 1877 היא מעין סיכום לפעילותו זו.⁸⁵⁰ ברשימתו הציע אליה רפאל מעין תוכנית להטבת מצב יהודי היישוב, כתגובה לביקורת שכתב התעשיין בנימין הירש מהלברשטט.⁸⁵¹ כאן המקום לציין שאליה רפאל ובנימין הירש היו שניים מן הנאמנים לאיסוף הכספים שהציע רבי הילה וקסלר – נכדו של רוזנבאום שהיה אחיינו וגם חתנו של אליה רפאל – בתוכניתו ליישוב ארץ ישראל בשנת 1879.⁸⁵²

הרב אליהו גוטמאכר, "הצדיק מגריידיץ", מאלה שהוכרו כמבשרי הציונות המובהקים, היה חברו הקרוב של הרב משה ליב במברגר, בנו של הרב מוירצבורג, שהיה מקורב מאוד לרוזנבאום ולבניו

⁸⁴⁸ כאמור, יש סברה שרוזנבאום למד שם גם הוא וכבר שם הכיר את הרב בינג.

⁸⁴⁹ ישראל קורשידט היגר לאמריקה והיה מעורב שם בענייני הציבור ובהם באיסוף כספים למען ארץ ישראל. את תפיסתו בעניין ארץ ישראל העביר לבנו גרשום קורשידט, הפילנתרופ האמריקני הידוע, שהיה מעורב בבניית שכונת משכנות שאננים בירושלים (בכספי מקורבו, יהודה טורו) ושסייע רבות ליהודי ארץ ישראל במחצית השנייה של המאה ה-19 בשיתוף פעולה עם משה מונטפיורי.

⁸⁵⁰ Rosenbaum, *Zeitungs- und Korrespondenten*, at pp. 557-559.

⁸⁵¹ בנימין הירש (1840–1911) היה ראש הקהילה היהודית בהלברשטט. הוא היה סוחר בולט בכלכלה הגרמנית של השליש האחרון של המאה ה-19. משנת 1874 היה הירש פעיל למען פרודוקטיביזציה של יהודי ארץ ישראל, ושיתף פעולה בעניין זה עם מונטפיורי (ראו הירש, ר' בנימין, בעמ' לג–לה; קלנר, למען ציון, בעמ' 81–84). יוסף הירש, בנו של בנימין (ומחבר הביוגרפיה שלו) שלח עוד בשנת 1869 מכתב לקונסול הכללי דאז של גרמניה בארץ ישראל, הברון פון אלטן, מכתב המבקש ממנו לבדוק את אפשרויות ההתיישבות של יהודים בארץ ישראל (אליאב, היישוב היהודי בארץ ישראל, בעמ' 22).

⁸⁵² וכסלר, דבר אזהרה לישראל, בעמ' 26. הפירוט היה אומנם בבחינת הצעה בלבד "שאינן צורך להתחשב בה" כדברי וקסלר (שם), אולם האישים שהוצעו על ידו – שמשון רפאל הירש מפרנקפורט על נהר מיין, עזריאל הילדסהיימר מברלין, מרקוס להמן ממינץ, בנימין הירש מהלברשטט, וודו שהיה גם רבו וחותנו אליה רפאל רוזנבאום מצל אם מיין – היו אנשים ידועי שם, שכבר עסקו בענייני ארץ ישראל. מלבד הרב הירש, הביעו כולם תמיכה ברעיון יישוב ארץ ישראל.

אליה רפאל ויונה. במברגר היה בעלה של נכדתו של רוזנבאום אסתר לבית גולדשמידט. משה ליב למד בצעירותו בישיבת רוזנבאום בצל אם מיין ונותר מקורב למשפחת רוזנבאום כל ימיו. כפי שהראינו, ב-1865 מנדל רוזנבאום פעל נמרצות לבחירתו של משה ליב במברגר לרב המחוזי בקייסינגן. יש יותר מ-50 מכתבים שכתב גוטמאכר לבמברגר, שמהם עולה ידידות קרובה וקרבה רעיונית.⁸⁵³ גם בכך אפשר לראות חיזוק וסיוע לתפיסה הרעיונית הפרוטו-ציונית ששררה בבית רוזנבאום, בסביבתו הקרובה ובקרב האנשים שהיו מקורבים אליו.

הרבי מווירצבורג עצמו, הרב יצחק דב במברגר, שהיה בן טיפוחיו של רוזנבאום, היה מסור מאוד לענייני היישוב. נפתלי בר גיורא כתב:⁸⁵⁴

ניתן להבין אפוא שהרבי מווירצבורג לא רק השתתף בהקמת "ועד הפקידים והאמרכלים" וכולל הו"ד, אלא היה אחד המנהיגים הפעילים ביותר בעניין [יישוב ארץ ישראל] עד מותו. העולים הראשונים, המעטים, שעלו מגרמניה, הגיעו כולם מהקהילות הכפריות בבוואריה ואף היו, בחלקם, קרובי משפחתו וחבריו הקרובים. מבצעי התרמה גדולים נערכו גם למען יהודים נזקקים ברוסיה, ברומניה, בטורקיה ובמדינות רבות אחרות. בכל מקום שהיה צריך לסייע להתקדמות או במקרים שאסונות טבע דרשו עזרה כזו, שם הוא היה. באמת אפשר לומר **שיהדות בוואריה במאה הקודמת** [במאה ה-19] **הייתה באותו המקום שכיום תופסת יהדות צפון אמריקה מבחינת סיוע כספי למדינת ישראל**. אך המשימה העיקרית של רבנות המחוז הייתה כמובן להרחיב את התמיכה בחיים היהודיים ביישובים על ידי הכשרת הרבנים, המורים, החזנים, הקצבים הנדרשים וכן בפיקוח על בתי הכנסת, בתי הספר, המקוואות, המשחטות ובתי הקברות.

בחקירתנו נמצאו עוד ועוד אישים שהיו באי ביתו של מנדל רוזנבאום, שנקשרו בדרך זו או אחרת לרעיון שיבת ציון ולעיון התחייה לאומית. לא נוכל למנות כאן את כולם, ומנינו אחדים מהם כדי להתאר את האווירה בביתו של מנדל רוזנבאום, בהתיישבות היהודית שהקים בצל אם מיין ובישיבות שבהן היה פעיל ודומיננטי. במחקר המשך אפשר יהיו לעסוק בהרחבה בדמויות שתירנו כאן בקצרה ובאישים אחרים שהזכרנו, אך לא תיארו את פעילותם, ובהם למשל: אברהם

⁸⁵³ עיינו במברגר, כתבי רבינו יצחק דוב הלוי מווירצבורג, חלק ב.

⁸⁵⁴ Bar-Giora, Distrikts-Rabbiner S.B. Bamberger, at p. 9, ההדגשה נוספה.

גרינבאום סוחר המתכת העשיר מנירנברג, הרב אלעזר אוטנזוסר מנהל המכונה בהוכברג, הרב אנשל אשר שטרן רבה של המבורג, הרב ד"ר גבריאל הירש ליפמן הרב של באד קיסנינגן.

כאמור, רבים ממקורביו של רוזנבאום, תלמידי הרב בינג, הפכו למובילי איסוף הכספים לטובת היישוב בארץ ישראל מטעם הפקוא"מ, ובהם הרבנים זעקל רוזנבאום, פיליפ רומן, נתן אדלר, דוד וייסקופף ויעקב אטלינגר, וכן תלמידי ממשיד דרכו של הרב בינג, הרב יצחק דב במברגר, וביחוד הרב יונה רוזנבאום, הרב אשר שטרן והרב נתן במברגר. בדוחות הפקוא"מ בני משפחת רוזנבאום נמנים עם גבאי איסוף הכספים המרכזיים למען היישוב בארץ ישראל.⁸⁵⁵

החל מאמצע המאה ה-19 יהודי דרום גרמניה, וביחוד יהודי בוואריה, היו אלה שתרמו את חלק הארי מן התרומות ליישוב בארץ ישראל בכלל. אליאב תיאר זאת כך:⁸⁵⁶

מבדיקת הדו"ח של הפקוא"א לשנת תרי"ח (1857/8) מסתבר ששני שלישים מן ההכנסות לסתם ארץ-ישראל נתרמו על ידי יהודי גרמניה (14,100 מתוך 21,700 פל'), מהם 75 אחוז שבא מן הקהילות שבדרום-גרמניה (10,600 פל'). אפשר לראות בדו"ח זה דוגמה אופיינית לשיעור התנדבותם של יהודי גרמניה למען ישוב ארץ-ישראל ולהתחלקותן הפנימית של התרומות. תמונה זו לא נשתנתה בשנות ה-60 וה-70. כדוגמה נציין את הדו"ח לשנת תרכ"ו (1965/66) [הטעות במקור], המסתכם בסך 29,630 פל' מתרומות רגילות (לבד מתרומות לבתי-המחסה, למוסדות שונים ולטובת יחידים), שבו היו שוב התרומות מגרמניה כשני שלישים מכלל ההכנסות, מהן כ-75 אחוז שנתרמו שוב על ידי יהודי דרום-גרמניה. הרשימה מונה 303 קהילות, מהן 267 במדינות הדרום. אף רשימת התרומות לשנת תרל"ג, שהגיעו לשיא הכנסות של 38,700 פל' לסתם ארץ-ישראל, מגלה הרכב דומה מבחינת הסכומים והקהילות. לאחר פטירת רי"ד במברגר המשיך בפעלו בנו-יורשו הרב נתן במברגר, כראש העושים למען נדבות ארץ-ישראל בדרום גרמניה. באותה תקופה הרחיב גם סלפנדי את פעילותו, ומעתה נתפרסמו בקביעות רשימות תרומות שמיות, מפורטות ומקבילות: האחת משל במברגר, כנאמנם המרכזי של הפקוא"א לדרום-גרמניה, והאחרת משל סלפנדי, שנהג לאסוף כספים למען מטרות שונות הקשורות לישוב ארץ-ישראל. רשימותיו של הראשון, שהגיעו לסכומים ניכרים, נתבססו

⁸⁵⁵ אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, בעמ' 125, הערה 15.

⁸⁵⁶ אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, בעמ' 121-122.

כמעט באופן בלעדי על יהודי דרום-גרמניה, ואף ברשימותיו של תפסו הללו מקום

מרכזי.

מגמה זו נמשכה שנים רבות, ועוד במכתבו לפינסקר בדצמבר 1884 ציין הרב עזריאל הילדסהיימר ש90% מהתרומות בעבור ארץ ישראל הגיעו ממדינות דרום גרמניה.⁸⁵⁷ על כל פנים, מבדיקתו של אליאב עולה ש70% מהתרומות מדרום גרמניה, שכאמור היו בתקופה המוקדמת יותר כ-75% מכלל התרומות לארץ ישראל, נאספו בשלושת היישובים שבהם הייתה לרוזנבאום ולבני משפחתו השפעה חזקה : וירצבורג, הוכברג ופירת'.⁸⁵⁸

⁸⁵⁷ להלן דבריו : "Zunächst muss ich die Vorbemerkung vorausschicken, dass fast alles Eretz-Israel-Geld in Deutschland (vielleicht 9/10) aus Süddeutschland kommt (אליאב, אגרות רבי עזריאל הילדסהיימר, בעמ' 201).

⁸⁵⁸ אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, בעמ' 125, הערה 13.

אחרית דבר

מנדל רוזנבאום היה אישיות מובילה בחיי הציבור היהודי בבוואריה במשך שני שלישיה הראשונים של המאה ה-19. הוא היה מן הדמויות המרכזיות שהביאו לשינויי החוקים המגבילים שהוחלו על היהודים שם ומבלי שנבחר לתפקיד כלשהו רשמית, נתפס בעיני רבים בתור השתדלן הראשי ליהודי הממלכה.

ההתעוררות לחקר תולדותיו ופועלו של רוזנבאום נולדה מתוך מורשת משפחתית ששימרה את שמו של רוזנבאום במשך יותר מ-150 השנים שחלפו מעת מותו. עובדת היות המתבר אחד מצאצאיו, "נמצאת על השולחן", ואולי דווקא משום כך, ביקשנו לתאר את דמותו כפי שהיא מצטיירת מן המסמכים ומן העובדות ההיסטוריות שהתגלו במהלך המחקר, ואם נזקקנו לפרטים שהשתמרו בידי צאצאיו הרבים של רוזנבאום, ציינו זאת במפורש.

באמצעות חקר תולדותיו ופועלתו של רוזנבאום ביקשנו להוסיף נדבך מרכזי להבנת ההתפתחות הרדיקלית בתולדות יהודי בוואריה במאה ה-19 ובעקיפין להוסיף ללמוד על השינויים המשמעותיים שהתחוללו ביהדות מדינות גרמניה כולן באותה עת. בשלב איסוף החומר למחקר זה התגלה מידע רב על אודות אישים אחדים שחיו ופעלו בבוואריה ועל אודות חיי הקהילה היהודית בה – בייחוד באזור וירצבורג. בכלל זה נמצא חומר ארכיוני וידע נוסף שהשתמר בקהילות כפריות אחדות על אודות משפחת רוזנבאום בכלל ועל מנדל רוזנבאום בפרט. לא כל המידע שנאסף הובא לידי ביטוי במסגרת מחקר זה, שמטבעו הוא מוגבל בזמן ובהיקף.

עוד נדגיש כי דמותו של רוזנבאום ראויה להמשך חקר וגילוי, מפני שברור שיש עוד חומרים שטרם פוענחו ושטרם התגלו. למשל, יש סיכוי סביר שבארכיונים הגדולים במינכן, ובהם הארכיון הראשי של המדינה הבווארית (Bayerisches Hauptstaatsarchiv) יימצאו פרטים נוספים על פעילותו של רוזנבאום מול אנשי הפרלמנטים במינכן, ומול בית המלוכה, שהרי אנו יודעים שמאז שנות החמישים של המאה ה-19 הוא שהה בעיר לרגל פעולתו הציבורית, במשך כמה שבועות מדי שנה.

יתר על כן, המחקר התמקד בדמות אחת מבין כמה וכמה דמויות שהיו דומיננטיות בקרב יהודי בוואריה באותה עת. לשם דוגמה נזכיר כי ככל הידוע טרם נערך מחקר מקיף בכלים אקדמיים על אודות דמותו ופעילותו של הרב אברהם בינג, אדם שהייתה לו תפיסה מרחיקת ראות, אומץ ותעוזה וגישה יזמית מובהקת. גם דמויות רבניות אחרות במות הזמן, כגון הרב וולף המבורג הרב אברהם וקסלר והרב מנדל קרגאו, גם אם פרטים רבים על אודותיהם שזורים בכתבים אחדים, עדיין, למיטב ידיעתנו, טרם נבחנה פעילותם במלוא היקפה.

כיוון מחקר נוסף שאנו מבקשים להציע הוא איסוף ידע על אנשי המנהיגות המקומית בבוואריה. מלבד הדמויות הרבניות הבולטות ופרנסי הקהילות הגדולות, ששמתיהם ידועים ומוכרים, ומלבד משפחות האצולה הכלכליות הידועות (במיוחד הירש ורוטשילד), פעלו בבוואריה עשרות מנהיגים מקומיים, בכפרים ובעיירות הקטנות, שגם אם לא "הלכו בגדולות", לא פגשו מלכים ושרים, ולא היו גבאים בשירות הפקוא"מ, תרומתם המצטברת לתהליכי השינוי והשימור, וללכידות החברתית היהודית הייתה כבירה. שמותיהם, ברובם, אינם מוכרים ואפשר למצוא אותם בעיקר במקורות ארכיוניים, ברשימות מטריקליות ובפנקסי קהילות.

באשר למקורות המידע במחקרנו אנו, פרטי מידע רבים שמורים בארכיונים הגדולים ביותר באזור: 1. בארכיון המחוזי של וירצבורג (Staats Archiv Würzburg) שרק אפס קצהו של החומר הקשור ליהודי האזור נבחן בו; 2. ארכיון הבישופות בוירצבורג (Diözesan Archives), שבו שמורים פריטים ורישומי מרשם אוכלוסין רבים מן התקופה שלפני היות בוואריה ממלכה עצמאית בתהליך חילון. גם בארכיון העירוני בוירצבורג (Stadtarchiv Würzburg) יש עדיין פריטי מידע מגוונים שמחכים לניעור אבק ההיסטוריה מעליהם. המידע שבארכיונים אלה עשוי לסייע לתיאור מקיף וממצה של חיי היהודים באזור פרנקוניה התחתית במשך מאות שנים.

עם זאת, אחת המסקנות שאפשר להסיק מתהליך האיסוף שבתשתיתו של מחקר זה היא כי לא פחות מן הארכיונים הגדולים יש לתת את הדעת גם על ארכיונים קטנים; אלה המצויים בעיירות ובכפרים קטנים, שבהם נשמרו לא פעם פרטים מוחשיים יותר, שהיו קשורים לאותם מקומות. הארכיון הקהילתי בצל אם מיין (Zell am Main Gemeinde Archiv) הוא דוגמה מצוינת לכך, וכך גם ארכיונים קהילתיים נוספים שעמם נוצר קשר במהלך המחקר (למשל בתיילהיים, בהוכברג ובשוואבך) וכאלה שעמם טרם נוצר הקשר בשל אילוצי הזמן והצורך למקד את המחקר, אך ברור שיש בהם פרטי מידע נוספים היכולים להוסיף ידע (למשל בשוואנפלד ובווייטסהוכהיים).

מעבר לתיאור הקהילה היהודית בפרנקוניה התחתית ובבוואריה בכלל, יש להניח שבכל הארכיונים הללו, ולבטח בארכיונים נוספים (למשל בערים הבינוניות שבאזור, דוגמת ורנק ושוויינפורט) יש חומרים נוספים הקשורים למנדל רוזנבאום, לאחרים מבני משפחתו, לשותפיו העסקיים ולחבריו, אולם משאבי זמן ומרחק, ומשאבים בכלל, מכריחים להציב גבולות למחקר ולהציע בשלב זה את מה שכבר נאסף ונבחן.

את כל זאת אמרנו כדי לומר שהגם שבאיסוף החומר – ובפרשנותו נוכח מקורות אחרים – הושקעו משאבים רבים, המחקר על רוזנבאום, על סביבתו האנושית והגאוגרפית ועל האורתודוקסיה היהודית הבווארית במאה ה-19 רחוק ממיצוי, ויש עוד מקום למחקרי המשך על אישים אחרים ומנקודות מבט אחרות כדי לקבל תמונה מלאה יותר של תולדות יהודי בוואריה במאה ה-19.

במחקרנו הודגמה התמודדותם של יהודי בוואריה עם המעבר מן העידן הישן לעידן המודרני, התמודדות שאפשר לומר כי על רקע מגמות ההשכלה, שרווחו באותה עת, היא באה לידי ביטוי בהיווצרות זרמים דתיים נבדלים ביהדות, שלא פעם נאבקו זה בזה ופילגו את העם היהודי, אך לפעמים גם השתרגו זה בזה, והצליחו לשתף פעולה.

באותה עת גם החלו להנץ ניצניו של זרם יהודי פרוטו-לאומי. על רקע המהפכים שחוללו את המודרנה – המהפך המדעי, המהפך התעשייתי ותהליך האורבניזציה, המהפך הפוליטי-לאומי והמהפך התרבותי-החילוני – נדרשו יחידים וקבוצות לבחון את מצבם ולפעול להתאמת אורחות חייהם לתנאי החיים החדשים. בעקבות התמורות המודרניות הללו התעוררו יחידים וקבוצות רעיוניות בקרב היהודים לחשוב על שיבה לארץ ישראל כעל פעולה אפשרית מבחינה טכנית – ומחמת אפשריותה, גם ראויה. אישים וקבוצות אלו היו מודעים היטב להגבלות המסורתיות של "שלוש השבועות" ולאיסור התלמודי על "דחיקת הקץ", אולם הם התירו לעצמם פעולות שהיו לגיטימיות מנקודת מבטם של השלטונות בארצות המוצא שלהם, ומנקודת מבטם של השלטונות המצריים והעות'מאניים ששלטו בארץ ישראל באותה עת. שיבת יחידים וחבורות לארץ ישראל נועדה להרחבת מספר היהודים המתגוררים בארץ ישראל, ליצירת תשתית מגורים ומקורות תעסוקה (בעיקר חקלאות, כדי לקיים את המצוות התלויות בארץ) ובדרך זו ביקשו להכשיר את התנאים לגאולה בידי שמיים.

נראה כי בחוגו של רוזנבאום רווחו בה-בעת שתי תפיסות באשר למצבם של יהודי בוואריה (ויהודי העולם בכל מקום שהם). לפי האחת, יש לפעול למען השגת שוויון זכויות מלא במדינת המגורים. יש להשתלב בחיי הכלכלה ובחיים הציבוריים ככל האפשר, תוך שמירה על נבדלות סוציולוגית על פי מוצא אתני ואמונה דתית. האחרת, יש לשאוף ליצירת תנאים לחידוש הנוכחות הלאומית היהודית בארץ ישראל, כתשתית ארצית שתקדם לביאת הגואל. נראה אפוא כי לפי גישה זו האומה והמדינה הן שתי ישויות נבדלות. חובת הציות האזרחי לשלטונות מדינת המגורים היא ערך בפני עצמו, שהרי "דינא דמלכותא דינא"⁸⁵⁹, והיא גם מקדמת את היכולת לשאת ולתת על זכויות, אולם אין בה כדי להפקיע את הזהות הלאומית הנפרדת. על היהודים לדבוק בזהותם המובחנת ובו-בזמן גם לשמור אמונים לבוואריה. הלאומיות המודרנית היא תופעה שיש בה מן המלאכותיות, היא אולי מדומיינת, כגדרתו של אנדרסון, והיא מתעצבת ומתעדכנת. לעומתה, הלאומיות היהודית היא נצחית. היא קשורה למוצא אתני ולחוקי דת המשמרים אותה.

⁸⁵⁹ עיינו בבא קמא קיג, ע"א, נדרים כח, ע"א.

יכולתו של רוזנבאום ללכת בשני הנתבים הללו ולהשקיע את מרצו וכישרונו (ומשאביו) כדי ליצור תשתית של קשרים אישיים עם אישים רמי דרג בממלכה הבווארית הפכה אותו לדמות מרכזית בהנהגת הציבור היהודי בבואריה. אופיו המנהיגותי לא דחף אותו לתפקידים רישמיים כאלה או אחרים. הוא התרכז ביצירת התנאים לכך שהמנהיגים הרוחניים ומנגנוני הקהילות הנבחרים יוכלו לתפקד והיהודים, כיחידים וכציבור, למצות את זכויותיהם האזרחיות.

רוזנבאום היה יהודי בווארי, וכל נכסיו ועסקיו היו בה. הוא דגל בפרודוקטיביזציה וביזמות, וכאידאל העמיד את השילוב בין חיי תורה לבין חיי מעשה. במתחם שיזם, ייסד והקים באונטרצל התקיימו זה לצד זה ישיבה ומפעל. אפשר גם לשער שאמונתו הדתית, שהיו משוקעות בה תפיסות קבליות בדבר ארץ ישראל, כפי שהיה מקובל בקרב רבים מאנשי ישיבות פירתי ווריצבורג, הייתה מביאה אותו לעלות אל ארץ ישראל, אם רק היו התנאים מבשילים לכך. אולם התנאים לא הבשילו. הוא הבין שיש לו עוד עבודה רבה בבואריה, וכשהזדקן יותר, נראה שהעלייה הפכה קשה יותר ויותר. נראה שרוזנבאום לא היה חדור להט כחתנו אליעזר ברגמן, ואף כי תמך, עקרונית, במעשיו, ממניעים דתיים ולאומיים, לא היה נכון ליטול על שכמו את המעמסה הכרוכה בעלייה לארץ ישראל בעצמו. אולי היו אלה תנאי החיים והמעמד שהיו לו בבואריה שהיו גורם מעכב בהחלטתו לעלות, ולא מן הנמנע שגם ראה את עצמו כבעל תפקיד ציבורי, שעוד לא הסתיים, בבואריה. לא זו אף זו, גם מותה הטראגי של בתו האהובה רבקה-סילא העביר בחדות מסר בדבר הייסורים שבהם נקנית ארץ ישראל.

סופו של דבר, הגם שרוזנבאום נטה, כרבותיו וכידידיו הקרובים, לאמונה בתורת הקבלה ולאינטרפרטציות מתחום המיסטיקה היהודית, הוא היה אדם ראליסטי שרגליו נטועות היטב בעולם המעשה. הוא לא בחל בצבירת נכסים וממון, שכן הוא הגיע להבנה שממון מאפשר קיום נוח יותר, מסייע ביצירת קשרים עם אישים רמי דרג וכפועל יוצא מכך מאפשר לאדם שכמותו לפעול למען הציבור. אך רוזנבאום לא רדף אחר הממון, ואף לא היסס להשקיע את ממונו, כישוריו, זמנו וכוחו בקידום מעמד היהודים בבואריה.

עם השנים, לאחר שחדל מעסקיו והעבירם לידי חתנו וילדיו לצורך עבודתו הציבורית, הלכו משאביו והדלדלו, אולם מעמדו הציבורי הלך וגבה. הוא היה מוכר בבואריה ומחוץ לה, והותיר בקרב צאצאיו רושם בל-ימחה, העובר מדור לדור עד ימינו אלה. עובדה היא שרבים מבין אלפי צאצאיו החיים כיום מכירים את שמו.

מחקרנו הממוקד בדמות היסטורית אחת ובפועלה הוא אפוא בגדר אלומת אור על תקופת זמן מובחנת, שני השלישים הראשונים של המאה ה-19. לתפיסתנו, הכרת אישיותו של רוזנבאום, הבנת הסביבה הגאוגרפית והסוציולוגית שבה חי ופעל, על רקע השינויים הגדולים שהתחוללו בזמנו,

מסייעת להבהיר את ההתפתחות הסוציולוגית-פוליטית של יהודי בוואריה. עבודתנו מוסיפה מסד לחקר המשך התפתחותם בשליש האחרון של המאה ה-19 ובשליש הראשון של המאה ה-20 – תקופה שבה זכו לאמנציפציה מלאה, לאזרחות ולשגשוג כלכלי חסר תקדים, במדינות גרמניה ובבוואריה בכללן. הישגים אלה הושגו, בין השאר, הודות לכישוריהם, קשריהם ומאמציהם הכבירים של אישים כמו מנדל רוזנבאום מצל.

רשימת המקורות

מקורות ראשוניים בעברית (כולל עיתונות)

א' ק'. "על המדינות בו יאמר – באייערן" (הספד על רב מנדל רוזנבאום). **הלבנון**. כ"ו בחשוון תרכ"ט,

11 בנובמבר 1868. 688-685 (מתורגם מתוך Der Israelit – ein Centralorgan für das Orthodoxe

(Judenthum November 4th 1868 at pp.829-832

אטלינגר, יעקב. **בכורי יעקב**. אלטונה: האחים בון. 1836

בינג, אברהם. **אגרת חזוק**. וירצבורג. 1920. כתב יד. שמור בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי

בינג, אברהם. **תפילה לביטול מגפת כולירע**. וירצבורג. 1935 (עותק שמור אצל מחבר חיבור זה)

במברגר, שמעון. **קבלה על נדוניה שנתנה ע"י הרב ורמסר בפולדה לשמעון במברגר, חתום ע"י**

הרב בינג בוירצבורג והרב זעליגמן במברגר. פולדה: רבנות הקהילה היהודית. 1830

נדלה מהאינטרנט ב-20 ביולי 2020:

https://rosetta.nli.org.il/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE107587651

גרינבוים, אברהם. **האוטוביאוגרפיה של אברהם גרינבוים**. ירושלים: חמו"ל, 1975

הופמן, דוד צבי. **מלמד להועיל**. פרנקפורט אם מיין: חרמון. 1926

הירש, שמשון רפאל. **אגרות צפון – תשע עשרה אגרות על היהדות**. ירושלים: מוסד הרב קוק. תש"ט

וויזל, נפתלי הרץ. **דברי שלום ואמת לקהל עדת ישראל הגרים בארצות ממשלת הקיסר הגדול**

האוהב את בני האדם ומשמח את הבריות יאזעפוס השני יר"ה. וינה: חמו"ל. 1826

וויסקופף, דוד. "קינה לדוד". **הלבנון**. ט"ו בטבת תרל"ב, 27 בדצמבר 1871. 126–125

וכסלר, ר' משה פנחס אלחנן (הילה). **דבר אזהרה לישראל**. ירושלים: מרכז דינור. 1991

זאקס, אזיען – ירושלים (2). **המגיז**. י"ג באב תרכ"ז, 14 באוגוסט 1867. 252,

זאקס, אזיען – ירושלים (3). **המגיז**. ה' בחשוון תרכ"ט, 21 באוקטובר 1868. 324

זאקס, משה. אזיען – ירושלים (1). **המגיז**. כ"ח בכסלו תרכ"ח, 25 בדצמבר 1867. 395

לואנץ, אליהו. **ספר מכלול יופי: פירוש על קהלת בנגלה ובנסתר**. ברלין: חמו"ל. תקל"ו

לואנץ, אליהו. **ספר רנת דודים, והוא ביאור על ספר שיר השירים**. בארטפעלד: דפוס בלייער. תרס"ו

לעהמאן, מאיר. "חדשות שונות מתפוצות ישראל". **הלבנון**, 47. 27 ביוני 1879. 6

מור, אברהם מנחם מנדל. **דגול מרבבה**. לבוב. 1855

מפקד מונטיפיורי, תרכ"ו–1866. **The Montefiore Endowment**. נדלה מהאינטרנט ב-20 בינואר

2020: <http://www.montefiorecensuses.org/>

סופר, שלמה. **ספר אגרות סופרים**. וינה ובודפשט: שלזינגר. 1928.

קוק, אברהם יצחק. "תעודת ישראל ולאומיותו". **הפלס – ירחון רבני לתורה, לעבודה ולגמילות**

חסדים. חוברת א. תרס"א. 52–45. נדלה מהאינטרנט ב-15 בספטמבר 2020:

[https://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12937&st=%d7%aa%d7%a2%d7%](https://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12937&st=%d7%aa%d7%a2%d7%95%d7%93%d7%aa+%d7%99%d7%a9%d7%a8%d7%90%d7%9c&pgnum=1&hili)

[95%d7%93%d7%aa+%d7%99%d7%a9%d7%a8%d7%90%d7%9c&pgnum=1&hili](https://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12937&st=%d7%aa%d7%95%d7%93%d7%aa+%d7%99%d7%a9%d7%a8%d7%90%d7%9c&pgnum=1&hili)

[te=28a8f1a0-c986-4bdf-8343-20b9316f6dee](https://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=12937&st=%d7%aa%d7%95%d7%93%d7%aa+%d7%99%d7%a9%d7%a8%d7%90%d7%9c&pgnum=1&hili)

קרגוויא, מנדל. שיר ומזמור אשר שרו בני ישראל על יום משיחת נאפאלאען האדיר קיסר פראנזע –
Fete religieuse : celebree a Paris, le 10 pluviöse an XIII, par les francais du
De : פריז. **culte judaïque, a l'occasion du couronnement de Napoleon**

1805 L'Imprimerie Imperiale

ראזענבוים, איציק ליב. פואמה על אתיקה יהודית עם אקרוסטיכון **איצק ליב חזן טעלום** חזק ואמץ
a yiddish ethical poem with the acrostic; also part : (על הדף הראשון נכתב באנגלית :
of same with variation). חצר חתן איציק ליב ר"ב (ראזענבוים) מטיילהיים : אייצוגרף
צעטטעל, שנה לא ידועה. מיקרופילם מסומן : F. 28304. בספרייה הלאומית.

רוט, קונרד. **מילים עבריות בשימוש בפי תושבי תיילהיים**. מכתב מ-5 באוקטובר 2016

שווארץ, יהוסף. "ע"ד הברת האשכנזים והספרדים". **המליץ**. 30 במאי 1861. 610–612.

נדלה מהאינטרנט ב-15 בספטמבר 2020 :

http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?href=HMZ/1861/05/30&id=Ar00501

מקורות ראשוניים בלועזית (כולל עיתונות)

"A. Grünbaum s.A. Nürnberg". **Neue jüdische Presse – Frankfurter Israelitischen Familienblatt**. Mars 25th 1921. 2

Adler, N. "Die israelitischen Gemeinden Bayerns vor 100 Jahren". **Bayerische israelitische Gemeindezeitung**, 12. June 1st 1936. 245–246

"Amtliche Bekanntmachungen". **Intelligenzblatt von Unterfranken und Aschaffenburg des Königreichs Bayern**. 1839. 1133–1140

Allgemeine Literature Zeitung von Jahre 1837. Halle und Leipzig: C.A. Schwetschke und Sohn, 1837

"Bergeichriss der Badegäste an der Mineralquelle zu Wipfeld in Jahre 1814". **Königlich-baierisches Intelligenzblatt für das Großherzogthum Würzburg 1814**, band 1–37. 821

Carta-Beilage zur Neue Fränkische Zeitung. June 18th 1849, 6. In **Neue Fränkische Zeitung: ein grundrechtliches Staatsbürgerblatt**, at p. 590

Cobbett's Weekly Political Register, 22. London: Black Horse Court. 1812

Hildesheimer, Jisrael. "Noch einmal über der Jeschiba Angelegenheit". **Der Israelit – ein Centralorgan für das Orthodoxe Judenthum** May 30th 1866, 383-385

Intelligenzblatt für den Unter-Mainkreis des Königreichs Bayern – 1818. Access: April 20th 2020. See online: <https://books.google.co.il/books?id=GrwXg-OgY1UC&lpg=PA1393&ots=730kQVA6R1&dq=franz%20leppich%20theilheim&hl=iw&pg=PA5#v=onepage&q=franz%20leppich%20theilheim&f=false>

Jahrbücher des Kaiserlichen Königlichen Polytechnischen Institutes in Wien (Band 1). Wien: 1919

- K.B. "Geehrter Herr Redakteur". **Der Israelit – ein Centralorgan für das Orthodoxe Judenthum**. Heft 26. June 26th 1867, 453–455
- Leeser, Isaac. "The Holy Land". **The Occident and American Jewish advocate**, 1(14). 40. October 1st 1852
- Leeser, Isaac. "An Important movement". **The Occident and American Jewish Advocate**, 22(3). May 1st 1864. 97–109
- Leeser, Isaac. "News items – Baltimore". **The Occident and American Jewish advocate**, 13(4). July 1st 1855. 162
- Lehmann, Markus "Deutschland – Würzburg 26. August". **Der Israelit – ein Centralorgan für das Orthodoxe Judenthum**, Heft 70. September 2th 1886. 1225–1227
- Lehmann, Markus. "Rabbi David Weisskopf ד"ר ד"ר". **Der Israelit – ein Centralorgan für das Orthodoxe Judenthum**, Heft 12. Mars 22nd 1882. 283–284
- Lehmann, Markus. Zeitende Artikel – Rabbi Mendel Rosenbaum. **Der Israelit – ein Centralorgan für das orthodoxe Judenthum**, Heft 45, 829–832, November 4th 1868
- Moy de-Sons, Kraft Karl Ernst. **Beleuchtung der Verhandlungen über die gemischten Ehen in der bayerischen Kammer der Abgeordneten im Jahre 1831**. München: Jakob Giel. 1831
- "Personalien". **Der Israelit – ein Centralorgan für das orthodoxe Judenthum**, Heft 7, 11–12, Februar 11th 1932
- Rosenbaum, Eliya Raphael. "Zeitungsrichten und Korrespondenten". **Der Israelit – ein Centralorgan für das Orthodoxe Judenthum**. Heft 24. June 13th 1877. 577–579
- Rosenbaum, Jonas. "Anzeige". **Der Israelit – ein Centralorgan für das Orthodoxe Judenthum**. heft 8. February 24th 1868, 147
- Rosenbaum, Mendel. "geingoldschlägerei". **Der Israelit – ein Centralorgan für das Orthodoxe Judenthum**. Heft 37. September 11th 1867, 648
- Schachnowitz, Selig. "Deutschland – Fulda". **Der Israelit – ein Centralorgan für das Orthodoxe Judenthum**. Heft 71. September 6th 1894. 1324–1325
- Schachnowitz, Selig. "Personalien – Rabbi Salomon Ansbacher ל"צ נurnberg". **Der Israelit – ein Centralorgan für das Orthodoxe Judenthum**. Heft 42. Oktober 19th 1911. 801
- Siebold, Johann Bartholomäus (Ed.). "Franz Ernst Nitribitt". **Neue artistisch-literarische Blätter von und für Franken**, 1, Erster Jahrgang, Bonitas Würzburg, Februar 20th 1808. 34–35. See online: https://digipress.digitale-sammlungen.de/view/bsb10331956_00035_u001/1. Access: September 15th 2020

Unseren gefallenen Helden v. 1914-1918 – Namen der Gefallenen: 1. Weltkrieg. See online: http://www.denkmalprojekt.org/2017/burglauer_lk-rhoen-grabfeld_wk1_wk2_bay.html. Access: Mars 15th 2020

"Weg trägt Namen Rosenbaums". **Land Kreis Schweinfurt**. March 17th 1997

מקורות מארכיונים ותעודות מקוריות

Adresse Handbuch für die kgl. bayer. Kreis Haupt und Universitäts Stadt Würzburg <https://bavarica.digitale-sammlungen.de>. Access: Mars 20th 2020

Bundesarchiv, Nachlässe Z, "Zentner, Friedrich von".

<https://www.bundesarchiv.de/nachlassdatenbank/>. Access: Mars 22th 2020

Diözesanarchiv Würzburg: Amtsbücher aus Pfarreien 5905, Fiche 24 – Taufregister Zell am Main

Diözesanarchiv Würzburg: Bestand Zell am Main, Sign. 5904, Bd. 8 Fiche 22, f 135

Diözesanarchiv Würzburg: Amtsbücher aus Pfarreien 5910, Fiche 36

Diözesanarchiv Würzburg: Matrikel Zell am Main, Band 19, Fiche Nr. 53, Seite 3

Jaschern Milo Debor [mosche Pinchas Elchanan Wechsler] Ein Wort der Mahnung an Israel um Beherzigung der Judenhetze und merkwürdige darauf bezügliche Träume. Würzburg: J.M. Richter, 1879

Jewish Museum of Maryland. **Person record – Rice Avraham (Rabbi)**. See online:

<https://jewishmuseummd.pastperfectonline.com/byperson?keyword=Rice%2C+Abraham+%28Rabbi%29>

Maximilian von Montgelas (Bayerische Finanzminister), Edikt vom 10. Juni 1813 über die Verhältnisse der Jüdischen Glaubensgenossen im Königreiche Baiern. Retrieved at May 12th 2016 from: http://www.rjjo.homepage.t-online.de/pdf/DE_BY_JU_edikt.pdf

Ministerial-Blatt für Kirchens und Schulangelegenheiten, 1865, Nr. 18 S. 218

Staatsarchiv Würzburg: 6 Akten 3971

Staatsarchiv Würzburg: **Judiche Standesregister**, Theilheim No. 134

Staatsarchiv Würzburg: **Regierung von Unterfranken** 8516

Staatsarchiv Würzburg: **Regierung von Unterfranken** 8534

Staatsarchiv Würzburg: **Regierung von Unterfranken**, Urkunden, 31

Staatsarchiv Würzburg: Stat. Sammlung 616, **Matrikel der im Bezirke des koeniglichen Landgerichts Wuerzburg links des Mains ansaessigen Juden**

Stadtarchiv Würzburg: **Magistratsakten** (Former Judenakten) 52a [Anfragen von Juden nach einem vorübergehenden Aufenthalt in Würzburg]

Stadtarchiv Würzburg: **Magistratsakten** (Former Judenakten) 52b, Folio 99

Stadtarchiv Würzburg: **Regirung von Unterfranken** 8517

Theilheim Gemeinde Archive, **Juden Matrikellisten 1817**

Theilheim Gemeinde Archive, **Juden**, s. 53 n. 17

Zell am Main Gemeinde Archiv: **Amtsbücher**, **Hptgr.** II, nr. 5

Zell am Main Gemeinde Archiv: **Hauptgr.** III, Az 331 nr. 335

Zell am Main Gemeinde Archiv: **Klosterkarte**, 1803
Zell am Main Gemeinde Archiv: **Hauptgr.** III, nr. 53
Zell am Main Gemeinde Archiv: **Hauptgr.** III, nr. 58 Az 02–022

מקורות מראיונות וסיורים

Dippert, Wolfgang. Guided tour at Das alte jüdische Viertel von Schwabach. Following the Wechsler Family of Schwabach footsteps. April 11th 2011
Heeg-Engelhard, Ingrid. Rosenbaum – Zell and Burglauer. An interview by Ariel Samuel. September 21st 2016
Roth, Konrad. Guided tour at Theilheim-Waigolshausen and Juden Friedhof of Gemeinde Schwanfeld, Unter Franken, Bayern, Germany. September 20th 2016
Roth, Konrad. **The Jewish history of Theilheim and Mendel Rosenbaum's activities.** An interview by Ariel Samuel. September 20th 2016
Taigel, Anette. Guided tours at Zell am Main and Würzburg. September 18th–23rd 2016
Taigel, Anette. Talks about Rosenbaum at the Zell am Main Archives, September 18th–23rd 2016

מקורות בעברית

אבקסיס, אילן. **הסגן של בר כוכבא – מספרי 2 בהיסטוריה.** הוצאה עצמית, 2015
אדלר, נתן. **ספר דרך הנשר ותורת אמת – תולדות קורות והתנהגות, חידושים ע"ת ופלפולים, בהלכה ואגדה יחדיו מצומדים.** נערך ונקרב אל הדפוס עם הערות מראה כהן ע"י הרב אברהם יהודה הכהן שווארץ. סאטומארע: דפוס מאיר ליב הירש. תרפ"ח
אונא, יוסף. **זכרון יוסף.** תל אביב: ספריית, 1983
אופיר, ברוך צבי, טורטל-אברז'נסקה, חסיה ושמידט, שלמה (עורכים). **פנקס הקהילות: אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה** (חלק 2 גרמניה, כרך א, באוואריה). ירושלים: יד ושם. תשל"ג
אטטענזאסער, דוד. **דיא געשיכטע דער יהודים – פאן איהרער ריקקעהר אוי דער באבילאנישען געפאנגענשאפט אן ביז אויף אונזרע צייטען.** פיורדא: צירנדארף. 1821
אטקס, עמנואל. **הציונות המשיחית של הגאון מוילנה: המצאתה של מסורת.** ירושלים: כרמל. 2019
איזנשטין, יהודה דוד, **אוצר ישראל: אנציקלופדיה לכל מקצועות תורת ישראל** (חלק ו), נויארק: חמו"ל, תרס"ג–תרע"ג
אילני, עפרי. **החיפוש אחרי העם העברי – תנ"ך ונאורות בגרמניה.** ירושלים: מרכז זלמן שזר ומכון לאו בק, 2016
אדלר, אילן. "לאומיות לשונית, תחייה לשונית ותכנון לשוני באירופה במאה ה-19 כרקע להחייאת העברית כלשון דיבור". **מחקרים בלשון**, טז. תשע"ה. 1–54

- אליאב, מרדכי. "התמורות בחינוך היהודי בגרמניה במאה הי"ט". **מחניים**, קח. 1966.
 באתר **דעת**. נדלה מהאינטרנט ב-27 בפברואר 2020 :
<http://www.daat.ac.il/he-il/kitveyet/mahanayim/eliav-tmurot.htm>
- אליאב, מרדכי. **אגרות רבי עזריאל הילדסהיימר**. ירושלים: ראובן מס. 1965
 אליאב, מרדכי. **אהבת ציון ואנשי הו"ד – יהודי גרמניה וישוב ארץ ישראל במאה הי"ט**. תל אביב:
 הקיבוץ המאוחד, 1970
- אליאב, מרדכי. **אהבת ציון בגרמניה: יהודי גרמניה וישוב ארץ ישראל במאה הי"ט**. ירושלים:
 חמו"ל, 1966
- אליאב, מרדכי. **היישוב היהודי בארץ ישראל בראי המדיניות הגרמנית 1842–1914**. תל אביב:
 הקיבוץ המאוחד, 1973
- אליאב, מרדכי. **חברה ומשטר בישוב בא"י במאה הי"ט**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב. 1968
 אלפסי, יצחק. **חסידות וארץ ישראל**. ירושלים: שם. 2010
 אנדרסון, בנדיקט. **קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותן**. תל אביב:
 האוניברסיטה הפתוחה. 1999
- אסף, דוד, וברטל, ישראל. "שתדלנות ואורתודוקסיה: צדיקי פולין במפגש עם הזמנים החדשים".
 בתוך: **צדיקים ואנשי מעשה**. ירושלים: מוסד ביאליק. תשנ"ד. עמ' 65–90
- ארליך, חגי. **מבוא להיסטוריה של המזרח התיכון בעת החדשה**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
 1988
- באר, חיים. "הגיאוגרף שגילה את ארץ ישראל" **דבר**. 12 במרץ 1965. 4. נדלה מהאינטרנט ב-21
 בספטמבר 2020 :
http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/?href=DAV%2F1965%2F03%2F12&page=4&entityId=Ar00402#panel=document
- בארון, שלום. "היבטיו של המשבר בקהילה היהודית ב-1848". בתוך רוברט ליברלס ויום טוב עסיס
 (עורכים). **ממדיה העולמיים של ההיסטוריה היהודית**. ירושלים: מרכז זלמן שזר. תשנ"ו.
 226–262.
- בארון, שלום. "חותמה של מהפיכת 1848 על האמנציפציה היהודית". בתוך רוברט ליברלס
 ויום טוב עסיס (עורכים). **ממדיה העולמיים של ההיסטוריה היהודית**. ירושלים:
 מרכז זלמן שזר. תשנ"ו. 183–225.
- בהט, דן, קידר, בנימין זאב ווילנאי זאב. **רציפות הישוב היהודי בארץ ישראל (ממרד בר כוכבא ועד
 ראשית ההתישבות החדשה**. צה"ל: קצין חינוך ראשי. תשל"ד
- בורוט, יעקב. **רוח חדשה בקרב אחינו באשכנז – המפנה בדרכה של יהדות גרמניה בסוף המאה
 התשע-עשרה**. ירושלים: מאגנס. 1999
- בינג, אברהם. **זכרון אברהם – חידושים והגהות על ש"ע א"ח**. פרעסבורג: ביק. 1892
 בינג, בער יששכר. **דודאי יששכר**. Wirceburgi: Typis Francisci Ernesti Nitribitt, Universitatis Typography, 1821
- בינג, בער יששכר. **עובד ותרצה או ספורת מני קדם – ספור בשפת עברית ואשכנזית**. רדלהיים:
 היידנהיים, 1810
- במברגר, בנימין שלמה. **נשיא הלויים – פרקי חייו ופעליו של רבנו יצחק דב הלוי זעליגמאן בער
 באמבעגער**. בני ברק: מכון מורשת אשכנז. תשנ"ב

במברגר, זעקל יצחק (מלבה"ד). "הקדמה". בתוך אברהם בינג, זכרון אברהם – חידושים והגות על ש"ע א"ח. פרעסבורג: ביק, 1892. 7–11

במברגר, יצחק דב. **כתבי רבינו יצחק דוב הלוי מווירצבורג**. חלק א. ניו יורק: הוצאה פרטית. 1992;

חלק ב. ניו יורק: הוצאה פרטית. 2005

במברגר, משפחת. **משפחת במברגר: צאצאי הרב יצחק דוב הלוי במברגר זצ"ל הרב מווירצבורג (תקס"ח-תרל"ט)**. ירושלים: משפחת במברגר. תשל"ט

במברגר, שמחה. **זכר י"ד: והוא תולדות רבנו הגדול יצחק דוב הלוי במברגר**. קריית מוצקין: חמו"ל. תשי"ח

בן אריה, יהושע. **ירושלים במאה ה-19**. תל אביב: משרד הביטחון. 1980

בן אריה, כתריאל. "נפוליאון". בתוך **קרבנות מופת** (כרך ג'). תל אביב: לביא. 1990

בן-גריון (ברדיצ'בסקי), מיכה יוסף. "שינוי ערכין". **כתבי מיכה יוסף בן-גריון (ברדיצ'בסקי)**, חלק ב, מאמרים. תל אביב: דביר. 1960. כ"ז–נ"ה

בן-צבי, יצחק. **ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי. תשל"ו

בר גיורא-במברגר, נפתלי. "תפילתו של הרב יצחק דב הלוי במברגר זצ"ל". **סיני**, 94. 1984.

קל"ז–קל"ט

ברגמן, אליעזר. **הלכות התליות בארץ**. ירושלים. תשל"ה

ברויאר, מרדכי. "פרקים מתוך ביוגרפיה". בתוך **הרב שמשון רפאל הירש – משנתו ושיטתו**. ירושלים: עזרא, תשכ"ב. 11–44.

ברויאר, מרדכי. **אסיף – מפרי העט והעת**. ירושלים: רימונים. תשנ"ט

ברויאר, מרדכי. **עדה ודיוקנה – אורתודוקסיה יהודית ברייך הגרמני 1871–1918**. ירושלים: מרכז זלמן שזר. 1990

ברטורא, אברהם, "הדים מדורות ששקעו – על שני כתבים מהמאה שעברה", **הצפה**, 17 באפריל 1941. בעמ' 5–6

ברטורא, אברהם. **בלב קשוב – תולדות אליעזר ברגמן איש ירושלים**. ירושלים: חמו"ל. 1983

ברטורא, אברהם. **ירושלים בעיני רואיה**. ירושלים: ראובן מס. 1970

ברטורא, אברהם. **ישאו הרים שלום – גורל משפחה יהודית שעלתה מגרמניה לישראל בתחילת המאה ה-19** (מהדורה משוחזרת). הוד השרון: צאצאי משפחת ברגמן. 1999

ברטל, ישראל. "היישוב הישן בארץ-ישראל". בתוך **ישראל ברטל. גלות בארץ – יישוב ארץ ישראל בטרם ציונות. ירושלים: הספרייה הציונית**. תשנ"ה. 49–63

ברטל, ישראל. "היציאה מן החומות – התפשטות הישן או ראשית החדש?". בתוך **ישראל ברטל. גלות בארץ – יישוב ארץ ישראל בטרם ציונות. ירושלים: הספרייה הציונית**. תשנ"ה. 296–312

ברטל, ישראל. "לאומי שהקדים או שתדלן שנתאחר?". בתוך **ישראל ברטל. גלות בארץ – יישוב ארץ ישראל בטרם ציונות. ירושלים: הספרייה הציונית**. תשנ"ה. 219–235

ברטל, ישראל. "לאומיות יהודית ושנאת ישראל בראשית ימי ההתעוררות הלאומית". הרצאה בכנס **דן ידין עמו: כנס בין-לאומי לכבוד פרופסור דן מכמן**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, כ' בכסלו תשע"ו, 2 בדצמבר 2015. נדלה מהאינטרנט ב-2 בפברואר 2020:

<https://www.youtube.com/watch?v=9L5fBQQSEIc>

ברטל, ישראל. "מבוא". בתוך **אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם**, כרך א'. ירושלים: אגודה לתולדות היישוב הישן בארץ ישראל. תשכ"ה. יא-יח

ברטל, ישראל. "משיחיות והיסטוריוגרפיה". בתוך ישראל ברטל. **גלות בארץ – יישוב ארץ ישראל בטרם ציונות. ירושלים: הספרייה הציונית**. תשנ"ה. 250–264

ברטל, ישראל. "ציפיות משיחיות ומקומן במציאות ההיסטורית (תגובה למאמר של אריה מורגנשטרך)". **קתדרה**, 31. 1984. 159–171

ברטל, ישראל. התקווה לשנת ה'ת"ר: בין אופטימיזם ליברלי לחרדות אורתודוקסיות". בתוך: יוסף קפלן (עורך), **שלהי מאות: קיצם של עידנים**. ירושלים: 2005. 159–173

ברטל, ישראל. **לתקן עם – נאורות ולאומיות במזרח אירופה**. ירושלים: כרמל. 2013

ברמן, שמעון. **מסעות שמעון – ארץ ישראל 1870**. ירושלים: יד בן-צבי. 1980

ברנאי, יעקב. **שבתאות – היבטים חברתיים**. ירושלים: מרכז זלמן שזר. 2000

ברקאי, אברהם. **תקווה וכיליון – עיונים בתולדות יהודי גרמניה במאות ה-19 וה-20**. ירושלים: מכון לאו בק. 2009

גורן, חיים. **ארץ ישראל במאה הי"ט – התרומה הגרמנית לחקירתה, 1766–1877**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים. 1992

גיחון, מרדכי. **נפוליאון בארץ ישראל**, רעות: אפי מלצר. 2003

גילון, מאיר (עורך). **על תולדות יהודי גרמניה במאה התשע עשרה ובמאה העשרים – עובדות ובעיות**. ירושלים: מכון ליאו בק דפוס אקדמי בירושלים. 1971

גליס, יעקב. **מדמויות ירושלים**. ירושלים: ספריית ירושלים. תשכ"ב

גלנר, ארנסט. **לאומים ולאומיות**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה. 1994

גרוס, נחום. "על חקר היזמות היהודית". בתוך רן אהרנסון ושאול שטמפפר (עורכים). **יזמות יהודית בעת החדשה: מזרח אירופה וארץ-ישראל**. ירושלים: מאגנס. 2001. 17–24

גרוסמן, אברהם. "הפנקס של 'חבורה יישוב ארץ-ישראל על-ידי עבודת אדמה', מוינשט, תרמ"א (1881)". **קתדרה**, 54. דצמבר 1989. 81–91

גרינבוים, יוסף. "הסיפור שטרם סופר – סילא ברגמן נרצחה לפני 174 שנים בעיר העתיקה". **חרדים** 10. 27 באפריל 2020. כניסה: 25 ביוני 2020: <https://ch10.co.il/news/503183/#.XvMB92hvZPZ>

גרץ, מיכאל. "ההתארגנות הכלל יהודית – עיון מחודש". בתוך ישראל ברטל (עורך). **קהל ישראל – השלטון העצמי היהודי לדורותיו** (כרך ג, העת החדשה). ירושלים: מרכז זלמן שזר. 2004. 211–222

דינור, בן ציון. **במאבק הדורות של עם ישראל על ארצו מחורבן ביתר עד תקומת ישראל**. ירושלים: מוסד ביאליק. 1975

דסלר, ראובן דב. **שנות זור ודור – אסופת גנזים: כתבי יד, תעודות ומסמכים נדירים מאוצרם של גדולי הדורות**. כרך ג'. ירושלים: ארטסקרול. 2008

הורביץ, יהודה אהרן הלוי. "הגאון רבי אברהם הלוי בינג וישיבתו בוירצבורג", **ישורון**, ח. תשס"א

הורביץ, רבקה. "מבוא והערות". בתוך ר' משה פנחס אלחנן (הילה) וכסלר. **דבר אזהרה לישראל**. ירושלים: מרכז דינור. 1991

הורוויץ, יהודה אהרן הלוי. "הספד בעל הערוך לנר' על 'החכם' ברנייס". **ירושתנו**, א. צא-קג

הייסטינגס, אדריאן. **בנייתן של אומות – התנ"ך והיווצרות מדינות הלאום**. ירושלים: שלם. 2008

הילדסהיימר, מאיר. "הרכב הנהגת הקהל בקהילה כפרית בבוואריה במאה הי"ח". **דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות**, 1981. 97–101

הילדסהיימר, עזריאל. "מעמד הקהילות עד לתקופת האמנציפציה". בתוך ישראל ברטל (עורך). **קהל ישראל – השלטון העצמי היהודי לדורותיו** (כרך ג, העת החדשה). ירושלים: מרכז זלמן שזר. 2004. 111–134

הירש, יוסף. ר' בנימין הירש ז"ל: רשומות ופרקי זכרונות לקורות בית הירש ואויערבך ומקצת אנשי ק"ק הלבפשטאט. ירושלים: תרשיש. 1948

הלחמי, דוד. **חכמי ישראל – אנציקלופדיה לגדולי ישראל בדורות האחרונים**. תל אביב: ציוני תשי"ח

הלפרין, אפי. להאמין ולהחלים. **סגולה – מגזין ישראלי להיסטוריה**. נדלה מהאינטרנט ב-16 ביוני 2020: <https://segulamag.com/articles/jewish-hospitals/>

המבורגר, בנימין שלמה. "הגאון רבי אברהם בינג זצ"ל". **צפונות**, א'. תשמ"ט. כח–לג

המבורגר, בנימין שלמה. **הישיבה הרמה בפירודא: עיר תורה בדרום גרמניה וגאוניה**. בני ברק: מכון מורשת אשכנז. תש"ע

הרדר, יוהאן גוטפריד. **החיבור על מוצא השפה**. תל אביב: רסלינג. 2019

הרדר, יוהאן גוטפריד. **על אודות הרוח בשירת העברים**. תל אביב: ירון גולן. 1994

הרצברג, ארתור. "יחסי יהודים ולא יהודים בארצות הברית". בתוך שולמית וולקוב, ירמיהו יובל, יאיר צבן, דוד שחם ומורטון ויינפלד (עורכים). **זמן יהודי חדש – תרבות יהודית בעידן חילוני (כרך 4 – יהודים ולא-יהודים בזמן החדש; חיים יהודים מודרניים בתפוצות)**. ירושלים: כתר. 2007. 52–55

הרצל, תיאודור. **מדינת היהודים – נסיון לפתרון חדיש של שאלת היהודים**. תל אביב: מ' ניומן. 1946

ווייס, שמשון רפאל. "שושלת היוחסין". **אספקלריה – מבט בראי ההלכה בתחומי המדע והמיכשור החדש**. ירושלים: תשמ"ב. 159–160

וולקוב, שולמית. **איחוד וחירות בגרמניה – מנפוליאון עד ביסמארק**. תל אביב: משרד הביטחון. 1997

ווינריב, דב. "יסודות הציונות ותולדותיה", **תרביץ**, ח. 1937. 69–112

ווייס, הלל. "עגונות" ו"עידו ועינים" – **מקורות, מבנים, משמעויות**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה. 1979

וילהלם, יעקב דוד. **דוד דור ועוליו – תולדות העליות לארץ-ישראל מאבלי ציון ועד ראשית חובבי ציון**. ירושלים: המכון להשכלה ציונית. 1946

זהבי, יקותיאל צבי. מהחתם סופר ועד הרצל: תולדות חיבת ציון וראשית הציונות בהונגריה, טרנסילבניה, סלובקיה, רוסיה הקרפטית, צפון יוגוסלביה ובורגנלנד, משנת תקנ"ט (1799) עד תרס"ד (1904), **תולדות הציונות בהונגריה** (כרך א'), ירושלים: הספרייה הציונית. 1965

זהבי, יקותיאל צבי. מהתבוללות לציונות – מקור ציונותו של הרצל – תולדות חיבת ציון והציונות בהונגריה משנת תר"ך (1860) עד תש"ט (1949) **תולדות הציונות בהונגריה** (כרך ב'). ירושלים: הספרייה הציונית. 1972

זינגר, נמרוד. **בעל השם והרופא – רפואה ומאגיה בקרב יהודי גרמניה בראשית העת החדשה**. ראשון לציון: משכל. 2017

טורי, יעקב. "אמנציפציה ואסימילציה, מושגים ותנאים". **ילקוט מורשת**, ב. 1964. 167–170

טורי, יעקב. "הגנה עצמית בימי פרעות 'הפ-הפ'". **ילקוט מורשת**, ב. 1974. 107–116

- טורי, יעקב. **בין מהפכה, ראקציה ואמנציפציה – היסטוריה סוציאלית ופוליטית של היהודים בגרמניה בשנים 1847–1871**. תל אביב: המכון לחקר התפוצות. תשל"ח
- טורי, יעקב. **קווים לחקר כניסת היהודים לחיים האזרחיים בגרמניה**. תל אביב: המכון לחקר התפוצות. תשל"ב
- ידידיה, אסף. **ביקורת מבוקרת – אלטרנטיבות אורתודוקסיות ל'מדע היהדות' 1873-1956**. ירושלים: מוסד ביאליק. 2013
- יערי, אברהם. "שרפת התלמוד בקאמניץ פודולסק – במלאת מאתיים שנה לגזירה". סיני, מד. תשי"ח. באתר דעת. נדלה מהאינטרנט ב-6 ביולי 2020 : <http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/sinay/srefat-4.htm>
- כ"ץ, יעקב. **הקרע שלא נתאחה – פרישת האורתודוקסים מכלל הקהילות בהונגריה ובגרמניה**. ירושלים: מרכז זלמן שזר. 1995
- כ"ץ, יעקב. "לבריור המושג 'מבשרי הציונות'", בתוך: **לאומיות יהודית – מסות ומחקרים**. ירושלים: הספרייה הציונית, 1983, בעמ' 263–284
- כ"ץ, יעקב. "פרעות הפ-הפ של שנת 1819 בגרמניה על רקען ההיסטוריה". ציון. תשל"ג. 62–115
- כ"ץ, יעקב. **היציאה מן הגטו – הרקע החברתי לאמנציפציה של היהודים, 1770–1870**. תל אביב: עם עובד. 1985
- כ"ץ, יעקב. **מסורת ומשבר – החברה היהודית במוצאי ימי הביניים**. ירושלים: מוסד ביאליק. תשל"ח
- כרמולי, אליקים. **תולדות גדולי ישראל – חדשות גם ישנות – אשר עשו להם שמות בארץ בתורה חכמה ומוסר, או בגדולה גבורה ורשע (חלק א)**. מץ: אפרים אדאמר. תקפ"ח
- לבסקי, חגית. "בין הלכה למעשה – המדיניות הקרקעית של קרן קימת לישראל בתקופת המנדט", בתוך יוסי בן-ארצי, ישראל ברטל ואלחנן ריינר (עורכים). **נוף מולדתו – מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל ובתולדותיה**. ירושלים: מאגנס, 2000. 438–460
- להמן, אריאל. "הקבוצה". בתוך אריה נדלר (אחראי אקדמי) **פסיכולוגיה חברתית – יחידה 1**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה. 2000
- לובנשטיין, סטיבן. "ראשיתה של ההשתלבות, 1780-1870". בתוך רוברט ליברלס, סטיבן לובנשטיין, מריון קפלן, וטרודה מאורר (עורכים). **קיום בעידן של תמורות – חיי יום יום של היהודים בגרמניה 1618–1945**. ירושלים: מרכז זלמן שזר. 2008
- לוי-רובין, מילכה. "התוכנית שהוצעה לנפוליאון נחשפת: מדינה ליהודים במימון יהודי". **הארץ**, 2 באפריל 2017. נדלה מהאינטרנט ב-12 באוגוסט 2020 : <https://www.haaretz.co.il/nationalibrary/1.3976291>
- מאיר, מיכאל. **בין מסורת לקדמה – תולדות תנועת הרפורמה ביהדות**. ירושלים: מרכז זלמן שזר. 1989
- מאיר, מיכאל. **זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני – מבט אנציקלופדי**. ירושלים: כתר. 2007
- מבורך, בנימין. "מעשי ההשתדלויות באירופה למניעת גירושם של יהודי בוהמיה ומוראביה". **ציון** כ"ח. תשכ"ג. 125–164
- מורגנשטרן, אריה. "גאולה וטבע בירושלים הנבנית". **מקור ראשון**, מוסף שבת. 17 במאי 2013.

- מורגנשטרן, אריה. **השיבה לירושלים חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בראשית המאה התשע-עשרה**. ירושלים: שלם. 2007.
- מכמן, יוסף. "התהוות המוסד 'פקידי ואמרכלי דערי הקודש' באמסטרדם". **קתדרה**, 27. תשמ"ג. 84–69.
- מלאך, אסף. "חקר הלאומיות והמקרה היהודי-הישראלי". **עיונים בתקומת ישראל**, 26. 2016. 173–135.
- מלאכי, אליעזר רפאל. "בדרך לציון". **תלפיות**, ו'. ניסן תשי"ג. 409–382.
- מלאכי, אליעזר רפאל. "לתולדות בית ספר למל בירושלים". בתוך אלחנן ריינר, חגי בן שמאי (עורכים), **מנגד תראה – אסופה ממאמרי א"ר מלאכי בענייני ארץ ישראל**. ירושלים: יד בן צבי, 2001. 417–411.
- מנקין, רחל. **יהודי גליציה והחוקה האוסטרית – ראשיתה של פוליטיקה יהודית מודרנית**. ירושלים: מרכז זלמן שזר. 2005.
- מרק, צבי. "הקולות שהושכחו: תלמידי רבי נחמן מברסלב על הנסיעה לאומן מארץ ישראל". **מקור ראשון**. 19 באוגוסט 2020. נדלה מהאינטרנט ב-21 באוגוסט 2020: [/https://www.makorrishon.co.il/judaism/257409](https://www.makorrishon.co.il/judaism/257409)
- נוה, ניסן, אלעד, רונית ורן, אורית. **סוציולוגיה – במעגלי חברה: הקבוצה**. אבן יהודה. רכס. 2003.
- ניסל, אוריאל. "האם ואיך קשורה משפחת אולמן אל משפחת רוזנבאום – גילגולו של תחקיר". **שרשרת הדורות**, כ (4). 2006. 10–9.
- סלוצקי, אברהם יעקב. שיבת ציון – קובץ מאמרי גדולי ישראל בשבח ישוב ארץ ישראל. ורשה: האלטער, 1900; הדפסה מחדש, ירושלים: ארגמן. 1978.
- סמואל, אריאל. **קדם-ציונות: שורשי הציונות בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה**. עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך ביהדות זמננו. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים. 2006.
- סמית, אנתוני. **האומה בהיסטוריה**. ירושלים: החברה ההיסטורית הישראלית. 2003.
- עמיחי, יהודה. היהודים. בתוך **גם האגרוף היה פעם יד פתוחה ואצבעות**. ירושלים: שוקן. תש"ן. 137–135.
- עמנואל, יונה. "ספרי הרב מווירצבורג בהלכה ובאגדה". בתוך **משפחת במברגר: צאצאי הרב יצחק דוב הלוי במברגר זצ"ל הרב מווירצבורג (תקס"ח-תרל"ט)**. ירושלים: משפחת במברגר. תשל"ט. טו–לד.
- עמנואל, יונה. תשע מאות שנה למסעי הצלב (ד'תתנ"ו-ה'תשנ"ו 1096-1996). **המעין**, ניסן תשנ"ו. באתר **דעת**. נדלה מהאינטרנט ב-6 ביוני 2018: <http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/hamaayan/tesha-2.htm>
- פינר, שמואל. **השכלה והיסטוריה – תולדותיה של הכרת-עבר יהודית מודרנית**. ירושלים: מרכז זלמן שזר. 1995.
- פינר, שמואל. **מהפכת הנאורות – תנועת השכלה היהודית במאה ה-18**. ירושלים: מרכז זלמן שזר. תשס"ב.
- פינר, שמואל. **עת חדשה – יהודים באירופה במאה השמונה עשרה 1700–1750**. ירושלים: מרכז זלמן שזר. 2017.

פיינר, שמואל. **שורשי החילון – מתירנות וספקנות ביהדות המאה ה-18**. ירושלים: מרכז זלמן שזר. 2010

ליבנה-פרוידנטל, רחל. **האיגוד – חלוצי מדע היהדות בגרמניה**. ירושלים: מכון ליאו בק. 2018
פרומקין, אריה ליב. **תולדות חכמי ירושלים – משנת ה"א ר"ן ליצירה עד ה"א תר"ל ליצירה**. ירושלים: סלומון. תרפ"ח-תר"צ

פרידמן, מרדכי. **משה זאקס – יקה חרדי ציוני**. תל אביב: שפירא. 2016
פרנקל, לודוויג אוגוסט. **ירושלימה**. ירושלים: אריאל. 1999
פרנקל-גולדשמידט, חוה. **כתבים היסטוריים – ר' יוסף רוטהיים**. ירושלים: מאגנס. 1996
ציציק, דוד משה. "מהר"ר אליהו בעל-שם מחעלים". **ישורן**, יז (ניסן תשס"ו). 661–658
ציריקובר, אליהו. **יהודים בעתות מהפכה**. תל אביב: עם עובד, 1957
קויפמן, יחזקאל. **גולה ונכר – מחקר היסטורי-סוציולוגי בשאלת גורלו של עם ישראל, מימי קדם ועד הזמן הזה**. תל אביב: דביר. 1961

קויפמן, יחזקאל. **מבחר כתבים לאומיים**. ירושלים: הספרייה הציונית. 1995
קליינברגר, אהרן. תסיסה לאומית ביהדות גרמניה. בתוך עמנואל אטקס ויוסף שלמון (עורכים). **פרקים בתולדות החברה היהודית בימי-הביניים ובעת החדשה – מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ במלאת לו שבעים וחמש שנה על-ידי תלמידיו וחבריו**. ירושלים: מאגנס, תש"ם. רכה-רמז.

קלנר, יעקב. **למען ציון – ההתערבות הכלל יהודית במצוקת היישוב תר"ל-תרמ"ב 1882–1869**. ירושלים: יד בן צבי

קרגוי, מנחם מנדל. **גידולי טהרה**. פיורדא: דפוס צירנדארף וזאמר. 1845
קרגילה, צבי. "פשר משנת תרכ"ב על חלוקת כספי קהילות מערב אירופה". **תעודה – מחקרים במדעי היהדות**, ז. תשנ"א. 428–415

קרסל, גצל. "החברה הראשונה ליישוב ארץ ישראל". בתוך שמואל אלמוג (עורך). **לפני היות הציונות – לתולדות הרעיון הלאומי היהודית ושאלת ארץ-ישראל**. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר. תשמ"א. 205–197

קרסל, גצל. "יהוסף שווארץ במלאת שבעים וחמש שנים למותו". **דבר**. 23 באוקטובר 1940. 5
קרסל, גצל. "מהוד שבהו"ד – ניסיון של ריוויזיה". **הארץ**. 8 בספטמבר 1940. 2
ראבינאוויץ, שאול פנחס (שפ"ר). **רבי יוסף איש רוטהיים – חיי השתדלן הגדול רבי יוסף יוזילמן למשפחת לואנץ ומפעליו הכבירים לכנסיות ישראל במדינות גרמניה ופרק אחד לקורות השתדלנות בישראל**. ורשה: תושייה. תרס"ב

רוזנבליט, פנחס. האנטישמיות בתקופה החדשה (1850–15002). **מחניים**, עו. 1963: נדלה מהאינטרנט ב-2 בפברואר 2020: <http://www.daat.ac.il/he-il/mahshevet-israel/antishemiyut/ldoroteha/rosenblit-haantishemiyut.htm>

רוטשילד, יעקב. "היהודי זיס". **מחניים**, קי. תשכ"ז. עב-פא
רון, זהרה. "בעקבות השפה האבודה – העיירה בדרום גרמניה שבה דיברו גרמנית מתובלת בעברית". **גלובס**. 2 במאי 2019. נדלה מהאינטרנט ב-25 באפריל 2020:

<https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001284278>
ריינר, אברהם (רמי). "אמן אמן סלה" – על חתימה ומוצאה". **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי**, כט. (תשע"ה). 32–21

שווארץ, יהוסף. **דברי יוסף**. חלק א', **תבואות שמש**; חלק ב', **תבואות הארץ**. ירושלים: ישראל ב"ק. תר"ג.

שורקין, מיכאל. "יהודים בפוליטיקה הליברלית במערב אירופה ובמרכזה". בתוך **זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני – מבט אנציקלופדי (כרך ב) תנועות לאומיות וחברתיות; החברה הדתית מול החילון והמודרנה**. ירושלים: כתר, 2007.

שורש, יצחק. **הפנייה לעבר ביהדות המודרנית**. ירושלים: מרכז שזר לתולדות ישראל, 2000.

שטרן, אליעזר. **אישים וכיוונים – פרקים בתולדות האידיאל החינוכי של "תורה עם דרך ארץ"**. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, 1987.

שלמון, יוסף. סקירה על הספר "דבר אזהרה לישראל". **ציון** 57, 1992, 358-359.

שמידט, שלמה. "הרב מווירצבורג – דמותו ומפעלו". בתוך **משפחת במברגר: צאצאי הרב יצחק דוב הלוי במברגר זצ"ל הרב מווירצבורג (תקס"ח-תרל"ט)**. ירושלים: משפחת במברגר. תשל"ט. ה-יד

שמעוני, גדעון. **האידיאולוגיה הציונית**. ירושלים: מאגנס, 2001.

שריד, גיורא. **ההיסטוריוגרפיה כמעצבת אידיאולוגיה לאומית מלחמת השחרור הפרוסית (1813) בהיסטוריוגרפיה הגרמנית עד מלחמת העולם הראשונה**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2005.

שרייבר, רות. "השבת הרכוש הקהילתי של יהודי גרמניה לאחר המלחמה". אתר **יד ושם**. נדלה מהאינטרנט ב-2 בינואר 2019:

https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20206679.pdf

תדהר, דוד. **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו – דמויות ותמונות**. אשדוד: מכון אוצרות גאוני ספרד. תשנ"ז

תדהר, יונתן. "על המתמטיקה של הייחוס". 13 ביוני 2008. אתר **My Heritage**. נדלה מהאינטרנט ב-20 במרץ 2020:

<https://www.myheritage.co.il/site-26127401/%D7%90%D7%AA%D7%A8-%D7%94%D7%9E%D7%A9%D7%A4%D7%97%D7%94-%D7%A9%D7%9C-%D7%9E%D7%A9%D7%A4%D7%97%D7%AA-%D7%AA%D7%93%D7%94%D7%A8>

תשבי, ישעיהו. תעודות מכתב ידו של ר' משה לואנץ בנו של ר' יוזלמן מרוסהיים. בתוך משה דוד קאסטו, "קלוזנר ווי גוטמן (עורכים), **ספר אסף – קובץ מאמרי מחקר**, 515-528. ירושלים: מוסד הרב קוק, 1953.

מקורות בלועזית

Apple, Raymond. **Nathan Marcus Adler – Chief Rabbi**. Lecture to the Australian Jewish Historical Society. Sydney, 1973. Retrieved at Mars 19th 2020, from:

<https://www.oztorah.com/2009/08/nathan-marcus-adler-chief-rabbi/#.XpdsTshvZPY>

Bamberger, Moses Löb. **Beiträge zur geschichte der Juden in Wurzburg-Heidingsfeld**. Würzburg: Frank'sche Buchandlung, 1905

Bamberger, Moses Löb. **Ein Blick auf die Geschichte der Juden in Wuerzburg**. Wuerzburg: Frankfche, 1905

- Bamberger, Seligman Bear. Einige Worte des Aufschlusses im Betreff der Emanzipation der Juden. Fürth: J. Sommer, 1850.
- Bar-Giora Bamberger, Naftali. Der jüdische Friedhof in Höchberg – Memor Buch. Würzburg: Schoeningh, 1991
- Bar-Giora–Bamberger, Naftali. "Distrikts-Rabbiner S.B. Bamberger". **Udim – Zeitschrift der Rabbinerkonferenz in der Bundesrepublik Deutschland**, 7–8, 1977–7978, 9–18
- Barsade, Sigal & Gibson, Donald. "Group Affect – Its Influence on Individual and Group Outcomes". *Current Directions in Psychological Science* 21(2). 119–123.
Retrieved at September 29th 2020, from:
file:///C:/Users/Ariel/Downloads/BarsadeandGibson_CurrentDirectionsinPsychology.pdf
- Bing, Ignaz. **Reise-Erinnerungen**. Streitberg: Ignaz Bing, 1917
- Bing, Ignaz. **Tales from My Life – Memoirs of a merchant and cave explorer in Germany, 1840–1918**. Place of Publishing is unknown: Inspiring minds
- Brandt, Harm-Hinrich. **Zwischen schutzherrschaft und emanzipation – studien zur Geschichte der mainfrankiischen Juden im 19 Jahrhundert**. Würzburg: mainfrankiischen & historischer Verein. 1987
- Brann, Marcus. **Abraham Muhr – ein Lebensbild**. Breslau: Neuauflage Abdruck aus dem Jüdischen Volks. 1891
- Breuer, Edward. "Naphtali Herz Wessely and the Cultural Dislocations of an Eighteenth-Century Maskil". in Shmuel Feiner and David Sorkin (Eds.). **New perspectives on the Haskalah**. London: Littman Library of Jewish Civilization. 2001. 27–47
- Cahnman, Werner Jacob. **German Jewry: Its History and Sociology – Selected Essays**. New Brunswick and Oxford: Transactions. 1989
- Cahnman, Werner. "Schelling and the New Thinking of Judaism". **Proceedings of the American Academy for Jewish Research**, 48. 1981. 1–56
- Deutsch, Gotthard and Eckstein, Adolf. "Bavaria". in **Jewish encyclopedia the unedited full-text of the 1906 Jewish encyclopedia**. 2002. 602–605. Retrieved at May 27th 2020, from: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/2677-bavaria>
- Eckstein, Adolf. **Der Kampf der Juden um ihre Emanzipation in Bayern**. Fürth: Georg Rosenberg. 1905
- Eckstein, Adolf. **Haben die Juden in Bayern ein Heimatrecht? – Eine geschichtswissenschaftliche Untersuchung mit kriegsstatistischen Beilagen**. Berlin: Philo. 1928
- Eichler, Uwe. "Zurück in die Vergangenheit – Teilheim". **Main Post**. August 8th 2010.
Retrieved at Mars 19th 2019, from:
<https://www.mainpost.de/regional/schweinfurt/Der-Antisemitismus-ist-nicht-tot>

- Eliav, Mordechai. *Jüdische Erziehung in Deutschland im Zeitalter der Aufklärung und der Emanzipation*. Tel-Aviv: Bitan. 1960
- Ergang, Robert Reinhold. **Herder and the Foundations of German Nationalism**. New York: Columbia university press. 1931
- Ettlinger, Jakob (or Enoch, Samuel). "Zeitungs- und Nachrichten – Bayern". **Der treue Zionswächter**, September 22nd 1854, at p. 75
- Fauth, Dieter. *Juden aus Zell a. Main im Nationalsozialismus – Eine Gedenkschrift*. Zell a. Main: Religion & Kultur. 2019
- Feilchenfeld, Werner. **Zur Reform des bayerischen Judenedikts**. Würzburg: Frank's und Lazarus. 1920
- Flade, Roland. *Die Würzburger Juden – Ihre Geschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Würzburg: Königshäusern & Newman. 1996
- Gehring-Münzel, Ursula. **Vom Schutzjuden zum Staatsbürger – die gesellschaftliche Integration der Würzburger Juden, 1803-1871**. Veröffentlichungen des Stadtarchivs Würzburg, Würzburg: Schöningh. 1992
- Gerster, Gerald. "Platz in der Geschichte verdient – Ein Nachfahre Mendel Rosenbaum wird zur Straßenwidmung in Theilheim". **Land Kreis Schweinfurt**. March 17th 1997
- Ginzburg, Louis. "Bamberger Seligman Bear". in *Jewish encyclopedia the unedited full-text of the 1906 Jewish encyclopedia*. 2002. 485–487. Retrieved at February 29th 2020, from: <http://jewishencyclopedia.com/articles/2429-bamberger-seligman-baer>
- Goldstein, Robert. **Civil Liberties and the 1848 Revolutions**. Retrieved at April 15th 2020, from: <https://web.archive.org/web/20050830015459/http://cscwww.cats.ohiou.edu/~Chastain/ac/CIVILLIB.HTM>
- Gotthelf, Jakob. **Die Rechtsverhältnisse der Juden in Bayern – auf Grundlage der neuesten bayerischen Gesetze**. München: Franz, 1852
- Guhling, Klaus Dieter. **1100 Jahre Burglauer**. Munderstadt: Rotter Drock 1999
- Hanecker J.P. **Umfassendes Adreßbuch für Würzburg – königl. bayer. Universitäts und Kreishauptstadt von Unterfranken und Aschaffenburg**. Würzburg: Bauer, 1846
- Har-Gil, Schraga (Paul Philipp Freudenberger). **Alte Liebe rostet nie – Vorwort von Hans Steidle**. Würzburg: Königshausen & Neumann. 2004
- Harris, James. **The People Speak! Anti-Semitism and Emancipation in Nineteenth Century Bavaria**. Ann Arbor: University of Michigan Press. 1994
- Heidt, Gunter and Lennartz, Dirk. **Fast vergessene Zeugen – öden in Freudenburg Und Im Saar-Mosel-Raum 1321–1943**. Norderstedt: Libri Books on Demand, 2000

- Heigel (von), Karl Theodor, "Zwehl, Theodor von". in **Allgemeine Deutsche Biographie**, 45. 1900. 518-520. Retrieved at Mars 10th 2020, from: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116000791.html#adbcontent>
- Heller, Maximilian. "Biographical Sketches of Rabbis and Cantors in the United States". **American Jewish Yearbook 1903–1904**. New York: 1904. Retrieved at July 17th 2020, from: http://ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/1903_1904_3_SpecialArticles.pdf
- Herder, Johann Gottfried. **Ideen Zur Philosophie der Geschichte der Menschheit**. Berlin: Deutsche Buch-Gemeinschaft. 1924
- Homolka, Walter and Schöttler, Heinz Günther (Eds). **Rabbi Pastor Priest: Their Roles and Profiles Through the Ages**. Berlin: Gruyter, 2013
- Horwitz, Rivka. "The mystical Visions of Rabbi Hyle Wechsler in 19th century". In Joseph Dan and Karl Erich Grözinger, *mysticism, magic and Kabbalah in Ashkenazi Judaism – international Symposium held in Frankfurt a. Main*. Berlin and New York: Walter de Gruyter. 1995. 257-273
- Hoser, Paul. "Volksbote für den Bürger und Landmann". **Historisches Lexikon Bayerns**. Retrieved at July 14th 2020, from: https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Volksbote_f%C3%BCr_den_B%C3%BCrger_und_Landmann
- Hüssner, Wolfgang. "Barockschloss Theilheim: Ein bunter Vogel namens Doktor Schmidt". Main Post. July 30th 2009. Retrieved at Mars 19th 2019, from: <https://www.mainpost.de/aktiv-region/anschauen/burgen/Barockschloss-Theilheim-Ein-bunter-Vogel-namens-Doktor-Schmidt;art29157,5773680>
- Kalmar Davidson, Ivan "Moorish Style: Orientalism, the Jews, and Synagogue Architecture". **Jewish Social Studies** 7(3). 2001. 68–100
- Kaplan, Marion. "Revealing and concealing – Using memories to write German-Jewish history". in Eli Lederhendler & Jack Wertheimer (Eds.). **Text and context – essays in modern Jewish history and historiography in honor of Ismar Schorsch**, New York: Jewish Theological Seminary. 2005
- Kaufmann, David. R. *Jair Chajjim Bacharach (1638-1702) und seine ahnen*. Trier: Mayer. 1894
- Keller, George Joseph. "Geschichts-abrief des vormaligen Frauenklosters Unterzell – Geschichtsabriss des vormaligen Frauenklosters Unter-Zell. vom Pfarrer und Distrikts Schule Inspektor Koestler zu Zell a/M. (Vorgelegen bei der Vereinzelter am 11. October 1848)". **Archiv des Historischen Vereines von Unterfranken und Aschaffenburg** 10. Heft I. 1849. 87–104.
- Kess, Eva. "Ortsplan Theilheim 1800/1840". in: **Die Geschichte der ehemaligen jüdischen Gemeinde von Theilheim**. Facharbeit in der Katholischen Religionslehre/Fränkische Kirchengeschichte Würzburg: Maximilians Universität. 2009. Anhang 1

- Kess, Eva-Maria. "Zell – Deutschlandweit einzigartig". **Main Post**. May 3rd 2007.
Retrieved at May 21th 2019, from:
<https://www.mainpost.de/regional/wuerzburg/Deutschlandweit-einzigartig;art736,3978031>
- Kist, Johannes. "Franz Ludwig v. Würzburg". in: Otto Graf zu Stolberg-Wernigerode et al. (Eds.). **Neue Deutsche Biographie** (Fünfter Brand). Berlin: Duncker & Humboldt. 371–372
- Kleiman, Aharon. "Shtadlanut as Statecraft by the Stateless". **Israel Journal of Foreign Affairs** 2(2). 2008. 99–113
- Kohl, Eduard. **Ortsgeschichte des Marktes Zell am Main**. Zell am Main: Gemeinde ZaM, 1986
- Lankes, Christian and Schütz, Markus. **Unterkell bei Würzburg – Hexenprozess im Paradies**. Retrieved at February 20th 2020, from:
<http://www.hdbg.eu/kloster/index.php/detail/geschichte?id=KS0459>
- Lederhendler, Eli. "Shtadlanut and stewardship – paternal diplomacy and leadership in American Jewry, 1860s to 1920s". **Jewish Culture and History**, 19(1). 2018. 97-110
- Lederhendler, Eli. **Jewish responses to modernity – new voices in America and Eastern Europe**. New York: New York University Press. 1994
- Lehmkuhl, Joseph. **Die Schild-Bürger von Haltern am See**. Erfurt: Sutton. 2011
- Levine, Yitzchok. "Abraham Rice: First Rabbi in America" (Part 1). **Jewish Press**. November 4th 2009. Retrieved at August 29th 2019, from:
<https://www.jewishpress.com/sections/magazine/glimpses-ajh/abraham-rice-first-rabbi-in-america-part-i-2/2009/11/04/>
- Liberles, Robert. "Steeped in the Past – Heinrich Graetz's Views of the Jewish Future". In Eli Lederhendler & Jack Wertheimer (Eds). **Text and Context – Essays in modern Jewish History and Historiography in honor of Ismar Schorsch**. New York: Jewish Theological Seminary. 2005
- LIKb (Landesverband Israelitischer Kultusgemeinden in Bayern). **Schwanfeld Unterfranken**. <https://www.zentralratderjuden.de/vor-ort/landesverbaende/Landesverband%20der%20Israelitischen%20Kultusgemeinden%20in%20Bayern%20K.d.%C3%B6.R./> Access: April 26th 2020
- Lindner, Heinrich. **Ueber die Emancipation der Juden in Bayern**. München: Hübschmann. 1837
- Lorenz, Hildegard. "Die jüdische Bevölkerung in Bayern und ihre Erfassung in der amtlichen bayerischen Statistik seit Beginn des 19. Jahrhunderts". **Bayern in Zahlen**, 10. 2005. 401–412
- Löwenfeld, Raphael. **Staatsbürger oder Schutzjuden?** Berlin: Schweitzer and Möhr, 1893. Retrieved at Mars 20th 2020, from:
<http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/content/pageview/207437>

- Lowenstein, Steven. "The religious Reform movement". in Werner Mosse, Arnold Paucker & Reinhard Ruerup (Eds.). **Revolution and evolution, 1848 in German-Jewish history**. Tübingen: Mohr. 1981. 255–297
- M.K. "Seeligmann Bär Bamberger". **Allgemeinen Zeitung des Judentums**. November 5th 1878. 716
- Maran, Joseph. "Der erfolgreichste Produzent des Enzianschnaps war Jude". **Jüdische Allgemeine**. May 12th 2014. Retrieved at May 17th 2020, from: <https://www.juedische-allgemeine.de/kultur/bayerns-beruehmte-marke/>
- Mehler, Richard. **Die Matrikelbestimmungen des bayerischen Judenediktes von 1813 Historischer Kontext – Ingonhalt – Praxis**. Würzburg: Ergon, 2011
- Meyer, Michael. **Response to modernity – a history of the Reform Movement in Judaism**. New York: Oxford University Press. 1988
- Mikaberidze, Alexander. **The Burning of Moscow – Napoleon's Trail by Fire, 1812**. Yorkshire: Pen & Sword Books, 2014
- Miller, Mike. "Leucht, I.L. [Isaac Louis]". Orleans Parish, LAGenWeb – Our Families' Journeys Through Time. Retrieved at June 20th 2020, from: <http://www.lagenweb.org/orleans/bios/LM/leuchtIL.html>
- Mosse, Werner. "The Revolution of 1848 Jewish Emancipation in Germany and its Limits". in Werner Mosse, Arnold Paucker & Reinhard Ruerup (Eds.). **Revolution and evolution, 1848 in German-Jewish history**. Tübingen: Mohr. 1981. 389–401
- Oegg, Joseph Anton (Ed.). "Biographische Notizen von Franz Leppig Mechanikus". **Neue Fränkisch-Würzburgische Chronik**. Sechstes Jahr. Würzburg: Bonitas, 1811, 17–21
- Philippson, Ludwig. "Aus Mittelfranken". **Allgemeine Zeitung des Judentums**, July 29th 1850, 426–429
- Philippson, Ludwig. "Deutschland – Würzburg". **Allgemeine Zeitung des Judentums** October 2nd 1841, 568
- Rice, Abraham. "The Messiah". **The Occident and American Jewish advocate**, 1(6). September 1843. Retrieved at August 25th 2019, from: <http://www.jewish-history.com/occident/volume1/sept1843/messiah.html>
- Rösch, Barbara. **Der Judenweg – Jüdische Geschichte und Kulturgeschichte aus Sicht der Flurnamenforschung**. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 2011
- Rosenstock, Dirk. **Die unterfränkischen Judenmatrikeln von 1817. Eine namenkundliche und sozialgeschichtliche Quelle. Reihe – Veröffentlichungen des Stadtarchivs Würzburg (Band 13)**. Würzburg: Schöningh. 2008

- Roth, Konrad, "Die jüdische Gemeinde in Theilheim" in **900 Jahre Theilheim mit Dächheim – 1094–1994**. Würzburg: Hrsg. von der Festgemeinschaft 900 Jahre Theilheim. 1994. 100–104
- Sarna, Jonathan. **Jacksonian Jew – the two worlds of Mordecai Noah**. New York: Holmes & Meier. 1981
- Schatz, Andrea. **Sprache in der Zerstreung Die Säkularisierung des Hebräischen im 18. Jahrhundert**. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 2009
- Scheuring, Theodor. Das Staatsbürgerrecht der Juden: eine unparteiische Würdigung in Beziehung auf die von Salomon Hirsch zu Würzburg an die Ständeversammlung in Bayern eingereichte Vorstellung. Würzburg: Josef Dorbath, 1819
- Scholem, Gershom. "Die Letzten Kabbalisten in Deutschland". **Judaica – Studien zur Jüdischen Mystik**, 3. Frankfurt: Suhrkamp. 1970
- Scholem, Gershom. Zur Litertur der letzten Kabbalisten in Deutschland. **In Zwei Welten**. Tel Aviv: Bitá'on. 1962. 265–376
- Schorsch, Ismar. "The Emergence of the Modern Rabbinate". in Werner Mosse, Arnold Paucker & Reinhard Ruerup (Eds.). **Revolution and Evolution, 1848 in German-Jewish history**. Tübingen: Mohr. 1981. 205–247
- Schwarz, Stefan. **Die Juden in Bayern im Wandel der Zeiten**. München & Wien: Günter Olzog. 1963
- Schwarz, Walter. "Frederick the Great, his Jews and his Porcelain". **The Leo Baeck Institute Yearbook**, 11(1). January 1st 1966. 300–305
- Schwierz, Israel. **Steinerne Zeugnisse Juedischen Lebens in Bayern – Eine Dokumentation**. München: Bayerische Landeszentrale fuer Politische Bildungsarbeit. 1988
- Sharfman, Harold. **The first rabbi – origins of conflict between Orthodox & Reform – Jewish polemic warfare in pre-Civil War America – a biographical history**. Malibu: Simon. 1988
- Simon, Heinrich. **Leopold Sonnemann – seine Jugendgeschichte bis zur Entstehung der "Frankfurter Zeitung"**. Frankfurt am Main: Simon. 1931
- Singer, Shmuel. "From Germany to Baltimore – The first Rabbi to hold a position in the United States". **Zichron Mordechai Web Site**. See online: <http://zichronmordechai.org/wp/> Access: May 26th 2020
- Sorkin, David. **Jewish Emancipation – A history Across Five Centuries**. Princeton: Princeton University press. 2019
- Spector, Shmuel & Wigoder, Geoffrey. **The Encyclopedia of Jewish life before and during the Holocaust**. New York: New York University Press. 2001

- Stern, William. "Der Wuerzburger Raw s. A. – zum 100. Jahrzeitstag, zugleich der 'Stadlan' Mendel Rosenbaum: zum 110. Jahrzeitstag". **Udim – zeitschrift der Rabbinerkonferenz in der Bundesrepublik Deutschland**, 7–8. 1977–1978. 184–194
- Strauss, Berthold. **The Rosenbaums of Zell – a study of a family**. London: Hamakrik. 1962
- Symor, Bruce. **Lola Montez, a Life**. Yale: Yale University Press, 1996
- Tachauer, David. **Familietafel der Nachkommen von Mendel Rosenbaum Zell – zusammengestellt**. Tel Aviv: Ha'aretz. 1936
- Tachauer, David. **Nachtrag zu der Familietafel der Nachkommen von Mendel Rosenbaum Zell – zusammengestellt**. Gevaram: 1959
- Taigel, Anette. **Die Familie Rosenbaum in Zell am Main**. Retrieved at February 20th 2017, from: <http://zellerlaubhuetten.de/wordpress/die-zeller-laubhuetten/>
- Thulin, Mirjam and Siegel, Björn. Transformations and intersections of shtadlanut and tzedakah in the early modern and modern period. **Jewish Culture and History**, 19(1). 2018. 1–7
- Toury, Jacob. "'Deutsche Juden' im Vormärz". **Bulletin des Leo Baeck Institut**, XXII. 1965. 65–82
- Treitschke, Heinrich von. "Herr Graetz und sein Judentum". in Walter Boehlich (Ed.). **Der Berliner Antisemitismusstreit**. Frankfurt am Main: Insel. 1988. 33–46
- Wagner, Ulrich (Ed.). **Geschichte der Stadt Würzburg. Vol 3 parts 1–2: Vom Übergang an Bayern bis zum 21. Jahrhundert**. Stuttgart: Konrad Theiss, 2007
- Waterloo Association. **Napoleon Series – The Civil Code**. Retrieved at July 23rd 2020, from: https://www.napoleon-series.org/research/government/c_code.html
- Weinberg, Magnus. **Die Memorbücher der jüdischen Gemeinden in Bayern**. Frankfurt am Main: S. Neuman. 1837
- Wiesemann, Falk. **Judaica bavarica – Neue Bibliographie zur Geschichte der Juden in Bayern**. Essen: Klartext. 2007
- Wilke, Carsten. "Die Rabbiner der Emanzipationszeit in den deutschen, böhmischen und großpolnischen Ländern 1781–1871". **Biographisches Handbuch der Rabbiner**. München: Saur. 2004
- Wilke, Carsten. **Den Talmud und den Kant – Rabbinerausbildung an der Schwelle zur Moderne**. Hildesheim: Olms. 2003
- Zander, Ernst. "Deutschland – München". **Der Volksbote für den Bürger und Landmann**. Juli 11th 1848. 341
- Zell am Main (Kreis Würzburg) Jüdische Geschichte / Synagoge. **Alemannia Judaica**. See online: http://www.alemannia-judaica.de/zell_am_main_synagoge.htm

נספח 1 – שטר הקנייה של האדמות והנכסים בכפר בורגלאואר⁸⁶⁰

הנספח כולל את נוסחו המקורי של שטר הקנייה, שפוענח מכתב היד בגרמנית במיוחד לצורך חיבור זה בידי ד"ר הרמן טייגל⁸⁶¹ ואת תרגומו לעברית בידי מחבר חיבור זה. בסוף הנספח מובאים תצלומים של העמוד הראשון והאחרון של שטר הקנייה המקורי.

Zu wissen sei hiermit

dass Mendel Rosenbaum von Unterzell und Alexander Heim von Masbach [⁸⁶²] das Domänengut Burglauer mit Schäferereigerechtigkeit, dannuhlie Zehntscheuer daselbst unter nachfolgenden im remtsamtlichen Verkaufsprotkoll v. 25. Septbr. 1837 enthaltenen Bedingungen und gegen das gelegte, durch allerhöchstes Reskript des Königl. Staatsministeriums der Finanzen v. 23. Dezember 1837 Nr. 17513 u. resp. durch höchstes Dekret der Königl. Finanzregierung zu Würzburg v. 3. Januar 1838 Nr. 6593/6972 genehmigte Meistgebot zu

Vierzigtausend fünfhundert Gulden /: 40,500 f :/

bayer. Reichswährung käuflich an sich gebracht haben.

A. Allgemeine Bedingungen

§ 1.

Das Domänengut nebst Schäferereigerechtigkeit und die Zehntscheuer zu Burglauer werden verkauft mit allen Berechtigungen und Verpflichtungen, mit welchen sie das

⁸⁶⁰ Staatsarchiv Würzburg, Regierung von Unterfranken, Urkunden 31

הייג-אנגלהרד (Ingrid Heeg-Engelhard) חוקרת ראשית בארכיון המחוזי בוורצבורג.

⁸⁶¹ ד"ר הרמן טייגל המנוח היה יליד באדן-וירטמברג בשנת 1926 (נפטר שם בשנת 2019). הוא היה מחנך גרמני שחינך דורות של תלמידים לאהבת אדם באשר הוא אדם. הוא נענה לבקשת מחבר החיבור לפענח את כתב היד באמצעות בתו, גבי אנטה טייגל מנהלת ארכיון העיירה צל אם מיין.

⁸⁶² ד"ר טייגל כתב שהיה מהעיירה מרבאך, הנמצאת במדינת באדן וירטמברג, ובמשך תקופה ארוכה נערך החיפוש אחריו שם. לאחר זמן בהתייעצות עם ד"ר כריס פלוטהאו מזינסהיים, הועבר החיפוש אל העיירה מאסבך (Masbach). כיום נכתב שמה (Maßbach) ושם אותו עקבותיו של אלכסנדר חיים, שהיה סוחר מקומי שעסק בעיקר בסחר בייין.

Staatsärar besessen hat, sohin frei von grund – lehn – und zehntherrlichen Abgaben an das Ärar, während allenfallsige Rechte Dritter vorbehalten bleiben.

§ 2.

Für den Flächeninhalt, gleichviel, ob eine Vermessung vorliegt oder nicht, wird keine Gewähr geleistet.

§ 3.

Die Käufer haben die nach den allgemeinen gesetzlichen Bestimmungen betreffenden Staatsauflagen, dann die aus dem Kreis – Distrikts – und Gemeindeverbände hervorgehenden Umlagen zu übernehmen.

§ 4.

Die in Frage stehenden Staatsrealitäten dürfen zu keiner Zeit auf eine Grundgerechtigkeit verliehen oder verlassen werden.

§ 5.

Da der Kaufschilling für die vor angeführte Staatsrealitäten über 400 f. steigt, so ist von diesem die Hälfte nach eingelangter Genehmigung bar, d. i. in klingenden kassenmäßigen Münzsorten zu erlegen, die andre Kaufschillingshalbscheid aber kann in drei aufeinander folgenden, mit vier Prozent verzinslichen gleichen Jahresfristen vom Tage der Verkaufsgenehmigung an, abgeführt werden.

§ 6.

Die Verkaufsrealitäten werden den Käufern erst dann extradiert, wann die Hälfte des Kaufschillings vorschriftsmäßig berichtet ist.

§ 7.

Bis zur gänzlichen Berichtigung des Kaufschillings und der davon fällig werdenden Zinsen wird dem allerhöchsten Ärare das Eigentum mit der ausdrücklichen Bedingung des Eintrags in das Hypothekenbuch nach den Bestimmungen des Hypothekengesetzes § 6 5.15. 136 u. 137 und der Instruktion über den Vollzug des Hypothekengesetzes § 24 vorbehalten.

§ 8.

Wenn die Käufer mit der normalmäßigen Bezahlung des Kaufschillings nicht genau einhalten, so werden in Folge des bemerkten Vorbehalts ohne richterliche

Dazwischenkunft die Realitäten ohne weiteres nochmals versteigert und aus dem Erlös der Kaufschillingsrest mit den Zinsen getilgt. Die Käufer haften für den durch die zweite Versteigerung sich ergebenden Ausfall und haben zugleich die hierbei anlaufenden Kosten zu tragen.

§ 9.

Neben dem Kaufschilling haben die Käufer sämtliche Verkaufs- dann die Perzeptionskosten mit $1\frac{3}{4}$ Prozent der Kaufsumme zu tragen und erstere sogleich nach erfolgter Verkaufsgenehmigung, die Perzeptionskosten und Liefergelder immer von jenem Kaufschillingsteile zu zahlen, welcher an jedem Termine bar erlegt wird.

§ 10.

Die Käufer erhalten nach Erlegung des Kaufschillings oder der ersten Kaufschillingshälfte eine gerichtliche Erwerbsurkunde zugestellt, für deren Ausfertigung die Käufer die Kosten zu tragen haben.

§ 11.

Da die verkauften Gebäulichkeiten der Königl. Bayr. Brandversicherungsanstalt mit einem Kapitale von 2875 f. einverleibt sind, so haben Käufer solche so lange einverleibt zu lassen, bis der Kaufschilling nebst allenfallsigen Fürstenzinsen abgeführt ist.

§ 12.

Die Festsetzung des Steuersimplums nach den bestehenden allgemeinen Normen bleibt der Bestimmung der Königl. Finanzregierung vorbehalten, und muss dasselbe als ein Zuwachs des Ortslieferungssimplums, vorbehaltlich dessen Abänderung bei einer allgemeinen Steuervertifikation, so oft und vielmal vom 1ten des Monats an, in welchem die allerhöchste Verkaufsgenehmigung erteilt wird, gezahlt werden, als zu was immer für Zwecken nach dem in § 4. enthaltenen Umlagen, Steuersimplums erhoben werden. Von demselben Zeitpunkte an übernimmt auch Käufer die Verbindlichkeit, die Assekuranzbeiträge zu zahlen, welche von diesem Zeitpunkte an erfordert werden, ohne Rücksicht auf die Jahre, für welche etwa diese Beiträge gefordert werden.

B. Besondere Bedingungen

§ 1.

Für das Recht von einem Morgen Holze aus dem Burglauer Gemeindewald Quästenberg erhalten Käufer jährlich ein von dem einschlägigen Kgl. Forstamt bestimmt werdendes Quantum an Scheit und Wellen, welches sich dieselben gefallen u. auf ihre Kosten machen und heimfahren lassen müssen.

§ 2.

Die Käufer haben die Verbindlichkeit zu übernehmen, der Gemeinde Burglauer einen tüchtigen Fäselochsen und Schweinsbären vorzuhalten, diese aus ihren Mitteln anzuschaffen und zu unterhalten, und haben die Käufer keinen Anspruch auf Gebühren oder sonst eine Vergütung hiefür zu machen.

§ 3.

Die Käufer haben die Verbindlichkeit, die Reinigung des s. g. Aspengrabens auf Niederlauer Markung nach der seitherigen Observanz zu übernehmen.

§ 4.

Das Recht von einem Morgen Holz aus der Burglauer Gemeindewaldung Quästenberg, welches bei dem Schafhutrechte ist, genießen Käufer in dieser Art und Weise, wie ad § 1. der besonderen Bedingung angegeben ist.

§ 5.

Das Schafhutrecht erstreckt sich

- a) auf die ganze Markung von Burglauer und Gemeindewaldung,
- b) auf die ganze Markung Oberebersbach von Mähwald bis Walburgis und
- c) auf die Markung Windheim.

Es sind jedoch von dieser Trieb – und Hutgerechtigkeit die Staatswaldungen, welche sich auf vorgenannten Markungen befinden, ausgeschlossen, auch ist sich bei Behütung der Gemeindewaldungen zu Burglauer nach den forstamtlichen Anordnungen zu richten.

§ 6.

Den Käufern wird jedoch in Beziehung auf die Ausübung des Trieb – und Hutrechts auf den vorbemerkten Markungen und Feldern und deren Umfang und Flächengröße von höchster Herrschaft keine Gewähr geleistet.

§ 7.

Die freie und ungestörte Benützung der Brache mit dem Klee, Flachs, Kartoffel u. d.g. haben Käufer den hutflichtigen Güterbesitzern ohne Beschränkung auf eine gewisse Zeit und Morgenzahl zuzugestehen, wogegen sie von denselben von jedem der Hut entzogenen Morgen Felder – 20 Kreuzer als Heggeld zu fordern haben, von dieser Heggeldzahlung sind jedoch die in der Brache mit Flachs u. Kartoffel bestellten Felder, sowie sämtliche Hoffelder frei – sollte jedoch ein Teil der unangebauten Brache der Hut entzogen werden, dass die umliegenden angebauten Stücke den Zutrieb auf die unangebauten hindern, so haben Käufer von den Eigentümern der angebauten, den Eintrieb zu den unangebauten Brachfeldern sperrenden Stücke dasselbe Heggeld zu 20 Kr. für jeden Morgen der unzugänglichen Brachfelder, wenn es gleich nicht ihr Eigentum ist, gemeinschaftlich zu fordern. – Bei diesem letzten Falle hört auch die obige Ausnahme auf, und Käufer haben das Recht, von jedem Eigentümer eines Flachs – u. Kartoffelfeldes für das durch ihren Anbau unzugänglich gemachte Brachfeld das Heggeld zu 20 Kr. für jeden Morgen zu fordern.

§ 8.

Da die Zahlung des Heggeldes in vorbeschriebener Art nur auf der Markung Burglauer, und nicht auf jenen von Oberebersbach und Windheim haftet, so haben Käufer diese auch von der Markung Burglauer nur anzusprechen.

§ 9.

Die Käufer haben das bei Auslauf des Pachttes, d. i. den 22 ten Febr. d. J. noch vorhandene Futter, Stroh und Dünger, welche Materialien der gegenwärtige Pächter der fraglichen Staatsrealitäten bei Auslauf des Pachttes in der Quantität, wie es vorhanden ist, zurückzulassen hat, nach der Schätzung zu übernehmen.

§ 10.

Die Amtsinventarstücke an Öfen, Raufen, Krippen und Scheuerleitern haben Käufer um die Schätzung zu übernehmen.

§ 11.

Sollten von dem zeitlichen Pächter solche Verbesserungen während seiner Pacht vorgenommen worden sein, welche nach seinen Pachtverpflichtungen ihm nicht zustehen, so haben Käufer den vom Rentamte durch verpflichtenden Schätzer ermittelten Wert dem Pächter zu ersetzen, sind es jedoch solche, welche ohne Nachteil weggeschafft werden können, so haben sich beide Teile unter sich hierüber zu vereinigen.

Zur Bestätigung dessen ist gegenwärtige Urkunde dreifach angefertigt, das eine Exemplar vom Kgl. Rentamt Münnnerstadt Namens des Königl. Finanzärars unterzeichnet, den Käufern ausgehändigt, die beiden andern aber , von den Käufern unterzeichneten Exemplare im Archive der Königlichen Finanzregierung in Würzburg u. beim Königl. Rentamte dahier hinterlegt, zugleich aber auch der Eigentumsvorbehalt für das Königl. Finanzärar in das Hypothekenbuch für die Gemeinde Burglauer Band II Pecte. [?] 1487 eingetan worden.

Münnnerstadt, d. 9. April 1838

Alexander Heim

für mich

Königliches Landgericht (Unterschrift)

und Mendel Rosenbaum

K. Rentamt Münnnerstadt (2 Unterschriften)

vide Bemerkung auf der letzten Seite

Verzeichnis

der verkauften Staatsrealitäten zu Burglauer

I. Das Domänengut mit nachfolgenden Bestandteilen

a) An Ökonomiegebäuden

- 1) Ein Wohnhaus von Holz, der vordere Giebel von Stein erbaut, und mit Falzziegeln gedeckt, enthält einen Keller im Erdgeschosse, eine Wohnstube, Kammer, Küche, Speisekammer, angebaute Viehstallung, dann 3 Bodenabteilungen, nur einen Dachboden. Die Böden sind gebrettert.
- 2) eine alte Scheuer von Holz erbaut und mit Falzziegeln gedeckt, enthält 2 Einfahrten, 2 Lannen u. 3 Barren, auch ist ein Hühner-und Gänsestall eingebaut.
- 3) einen Schweinestall von Stein erbaut und mit Breitziegeln gedeckt.

- 4) eine Holzremise mit Einfahrt nebst s. g. Kälberstall in einem Bau von Stein, im innern Hofraum auf Stock und Holzwand gebaut und mit Falzziegeln gedeckt.
- 5) einen Rindvieh- und Pferd stall unter einem Dache, massiv von Stein erbaut, und mit Falzziegeln gedeckt.
- 6) ein Backhaus von Stein erbaut, und mit Breitziegeln gedeckt.
- 7) ein Brunnenhaus mit steinernen Stöcken u. einem Breitziegeldach.
- 8) zwei mit Mauersteinen gewölbte Keller auf dem Schlossberge.

b) An Feldern

Ortfelder in 3 Fluren zu 158 $\frac{7}{8}$ Mrg. als

1. im Holmbachsflur

37 $\frac{1}{2}$ Mrg. insgemein, die 40 Äcker genannt, ober

dem Schlosse

Trp. 37 $\frac{1}{2}$ Mrg.

1 $\frac{1}{8}$ " unten am großen Stück, Anstößer: die hochfürstlichen Lohnhäuser u. Tiergarten.

10 $\frac{1}{2}$ " ober dem näheren Holmbach, Anstößer: der Schrot auf beiden Seiten

1 $\frac{1}{2}$ " am Reichenbacherwege, Anstößer: die Ellere u. der Schrot

4 $\frac{1}{2}$ " am Brachthalm u. dem Brachtshalmgraben

2 $\frac{1}{2}$ " ober dem nähern Holmbach, Anstößer der Schrot

57 $\frac{5}{8}$ Mrg. des Holmbachflurs

2. im Flur gegen Niederlauer

8 Mrg. beim Dorf bei der Baunt zwischen der nurrbacher Lohn.

2 $\frac{3}{4}$ " in dem tiefen Graben, Anstößer der Ortgraben.

$\frac{5}{8}$ " am niederlauerer Wege, Anstößer: die Pfarräcker in der Schrot.

2 " am Rubelsberg am Stain.

1 $\frac{5}{8}$ " am niederlauerer Weg

3 $\frac{3}{4}$ " auf der Haid.

6 " am Queregraben zwischen dem Graben,

7 $\frac{1}{2}$ " u. weiter

$\frac{1}{8}$ " auf der Sandheid, Anstößer der Schrot,

10 $\frac{3}{4}$ " ober dem Lauerbach zwischen dem Schrot.

2 $\frac{3}{4}$ " ober dem Rabust zwischen dem Ostheimer Hof

1 $\frac{1}{8}$ " am Sätterich, Anstößer: die Weinberge.

47 $\frac{3}{4}$ Mrg. des Flurs gegen Niederlauer

3. im Flur den Bach hinauf

15 $\frac{7}{8}$ Mrg. ober der Poreseller, die elf Äcker genannt, Anstößer: der Schrot.

2 $\frac{3}{8}$ " am Münnertadter Weg bei der Spitalmühle

1 $\frac{1}{4}$ " " Steinacher Wege, Anstößer der Graben

$\frac{3}{4}$ " " Ebersbacher Weg

$\frac{3}{4}$ " " unten am Ebersbacher Wege, Anstößer der Weg

6 " am Bach hinauf, Anstößer der Schrot u. der Bach

18 $\frac{1}{4}$ " beim Dorf, Anstößer der Dorfzaun

1 $\frac{3}{8}$ " am Münnertadter Wege bei der Spitalmühle, Anstößer die Spitaläcker

5 $\frac{5}{8}$ " unten im Rabust, Anstößer die Spitaläcker

1 $\frac{1}{4}$ " bei dem langen Steinbrunnen, Anstößer die Wiesen

53 $\frac{1}{2}$ Mrg. des Flures den Bach hinauf.

An Wiesen

13 Mrg. an einem Stücke unter dem Dorfe, die 9 Äcker genannt, Anstößer der Lauer u. der Weg

1 $\frac{1}{4}$ " beim langen Steinsbrunnen, die Ochsenwiese genannt,

24 " an einem Stück, Anstößer die Wächters winkler Äcker u. die Lauer,

3 " nächst dabei gelegen, Anstößer der Pfad.

41 $\frac{1}{4}$ Mrg. an Wiesen

An Krautfeldern

1 $\frac{1}{2}$ Mrg. am Boden, Anstößer Euerbacherlehn,

$\frac{3}{4}$ " in der tiefen Gassen, Anstößer: die Straße,

2 $\frac{1}{4}$ Mrg. an Krautfeldern

$\frac{1}{2}$ Mrg. Feld am Schlossberge, unter welchem sich die sub Nr. 8 aufgeführten beiden Keller befinden.

c) an Rechten

1 Morgen Holz aus der Burglauer Gemeindewaldung Quästenberg.

II. Schäfergerechtigkeit mit folgenden Bestandteilen

a. an Gebäulichkeiten

1. ein Schäferhaus von Holz erbaut und mit Falzziegeln gedeckt, enthält eine Wohnstube, Kammer, Küche, Dachboden und eingebaute Viehstallung.
2. einen Schweinestall v. Holz erbaut u. mit Falzziegeln gedeckt, mit 2 Abteilungen.
3. eine Schafscheuer oder Schafstall, massiv aus Stein erbaut, und mit Falzziegeln gedeckt, enthält eine Einfahrt u. einen Eingang, sowie einen Heu- u. Futterboden.

b. an Feldern

4. einen Morgen Feld im Tiergarten neben vorgenannter Schafscheuer.
5. $\frac{1}{4}$ Mrg. Küchengarten daselbst.

c. an Rechten.

6. einen Morgen Holz aus der Burglauer Gemeindewaldung Quästenberg.
7. Trieb- und Hutgerechtigkeit auf der ganzen Burglauer Markung u. Gemeindewaldungen dann auf der Markung Niederebersbach und Windheim.

III. Die Zehntscheuer

von Holz mit Riegelmauer erbaut und mit Falzziegeln gedeckt, enthält eine Einfahrt u. Lanne ^[863] und 2 Barren.

Dass vorstehendes Verzeichnis mit dem Vertrage im Originalverstreichsprotokoll des Königl Rentamts Münnersstadt d. d. 25. September 1837 genau übereinstimmt, beglaubigt,

Münnersstadt d. 9. April 1838

Königl Landgericht (Unterschrift: StoßLande)

(Stempel: Königl. Landgericht Münnersstadt)

Bemerkt wird hiebei, dass

der Kaufschilling bis auf den Betrag

⁸⁶³ לפי ד"ר טייגל המדובר בעמדות קשירה לסוסים.

von 10250 f. bereits abgetragen ist,
welcher Rest ins Hypothekenbuch als
Hypothek in die III. Rubrik, mit dem Eigen-
tumsvorbehalte als Dispositions Be-
schränkung, jedoch nur auf das Gut
mit Ausnahme der bisher dazu gehörigen
Schäferei in Folge rentamtl. Schreibens
v. 22ten v. Monats unter heutigem eingetragen
wurde. Münnerstadt d. 9. April 1838
Kgl. Landgericht

Stoß Lande (Unterschrift)

(Stempel:

Kgl. Landgericht Münnerstadt)

תרגום שטר הקנייה

(בידי אריאל סמואל)

בזאת ייודע

כי מנדל רוזנבאום מאונטרצל ואלכסנדר היום ממסברך רכשו בעלות על נכסי אחוזת בורגלאואר עם זכויות המרעה, כולל בית המעשר שם בין כל שאר הנכסים המפורטים בפרוטוקול המכירה ב-25 בספטמבר בשנת 1837 בתנאים הכלולים וכנגד החובות המוטלים על ידי הערכאה הגבוהה ביותר של הממלכה. משרד האוצר של המדינה מ-23 בדצמבר 1837 שמספרו 1751 וכן resp, לפי הצו המלכותי הגבוה ביותר של הממשלה הפיננסית של וירצבורג מ-3 בינואר 1838 סעיף 6593/6972 שבו אושרה ההצעה הגבוהה ביותר:

ארבעים אלף וחמש מאות גילדן: 40,500

בוואריה. קנייה במטבע הרייך.

א. תנאים כלליים

§ 1.

הרכוש הקשור לאתר, יחד עם זכויות המרעה, ומגרשי המעשר בבורגלאואר נמכרים עם כל ההרשאות וההתחייבויות שחלות עליהן, שהיו בבעלות המדינה, ומשום כך הם נקיים מהיטלים בסיסיים ודמי שכירות צבאית, ואילו כל הזכויות של צדדים שלישיים שמורות.

§ 2.

אין ניתנת אחריות על האתר, ללא קשר לקיומה של מדידה זמינה.

§ 3.

הקונים צריכים למלא את דרישות המדינה על פי התקנות המשפטיות הכלליות, ולשאת בעלויות הנובעות מחוקי המדינה המחוז והעירייה המקומית.

§ 4.

אין להטיל ספק בזכויות המדינה.

חוקי הצדק הבסיסי תקפים בכל עת.

§ 5.

מאז הרכישה הועברו לידי המדינה מעל 400 פלורין. מחצית מזה במזומן לאחר שהתקבל אישור, לקבל בסוגי מטבעות מוכרים מסוגים שונים במזומנים, אך ניתן לשלם את שאר התשלומים של במטבעות סחירים בתנאי ריבית רצופים ושווים למשך ארבע שנים החל מיום אישור המכירה.

§ 6.

המכירה תיחשב של הקונים כאשר מחצית מהעברת כספי הרכש ישולמו.

§ 7.

עד לתיקון המלא של התקלות בהליך הרכישה והריבית המגיעה ממנו, הערך הגבוה ביותר הופך לנכס בתנאי המפורש של רישום בספר המשכנתה בהתאם להוראות חוק משכנתה סעיף 6.15.5. 136 ו-137 וההוראות לביצוע סעיף 24 לחוק המשכנתה שמורות.

§ 8.

אם הקונים לא יקפידו בדיוק על העברת התשלום, כתוצאה מההסתייגות המוצהרת מבלי להתערב שיפוטית, הנכס שוב יימכר במכירה פומבית מבלי לתעדכן ויתרת התשלומים עם הריבית ייפרעו מהתמורה. הקונים חייבים באחריות על ברירת המחדל הנובעת מהמכירה הפומבית השנייה ובמקביל יישאו בעלויות שנגרמו.

§ 9.

בנוסף למימון הרכישה, על הקונים לשאת בכל העלויות הקשורות למכירה, ואז בעלויות תפיסת החזקה, בשיעור של $\frac{3}{4}$ אחוז ממחיר הרכישה, ודבר ראשון לאחר שניתן אישור המכירה, הקונה חייב תמיד לשלם את עלויות התפיסה וכספי המשלוח שמשולמים במזומן בכל תאריך.

§ 10.

לאחר ששילמו בעבור שילוח הרכישה או המחצית הראשונה של שילוח הרכישה, תישלח לקונים תעודת רכישה של בית המשפט, אשר על הקונה לשאת בעלויות על ביצועה.

§ 11.

מאז הקמת ממלכת בוואריה יש חובה לקנות ביטוח אש בשווי הון של 2875 פלורין, והקונים חייבים לשלם אותם מייד עם הרכישה וכל תשלום נושא ריבית.

§ 12.

קביעת הטלת המס על פי הנורמות הכלליות הקיימות נותרה קביעת הממלכה. היא נאכפת על ידי הרשות הפיננסית, ויש לשלם אותה בנוסף על המס המקומי בכפוף לשינויו באימות מיסים כללי, לעיתים קרובות ופעמים רבות החל מ-1 בחודש שבו ניתן היתר המכירה הגבוה ביותר לכל מטרה שלאחר § 4 היטלים כלולים, היטלים מוטלים ומיסים. הקונה גם לוקח על עצמו את האחריות לשלם את דמי הביטוח הנדרשים מאותה נקודת זמן, ללא קשר לשנים שבהן נדרשות פרמיות אלה.

ב. תנאים מיוחדים

§ 1.

מורגן^[864] אחד זכויות עצים מיער הקהילה בורגלאואר קווסטנברג, הקונים מקבלים אחת לשנה מהכמות הרלוונטית. משרד היערות קובע כמות של בולי עץ וקרשים, שאתה יכול לירות. העלות על חשבונם של הבעלים ואחרי הכריתה צריך לחזור הביתה.

⁸⁶⁴ מורגן היא יחידה למדידה של שטח שגודלה שונה ממקום למקום. בתקופה הרלוונטית במדינות גרמניה גודלו של מורגן היה כשני שלישי דונם, קרי כ-666 מטרים רבועים (כאשר דונם = 1000 מטרים רבועים).

§ 2.

הקונים חייבים לקחת על עצמם את החובה לשמור על חוקי הטבע של עיריית בורגלאואר ועל בעלי החיים: דובים, שועלים וחזירים, לרכוש אותם ולהחזיק אותם ממשאביהם, והם אינם זכאים לשכר טרחה או פיצוי אחר בגין כך.

§ 3.

על הקונים מוטלת החובה לנקות את מה שנקרא Aspengraben על Niederauer Markung תוך הקפדה מלאה.

§ 4.

הקונים נהנים מזכות דונם של יער מיער הקהילה Burglauer Quästenberg שנמצא בזכויות בעלי העדרים, כמפורט בסעיף 1 לתנאים המיוחדים.

§ 5.

תוקף חוקי העדרים נמשך והוא חל

(א) על כל השטח של בורגלאואר והיער הקהילתי;

(ב) על כל אזור אוברברסבך ממאוולד עד וולבריס;

(ג) על שטח ווינדהיים.

עם זאת, יערות המדינה הנמצאים בשטחים שהוזכרו לעיל, מוצאים מקביעה זו, גם במקרה של שימור היערות העירוניים של בורגלאואר על פי תקנות היערות.

§ 6.

עם זאת, לא ניתנת לרוכשים שום ערובה מן הסמכות הגבוהה ביותר ביחס למימוש אוטומטי של זכויות יתר על השטחים והשדות המסומנים, היקפם וגודלם.

§ 7.

השימוש החופשי והבלתי מופרע בחלקות האדמה הפורייה שעליהן תלתן, פשתן, תפוחי אדמה וכדומה. למשל הקונים נאלצים למסור למעבדי הנכסים המחויבים ללא כל הגבלה של מספר וזמן שטח מסוים, בעוד שהם נאלצים לדרוש 20 קרויצר עבור כל אחד מהשדות שהם מעבדים, לעומת 20 קרויצר בתשלום זה, אלה שנמצאים בחלקות פשתן ושדות תפוחי אדמה וכל השדות הם חופשיים. עם זאת, אם יש לחלק חלק משטח היבשה הבלתי מפותח של השטח, שהחלקים המעובדים שמסביב לו מונעים את הגישה לשדות הלא-מפותחים, אז יש לקונים זכות לדרוש מבעלי החלקים המעובדים החוסמים גישה לשדות היבשים הלא-מעובדים. לדרוש באופן קולקטיבי את אותה פיקדון לכל יחידת שטח בלתי נגישה של 20 קרויצר, אם זה לא רכושם. במקרה האחרון, גם

החריג הנ"ל מסתיים, ולקונים יש זכות לקנות מכל בעל חלקת פשתן. שדה תפוחי אדמה שהפך לשדה בלתי נגיש עקב גידולם יש להם זכות לדרוש 20 קרויצר לכל יחידת שטח.

§ 8.

שאר התשלומים באופן שתואר לעיל בלבד בשטח בורגלאואר, ולא באוברברסבאך או וינדהיים. הקונים נאלצים לפנות אליהם רק משטח בורגלאואר.

§ 9.

לקונים יש זכות גם על זה כאשר חוזה השכירות פג, כלומר עד 22 בפברואר. עדיין יש בשטח מספוא, קש ודשן, החומרים של השוכר הנוכחי של נכסי המדינה, שעליו להשאיר אחריו בכמות כפי שהיא זמינה כאשר החוזה פג, על פי אומדן.

§ 10.

לפריטי המלאי הרשמיים כולל תנורים, מתלים, עריסות וסולמות, הקונים צריכים לספק ההערכה.

§ 11.

אם שיפורים כאלה ואחרים נעשו על ידי השוכר הזמני במהלך חוזה השכירות שלו, שהוא לא היה זכאי לו במסגרת התחייבויות השכירות שלו, על הקונים לפצות את השוכר של החוכר, אך הם יכולים לדרוש לסלקם מהשטח. שני הצדדים צריכים לדון בכך בינם לבין עצמם.

כדי לאשר זאת, המסמך הנוכחי נוצר בכמה עותקים של הממונים העירוניים, בשם מחלקת הפיננסים הממלכתית ונמסר לרוכשים. השניים האחרים, עותקים חתומים על ידי הקונים, יישמרו בארכיונים במחלקת הפיננסים של הממשלה המלכותית בוירצבורג ואצל הפקידות העירונית, שם גם שמירת העותק עבור הממלכה. הערך כספי נכתב בספר המשכנתאות של עיריית בורגלאואר כך ב' Pecte [?] 1487.

בממשל המקומי 9 באפריל 1838

אלכסנדר חיים לבית המשפט הממלכתי (עותק אחד)

ומנדל רוזנבאום לממשלת המחוז (שתי חתימות)

הערה נוספת בעמוד האחרון:

מדריך של נכסי המדינה שנמכרו בבורגלאואר.

I. נכסי האתר עם הרכיבים האלה

(א) מבנים כלכליים

1) בית עץ, גמלון הקדמי מאבן, ומכוסה באריחים משתלבים, כולל מרתף בקומת הקרקע, חדר מגורים, חדר, מטבח, מזווה, סככת בקר צמודה, ואז שלוש קומות, עליית גג אחת בלבד. הרצפות משובצות.

2) אסם ישן עשוי עץ ומכוסה באריחים משתלבים, מכיל שתי כניסות, שלושה תאים בנויים, גם לולים לעופות ואווזים.

3) חוות חזירים הבנויה מאבן ומכוסה בלבנים רחבות.

4) חדר עץ עם כניסה וציוד, רפת עגלים במבנה אבן, שנבנה על הרצפה וקיר עץ בחצר הפנימית ומכוסה באריחים משתלבים.

5) אורוות בקר וסוסים תחת קורת גג, בנויה מאבן קשיחה, ומכוסה באריחים משתלבים.

6) מאפייה בנויה מאבן, ומכוסה בלבנים רחבות.

7) באר מקורה עם מקלות שאיבה מאבן וגג רעפים רחב.

8) שני מרתפים קמורים מלבנים בטירה על הגבעה.

ב) בשדות

שדות מקומיים בשלושה מסדרונות של 158^{7/8} מורגן.

1. בכיוון הולמבאך.

37^{1/2} מורגן כללי שנחשבים כמו 40 המכונים השדות העליונים

הטירה

בערך 37^{1/2} מורגן.

1 ו-1/8 מורגן במורד ליד הטירה הגדולה, לכיוון לונהאוסר וטירגארטן.

10^{1/2} מורגן מעל הולמבאך הסמוך, התחת: המכלאות משני הצדדים.

1^{1/2} מורגן על דרך רייכנבאכר בשטח תבואה ומכלאות.

4^{1/2} מורגן ב-Brachthalm וב-Brachtshalmsgraben.

2^{1/2} מורגן מעל הולמבאך שדות תבואה.

57 ו-5/8 מורגן במסדרון לכיוון הולמבאך.

2. המסדרון מול נידרלאואר

8 מורגן בכפר ליד Baunt בין שטחי הכורכר.

- 2 ו- $\frac{3}{4}$ מורגן בעמק עד הערוץ.
- 5/8 מורגן שדה תבואה בדרך לנידרלאואר, סמוך לשטח הכומר הקהילתי.
- 2 מורגן על רובלסברג.
- 1 ו-5/8 מורגן על דרך ניידרלאואר.
- 3 ו- $\frac{3}{4}$ מורגן ב-Haid.
- 6 מורגן בעמק שבין הערוצים.
- $7\frac{1}{2}$ מורגן בהמשך.
- // 8 מורגן על Sandheid, שדה תבואה.
- 10 ו- $\frac{3}{4}$ מורגן מעל לאורנבאך בין התבואות.
- 2 ו- $\frac{3}{4}$ מורגן מעל הראבוסט במתחם אוסטהיימר.
- 1 ו-1/8 מורגן על סוטרין, סמוך הכרמים.
- 47 מורגן ו- $\frac{3}{4}$ מורגן במסדרון מול ניידרלאואר

3. במעלה הנחל במסדרון

- 15 ו-7/8 מורגן מעל Poreseller, המכונה אחת-עשרה האקרים, בשטח: תבואה.
- 2 ו-3/8 מורגן בדרך Münnertadter ליד הטחנה של בית החולים.
- 1 ו- $\frac{1}{4}$ מורגן בדרך שטיינאכר, לכיוון הערוץ.
- $\frac{3}{4}$ מורגן בדרך Ebersbacher.
- $\frac{3}{4}$ מורגן במורד דרך Ebersbacher.
- 6 מורגן במעלה הנחל, ציד וסלעים.
- 18 ו- $\frac{1}{4}$ מורגן בכפר, נושק לגדר הכפר
- 1 ו-3/8 מורגן בדרך מיננשטרטר ליד הטחנה של בית החולים, נושק לגדר בית החולים
- 5 ו-5/8 מורגן למטה ברבוסט, סמוך לשדות בית החולים
- 1 ו- $\frac{1}{4}$ מורגן ברמת האבן הארוכה, צמוד לשטחי המרעה
- 53 ו- $\frac{1}{2}$ מורגן במסדרון במעלה הנחל.

על כרי דשא

- 13 מורגן על שטח מתחת לכפר, שנקרא תשעת האקרים, נושק לדרך Lauer.
- 1 ו- $\frac{1}{4}$ מורגן במזרקת האבן הארוכה, המכונה מרעה השוורים.
- 24 מורגן ברצף אחד, צמוד לשדות של השומרים ו-Lauer.
- 3 מורגן הכי קרוב צמוד אל הדרך.

על שדות הבר

1 ו-½ מורגן הקרקע, צמוד ל-Euerbacherleh.

¾ מורגן בערוצים העמוקים צמוד לדרך

2 ו-¼ מורגן בשדות הבר.

½ מורגן של שדות הרי הטירה, שמתחתיהם נמצאים שני המרתפים המופיעים בסעיף 8.

על זכויות

דונם של עץ מיער הקהילה של בורגלאואר Quästenberg.

II

זכויות המרעה כוללות את המרכיבים שלהלן

א. על הבניינים

1. בית רועים שנבנה מעץ ומכוסה באריחים משתלבים, כולל סלון, חדר, מטבח, עליית גג וסככת בקר מובנית.

2. דיר חזירים בנוי מעץ מכוסה באריחים משתלבים, עם שני מדורים.

3. דיר כבשים בנוי מאבן מוצקה ומכוסה באריחים שלובים, מכיל שער כניסה, פתח להכנסת חציר ומשטח למספוא.

ב. על השדות

4. מורגן אחד של שטחים לחיות משק ליד דיר הכבשים הנ"ל.

5. ¼ מורגן גן ירק שם.

ג. מימין

6. דונם אחד של עצים מיער הקהילה של בורגלאואר Quästenberg.

7. זכויות ירי וציד על פי כללי בורגלאואר ביערות הקהילתיים וכן בניירסבאך ווינדהיים.

III. בית המעשר

בנוי מעץ עם קיר לבנים ומכוסה באריחים משתלבים, כולל מבואה, מקום ריתום לבהמות ושני דלפקים. הרשימה לעיל עם החוזים ברשומה המקורית אושרו בבית המשפט האזורי ועל ידי נציג השלטון הממלכתי במונרשטאדט. ב-25 בספטמבר 1837. נאמן למקור, באישור נוטריוני.

בית המשפט המקומי במונרשטאדט – 9 באפריל 1838

בית המשפט המחוזי הממלכתי המחוזי במונרשטאדט [חותמת]

[בול של בית המשפט המלכותי]

יצוין כי

עלות הרכישה למעט הסכום 10,250 פלורין כבר סולק

נרשם בספר המשכנתה כמפורט בחלק III.

במעמד זה נרשמה הערת הגבלה, אך רק על הסחורה שנכללה בעבר למי שהחזיק את חוות הכבשים

ברציפות.

צילום העמוד הראשון והעמוד האחרון של שטר קניית אדמות בורגלאואר

Zu wissen sey hiemit:

Ders Mendel Rosenbaum von Uckermark
und Alexander Heim von Mark bei der Dammhau-
gut Burglauer mit Dispensationsfähigkeit, dass die Zusage
offenbar in selbst unter anfolgenden in neubautliche Wirt-
schaftslocalität n. 25. Art. 1837 aufgestellten Bedingungen
und gegen die Zahlung, dass alleinstückes Kaufgut der
Zücker. Staatsveräußerung der Finanze n. 23. Dammhau
1837 N. 17513 n. resp. dass fünfjähriges Gesetz der Zücker. Finanz-
verwaltung zu Württemberg n. 3 Januar 1838 N. 6593/6900
genauigste Beschäftigung zu

Vierzigtausend fünfhundert Gulden / 40.500 fl. /

bezügliche Kaufpreisung einschließlich der Kaufkraft haben,

II. Allgemeine Bedingungen.

§ 1.

Das Dammhau Gut unter Dispensationsfähigkeit wird die
Zusageoffenbar zu den Zücker. Wirt. n. 25. Art. 1837 mit allen
Bedingungen und Abgaben, und alleinstückes Kaufgut der
Zücker. Staatsveräußerung der Finanze n. 23. Dammhau
1837 N. 17513 n. resp. dass fünfjähriges Gesetz der Zücker. Finanz-
verwaltung zu Württemberg n. 3 Januar 1838 N. 6593/6900
genauigste Beschäftigung zu

§ 2.

In der Zusageoffenbar, gleichviel, ob eine Veräußerung von
Zücker. Wirt. n. 25. Art. 1837 oder nicht, wird keine Garantie gegeben.

§ 3.

Die Zücker. Wirt. n. 25. Art. 1837 mit allen
Bedingungen und Abgaben, und alleinstückes Kaufgut der
Zücker. Staatsveräußerung der Finanze n. 23. Dammhau
1837 N. 17513 n. resp. dass fünfjähriges Gesetz der Zücker. Finanz-
verwaltung zu Württemberg n. 3 Januar 1838 N. 6593/6900
genauigste Beschäftigung zu

§ 4.

Die in Frage stehende Fläche nach dem Inhalt der Zusageoffenbar zu

5.7. 18. März. Einigenmalen besucht.

C. an Kuffen.

6. einen Monat lang mit den hiesigen Gemeindevorstand
Verhandlung.

7. Lieb- und Freundschaftlich hat sich den hiesigen Gemeindevorstand
auch in Gemeindevorstandung zu dem auf den Markt der
Abendzeit und Mittags.

III Die Zofenfrage.

Man Zofen mit Einverständnis und Gehalt und mit Gehalts-
zahl gebildet, auf demselben Gehalt d. Frau und 2 Kindern.

Das vorstehende Angelegenheit mit dem Vorstand in
Einigkeit und Einverständnis der hiesigen Gemeinde
Minutenprotokoll d. d. 25. April 1837 genehmigt
wurden, beizubehalten,

Minutenprotokoll d. d. 9. April 1838.

Einigkeit. Ludwigsmühl.

Wolfgang

Lauterkeit wird geübt, und
die Aufstellung der auf der Rechnung
von 1835/36 bereits abgetragen ist,
welcher Posten die Zofenfrage als
Gegenpost in der III. Rubrik, mit dem gegen-
wärtigen Vorstandsprotokoll d. d. 25. April 1837
genehmigt, jedoch nicht mit dem Protokoll
mit dem Vorstand der hiesigen Gemeinde
Verhandlung in Folge nachstehend
d. d. 25. April 1838. Mit welchem Protokoll
genehmigt. Minutenprotokoll d. d. 9. April 1838.

Wolfgang

נספח 2 – מטבעות בשימוש בגרמניה במהלך המאה ה-19

במחקר זה, ובמקורות היסטוריים בכלל, מתעורר צורך בהבנת שוויים של מטבעות ששימשו הילך חוקי ברכישות ובמהלך החיים של האנשים בתקופה הנחקרת ובמקומות המוזכרים בעבודה. ידע זה נדרש לא פעם למשל כדי להבין אם סכום מסוים היה גבוה או נמוך ואם אדם מסוים נחשב אמיד או נזקק.

בבוואריה במהלך המאה ה-19 (לפחות עד תקופה מסוימת אחרי איחוד גרמניה בשנת 1871), נחשבו מטבעות אחדים הילך חוקי ובכללם מטבעות של מדינות אחרות – בעיקר של פרוסיה ואוסטריה.

להלן טבלה להמרת שווי המטבעות שהיו נהוגים בבוואריה במאה ה-19: ⁸⁶⁵

קרויצר בווארי	גולדן בווארי	טאהלר פרוסי	פפניג	מארק	פלורין
35	0.583	0.333	100	1	0.583
60	1	0.571	171.428	1.714	1
105	1.75	1	300	3	1.75
210	3.5	2	600	6	3.5

לשם המחשה רכישתו של רוזנבאום את אדמות הכפר בורלאואר בשלהי שנות השלושים של המאה ה-19 הייתה בשווי 40,500 גולדן⁸⁶⁶. בהמרה למארקים היה שווי הרכישה 69,417 מארק.

דוגמאות למטבעות המוזכרות לעיל:

⁸⁶⁵ להשוואה עיינו: Bing, Tales From My Life, at p. 15.

⁸⁶⁶ את חוזה הרכישה ראו בנספח 1 לעיל.

נספח 3 – מילים עבריות בשימוש בפי תושבי תיילהיים

בנספח זה מובאת רשימת מילים בעברית שנמצאו בעבר בשימוש כזה או אחר בתיילהיים, כפר הולדתו של מנדל רוזנבאום. חלקן עדיין נאמרות בתיילהיים בשנת 2016, בעיקר בידי מבוגרים וזקנים, 74 שנים לאחר שאחרון היהודים שהתגוררו בתיילהיים נלקח משם להשמדה. לצורך מחקר זה נגש מחבר מחקר זה עימו ועם אלפרידה רעייתו ב-19 בספטמבר 2016, לשיחה ולסיוור בן כמה שעות בתיילהיים. כמו כן ביקר בני הזוג רוט בישראל ונפגשו עם עורך המחקר בביתו לשיחה נוספת בשנת 2019. נוסף על אלה התקיימה במשך השנים התכתבות ענפה. להלן מכתב מקונרד רוט, לשעבר ראש עיריית תיילהיים ולאחר מכן תרגומו והסברים למילים.

5 Oktober 2016

Lieber Herr Ariel Samuel,

anbei eine Liste mit Wörtern ,die noch in meiner Jugend und auch teilweise heute noch in Theilheim verwendet werden. Es freut mich, wenn ich Ihnen damit eine Kleine Freude bereiten kann.

Bajes – Häuschen beducht – vermögend beschaskert – betrunken Beschumler – Betrüger bestusst – dumm brouchers – verärgert Kafrusa – schlechte Gesellschaft kabores – verendet, hinüber

Kellef – Hund, Köter kosher – rein, verwendbar machulla – bankrott Mackes – Schläge Malouche – schlechte Lage Massamatten – Geschäfte, Unsinn Massel – Glück Massick – Schläger Meschbuge – Verwandtschaft

meschugge – verrückt Mores – Angst Refach – Gewinn Schicker – Rausch Schickse – flottes, leichtes Mädchen Schlamassel – Unglück Schliech – gerissener Mensch Schlorum – minderwertiger Mann

Schmonzes – dummes Gerede Schmuser – Vermittler Schnorrer – Bettler Schoufer – Bürgermeister schoufel – minderwertig, unanständig Schuck – eine Mark Stuss – Torheit Touches – Gesäß

Uschber – Wirt vermasseln – krumm machen

Ich wäre Ihnen dankbar, wenn Sie mir mitteilen würden, ob diese Wörter in Israel gebraucht werden

Mit freundlichen Grüßen

Elfriede und Konrad Roth

מצרף רשימה של מילים [עבריות] ששימשו בצעירותי ומשמשות חלקית עד היום בתיילהיים. אני שמח שאני יכול כך לגרום לך בכך שמחה קטנה.

נהיה אסירי תודה אם תודיע לי שמשתמשים במילים האלה בישראל.

בכבוד רב

אלפרידה וקונרד רוט

הערות	תרגום לעברית	תעתיק בידיש	המשמעות בתיילהיים בגרמנית לפי קונרד רוט	מילה הנאמרת בתיילהיים
בית קטן בית + סיומת "לה" להקטנה	מחסן	באיעסלע	Häuschen	Bajesle
ביידיש "בעדוכט" משמעו "למעשה". המובן "עשיר" אולי נולד מה"מעשיות" שמביאה אדם לעושר	עשיר	בעדוכט	vermögend	Beducht
בעשומאלער ביידיש "מודאג". לא ברור מדוע הפך בתיילהיים ל"רמאי"	רמאי	בעשומלער	Betrüger	Beschumaler
אדם המדבר שטויות	טיפש	בשטוס	dumm	bestusst
אולי שיבוש הביטוי "ברוגז" ואולי "ברשעות" שכוון לאנטישמיות	כועס	ברושערס	verärgert	brouchers
"אולי נולד מהביטוי בשכרות" וה-S הנוספת נראית כשיבוש	שיכור	בעשאשכערט	betrunken	beschaskert
אולי שיבוש של "כפרות"	עסק גרוע	קאפרוסא	schlechte Gesellschaft	Kafrusa
אולי מ"כפרות" המבוטא ביידיש "כאפורעס"	מת, עלה למעלה	קאבורעס	verendet, hinüber	kabores
כלב	כלב	קעלעף	Hund, Köter	Kellef
כשר	טהור, שמיש	כושער	rein, verwendbar	koscher
מי ש"מוחלים לו" על חובו	פושט רגל	מאחולא	bankrott	machulla
מכה. מכות ביידיש משמש גם לצרות	מכה	מאכעס	Schläge	Mackes
שיבוש של "מלאכה" או של "מלוכה", בהיפוך משמעות.	מיקום רע	מאָלכע	schlechte Lage	Malouche

ייתכן שנולד מהמילה "מלוחה", והכוונה לאדמה לא טובה				
משא ומתן. משמש לתאר הבלים שנאמרים רק לצורך משא ומתן	חנויות, שטויות	מאסאמאטען	Geschäfte, Unsinn	Massamatten
נולד מהביטוי "מזל טוב"	שמחה	מאָזעל	Glück	Massel
מזיק, גורם נזק	אלה	מאָזיק	Schläger	Massick
המשמעות היידישית היא "שיגעון" שהושלכה על המילה "יחסים"	יחסים	מעשבוגע	Verwandschaft	Meschbuge
משוגע	מטורף	מעשוגע	verrückt	meschugge
מורא	פחד	מורעס	Angst	Mores
לביטוי רווח כלכלי	רווח	רעפאַח	Gewinn	Refach
שיכור	שיכרון	שיפער	Rausch	Schicker
כינוי לבחורה צעירה שאינה מתנהגת כראוי	בחורה קלה	שיקסע	flottes, leichtes Mädchen	Schickse
שיבוש המשמעות של שלומיאל	אומללות	שלאמאָזעל	Unglück	Schlamassel
נראה שהמילה שליח הפכה לערמומי	אדם ערמומי	שליעח	gerissener Mensch	Schliech
כנראה מן המילה שלום	אדם נח	שלאָרום	minderwertiger Mann	Schlorum
ביידיש משמש לבטא דברים קטנים חסרי ערך ממשי	דיבורי סרק	שמונצעס	dummes Gerede	Schmonzes
הסוכן הוא מי שמעביר "שמועס", שמועות	סוכן	שמוסער	Vermittler	Schmuser
קבצן	קבצן	שנאָרער	Bettler	Schnorrer
מהמילה "שופר", מי שמדבר בשם אחרים או מנהיג מהמילה chauffeur, "נהג" באנגלית,	ראש העיר	שופער	Bürgermeister	Schoufer
כנראה מלשון שפל	נח, מגונה	שאָפּעל	minderwertig, unanständig	schoufel
שוק	שוק	שוק	eine Markt	Schuck
שטות	איוולת	שטוס	Torheit	Stuss
ישבן	ישבן	טוכעס	Gesäß	Touches
אולי מלשון שובר שבר (מגיש אוכל)	מארח	אושבער	Wirt	Uschber
המשמעות ביידיש היא חותם, לא ברור מדוע משמש במובן "עקום"	לעקם	פערמאסלען	krumm machen	vermasseln

נספח 4 – תמונות

תמונה 1: מנדל רוזנבאום בתקופות חיים אחדות

מקור: "משפחת רוזנבוים מטילהיים" באתר shabes (ניסיון לבירור מקורן של התמונות ששובצו

באתר לא נענה): <http://www.shabes.net/rseckbach/rosenboim.html>

התמונה הימנית הובאה ככל הנראה מספרו של שטראוס (Strauss, the Rosenbaums of Zell, at

6). שטראוס קיבל חומרים רבים ישירות מצאצאים אחדים של רוזנבאום (Ibid, at p. 8)

תמונה 2: המזוזה שהייתה קבועה במשקוף דלת בית רוזנבאום, יודנהוף 1 (מגרש 211) בצל אם מיין

צילום: אנטה טייגל, 2016

תמונה 3: צל אם מיין בשנת 1840. ציור שמן. מבט מכיוון וירצבורג.

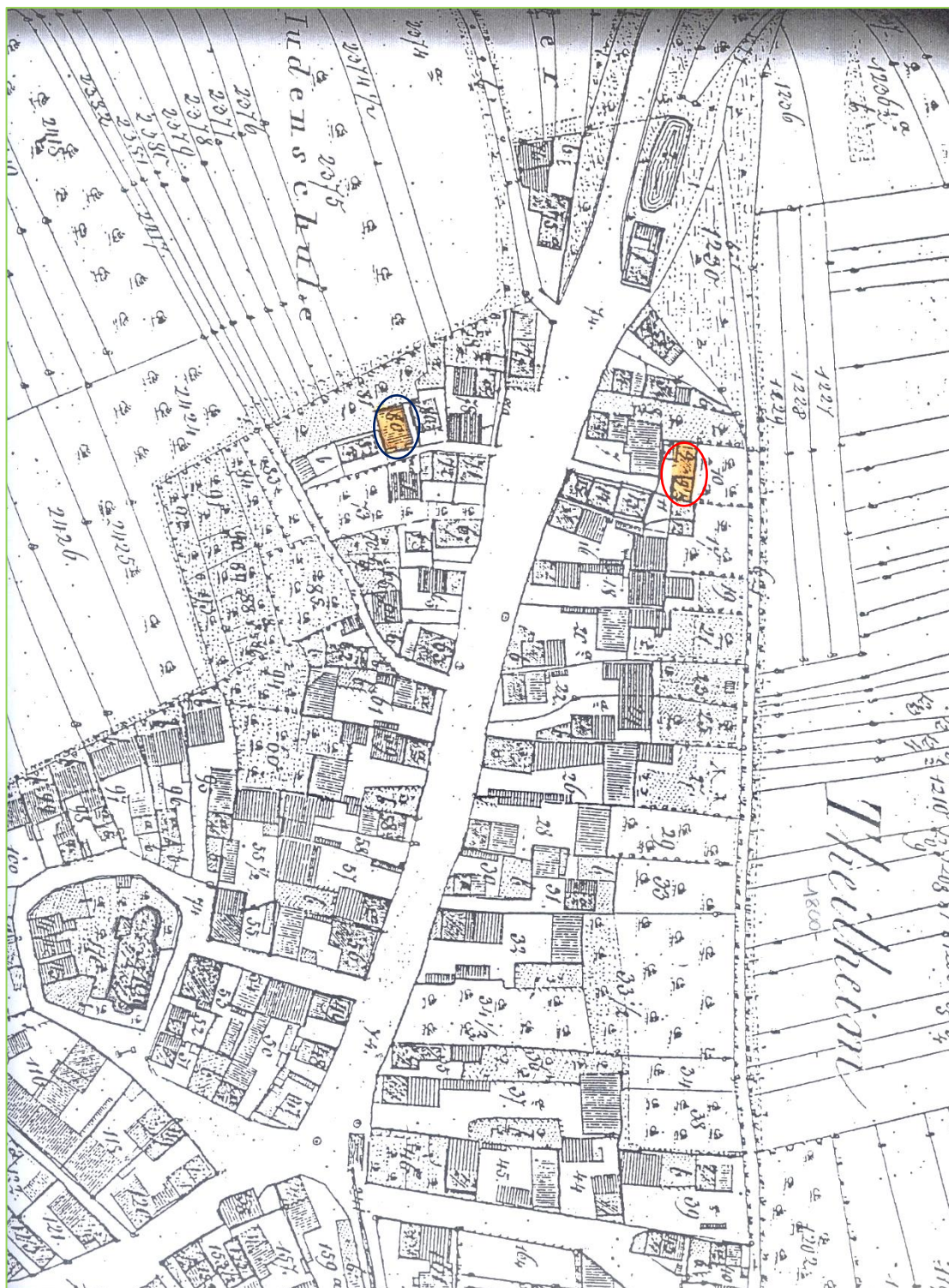
ארכיון צל אם מיין (Gemeinde Archiv Zell am Main), אוסף פרטי של אדוארד קול, צל אם מיין ;

Original im Privatbesitz von Eduard Kohl, Zell a. Main

תמונה 4: תוכנית הכפר תיילהיים, 1800–1840 (Ortsplan Theilheim 1800 / 1840)

בית ילדותו של מנדל רוזנבאום מסומן באדום; טירת פון ארת'ל שרכש מנדל רוזנבאום מסומנת

בכחול

מקור:

Keß, Die Geschichte der ehemaligen jüdischen Gemeinde von Theilheim, Anhang 1

תמונה 5: גלגל טחינת קמח בטחנת הקמח של רוזנבאום בצל אם מייין.

צילום: אנטה טייגל, ספטמבר 2016

בתמונה נראה גלגל הטחינה של טחנת הקמח של רוזנבאום, הנמצא בחצר הבית הסמוך לבית רוזנבאום, מן הצד הדרומי, מעבר לחומת היודנהוף. בעל הבית הנוכחי, מר בנדיקט נוימן, סיפר שהוא מודע לכך שהבית היה שייך בעבר למשפחות רוזנבאום וגולדשמידט, כך שמע מפי סבו שרכש את הנכס בתחילת המאה ה-20. האבן הוזהה ממקומה הקודם לצורך שיפוץ, והוצבה במיקומה הנוכחי מתוך מודעות היסטורית. לדברי בנדיקט משפחת נוימן קנתה את המתחם מידיו של אדם אחר שהחזיק בבית במשך כמה שנים עד תחילת המאה ה-20. סבו גידל שם חזירים. באדיבותו, מר נוימן הצביע על פלג המים הזורם בעומק כמה מטרים מתחת לרצפת בית (וממשיך משם מתחת בתי היודנהוף עד שפך הפלג לנהר מייין) שבו השתמשו לעבודת הטחנה. זרם המים החזק נשמע היטב ברחבי החצר.

תמונה 6: מגרש 213 ביודנהוף (כיום 13 Judenhof) בצל אם מיין שעליו היה מפעל המסמרים של

משפחת רוזנבאום

צילום: אריאל סמואל, ספטמבר 2016

מעניין לציין שבחצר הבית במגרש שבו, ככל הנראה, עמד מפעל המסמרים במשך רוב המאה ה-19 מלאה גרוטאות מתכת, גם כ-150 שנים לאחר סגירת המפעל. קשה לדעת אם מבנה השירות הניצב כיום במגרש עמד שם שם כבר במאה ה-19. בעל הבית הנוכחי סירב לדבר עימנו.

תמונה 7: מבנה בית הכנסת (החדש) בתיילהיים מבחוץ

צילום: אריאל סמואל, ספטמבר 2016

תמונה 7א: פנים בית הכנסת כפי שהוא כיום

בתמונה 7א אפשר לראות את מיקום ארון הקודש (החלק המטויח לצד המשאית מימין לחלון) ואת המסד לגלריה ששימשה עזרת נשים, מעל המשאית

צילום: אריאל סמואל, ספטמבר 2016

תמונה 8: בית הוריו של מנדל רוזנבאום, יצחק יהודה אריה (איציק ליב) וגנדל (לבית פייבוש)

בכפר תיילהיים

צילום: אנטה טייגל, 2009.

מנדל רוזנבאום נולד בבית זה ב-1783, גדל וחי בו עד נישואיו בשנת 1803.

תמונה 9: טירת פון ארת'ל בתיילהיים

צילום: אריאל סמואל, ספטמבר 2016.

תמונה 9א: דלת הכניסה למבנה הראשי בטירת פון ארת'ל בתיילהיים

מעל הדלת חקוקה שנת הקמת המבנה: 1742.

צילום: אריאל סמואל, ספטמבר 2016

תמונה 10: קיץ 1908 על מדרגות בית רוזנבאום בצל אם מיין

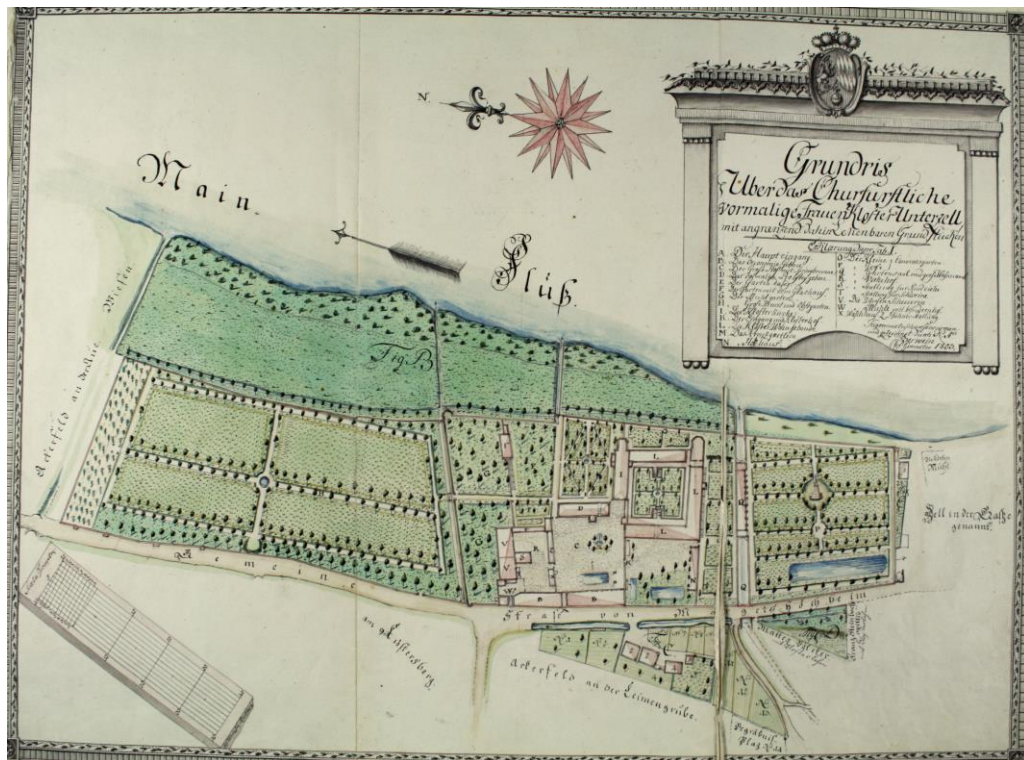

Zur Erinnerung an den Sommer 1908 auf der Treppe unseres Großelternhauses aus Zell a.M.

מקור: הארכיון הקהילתי בצל אם מיין (Zell am Main GemeindeArchives). הצלם אינו ידוע.

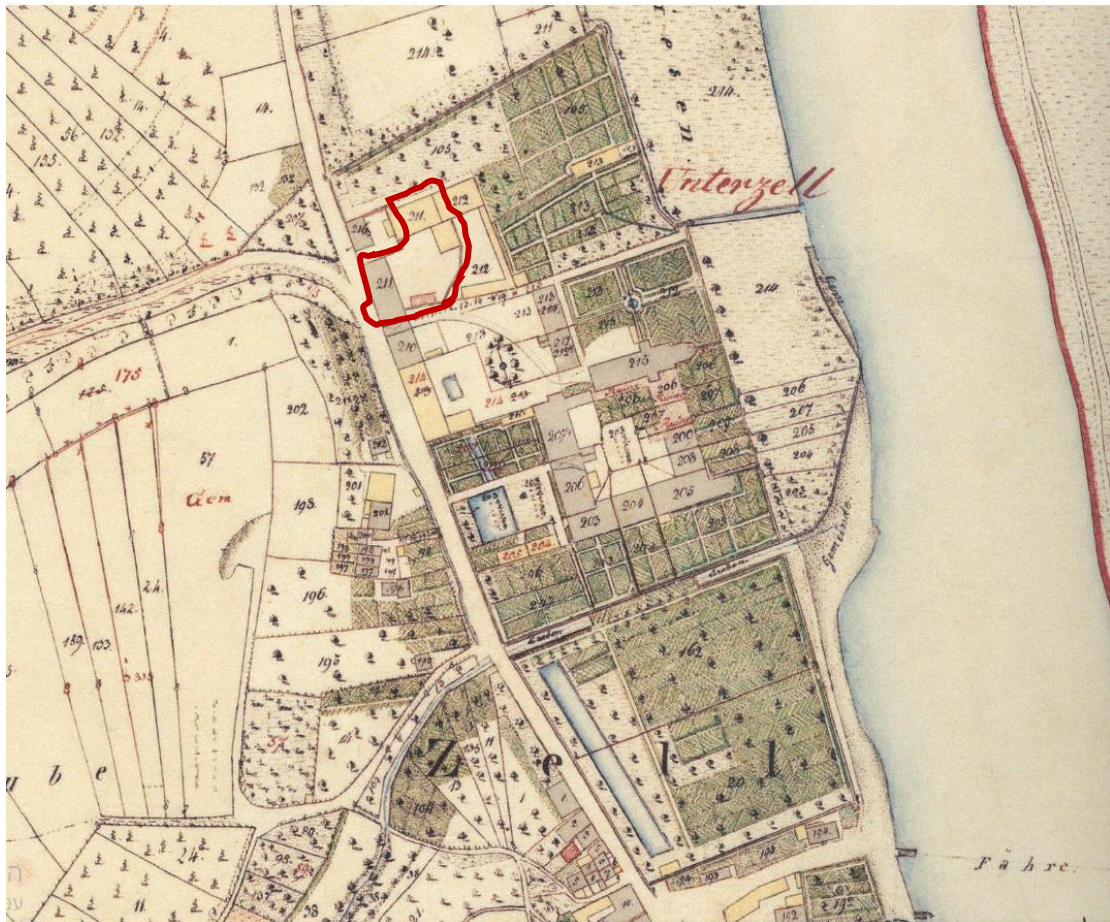
הכיתוב מאחורי התמונה: Zur Erinnerung an den Sommer 1908 auf der Treppe unseres Großelternhauses aus Zell a.M. (להנצחת קיץ 1908 על מדרגות בית סבא וסבתא בצל אם מיין). אחת המצולמות היא לאה פולק, בת קלרה והילה וקסלר, נינתו של רוזנבאום. נראה שהנינות של מנדל רוזנבאום באו להיפרד מן הבית לפני מכירתו. הבית היה ברשות המשפחה כמעט 90 שנה ובוודאי התפתחו רגשות וזיכרונות יקרים כלפיו.

תמונה 11: מפת שטחי מנזר הנשים באונטרצל משנת 1803

מקור: Zell am Main Gemeinde Archives, Klosterkarte, 1803

החלק שנקנה בידי רוזנבאום ורוזנטל הוא החלק המרכזי הבנוי והוא זה שלימים יכונה "יודנהוף".
עד הגיעם של רוזנבאום ושותפיו ב-1822 כבר היו מבנים נוספים רבים גם בחלקות הסמוכות.

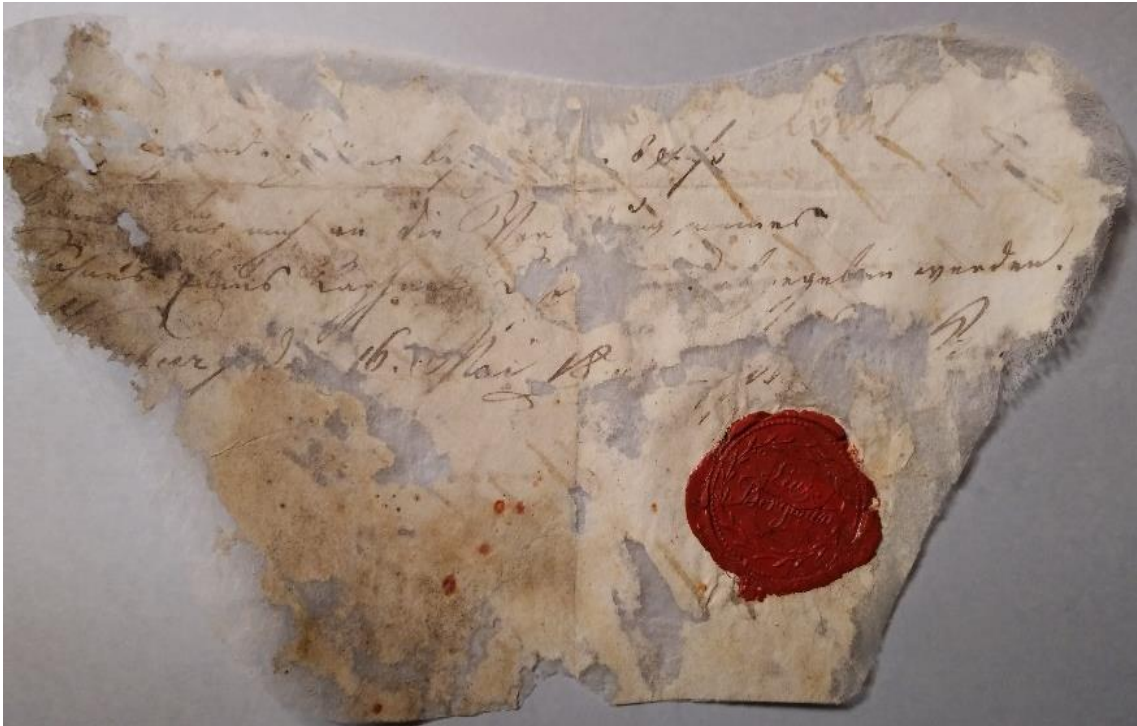

מקור: Zell am Main GemeindeArchives: Unterzell, 1832

במפה מסומן מגרש 211, יודנהוף 1, ביתו של מנדל רוזנבאום הכולל מבנה מגורים מרכזי, שני מבני מגורים משניים ומבנה שירות שבו הייתה הסוכה. יש לציין שגם מגרשים אחרים, בתוך חומת היודנהוף ומחוץ לה, היו שייכים לרוזנבאום (חלקם בשותפות עם רוזנטל).

תמונה 13: שובר משלוח סיטונאי של מסמרים

על השובר מוטבע חותם שעווה עם הכיתוב L. Bergmann (לאצרוס ברגמן היה שמו הלועזי של אליעזר ברגמן).

מקור: ארכיון צל אם מיין (Zell am Main Gemeinde Archiv).

השובר ועליו החותם נמצא בשנת 2014 ביודנהוף 1, ביתו של מנדל רוזנבאום, בידי אנטה טייגל, מנהלת הארכיון של צל אם מיין, בעת פינוי הבית לקראת מכירתו.

תמונה 14: דרך מנדל רוזנבאום (Mendel Rosenbaum Weg) בתיילהיים

צילום: אריאל סמואל, ספטמבר 2016

תמונה 15: המצבה מעל קברו של הרב אליה רפאל רוזנבאום בבית העלמין בשוואנפלד

הכיתוב על המצבה:

אב בחכמה ושר בתורה
לעמו דורש טוב ואורה
יומם ולילה על משמרת
הדת והאמונה עמד לתפארת
רחש לבו דברים טובים
פלא יועץ לרחוקים ולקרובים

איש צדיק היה באמונתו
לחיי עולם יקיץ משנתו
ה"ה מו"ר אליה רפאל בן הר"ר
מנדל ראזענבוים מק"ק צעל
שנפטר בש"ט ביום י"ג בתמוז
ונקבר בי"ד בתמוז תרמ"ו
לפ"ק

צילום: אריאל סמואל, ספטמבר 2016

תמונה 17: בניין הכנסייה של מנזר הנשים באונטרצל, 1946, מבט מכיוון הנהר מיין

מקור: [כנסיית הפיוס האוונגליסטית בצל אם מיין](https://www.versoennungskirche.com/kirchen/zell) (Rund um die Versöhnungskirche)
(Evangelisch in Zell am Main) : [/https://www.versoennungskirche.com/kirchen/zell](https://www.versoennungskirche.com/kirchen/zell)

אזור צל אם מיין הופץ בידי בעלות הברית במתקפה של עשרות מטוסי B17 על מחוז וירצבורג ב-23 בפברואר 1945, ונפגע קשות ב-20 במרץ 1945, כאשר מפציצים שחזרו מהפצצת אזור דרזדן פרקו מעל צל אם מיין עודפי חימוש.

תמונה 18: היודנהוף בצל אם מיין 1960.

צילום : משפחת שפיץ.

מקור : ארכיון צל אם מיין (Zell am Main Gemeinde Archiv)

בתמונה ניכרים עדיין סימני ההפצצות משנת 1945.

תמונה 18 : תאודור פון צוהל (Theodor von Zwehl)

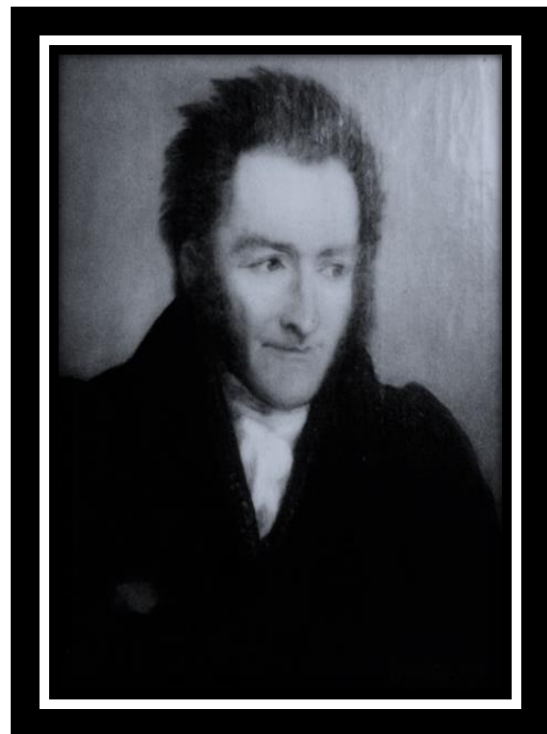
– מקור : Bayerische Staatsbibliothek

Picture –Bavarian State Library

Number: port-015182

התמונה צולמה בין 1865 ל-1870.

תמונה 18א: אוגוסט פון רכברג (August von Rechberg)

מקור : Archiv Corps Suevia München התמונה צולמה ב-31 בדצמבר 1829